

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Бошланғич таълим асослари кафедраси

Охунжон Сафаров, Башорат Жамилова,

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

ВА ФОЛКЛОР

Билим соҳаси:100000 - Гуманитар

Таълим соҳаси:110000 - Педагогика

5111700 – Бошланғич таълим ва спорт тарбиявий иш

5111800 – Мактабгача таълим йўналиши бакалаврлари учун

усулий қўлланма

**ТОШКЕНТ
“ТУРОН ЗАМИН ЗИЁ”**

2015

АННОТАЦИЯ

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, мамлакатимизнинг истиқлол йўлидаги биринчи қадамлариданок, буюк маънавиятимизни тиклаш ва янада юксалтириш, миллий таълим-тарбия тизимини такомиллаштириш, унинг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғунлаштириш кабиларга катта эътибор қаратилди. Шу мақсадда янги авлод дарсликларини яратиш жадал давом этмоқда. Бинобарин, профессор-ўқитувчилар, олимлар томонидан олийгоҳ талабалари учун фан дастурларига мувофиқ ўқув қўлланма, дарслик, ўқув-усулий қўлланмалар тузиш долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Ушбу ўқув-усулий қўлланма Олий ўқув юртлари учун ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан 2011 йилнинг 17 ноябрида тасдиқланиб, БД-5111700-3.03-рақами билан қайд этилган, Низомий номидаги ТДПУда ишлаб чиқилган ҳамда бакалавриятнинг 5111700 – Бошланғич таълим ва спорт тарбиявий иш йўналишига мўлжалланган “Болалар адабиёти ва фольклор” намунавий дастури (тузувчилар – Қ.Қаҳрамонов, Н.Тўхтаева), шунингдек, 2014-йилда шу йўналиш “**Она тили ва адабиёт**” фан дастурининг (тузувчилар– Ҳамраев М.А., Шодмонқулова Д., Абдуллаева Н.М., Пардаев Б.Ў.) “**Адабиёт**” қисми асосида ёзилган. Унда болалар адабиёти ва фольклор фанининг назарий асослари, болалар фольклори ҳамда болалар китобхонлиги муаммолари, ўзбек болалар адабиётининг тадрижий тараққиётига оид маълумотлар, миллий ва чет эл болалар адиблари ижоди ҳамда асарларнинг бадиий-ғоявий талқинлари умумлаштирилган.

“Болалар адабиёти ва фольклор” ўқув фани бошланғич таълим усулиёти ва спорт тарбиявий иши ҳамда мактабгача тарбия ихтисосликлари бакалаврларига мўлжалланган. Мазкур ўқув-усулий қўлланмада ДТС талабларига биноан ўзбек болалар адабиёти ва фольклори фанининг назарий асослари, болалар китобхонлиги муаммоларига доир мулоҳазалар умумлаштирилган.

Усулий қўлланма Бухоро давлат университети Илмий-методик кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори, проф. Д.Ўраева

Тақризчилар: филология фанлари номзоди дотс. Д.Қувватова,
филология фанлари номзоди дотс. Л.Шарипова

Аннотация

Пособия для высших учебных заведений, утверждённое Министерством высшего и среднеспециального образования Республики Узбекистан от 17 ноября 2011 года, зарегистрировано под номерам БД–5111700-3.03, разработано в ТГПУ имени Низамии, составлено на основе образцовой программы «Детская литература и фольклор» (составители-К.Кахраманов, Н.Тухтаева), рассчитанной на начальное образование и спортивно-воспитательную работу – бакалавриата 5111700, а также предметной программы “Родной язык и литература” (составители –Хамраев М.А., Шодмонкулова Д., Абдуллаева Н.М., Пардаев Б.У.) по части “Литература”. В нем обобщены теоретические основы детской литературы и фольклора, проблемы детского фольклора и детской читаемости, сведения о развитии узбекской детской литературы, творчество национальных и зарубежных детских литераторов, отображения художественной тематики произведений.

Аннотатион

Афтер бесоминг индепендент оур соунтри пайд аттентион то тхе эдусатион анд девелопед ит. Тхатъс вхй ас а new метход оф эдусатионал систем манй боокс were публишед. Со, фор тхе министрй оф хигхер анд сесондарй эдусатион оур профессор теачерс креатед new референсес.

Тхесе аре референсес фор хигхер эдусатион. Узбекистан тхе Министрй оф хигхер анд сесондарй эдусатион ассептед ин 17th Ноембер 2011 сонфирмед анд нотед витх тхис нумбер Низомий БД 5111700 3.03 Педагогисал Университй реформ анд (5111700) тхе фасултй оф элементарй эдусатион анд спорт тхе дегрее оф бачелор тхис боок слассифиед анд намед бй тхе фолк лоре анд литературе оф чилдрен, (тхе аутхор К. Кахрамонов, Н. Тухтаева) со 2014, тхис фасултй “мотхер тонгуе анд литературе принтед.” Бй тхе меанинг оф тхис боок тхе аутхор ис опенед абоут тхе проблем. Узбек анд фореигнер реадерс, тхе проблемс оф чилдрен литературе анд отхерс. Тхис боок эспесиаллй ис фор тхе фасултй оф элементарй эдусатион анд спорт. Тхис боок сонсистс оф куестионс, тестс, new вордс, висуалс, счедуле, сликес, анд ис фор индепендент реадинг. Тхере аре гивен some материалс хере.

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОР ФАНИДАН МАЪРУЗАЛАР МАЗМУНИ

I. Болалар адабиёти фанининг назарий асослари

Режа:

1. Кириш
2. Ўзбек болалар адабиёти истилоҳи ва унинг пайдо бўлиши.
3. Болалар адабиёти фанининг предмети ва вазифалари.
4. Болалар китобхонлиги тушунчаси ҳақида маълумот.
5. Болалар адабиётининг умумадабиётга алоқадорлиги.
6. Болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари.
7. Болалар адабиётининг бошқа фанлар билан ҳамкорлиги ёхуд адреслилиги.

Ўзбек болалар адабиётининг сўз санъати сифатидаги улуғвор вазифаси ва тарбиячилик воситаси истиқлол йилларида алоҳида эътиборга тушгани унинг бир асрлик тарихидаги қувончли ҳодиса. “Айниқса биз учун ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлган болалар адабиётини ривожлантиришга алоҳида эътибор беришимиз, мустақил фикрлайдиган шахсларнинг шаклланиши, ҳар қандай китобхонлик, мутолаа маданияти болаликдан бошланишини доимо ёдда тутишимиз лозим”, – деб таъкидлаган эди И.А.Каримов. Чиндан ҳам бу жиддий вазифани бажаришда, аниқроғи, мустақил юртнинг ҳар томонлама етук, баркамол авлодини тарбиялашда асрлар оша халқ анъаналари, миллий қадриятлари, фольклор намуналари, асрлар билан бўй ўлчовчи миллий адабиётимиз ва жаҳон халқлари адабиётлари анъаналари заминиди воқеликка айланган ўзбек болалар адабиётининг ўз ўрни бор.

(Бу ўринда ЎзР Президенти Ш.М.Мирзиёвнинг 2017 йил 9 сентябрдаги “Мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3261-сонли қароридан фойдаланиш керак. Масалан: “миллий маданий-тарихий қадриятларни акс эттирувчи ва болаликдан китоб ўқишга қизиқишни уйғотувчи ўқув-методик, дидактик (шу жумладан, ўйинлар ва ўйинчоқлар) материаллар ва бадиий адабиётларни тайёрлаш ҳамда мактабгача таълим муассасалари фаолиятига жорий этиш”) Халқ сўзи. 2017, 11 сентябрь).

Мана саксон йилдирки, республикамиз педагогика институтлари, университетлари ва коллежларининг бошланғич таълим усулиёти, мактабгача таълим йўналишлари талабалари ўзбек болалар адабиёти тарихи фанини чуқур ўрганиб келмоқдалар. Ўзбек болалар адабиёти ҳақидаги фан яратилишида XX аср бошларидаги маърифатпарвар педагог ва адибларнинг

матбуотдаги мақолалари, улар яратган илк дарслик ва хрестоматиялар асос бўлган эса-да, ўқув қўлланмаларни тузиш ҳаракати аср ўрталарига тўғри келди.

Мустақил республикамиз келажаги болалар тарбияси ва таълимига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам жамиятимизда ҳозирги кунда соғлом авлод учун курашиш ва унга ғамхўрлик қилиш алоҳида дастур тарзида кун тартибига қўйилган. Болаларнинг маънавий юксалишига катта таъсир кўрсатувчи болалар адабиёти масалалари шу дастурга тааллуқли долзарб масалалардан биридир.

Истиклолнинг дастлабки йилларидан эса ўзбек болалар адабиёти тарихи муаммолари теранроқ ўрганишга киришилди, унинг мавзу-мундарижаси, ғоявий-бадий ифодасига оид янги талқинлар юзага кела бошлади. Бунда айниқса, О.Сафаров, С.Матчонов, Р.Баракаев, Қ.Қаҳрамонов, А.Расулов, З.Исомиддинов (?), Б.Ашуров каби олим ва тадқиқотчиларнинг кўпгина мақолалари, монография, рисола ҳамда ўқув-усулий қўлланмалари диққатга сазовор.

Фаннинг мақсади. Бола тарбияси ва унинг камолоти муаммоси мустақил Ўзбекистон Республикаси учун энг долзарб масалалар қаторида туради. Баркамол авлод тарбияси ва унинг мукаммал таълим ва тарбия олиши масалалари давлат сиёсати даражасига кўтарилгани фикримизни бу жиҳатдан тўла далиллайди. Шунинг учун ҳам бола ва унинг тарбияси, шахс сифатида камол топиши учун асосий пойдевор ҳисобланувчи жараёни долзарб муаммо тариқасида ўрганувчи болалар адабиёти фани ва унинг илмий-тадқиқот соҳаси, бунда эришилган ютуқлар айнан мамлакатимизда кадрлар тайёрлашнинг миллий дастурини ҳамда “Таълим тўғрисидаги қонуни”ни ижтимоий ҳаётга татбиқ этишда ўз ҳиссасини қўшмоғи лозим. Зеро, ўзбек болалар адабиётининг жаҳон адабиётида тутган ўрни, фольклор билан чамбарчас боғлиқлиги, тарбиявий моҳияти, дидактик хусусиятлари, болаларга бағишланган асарларнинг китобхонлар ёш хусусиятларига кўра таснифланиши, бадий услубий изланишлар, тараққиёт тамойиллари, жанрлар ранг-баранглиги юзасидан тушунча бериш талабалар ўрганадиган мазкур фан мақсади ва вазифаси ҳисобланади.

ЎзР Президенти Ш.М.Мирзиёвнинг 2017 йил 13 сентябрдаги “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги ПҚ-3271-сонли қароридан фойдаланиш керак

Фаннинг вазифалари:

- Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини болалар адабиётининг назарий асослари билан таништириш;
- Республикамизда баркамол авлодни тарбиялаб етказишнинг муаммоларини ҳал этишда кўмаклашиш;

➤ “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”ни амалга ошириш жараёнида ёш авлодни маънавий-ахлоқий жихатдан етук қилиб тарбийлашда жаҳон мезонлари даражасига олиб чиқиш масалаларига ижодий ёндошиш;

➤ умуминсоний қадриятлар ва миллий маданиятнинг асосларини эътиборга олиб, таълим-тарбия мазмунини теранлаштириб бориш;

➤ узлуксиз таълим тизимини янада ривожлантириш муаммоларига эътибор қаратиш;

➤ бўлғуси таълим ижодкорларининг педагогик, маънавий ва ижодий тафаккурини шакллантириш негизини яратиш;

➤ мустақил фикрлаш ҳамда ижодий таҳлил қилиш кўникмасини таркиб топтириш;

➤ буюк алломалар ва адиблар, чунончи, Форобий, Фарғоний, Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Навоий, Бобур, Бехбудий, Авлоний, Фитрат, Элбек каби мутафаккирларнинг таълим тарбияга ҳамда бадиий ижодга доир илмий-педагогик қарашларини, умумбашарий қадриятлар ҳамда Қуръони Карим, Ҳадиси шарифда қайд этилган умуминсоний ва маънавий-ахлоқий тамойиллар асосида ўрганиш.

➤ Таълим-тарбия назарияси ва тарихидаги тамойиллар, тадқиқот ва усулларни мактаб амалий ҳаёти билан боғлаб ўрганиш;

➤ Ривожланган хорижий мамлакатлардаги таълим-тарбия, таълим тизимлари ҳамда таълимни бошқарув жараёнига доир энг илғор тажрибаларга эътибор қаратиш ва амалиётда қўллашни ташкил этиш.

Болалар адабиёти истилоҳи ҳақида тушунча. Мустақил республикамиз келажаги болалар тарбияси ва таълимига кўп жихатдан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам жамиятимизда ҳозирги кунда соғлом авлод учун курашиш ва унга ғамхўрлик қилиш алоҳида дастур тарзида кун тартибига қўйилган. Болаларнинг маънавий юксалишига катта таъсир кўрсатувчи болалар адабиёти масалалари шу дастурга тааллуқли долзарб масалалардан биридир. Халқ маънавиятининг сарчашмаси ҳисобланувчи фолклор асарлари бунинг ёрқин далилидир. Тарихнинг энг қадимги даврлариданоқ инсон нафақат ўзининг тирикчилиги учун кураша бошлаган, балки у ўз авлоди бардавомлиги ҳақида қайғурган. Инсониятни ўраб турган дунё ва у ҳақидаги тасаввури, йиғилган билимлари, ҳаётий тажрибаси, ҳамда бу борадаги доно фикрлари, хулосалари болаларга турли панд-насихатлар шаклида, тушунарли воситаларда аёнлатилган. Бу жихат барча халқлар оғзаки адабиётининг муштарак хусусиятлари ҳисобланади.

Фолклор ҳар бир халқнинг миллий-адабий ижодини бошлаб бериши ҳам шундан. Бу хусусият болалар адабиёти инкишофида ҳам муҳим рол ўйнайди. Қачонлардир Оврупода ака-ука Гриммлар, Х.К.Андерсен, Ш.Перро, Ж.Родари кабиларнинг эртак тўпламлари пайдо бўлган бўлса, вақти келиб, ўзбек болалар адабиётининг бошланмасида ҳам бу ҳодиса пойдевор бўла олди. Инсон руҳиятида ўз-ўзини англаш даври айнан болаликда кашф этилиши ҳам турли халқларда турли даврларда кечди. Негаки, болалик инсондаги бебаҳо ички олам сифатида, беғуборлигу

ажойиботлари билан катталарни ўзига ром этувчи давр экани, катталик даври эса, худди энг самимий ва болаларча беғуборлик тарк этилган жараён сифатида англай бошланиши учун жамият маънавий онгида янгилашиш жоиз эди. Бинобарин, Европа адиблари ХВИ-ХВИИ асрдаёқ нафақат болаликни кашф этди, балки уни энг соф мукамаллик намунаси ва меҳр-шафқат тимсоли сифатида инсонга мерос қилиб қолдирди.

Ҳар бир мамлакатда болалар тарбиясига оид, уларга бағишланган ёхуд махсус яратилган ижод намуналари у ҳақдаги истилоҳларни ҳам вужудга келтиради. Жумладан, ўзбек болалар адабиёти тарихида фольклордан ташқари, дидактик адабиёт, болалар китобхонлиги, маърифатпарварлик адабиёти, миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти тушунчалари унинг шаклланишидаги асосий омиллар ҳисобланади. Ҳодисанинг майдонга келиши, унинг илмий истеъмолга олиб кирилиши, ниҳоят, мустақил фан сифатидаги тақомили эса яхлит тизимни ташкил этади.

Болалар ва ўсмирлар учун яратилган бадий, илмий, илмий-оммабоп ва публицистик асарлар мажмуи том маънода болалар адабиётини ташкил этса-да, асосан, соф бадий асарлар бу тушунча моҳиятини англатиши таомилга кирган. Болалар ўқиши учун мўлжалланган асарлар барча халқлар тарихида қадимдан давом этиб келган. Жумладан, ўзбек болалар адабиёти Шарқ ёзма адабиётида “панднома”, “маъвизатнома”, “насиҳатнома”, “ахлоқ китоблари” сингари номлар билан тасниф қилинувчи асарлар заминида воқеликка айлангани, шунингдек, унинг шаклланиши маърифатпарварлик ва мактаб-маориф тизими ислохотлари билан чамбарчас боғлиқлиги аён ҳақиқат. “Болалар адабиёти” тушунчаси, аввало, турли ёшдаги болалар ва ўсмирларга мўлжалланган сўз санъатидир. У воқеликни айнан ўн олти-ўн етти ёшгача бўлган болалар идроки, тасаввури, тафаккур образларида гавдалантирувчи бадий асар намуналарини ўзида мужассамлаштиради. Шу жиҳатдан у умумбадий адабиёт бағрида шаклланган. Айни пайтда, у қатор хусусиятларига кўра алоҳидалик касб этади.

Болалар адабиёти аввало:

- сўз санъатига асослангани ва бадий ижод маҳсули эканлиги жиҳатдан умумадабийётга ҳамоҳанг бўлса;

- унда болалар таълим-тарбияси устуворлиги педагогика билан;

- болалар ва ўсмирларнинг мураккаб руҳияти, қизиқишларини акс эттириши психология;

- ёш хусусиятларини ифодалаши физиология билан;

- она-табиат, атроф-олам ҳодисаларини кенг акс эттиришига кўра табиатшунослик фанлари;

- кичкинтойлар тил хусусиятларини мужассамлаштириб тилшунослик фанлари ва дефектология;

- халқона оҳанг ва жонли сўзлашув тилидан фойдаланиб, халқ оғзаки ижоди билан узвийликда намоён бўлади.

Болаларбоп барча асарларда ёш авлоднинг дунёқараши, тафаккури, ўй-кечинмалари, орзу-истаклари, воқеликка эстетик муносабати ўз ифодасини

топади. Уларнинг аксарияти ёзувчилар (катталар) томонидан яратилса-да, воқелик болалар дунёқараши нуқтаи назаридан талқин ва тадқиқ этилади, болалар тилидан ҳикоя қилинади ва баҳоланади. Бинобарин, худди шу хусусиятларни ўзида намоён қила оладиган ўзбек болалар адабиёти XX асрнинг 20-30-йилларида тўлиқ шаклланиб, умумадабиётнинг алоҳида тармоғи сифатида махсус йўналиш касб этди. Бунда А.Авлоний, Ҳ.Ҳ.Ниёзий, Шокир Сулаймон, Ғайратий, Д.Оппокова, Ғулом Зафарий, Элбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Илёс Муслим, Зафар Диёр, Султон Жўра, Қудрат Ҳикмат, Қуддус Муҳаммадий, Шукур Саъдулла, Ҳаким Назир, Пўлат Мўмин каби профессионал ёзувчи-шоирлар бу соҳани шакл ва мазмун, бадиийлик ва образлилик жиҳатдан оёққа қўйган бўлсалар, ўтган асрнинг иккинчи ярмидан болалар *шеърляти*, *насри* анча юксалди. Болалар *драматургияси* ва *публицистикаси*га асос солинди. Болалар *киноси* ва *театри* ривожланди. Шуни таъкидлаш жоизки, бу истилоҳ русча “детская литература” сўзининг айнан таржимаси тарзида эмас, балки ўзи воқеликка айланган, ўзбек болаларига мўлжалланиб яратила бошланган ихтисосланган адабий ҳодисани ифодалаган ҳолда дунёга келди. Уларнинг тарихий-тадрижий тамойиллари, илмий-назарий умумлашмаси эса “Болалар адабиёти” деб номланган мустақил фан тарихида ўз ифодасини топа борди.

Болалар адабиётининг мақсади ва вазифалари. Болалар учун махсус бадиий адабиёт яратиш анъанаси жамият тараққиётининг муҳим маънавий эҳтиёжи тарзида реалликка айлангач, унинг мақсад ва вазифалари аниқлаша борди. Бадиий адабиёт инсон руҳиятини, ҳатто унинг шахсияти шаклланиши ва ривожигаги ўрнининг беқиёслиги, айниқса, болалар адабиётида ёрқин намоён бўлади. Бадиий асарнинг мўжизакор таъсир кучи ўсиб келаётган ёш қалбларда эзгулик, ватанпарварлик, элсеварлик, бадиий-эстетик дидни шакллантириш, умуман, ҳаётга, бутун оламга ижобий ва ижодий муносабатда бўлишга даъват этади. Шу сабабли инсоннинг “бола чоғлардан” бадиий асарга, китобга ошно бўлиб ўсишини таъминлайдиган воситалардан бири болалар адабиёти ҳисобланади. Бундан қарийб икки аср илгари болалар адабиётининг улкан мунаққидлари В.Г.Белинский, Н.Г.Чернишевский, Н.А.Добролюбов асослаб кўрсатганларидек, ёш китобхонларга таълим-тарбия бериш билан бирга, эстетик завқ уйғота оладиган, қайноқ ҳаёт манзарасини бутун борлигича акс эттирган чинакам бадиий асарлар ҳамон муҳим талаблигича қолаётир. Шунингдек, бугун болалар адабиёти соҳасида ҳам фақат миллий заминга таяниш озлик қилади. Замондош ўқувчи ўз миллий болалар китобларини ўқиш, ўқиш билан бирга, жаҳон болалар адабиёти дурдоналарини мутолаа қилмаслиги мумкин эмас. Эндиликда болалар ва ўсмирларга мўлжалланиб ёзилган асарларда уларнинг фақат ёш хусусиятларигагина эмас, асар жанри, мавзуси, услуби ва тасвирда ўзига хос ёндашувлар бўлиши тақозо этилаяпти. ХХИ аср болаларининг бадиий асарни қандай қабул қилиш даражаси ҳам жиддий масала. Ёш китобхонлар онги ва тафаккурини бойитиш билан бирга, уларнинг қалбини, завқини уйғотадиган, яъни, туйғуларига ҳам кучли таъсир этадиган санъат асарлари

зарур. Зотан, болалар адабиёти фанининг *предметини* болалар ва ўсмирларга бағишланган асарларнинг ғоявий-мавзуий, жанрий-бадий хусусиятлари, уларга оид илмий-назарий қарашлар, тадқиқотлар умумлашмаси, муаллифлар ҳаёти ва ижодини батафсил ўрганиш кабилар ташкил қилади. Шунингдек, халқ оғзаки ижоди, жаҳон болалар адабиёти намуналарини таҳлил ва тадқиқ этиш, болалар китобхонлиги кўринишларини ойдинлаштириш бундаги муҳим ҳодисалардан ҳисобланади.

Фаннинг вазифалари эса талабаларни миллий болалар адабиёти намуналари билан таништириш, у, даставвал, ижтимоий воқелик, халқ оғзаки ижоди, бой анъаналарга эга миллий адабиёт ва жаҳон адабиёти тажрибаларини ўзлаштириш орқали юзага келганини асослаш, ниҳоят, бу адабиётнинг такомили, тадрижи, тараққиёт хусусиятларини мавжуд ижод намуналари мисолида кўрсатиб беришдан иборат.

Чунки, “болалар адабиёти нозик адабиёт. Болалар адабиёти биз билган катталар адабиётининг боши... Болалар ёзувчилари ўз асарлари билан катта адабиётга бошловчи дарғалар. Бу адабиёт – ҳурматталаб адабиёт, эъзозталаб адабиёт... Боланинг кўнгли ҳам шундай. Уни синдириб бўлмайди. Унга ҳамиша эътибор даркор. Шундагина унинг кўнгли тўлиб ўсади. У – меҳрталаб. Шундагина у муҳаббатингиз мевасига айланади, изингизни босади” (Н.Фозилов).

Болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари. Болалар учун ҳам, инсон ва жамиятга, табиатга дахлдор барча мавзуларда ижод этиш мумкин. Бу фарқли хусусият моҳиятини А.А.Макаренко болалар учун ёзаётганда *нима ҳақда ёзиш эмас, балки қандай қилиб ёзишнинг муҳимлигида*, деб кўрсатган эди. Шу жиҳатдан Қ.Муҳаммадийнинг катталар турмушининг мураккаб қирраларини ифодаловчи маиший ҳаёт мавзусидаги “Қўнғизой билан Сичқонбой” шеърӣ адабий эртаги бу фикрга асос бўла олади. Бу асар 1940 йилда ёзилган бўлиб, дастлаб “Муштум” журналада “Қўнғиз бикач билан Сичқонбой” номи остида босилиб чиққан. Асар учун танланган воқелик, муаммо, ғоя катталар ҳаётига тўғри келса-да, аммо у аллегорик образлар воситасида тасвирлангани билан болаларбоп моҳият касб этган.

Болалар адабиёти тарбия қуроли сифатида кичкинтойларга билим бериш, яъни маърифий-тарбиявий вазифани ҳам бажаради, уларнинг қизиқишлари доирасини кенгайтиради. Гарчи у “катталар” – ижод аҳли томонидан бунёдга келтирилса-да, болалар оламини айнан-ўзлигича, фақат болаларгагина хос нуктаи назардан бадий тадқиқ қилади. Болалар адабиётининг бош хусусияти ҳам шунда: *нарса-ҳодисаларга болалар кўзи билан қарай билишида, уларни болаларча идрок эта билишида, уларга болаларча муносабат кўрсата олишида, улардан болаларча ҳайратлана билишида*. Болаларни оналардан яхшироқ тарбиялайдиган одам йўқ, чунки улар болалар ҳис қилган нарсани ҳис этадилар, улар билан бирга куладилар, йиғлайдилар. Бундай ижодий фазилат нафақат болалар адабиётига, балки унинг бунёдкорларига ҳам хос хусусият бўлиб, ҳар қандай ёзувчига ҳам насиб қилавермайди. Буни чуқур ҳис этгани боис К.И.Чуковский “болалар –

бизнинг устозимиз” деган эди¹. Чиндан ҳам болаларни устоз даражасида англамоқ – бу, аввало, уларга юксак эҳтиром кўргазмоқ, уларнинг характерларини, қизиқиш ва интилишларини, кишиларга, нарса ва ҳодисаларга муносабатларини, қувонч ва изтиробларини синчковлик билан ўрганмоқ, айтиш, инсон улғайгани сари ўз болалигидан йироқлашади, болалик табиатидаги хусусиятларни йўқота боради. Бироқ болалар ёзувчиси бундан мустасно; у инсон сифатида ҳар қанча улғаймасин, барибир, болалик табиатини сақлаб қолмоғи, уни тобора теранлаштирмоғи, болаларча синчков ва қизиқсинувчи бўлиб, улар кўнглига йўл топмоғи, рухий дунёсига кира билмоғи шарт. Шундагина у чинакам болалар ёзувчисига айлана олади.

Инсоншунослик адабиётнинг бош масаласи экан, болалар адабиёти ҳам шу макон ва замондан айри ривожланмайди. Жамият тараққиётида рўй бераётган буюк ўзгаришлар, тарихий ҳодисалар, кишилар руҳиятидаги эврилишлар кичкинтойлар адабиётида ҳам зухур топади. Шундай экан, болалар адабиётининг узоқ ёки яқин ўтмишидаги ўзига хосликлар ҳозирги адабий жараёнда бир мунча янгиланиши табиий. Чунки ҳар бир давр ўз адабиёти олдида энг долзарб ва ғоят муҳим талабларни қўяди. Шу маънода, ўтган аср бошларида болалар адабиётининг тарбияга хизмат қилиши, болаларни билимли, маърифатли қилишга даъват этиши, уларнинг қолоқ маиший ҳаётини кўрсатиб бериши асосий мезон қилиб белгиланган бўлса, шўро мафкураси даврида асосан, “бахтиёр ёш авлод” образини тараннум қилиш бош йўналиш касб этди. Қаҳрамон руҳиятини очиш, болалар ва ўсмирликдагина кечадиган туйғулар, мураккаб рухий ҳолатларнинг бадий тасвири жуда кам асарларда кўзга ташланди. Болалар адабиётидаги педагогик талаблар унинг сўз санъати сифатидаги бадий ижод ўзанларига банд солди. Фақат ўтган асрнинг сўнгги чораги, аниқроғи, 80-йилларидан бошлаб болалар адабиёти яқинликдан қутула бошлади. Истиклол арафаси ва мустақиллик йилларидагина болалар адабиёти мавзу ва қаҳрамон, шакл ва мазмун, жанрлар хилма-хиллиги жиҳатидан сезиларли даражада ўзгарди. Бинобарин, ўзбек болалар адабиёти ўз тараққиётида умумидабиётга муштарак ва фарқли хусусиятларга ҳамоҳанг тарзда ривожланди. Аввало, болалар адабиёти табиат ва жамиятдаги барча мавзуларда ижод этиш жиҳатдан умумидабиётга яқин, “қандай қилиб ёзиш муҳим”лиги эса унинг ўзига хос жиҳатидир. Бу тарихий тасниф моҳияти, аниқсая, истиклол даври болалар адабиётида ёрқин кўзга ташланади. Жумладан, Эркин Маликнинг “Шайтонваччанинг найранглари” маърифий қиссасида икки муҳим хусусият мавжуд: *биринчидан*, мустақиллик туфайли болалар адабиётига халқ педагогикаси, миллий таълим-тарбия асослари сингдирилиши; *иккинчидан*, асар жамият ва мамлакат тараққиётига салбий таъсир этувчи “айтса тил,

¹ Чуковский К.И. От двух до пяти. - М.: Детгиз, 1963. - С. 358.

айтмаса дил куяди”ган ижтимоий ҳодисаларнинг образли тасвирига бағишланганига кўра аҳамиятлидир.

Бу каби асарларда жамият ҳаётидаги муҳим ўзгаришлар, ижтимоий воқелик, тарихимизнинг янги саҳифалари, шунингдек, инсоний эътиқод ва иймон талқини болаларбоп йўсинда акс эттирилган.

Ёки, Ғафур Ғуломнинг “Шум бола” асари ҳақида “Қиличнинг дамида юриб яратилган санъат мўъжизасидир”, дейилишида (А.Ръасулов) ҳикмат бор. Шу сабабли, бундай асарлар ёш китобхонни бефарқ қолдирмайди. Худди шу нуқтаи назардан ҳар бир даврнинг энг муҳим мавзулари бўлса-да, ўша авлодлар қизиқишига, қабул этиши ва “ҳазм қилиши”га мос тарзда, аммо юксак нафосат даражасида бадиий ифода этилиши мақсадга мувофиқ. Шундагина болалар асарларининг етакчи қаҳрамонлари талқинида ижтимоий ҳаётга фаол муносабат сезилиб, бу жиҳат ўқувчига ҳам кўчади.

Болалар адабиётининг *икки йўналишли адабиёт* эканлиги ҳам бу соҳа ибтидосида таъкидланган ва ҳамон ўз аҳамиятига эга хусусиятлардан. Чиндан-да, у болалар ва ўсмирларга мўлжаллангани учун, аввало, шуларнинг адабиёти, айти пайтда, санъат асари бўлгани боис катталарнинг ҳам диққатини тортиши табиий. Адабий эртак ёзиш анъанасини бошлаб берган ва уни чўққига кўтарган Х.К.Андерсен шуни назарда тутиб: “Мен нафақат болалар учун, балки катталар учун ҳам ёзаётганимни ҳар доим эсда тутаман. Болаларни эртакларнинг фабуласи кўпроқ қизиқтирса, катталарни уларга сингдирилган ғоя қизиқтиради”, деб ёзган эди². Чунончи, Шарл Перронинг машҳур “Қизил шапкача” эртаги ҳар қанча содда ва қувноқ сюжет асосида қурилган бўлмасин, ҳам болаларни, ҳам катталарни қизиқтиргани ҳолда, унда ифодаланган “қизил шапкача”ли гўзалларни (қизил шапкача гўзаллик рамзи бўлиб, унда француз қизларининг умумлашма образлари кўзда тутилган) франсуз буржуазиясининг шахвониятпарастлигидан (Бўри қиёфасида фаҳшга муккасидан кетган буржуйлар кўзда тутилган) огоҳлантиришдан иборат ғояни фақат асар яратилган тарихий давр мантиқидан хабардор катталаргина илғашлари мумкин. Шунингдек, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг “Енгил адабиёт” дарслигида келтирилган “Тўғри сўз бола” шеъри ростгўй боланинг ибрати ифодаси тарзида таассурот қолдиради. Аммо, адабиётшунос А.Расулов фикрича: “Мени шеърдаги ўзга масала жалб этди. Боланинг йўлини тўсган, қадди қомати келишган, тасаввуримча, башанг кийинган икки киши ким эди? Нега улар пул бериб ёлғон сотиб олмоқчи бўлдилар? Қолаверса, истеъдодли Ҳамзада ёлғонфурушлар қиёфасини яратиш фикри қачон, қандай пайдо бўлди?” Олим масаланинг шу томонига эътибор қаратгани ҳолда, шеърдаги янги мазмунни инкишоф этади: XX асрда мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида ёлғоннинг урчиб кетгани, ёлғон инқилоблар, ёлғонни сув қилиб ичиб юборган “доҳийлар”, ер куррасининг олтидан бирида барпо этилажак жаннат ҳақидаги уйдирмалар... хуллас, охири сароб

²Андерсен Х.К. Эртаклар. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1960, 4-б.

“изм”лар мунаққид мушоҳадаларига асос бўлган. Ушбу фикрнинг эътиборли жиҳати яна шундаки, юқоридаги болаларбоп жажжи асар катталар мушоҳадасига сазовор мазмун ташиган. Шу маънода, болаларга мўлжалланган бадиий асар, аввало, ҳаммабоп ҳамдир.

Сюжетнинг қизиқарлилиги болага ҳақиқатан завқ бағишлайди. Бироқ замондош кичкинтойлар учун бунинг ўзи етарли эмас. Шиддат билан ривожланаётган замон аравасида кетаётган ёш авлод учун ўткир мазмун ва ғоя ҳам зарур. Тасаввурга бой ва теран руҳий ҳолатлар, фалсафийлик ёш китобхон идрокини бойитишга хизмат қилади. Шу боисдан ҳам Миразиз Аъзамнинг инсон ва замин муаммоларига бағишланган мушоҳадакор шеърларини бугунги ёш китобхон диққат билан ўқийди. Жумладан, шоирнинг “Ёдгор холанинг ваҳимаси” шеъри юмористик табиати билан ўқувчига битмас-туганмас завқ бағишлайди. Унда шоир, асосан, халқ тилидан ўзига хос услубда фойдалангани эътиборни тортади. Шеър муайян воқелик – сюжет тизимида эгалиги сабабли шоирнинг ўзи уни “бўлган воқеа” деб шарҳлайди.

Шеърда тасвирланишича, бир куни Ёдгор хола шошганича уйдан отилиб чиқиб, далага чопа кетади. Бунда шоир кампирнинг ёшига муносиб бўлмаган ҳаракатига алоҳида диққатни қаратади:

Ёдгор хола тўсатдан
бир тепди-ю қопқани,
чопа кетди далага
неварасин топгани.

Англашиладики, буви ҳали вояга етмаган неварасини йўқотиб қўйган. Шундан ҳовлиқиб, таҳликага тушган бувининг хатти-ҳаракатлари ҳам ажабтовур. Ҳовлиққан кампир чор тарафга югургилаб, неварасининг исмини айтиб чақираверади:

—Акбар, Акбар, ҳов Акбар,
қайга кетдинг, зумраша?
Зумда ғойиб бўласан
ариқ оша, йўл оша... —
Ёдгор хола югурар
оёқлари лорсиллаб,
жавраб борар ўзича
йўл-йўлакай ҳарсиллаб.

Дарҳақиқат, баъзи ўйинқароқ болалар катталарни огоҳлантирмасдан уйдан чиқиб кетаверадилар. Ҳатто айримлари бунинг оқибатида адашиб ҳам қолади. Шундан чўчиган Ёдгор хола ҳам неварасининг кўринмай қолганидан ваҳимада ва саросимада. Уни аввал енгилгина қилиб “зумраша” деб, кейин эса ғазаби ортиб “тирмизак” деб уриша бошлайди:

— Ўтирса бўлмасмикин
кўмилиб уй ичида?
Ташқарида нима бор,
нима бор кўй-кўчада?

Акбар, Акбар, ҳов Акбар,
кай гўрдасан, тирмизак?

Ҳатто у аччиғига чидолмай “кай гўрдасан?” ҳам дейди. Бироқ тезда ўзини қўлга олиб, неварасини қуйидаги жумлалар билан алқашга тушади:

Тез кела қол, жон болам,
момонгни қилмай ҳалак.

Қизиғи шундаки, неvara ҳеч қаёққа кетмаган, Ёдгор хола биров муддат олдин уни эркалаб бўйнига миндириб олган бўлади. Аммо кексалик туфайли бир ишга овора бўлиб, буни унутади. Шунинг учун сюжет ечимида қуйидаги кулгили воқеа берилади:

... Ёдгор хола бўйнидан
сиқиб сўрар Акбаржон:
– Ўзи қайси Акбарни
чақиряписиз, моможон.

Ўз қилмишидан ўзининг кулгиси қистаган, ҳатто неварасининг олдида мулзам бўлиб қолган онахон сир бой бермай, яна зўравонлик кўрсатиб дейди:

–Ҳа, башаранг қурмасин,
дарров “ҳа” демайсанми?
Лўкиллатмай мени кўп,
тез овоз бермайсанми?

Айни пайтда неvara ҳам бўш келмайди. Буви-неваранинг диалоги асосида шеърнинг юмористик руҳи янада кучайтирилади:

–Ўзингиз опичволиб,
ўзингиз чақирасиз.
Жиннимисиз, моможон,
нимага бақирасиз?

Халқнинг “Она кўнгли болада, бола кўнгли далада” мақолида айтилганидек, буви неварасининг аҳволидан ташвишда эканлигини қуйидагича изҳор этади:

- Вой Акбаржон, болам-а,
менинг кўнглим алағда,
депалатса бошланди
ўтган ҳафта далада.
Бутипосми, мутипос,
бир балолар сепади.
Қанча-қанча болалар
балнисага кетади.
Мирза бўланг ётибди
сарик касалга учраб,
тинмасди,
ерга урсанг,
оловдай кўкка сачраб.
Уйда ўтир, жон болам,

жонинг омон бўлса, бас.
Сен ҳам дардга чалинсанг,
жонимдан битта қолмас.

Шоир кампир тилидан келтирилган бу шеърий парчада “депалатса”, “бутипосми, мутипос”, “балниса” сингари русча сўзларни, “алағда”, “бало”, “бўла”³ диалектизмларини ва “ерга урсанг, кўкка сапчийди”, “жонимдан битта қолмас” каби ибораларни қўллаш орқали кекса онахонларга хос нутқ ифодасини бера олган. Натижада, ўзбек бувижонларининг типик кўринишини ёрқин тасвирлашга эришган. Шундай бувижонлардан тарбия олиб ўсаётган болажонлар, одатда, сўзамол бўлишади. Шунинг учун онахоннинг суюкли невараси Акбаржон ўқтамлик ва сўзамоллик билан унга қуйидагича дадил жавоб қайтаради:

– Қўрқманг, - дея Акбаржон,
овунтирар момосин, -
менга дори сепганнинг
кўрсатаман онасин.

Мазкур шеър сюжетидаги қизиқарлилик болалар диққатини тортса, унинг заминидagi ўтган асрдаги “пахта иши”нинг турли жароҳатлари ғояси катталарнинг оғриқли аламларидир.

Ёки, Мешполвоннинг (Анвар Обиджон, “Даҳшатли Мешполвон”) портрет тасвири (“...икки лунжи ногора, бети офтобдай зоғора, бетида эшак тепкисидан нақшланган чандиқ, қорни қирқ пудлик сандиқ, бурни мушукникидек пучуқ, елкаси баайни хурпайган чумчуқ, бўйни олдинга энкайган, қулоқлари динкайган, оёқ босиши иланг-биланг, боши Ёзёвон чўлидек яп-яланг, кўринишидан камгап-у анқов, аслида маҳмадана-ю мижғов, кўзлари бойқушникидай ола... Хуллас росаям қизиқ бола”) ва қаҳрамонлик саргузаштлари катта-ю кичикка барабар завқ беришидан ташқари, ёзувчи бу орқали халқона иборалар жилоси, унутилаёзган миллий эртақлар оҳанги, руҳини бугунги ёш авлод онгига сингдиришни кўзлайди. Бу ҳам ўз навбатида, ҳодисанинг икки хил моҳиятига хизмат қила олади.

Бинобарин, болаларга мўлжалланган бадиий адабиёт даставвал, санъат асари сифатида, сўнгра, ғоядорлиги жиҳатдан ҳаммабоп бўлиши ҳам мумкин экан. Болалар адабиёти тарихида воқеликнинг ўзига хос тасвири ҳам муҳим аҳамият касб этиб келган. Бунда қуйидаги хусусиятлар алоҳида таъкидланади:

а) бадиий образнинг, воқеликнинг аниқ-тиниқлиги, кўримлилиги.

Бу хусусият асосан, мактабгача тарбия ва кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар китобхонлигига хос. Улар учун ёзилган асарларнинг ҳар бир жумласи асосида расм чизиш мумкин бўлмоғи шартлиги ўринли эътирофдир. Жумладан, Ғафур Ғуломнинг “Ўйлашни ўрганамиз” шеърида мавҳум ҳодисани кўримли қилиб тасвирлаш ёрқин намоён бўлади. Мухторжон олти

³Bo`la – shevada “xolavachcha”, “tog`avachcha” yoki “ammavachcha” ma`nosida qo`llanuvchi so`z.

ёшли синглиси Мунистондан “Ўйлашни биласанми?” деб сўраганида, унинг: “Ака-а, ўзинг айта қол, Ўйлаш деган нимади?”, дея иқроор бўлиши бежиз эмас. Шунда, Мухторжоннинг “жиддий туриб”, “қошини бирга йиғиб” ўйлашида “музқаймоқдан тоғ”, “нукул гилос боғ”, “бир қозон қаймоқ”, “Туядай пишлоқ” сингари образлар кўримлилиқ – предметлилиқ касб этган. Бу эса кичкинтойлар тасаввурини ёрқинлаштиради. Шу сабабли шеърда ҳам Мунистон “Оғзининг суви келиб: – Вий-й...” деворади.

Ўсмирларга мўлжаллаб ёзилган асарларда эса дўстлиқ, муҳаббат, иймон, эътиқод сингари кўплаб мавҳум тушунчалар образли тасаввурда, рамзий деталларда тасвирланади. Шу маънода, Анвар Обиджоннинг “Ватан” шеъри бугунги ёш авлод тафаккури, ўткир ақл-идрокига монандлиги билан эътиборга лойиқ:

- Сенга битта савол бор,
Менга қулоқ сол, ҳой, қуш.
Вайронада яшайсан,
Номинг эса нақ Бойқуш,
Айт-чи, наҳот сен бойсан?
- Асл бойлиқ нелигин
Тушунмайсан, чамаси.
Бу вайрона бўлса ҳам,
Ўзимники ҳаммаси,
Шунинг учун мен бойман!

Шоир болаларга хос тушунча ва тасаввурдан фойдаланиб, асл муддаони айта олгани диққатга сазовор. Бойқушнинг кўримсизлиги, бунинг устига харобада яшаши унинг номига номуносиб эканлиги болаларни қизиқтириши табиий. Шоир аниқ ва кўримли тимсол – бойқуш ҳамда у яшайдиган вайрона орқали кичик мактаб ёшидаги китобхонлар учун ҳали мавҳум бўлган тушунча – ватанпарварлик, ўзига беклиқ ҳиссини англатишга эришган.

Бу, ўз навбатида, бадиий адабиётнинг ҳаётни ўрганишдаги асосий хизматини ойдинлаштиради. Зотан, Султон Жўра, Қуддус Муҳаммадий, Асқад Мухтор, Шукур Саъдулла, Х.Тўхтабоев, Т.Адашбоев, С.Барноев каби ижодкорларнинг кичкинтойлар учун яратган асарларида аниқлиқ устувор бўлса, Н.Фозилов, Ҳаким Назир, Мирази Аъзам, Анвар Обиджон, Тохир Малик сингари адиблар асарларида тасаввур етакчи. Бу эса болалар адабиёти ўқувчини аниқ, кўримли образлардан мавҳум тасаввурлар томон, яъни, катта адабиётга бошловчи кўприк эканлигига далилдир.

б) **ҳикоя қилишда лирик ёки комик майлнинг кучлилиги.** Болалар адабиётининг асосий хусусиятларидан бири – унинг самимий ҳис-туйғуларга бойлиги эканлигини ўз вақтида В.Г.Белинский кўп бора таъкидлаган эди. Қувноқ юмор эса уни янада тўлдиради. Бу ҳали-ҳануз болалар адабиётининг ўзига хослигини белгилаб келмоқда. Болалиқ уммонга, баҳорга қиёсланади. Нега? Улардаги ўхшашлик, гўзаллик нимада? Табиатнинг инжа сирлари намоён бўлишидами? Дарҳақиқат, баҳорнинг интиқ кутилишида кўнгилларни қувнатадиган бетакрор гўзаллик, яшариш, ажиб

манзараларнинг хуш кайфият бағишлаши дилларни нақадар яйратса, денгиз тўлкинлари руҳимизга шу қадар таскин беради. Беғубор болалик, унинг беозор шўхликлари-ю шодликларида ҳам инсон кўнгли ором олувчи, хузур туювчи самимият бор. Демак, кичкинтойлар ва болажон қалблар ҳам табиатан ана шундай ҳис-туйғуларга мойил. “Табиат ўз ҳаракатида мудом тиним билмайди, – деб ёзган эди Гёте. – Табиат тўхтовсиз янги шакллар яратади. Ҳозирги мавжуд бўлган нарсалар илгари ҳеч қачон бўлмаган; бўлиб ўтган нарсалар ҳеч қачон қайтиб келмайди; ҳамма нарса янги ва шу билан бирга эски ҳамдир”. Таъбир жоиз бўлса, табиатнинг ана шу синоати кўпроқ болаликда яққол акс этади. Н.Г.Чернишевский шу маънода, болаларга мўлжалланган бадиий асарларда “Ваҳ... Қандай даҳшат?”, “Эй, мунча кулгили!”, “Бай-бай, мунча яхши!” кайфиятларини қўзғовчи аломатлари бўлмаса, ёш китобхонларни тўлқинлантира олмайди, деб ҳисоблаган эди. Шу жиҳатдан қаралса, ўзбек болалар адабиёти тарихида ҳам лирик кўтаринкилик ва қувноқ юморга бой асарлар ёш авлод қизиқишига кўпроқ муяссар бўлган. Зеро, Ғафур Ғуломнинг “Шум бола”, Х.Тўхтабоевнинг “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими”, Анвар Обиджоннинг “Даҳшатли Мешполвон” ва “Мешполвоннинг жанглари” каби асарлари ўзгача завқ билан ўқилишининг сири ҳам, аввало, шунда.

Реал олам воқеаларини ҳаёлот дунёсига йўғириб, ададсиз орзулар тасвирида бериш болалар адабиётининг доимий эҳтиёжларидан. Айниқса, кичик ёшдаги болалар китобхонлигига хос эртақ ва ҳикояларни сеҳрли предметлар, ажойиб-у ғаройиб саргузаштларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Болалар адабиётида Х.Андерсен, М.Твен, Р.Киплинг, Ж.Родари, К.Чуковский, Х.Тўхтабоев, А.Обиджон каби болалар адиблари асарларида бу сирли тилсимлар асосий ғояни ифодалашда муҳим рол ўйнайди. “Айниқса, Х.Тўхтабоевнинг Ҳошимжони сеҳрли қалпоқчасини кийиб ярим дунёни кезиб чиқди, минг-минглаб китобхонлар қалбидан жой олди”⁴. Бунда Х.Тўхтабоевнинг маҳорати, болалар қалбини ром этиш санъати назарда тутиладиги, чиндан ҳам ўзбек болалар адабиётшунослиги олдида уларни теран ёритиш масаласи кўндаланг турибди.

д) характер ва ҳодисалар ифодасида динамиканинг ёрқинлиги, жонлилиги. Ҳаракатчанлик, тиниб-тинчимаслик, ҳамма нарсага қизиқувчанлик болаларнинг табиатига хос асосий жиҳатлардандир. Бу жиҳат уларга мўлжалланган асарларда ҳам ўз ифодасини топади. Жаҳон ва ўзбек болалар адабиётидаги Робинзон (“Робинзон Крузо”), Гулливер (“Гулливернинг саёҳатлари”), Пиноккио (“Пиноккио ва унинг бошидан кечирганлари”), Буратино (Олтин калит ёки Буратинонинг саргузаштлари), Качал полвон (“Качал полвон ёхуд ёғоч қўғирчоқнинг саргузаштлари”), Қоровой (“Шум бола”), Ҳошимжон, (“Сариқ девни миниб”), Аламазон (“Аламазон ва унинг пиёдалари”) каби қаҳрамонларнинг саргузашти, ўзига хос ва мос ҳаракати орқали воқеалар сюжетида қизиқарлилиқ содир бўлган.

⁴ Rasulov A. Gʻaroyib saltanat. - T.: Adib, 2012.

Баъзи асарларда эса янада шиддатли динамизм кўзга ташланади. К.Чуковскийнинг “Мойдодир” (“Ювин, дўмбоғим”), Қ.Муҳаммадийнинг “Темирлар ўйини”, Ш.Саъдулланинг “Айёр чумчук” каби шеърларида сюжет шиддатли динамизм асосида воқеъ бўлган. Кичкинтойлар ўз табиатига яқин шу хилдаги ҳаракат замирида намоён бўлувчи воқеликни катталарга нисбатан тез илғайди, воқеалар алмашинуви унинг кўз ўнгида ёрқин аксланади. “Темирлар ўйини”да бу жиҳат темир-терсаклар иштирокида рўй берса, Анвар Обиджоннинг “Сўнгги ахборот” шеърида мевалар ва сабзавотлар мисолида кўзга ташланади:

Бўлиб ўтди қишлоқда	Шамоллатди қорнини,
Кеча зўр шамол.	Ошқовоқ полвон.
Натижада рўй берди	Пачоқ қилди бурнини,
Анчайин кор-ҳол.	Мулла бақлажон.
Узум боши айланиб,	Уйқичироқ бир тарвуз
Бўп қолди касал.	Юмалаб бориб,
Шохдан йиқилиб	Уйғонибди қовуннинг
олма,	
Ётибди ўсал.	Бошини ёриб.
Ҳатто гилос лат еди,	Ноклар ерга тўкилди,
Бўлса ҳам абжир.	Бўлишиб бир жом.
Тўқнашувда анорга...	Аммо зарар кўрмади
Чапланди анжир.	Сабзи ва шолғом.

Кўринадикки, ҳаракатланаётган ҳар бир нарса ўзига хос сазога (???) эга бўлишидан ташқари, болалар шўхлигини ҳам эслатади. Кичкинтойлар бу ҳаракат ва “жанг” замирида ўша нарсаларнинг ўзини ва ўзларини кўриб тургандай сезади. Аммо, болалар улғая боргани сари улар зоҳиридаги бу динамика ботинига, тасаввурига кўча борганидан, ўсмирлар адабиётида детектив, ёхуд фантастик асарлар тарзида давом этади. Бинобарин, улуғ мунаққидлар таъкидлаганидек, болалар адабиётида “борлиқни ва барча мавжудотни ҳаракатга келтирмоқ зарурлиги” масаласи болаликнинг ўзи қадар умрбоқийлик касб этади. Ҳақиқатан, кичкинтой бола наздида “соқов тош ҳам, дала-даштдаги хас-хашаклар ҳам шивирлаб, оқаётган ариқча ҳам, сокин эсаётган шамол ҳам, парвоз қилиб, гулдан-гулга қўнаётган капалак ҳам муҳаббат ва ҳаёт тилида сўзлаши” табиий.

е) тилнинг аниқлиги, тушунарлилиги ва серқирраллиги. Кичкинтойлар асарларининг тили грамматик жиҳатдан умумадабиётга муштарак бўлгани ҳолда, болаларча тафаккурнинг ифодавий воситаси ҳам. Бунда болалар адибларининг тилшунослик маҳорати муҳим рол ўйнайди. Негаки, уч хил ёшдаги болалар китобхонлигида асар тил хусусиятлари муҳим рол ўйнайди. Жамият тараққиётида тилнинг ўзгариб, бойиб бориши аён. Ҳар бир давр ёш авлодининг сўз бойликлари имконияти турлича бўлади. Тушунча ва ифодаларнинг бола ёш хусусиятларига мос бўлиши эса унинг адреслилигини таъминлайди.

Жамиятда рўй берган ўзгаришлар адабиётда ўз аксини топар экан, болалар адабиёти ҳам бундан мустасно эмас. Шу маънода, бугунги болалар адабиёти тил хусусиятлари ва эмоционаллиги жиҳатдан “кечаги”дан бир мунча фарқ қилади. XX асрнинг бошларида болалар адабиётида ҳам ифода ва ибораларда ўша давр руҳидан ташқари, ёш хусусиятлари умумийлиги кўзга ташланади. Яъни, уларда болалар китобхонлигининг адреслилиги назарда тутилмаган. Мактабгача тарбия ва кичик мактаб ёшидаги кичкинтойларнинг луғат бойлиги (лексикони) ўсмирларга нисбатан алоҳидалик касб этиши унинг кейинги босқичларида намоён бўлиб, Абдулла Авлонийнинг “Баҳор”, “Ёз”, “Куз”, Ҳамза Ҳакимзоданинг “Мевалар можароси” шеърларида бу ҳол яққол кўзга ташланади.

30-80-йиллар болалар адабиётида ҳам ижтимоийлашув етакчилиқ қилган эса-да, кичкинтойларнинг тил хусусиятларига қисман эътибор берилган. Айтайлик, Ш.Саъдулланинг “Йил фасллари” шеъридаги:

Милт этиб чиқди қуёш,

Деди: - Дўстлар, қиш *одош*, -

мисраларидан унинг мактабгача ёшдаги болаларга мўлжаллангани англашилади. Бунда улар нутқига хос луғат акс этган. Таъкидлаб кўрсатилган сўзлар айнан 2-6 ёшдаги болаларнинг тақлидчилиқ, эркалаш оҳангларига мос. Шоир бундай сержило нутқ замирида баҳор фасли ташрифини шу ёшдаги кичкинтойлар ҳали сезишга улгурмаган икки хусусияти – баҳор қишдан сўнг келиб, қишга хотима экани, унинг тугаши (“қиш одош”) ҳамда эндиликда илиқ кунлар (“милтиллаб қуёш чиқиши”) бошланишини кичкинтой ўқувчи савиясига мувофиқ маълум қилмоқда. Ёки, шоирнинг:

Дала-даштда тинди иш,

Келди меҳмон бўлиб қиш.

(Қиш эмас, у – қорбобо,

Совғалари бор бобо.) -

шеърида ҳам кичкинтой бола тасаввури ўз ифодасини топган. Ёш бола наздида, янги йил, қорбобонинг совға улашиши – қиш рамзи. Уларнинг қишни интиқлик билан кутишлари ҳам шундан. Зеро, шоир қиш таърифида теран, қисқа ва образли ифода билан кичкинтой оламини ёрқин акс эттиришга эришган. Унинг таъсирчанлиги ва бир неча авлод болалигининг севимли шеъри экани ҳам шундан.

Болаларнинг луғат бойлиги уларнинг савиясини белгиловчи асосий мезон. Улар маънан улғайгани сари воқеликни ўзлаштириш имкониятлари, тил бойликлари орта боради. Жамият тараққиёти бу тамойилни янада орттиради. Ёш авлоднинг дид-савияси, тафаккури ўсишида сўз бойлиги, уларнинг маъно қирраларидан кенгроқ фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Зотан, болалар адабиётининг тили эндиликда шу жиҳатдан ранг-баранглик касб этаётир. Э.Воҳидовнинг болалар учун ёзган “Олма” шеъри шундай сўз жилоланишига эга:

Мен сизларнинг

Олмангиз.
Хомлигимда
Олмангиз.
Нортожига ўхшаб сўнг
Вой қорним, деб
Қолмангиз.

Маълумки, туркий халқлар шеърлятида тажниси қофияга асосланган лирик жанр – туюқ мавжуд бўлиб, бунда шаклдош сўзлар мўъжазгина матн доирасида турли маъноларда ва ўринли қўлланади. Бу эса шоирдан юксак бадий маҳоратни талаб қилади. Шунингдек, туюқ она тилининг гўзаллигидан завқланиш, унинг бекиёс имкониятлари билан фахрланишга асос бўлар экан, шеърда болаларни бу бадий санъатга ўргатиш мақсади кўзланганига шубҳа йўқ. Таъкидланган сўздаги икки хил маъно – мева (олма) ва ҳаракатни билдирувчи буйруқ феъли (олмоқ) шеър мазмунини осонгина ёд олиш билан бирга, она тилимизнинг сержилолигини ҳам намоён қилади. Бу ҳолат шоирнинг “Қарағай” шеърида ҳам кўзга ташланади. Унда ўрмонда тик ўсадиган доимо яшил турувчи игнабаргли дарахт (*қарағай*) билан тилимизда ўз ёки ўзга шахсини бўрттириб кўрсатиш, юқорилаш учун ишлатиладиган ибора (аканг *қарағай*) омоними ҳамда *қарамоқ* феълидан ясалган пароним сўзидан (*қарағай*) ўринли фойдаланилган.

Бўйин чўзиб
Қарағай,
Ён-атрофга
Қарағай,
Дер у:
Барча дарахтдан
Баланд аканг –
Қарағай.

Англашиладики, ўткир идрокли, кенг мушоҳадали болаларни тарбиялаш, она тили ва ўз юрти бойликларининг ҳақиқий эгаси бўла оладиган авлодни вояга этказишда мазмундор, серқирра асарларнинг таъсири катта. Шу маънода, тилнинг аниқлиги, ёрқинлиги, ёхуд, серқирраллиги жамият тараққиёти билан бирга ривожланиб бораверади. Ижодкорларнинг ўзига хос тасвир услуби, рамзий кўчимлардан фойдаланиш маҳорати, поэтик образларнинг янгиланиши билан бадий сўз камалакдай жиҳоланади. “Аслида биз ҳайратга тушадиган нарсаларнигина ўқишимиз зарур”, – деган эди В.Гёте. Бу жиҳат болалар адабиёти учун янада муҳим ҳисобланиб, улар китобхонлигининг адреслилигини таъминлайди десак, хато бўлмайди. Аслини олганда умумадабиётда ҳам китобхон ҳар хил тоифага ажратилиб, ўз тафаккури, қизиқиш ва дидига қараб у ёхуд бу жанрдаги, йўналишдаги асарларни мутолаа қилади. Болалар китобхонлигида бу жиҳат ҳам йўқ эмас. Аммо уларнинг ёш хусусиятлари билан боғлиқ табиий жараён **болалар адабиётининг адреслилигини** белгилайди. Педагогика ва психологияда турли ёш даврлари руҳиятининг бир-биридан сезиларли фарқи

асослаб берилган. Хусусан, чақалоқлик, илк болалик, мактабгача таълим ёши, кичик мактаб ёши, ўсмирлик, ўспиринлик, ёшлик, етуклик ва кексалик даврларининг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга, сифатларга эга бўлиб, улар бир-биридан одамнинг хронологик ёш кўрсаткичларига кўра эмас, балки шу даврда инсон руҳиятида кечадиган ходисалар, рўй берадиган ўзгаришлар унинг руҳиятидаги умумий қонуниятларга биноан ҳам фарқланиши таъкидланган. Болалар қалбини бадий тадқиқ этиш, болаликни бадиият кўзгусида бутун борлиғича акс эттириш, аниқроғи, бола дунёқараши, ботиний ва зоҳирий такомиллашуви ҳамда ижтимоий-ахлоқий жихатдан шаклланиш пиллапояларини кўрсатишни мақсад қилиб белгилаган адабиёт ижодкордан ўз ўқувчисининг ёш хусусиятлари, руҳияти, савияси ва қизиқишларини назарда тутишни талаб этади. Шунга кўра қуйидаги уч асосий давр болалар китобхонлигида ажралиб туради:

1) 1,5-2 ёшдан 6-7 ёшгача – мактабгача таълим ёшдаги (болалар китобхонлиги) босқичи:

2) 7 ёшдан 11-12 ёшгача – *кичик мактаб ёшидаги (болалар китобхонлиги) ўқувчилик* даври;

3) 12-13 ёшдан 16-17 ёшгача – *ўсмирлик (ўсмирлар китобхонлиги)* даври.

Мактабгача таълим (тарбия) ёшидаги болалар китобхонлиги хусусиятлари. Ўзбек болалар адабиёти тарихи ҳам ўзининг янги юз йиллигига қадам қўйди. Аммо Л.Н.Толстойнинг бу ёш хусусиятлари ҳақидаги санъаткорона баҳоси ҳамон ўз моҳиятини сақлаб келмоқда: “Ахир мен ҳозир нималарда яшаётганимни ўшанда кашф қилмаганмидим? – дея хотирлаганди у етмиш йиллик умрига сарҳисоб қила туриб. – Шунча кўп, шунча тез кашф этган нарсаларимнинг юздан бирини ҳам, қолган бутун умрим давомида кашф эта олдимми? Асло! Беш яшар боладан менгача – фақат бир қадам, янги туғилган чақалоқдан беш яшар болагача – даҳшатли масофа!”⁵. Лев Толстой фикрларидан болалар дунёсини идрок қилиш, ҳис-туйғу, ўлчовлари ва қизиқишларини улардек англаш катталар учун нақадар оғир ва масъулиятли эканлиги англашилади. Ёки, машҳур болалар шоири К.Чуковскийнинг “Иккидан бешгача” асарида ҳам айнан шу ёшдаги болаларнинг онг ва билим доираси ўсиб боришига оид қизиқарли маълумотлар тўпланган. Муаллиф инсондаги зукколик ва ҳушёрлик, иқтидор ва уддабуронлик ёхуд ёлғончилик ҳамда айёрлик кабилар айнан 2-5 ёшлик даврда тўла намоён бўлишини исботлайди.

Ҳақиқатан, чақалоқ беш ёшга тўлгунга қадар оёқ ташлаб, тил чиқаради, онги куртак ёзиб, туйғулари шаклланиш жараёнига кира бошлайди. Инсон умрининг ибтидоси – гўдаклигидаёқ сўз санъати сеҳри билан тарбияланиши бекиёс ижтимоий-эстетик қимматга молик. Азалдан халқ ижодиётидаги эркаламалар, овутмачоқлар, қизикмачоқлар, эртақлар ва айтим-олқишлар шундай вазифани адо этиб келган. Мурғак болани сўз оҳангида эркалаш,

⁵ Толстой Л.Н. Собр. Соч. т.1. - М.: ГИХЛ, 1952. - С. 330.

ардоқлаш улар руҳиятига ўзгача таъсир этиши бугун фолклоршунос, психолог ва педагоглар томонидан қайта-қайта таъкидланмоқда.

Улуғ мутафаккир Ибн Сино бундан минг йиллар аввал ёзган “Ахлоқ ҳақида рисола”сида шундай ёзади: “Тарбияни боланинг энг ёш пайтидан бошлаш керак, зеро, унга яхши хулқ одат бўлиб қолсин”. Бу фикр мағзини Унсурулмаолий Кайковус, Шайх Саъдий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий сингари мумтоз сўз усталари дидактик асарларига сингдирдилар. XX асрда эса Абдулла Авлоний ўзининг педагогик рисоласида тарбиянинг замони ҳақида мулоҳаза юритади: “Эмди очик маълум бўлдики, тарбияни туғулган кундан бошламак, вужудимизни қувватландурмак, *фикримизни нурландурмак, ахлоқимизни гўзалландурмак, зехнимизни равшанландурмак* лозим экан...”

Ушбу иқтибослар, таъкидлаб кўрсатилган жумлаларнинг ўзиёқ, мактабгача тарбия ёшидаги болалар китобхонлигининг долзарб аҳамиятини асослашга хизмат қилади. Мактабгача таълим ёшидаги бола ҳали китоб ўқишни, унинг мазмунини идрок этишни билмаса-да, уларнинг атроф-оламдаги ўзларига номаълум ҳодисалар, нарса-предметларга қизиқишлари кучли бўлади ва, айти пайтда, тақлидчилик асосида ҳаётни ўзлаштира борадилар. Бинобарин, бу ёшдаги болалар эртаклари ва шеърларининг персонажлари ҳайвонлар, қушлар, ҳашаротлар, дов-дарахтлар бўлишса-да, одамларга тақлидий суратларга эга: одамлардай гапиради, йиғлайди, хафа бўлади. Болаларда 2-3 ёшидан бошлаб сўз ўрганиш, сўзни англаш ва айтиш эҳтиёжи жиддий тус олади. Уларнинг сўз бойлиги албатта, йилдан-йилга ортиб, бойиб бораверади. Улар 3 ёшда 1200-1500 сўз билса, 4-5 ёшда 2500 тача сўзни ўз истеъмолларига киритадилар. Бола ҳеч қанақа грамматик қонидани билмаса-да, сўзларни мантиқан тўғри алоқага киритиб, ўз фикри ва истагини изҳор қила бошлайди, ҳатто қай бир тушунчаларни ифодаловчи сўзни ҳали билмаса-да, ўзича сўз ясаб уни ифодалаган бўлади, шу тариқа ўз луғатини акс эттирувчи тили юзага келади. Худди шундай бир вазиятда болага ҳайвонлар, қушлар ва ҳашаротларнинг ёрқин расмлари, уларга дахлдор воқеликни ифодаловчи воқеабанд расмлардан ташкил топган пишиқ картондан ишланган анимал китобчалар, ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар мазмунини акс эттирувчи декоратив китобчалар, кесма ёхуд йиғма китобчалар берилмоғи, у бундай рангли китобчаларни ўзи очиб варақламоғи, расмларига қараб, тасвирдаги нарсаларни, уларнинг ҳолатларини, рангини, шаклини, аъзоларини айтмоғи, ёхуд катталар ёрдамида шуларни ўрганиб қайта сўзламоғи шарт. Бундай китобчалар болада ҳажм, шакл ва рангни ҳис қилишда муҳим рол ўйнайди. Хусусан, “Ўзинг бўя” рукнидаги контур суратли китобчалар бу жараёни янада фаоллаштиради, болалар бу китобларни бўяб туриб контурларда ифодаланган маъноларни, шакллар ва уларнинг ҳаммаларини ранглар гармониясида ўқиб идрок қиладиган бўладилар. Бу ҳолат уларда сўзга, сўзлашга рағбатни янада кучайтиради. Бу даврда сўз улар учун ўз маъносигагина англашиладиган бўлади. Шунингдек, ҳар бир жумланинг жарангдорлиги, муסיқийлиги, эртакларни ўйин,

шеърларни кўшиқ қилиб айта билиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, болалар адиблари китобхонликнинг бу даврига алоҳида эътибор қаратмоқлари, уларнинг тил ва нутқ бойликлари, қувноқликка мойил табиатларини инобатга олмоқлари ғоят зарур. Шунинг ҳам қайд этиш керакки, мактабгача тарбия ёшидаги бола ўзи қизиққан эртак ёки шеърни, ҳикояни танлаб ўқиш имкониятига эга бўлмаса-да, аммо танлаб эшита олади. Зукко ота-оналар, боғча тарбиячиларигина кичкинтойнинг кўзидаги ҳайрат, қувонч ёки ўйчанликни илғай билади. Бунинг ёрқин мисоли сифатида З.Диёрнинг “Капалак”, “Тўп”, “Сув билан суҳбат”, Ш.Саъдулланинг ўйинчоқлар тилидан айтилувчи “Айиқ”, “Бузоқ”, “Тойчоқ”, “Улоқчам” шеърларини эслаш мумкинки, улар ҳамиша кичкинтойлар тилидан тушмай келади. Бундай шеърлардаги 2-6 ёшли болакай феъл-атвори (капалакни қувлаши, сув билан суҳбатга киришиши, ўйинчоқлар тилга кириб, унга арз қилиши), нутқи (“жийрон тойчам”, “ўйнаб-кишнаб”, “сузоқ”) оҳанги акс этгани, улар шўхлигига мос ифодалар (капалак, бузоқ, тойчоқ, шарқироқ сой, тўп, улоқча...) билан тасвирлангани, қолаверса, сўз ва қофияларнинг қуймалиги (бузоқ-сузоқ) кабиларнинг кичкинтой тушунчасига мувофиқлиги диққатга сазовор.

С.Барноевнинг “Феруза айтган кўшиқ” шеъри эса янги аср кичкинтойларининг севимли шеъри, ёки кўшиғи, десак янглишмаймиз:

Қуёш бўлсин, ой бўлсин,
Ўзбекистон бой бўлсин.
Менга атлас, укамга
Гижинглаган той бўлсин.

Дадам юзга кирсинлар,
Ойим юзга кирсинлар,
Бизлар юзга кирганда
Ёнимизда турсинлар.

Шеърда катта-ю кичикнинг самимий тилаги бор. У жуда содда, ўйноқи оҳангда битилган. Айни пайтда жажжи қизалоқ оила фаровонлигини истаётирки, бунда осмон-у замин тинчлиги билан бирга миллийлик (атлас) ҳамда юрт тинчлиги, ота-боболар анъаналарига содиқликнинг (“гижинглаган тойчоқ”) умрбоқийлиги кўзланаётир. Кичкинтойлар шундай шеърларни қуйлаб улғайса, албатта, шеърнинг мазмун-моҳияти ҳам улар онгига сингиб боради.

Ёки Р.Фарҳодийнинг “Тонгги сўз” ҳикояси қатор тақлид сўзлар ишлатилганига кўра эътиборли: “Миёв-миёв! Ғув-ғув. Чириқ, чиқ-чириқ! Вов-вов-вов! Ғоқ-ғоқ-ғоқ! Ға-ға-ға!”. Булар тонгда уйғонган Аҳмаднинг йўлда учратган дўстларидан мушук, шамол, Қоплон, ғоз ва ўрдақларнинг эрта тонгда айтган сўзлари – “Ассалому-алайкум!” дегани. Бундай ҳикоялар жажжи кичкинтойларга эстетик завқ бериш билан бирга тарбиявий моҳиятга ҳам эга. Болалар учун асар ёзганда ана шу фазилатларини инобатга олиб, уларнинг ҳаётни англаб олишларига, ватанпарварлик туйғуларини

шакллантиришга, нарсалар ҳақида ўз тушунчаларининг қарор топишига, шуларни имкониятлари кўтарадиган даражага хизмат қиладиган сўз захираларини муттасил бойитишга кўмаклашиш мақсади кўзланмоғи шарт. Шундагина мактабгача тарбия ёшидаги болалар китобхонлиги ўз вазифасини муваффақиятли бажарган, деб ҳисоблаш мумкин.

Кичик мактаб ёшидаги болалар китобхонлиги ҳам ўзига хос тафовутларга эга. Чунки бу ёшдаги болаларнинг ички олами ниҳоятда бой. Улар ҳали кўп нарсани билмаса-да, билишдан иборат маънавий эҳтиёж жараёнини бошдан кечиради. “Болаларга ўзлари сезган ва ўйлаганларини гапириб бериш ғоят қийин, чунки уларни сўзда ифодалашга тўғри келади”, – деб ёзган эди Януш Корчак таҳаллуси билан бутун дунёга танилган поляк адиби Генрика Голдшмит. – Бундан ҳам оғирроғи эса ёзиш. ... лекин болалар шоир ва файласуфдирлар”. Дарҳақиқат, у ўзининг педагогик тажрибаси, болалар шифокори сифатидаги билими, бетакрор ёзувчилик иқтидори орқали болалик дунёсининг кўпгина сир-асрорларини илғай олган; хусусан, бола қалбининг эркинлиги қушга, капалакка ва гулга қиёсланишини, ҳамчунин улар ўзларига жониворлар, ҳашарот-у ҳайвонларни ака-ука, ёхуд, тенгқур дўстдек тутишини таъкидлайди. Чиндан ҳам шундай. Болалар табиатидаги “шоирлик” – уларнинг ҳамма нарсадан ҳайратланишлари, ҳар бир ҳодисадан ҳаяжонланишлари бўлса, “файласуфлик” – ҳайратни ва ҳаяжонни кўзгаган нарса ва ҳодисаларнинг асл моҳиятига қизиқишларидир. “Бу нима?”, “Бу нега бунақа?”, “У нима дейди?”, “У нега катта ёки нега кичик?”, “У қандай ўсади?”, “Нега қаттиқ?”, “Нега юмшоқ?”, “Сув нега қотади?”, “Қуёш қандай қизитади?”, хуллас, шу хилдаги саноксиз саволлар бу ёшдаги болаларнинг қизиқишлари ҳосиласи бўлиб, ана шу саволларга топган ва тополган жавоблари – оламни ўзлаштириш йўллариidir. Олам улар учун жумбоққа айланаркан, уларнинг ўзлари ҳам “нимабой”га айланишлари табиийдир. Бундай умумлашма образни Қ.Муҳаммадийнинг “Табиат алифбеси” туркумига кирувчи лирик қаҳрамон тимсолида ҳам кўриш мумкин. У ҳам бутун вужуди билан “Ёнғокни нега ёнғок деймиз?” ёки “Ёнғокнинг қобиғи нега қаттиқ?”, “Олча нега қип-қизил?”, “Ўрик нега сарғайиб пишади?”, “Жийданинг шохи нега эгик?”, “Шафтолининг барги нега аччиқ?”, “Сада нега мева қилмас?”, “Дада, боғбон нега токни қирқиб туради?” ёки “Ток дарахти бир хил-у узумлари нега ҳар хил?”, “Мол нега кавш қайтаради?”, “Читтак нега читтак?” сингари сон-саноксиз саволларга айланган. Қ.Муҳаммадий бу саволларга поэтик жавоб бериш мақсадида “нима тўғрисида асар яратмасин, нима ҳақда гапирмасин, доим ўша нарсадан инсон ҳаётини кўзда тутиб, маъно излайди. Шоир шу маънони топади ҳам. Бу маъно доим болаларнинг ҳаётдан оладиган биринчи таассуротларини изоҳлайди, унинг дунёқараши шаклланишига хизмат қилади”⁶, энг муҳими, болада инсонни севиш, касбу корига рағбат билан

⁶ Qarang: Қўшжонов М. Катта ҳаёт ва жўшқин лирика / Муҳаммадий Қуддус. Табиат алифбеси. Шеърлар. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1971, 3-6.

қараш, шу асосда ҳаётни англаш ва севиш туйғусини ардоқлаб ўстиради. Бу ёшдаги болалар фольклордан кенгроқ баҳраманд бўла бошлайдилар: тез айтишлар машқи билан нутқ товушлари талаффузини равонлаштирсалар, чандиш ўйнаб сўзлар оҳангдошлигини идрок қиладилар; гулдур-гуплар воситасида сўз ва ҳаракат уйғунлигини ҳис этсалар, топишмоқларни ечиш жараёнида зехнларини чархлай борадилар. Ҳайвонларга оид эртақларга қизиқишлари сеҳрли-фантастик ва ҳаётӣ-маиший эртақларга омикталашиб, улар ҳисобига тўлиша боради ва ҳаёлларига парвоз бағишлай бошлайди. Ҳаётӣ-маиший эртақларни ўқиш жараёнида реал ҳаёт ҳодисаларига қизиқишлари уйғона боради. Эртақка бу хилдаги маънавий чанқоқлик турли халқлар эртақлари ҳамда ёзма адабий эртақларни ҳам севиб ўқишга чоғлайди: Шарл Перро, ака-ука Гриммлар, Ҳанс Кристиан Андерсен, П.Ершов асарларини, айниқса, болаларга мослаштириб табдил қилинган Э.Рапсеннинг “Барон Мюнхаузеннинг саргузаштлари”, шунингдек, А.Толстойнинг “Олтин калит ёки Буратинонинг бошидан кечирганлари”, Л.Соловьёвнинг “Насриддин афанди саргузаштлари”, Ш.Саъдулланнинг “Ёғоч кўғирчоқ ёки Качал полвон саргузаштлари” эртақ-қиссаларини, Т.Ғойибовнинг адабий-насрий эртақларини завқу шавқ билан ўқийдилар. Мультифилмларга ва кўғирчоқ театрлари спектаклларига ўчликлари замирида ҳам аслида эртақка эҳтиросли қизиқишлари ётади. Айни пайтда ҳам бундай асарларнинг аҳамияти пасаймаган. Шу билан бирга, ўсиб келаётган ёш авлодни эндиликда кўпроқ мантиқий билимлар, инсоннинг рухий кечинмалари, табиат ва жамият муносабати масалалари қизиқтираётгани сир эмас. Рауф Толибнинг “Ким бахтиёр?” шеъри шу маънода кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар табиатига монанд:

Ўтириб гоҳ Миржалол,
Ўзича сураб ҳаёл:
“Бобом қандай бахтиёр?
Ўзларида ихтиёр,
Биров бермайди танбех.
Янглишсалар ҳамки ... Эҳ,
Доим ҳурматда бобом.
Ҳамма беради салом,
Жой тайёр, димоғи чоғ,
Автобусга чиққан чоғ
“Бобомларга маза хўп,
Ухлайдилар роса кўп.
Хуноб бўлиб эрта-кеч,
Мисол ечмайдилар ҳеч.

Ўзича айтар бобо:
“Алам қиларкан гоҳо,
Кўз хира, оёқ оғрир,
Кексалик экан оғир.
Яхши эмас иштаҳам,
Унум йўқдир ишда ҳам,
Тун бўйи келмай уйку
Босар кексалик, қайғу.
Қани, энди бўлсам ёш,
Ўтирмасдим қашлаб бош.
Кучи, соғлиқлари бор,
Ёшлар қандай бахтиёр?”

Шеърда инсон умрининг икки қарама-қарши қутби — кексалик ва ёшлик юзма-юз келган. Шоир дастлаб кексаликнинг зоҳирӣ жиҳатларини бола тасаввури орқали акс эттиради. Бу кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларга хос бўлган уйқуни яхши кўриш, арифметик мисол ва масалалардан хуноб бўлиш, шумтакаликлари учун дакки еявериш кабилар билан мувозий қўлланиб,

тасвирдаги аниқликни таъминлай олган. Бобо ўйлари орқали эса умр поёнидаги ботиний кечинмалар, қариликнинг ўзига яраша ташвишлари ҳис қилинади. Ёш китобхон бобо ва неvara хаёлидан огоҳ бўлгач, кексаларни кўпроқ эъзозлаш зарурлиги, ҳақиқий бахтиёрлик ёшликда экани, “бош кашлаб” ўтирмай, билим олиш, изланиш зарурлигини англайдилар.

Умуман, кичик ёшдаги ўқувчиларни ҳам давр тараққиётининг барча муаммолари, мавзулари қизиқтиради. 8-11 ёшли болалар халқ насри ва адабий эртаклар, табиат, Ватан, ватанпарварлик, ота-онага муҳаббат, ахлоқ-одоб ва китоб ўқишга даъват руҳидаги асарлар билан бирга, инсонни теранроқ ўрганишга оид шеър ва ҳикояларни катта қизиқиш билан ўқийдилар. Бинобарин, ўзбек болалар адабиёти тарихида кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар китобхонлигини Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, С.Жўра, З.Диёр, Қ.Муҳаммадий, Ш.Саъдулла, И.Муслим, А.Раҳмат, Қ. Ҳикмат, П.Мўмин, Т.Адашбоев, М.Аъзам, А.Обиджон ва бошқаларнинг қувноқ шеър ва қўшиқлари, дostonлари ва шеърӣй эртаклари; Ҳ. Назир, Х.Тўхтабоев, Н.Фозилов, М.Осим, Т.Малик, Ҳ.Шайхов, С.Барноев, Ф.Мусажон, О.Ҳусанов ва бошқаларнинг ҳикоя, қисса ҳамда романлари ташкил этади. Истиқлолга эришгач, бу ёшдаги китобхонларга, айниқса, ватанпарварлик ва Ватан тарихи ҳақидаги бадиӣй асарлар беҳад зарурлиги, хориждаги тенгқурлари ҳаёти ҳақидаги асарлар ҳам алоҳида қизиқиш уйғотиши яққолроқ англанди. Бу жиҳатдан ҳам миллий адабиётда яратилган “Қонли бармоқлар”, “Зафар ва Захро” (Ойбек), “Дунё болалари” (А.Мухтор), “Афғон ҳикоялари” (С.Барноев) қаторида машҳур италян болалар адиби Жанни Родарининг “Чиполлинонинг бошидан кечирганлари”, “Желсомино ёлғончилар мамлакатида”, “Музқаймоқдан қурилган шаҳар”, швед болалар адибаси Астрид Линдгренининг “Миттивой ва томда яшовчи Карлсон ҳақида икки қисса”, поляк Януш Корчакнинг “Қирол Матиуш биринчи”, шунингдек, қардош халқлар болалар адабиётларининг энг сара намуналари алоҳида қиммат касб этади. Бу хилдаги асарлар болаларнинг олам ва одамлар ҳақидаги билимларини ривожлантиради, луғат бойликларини оширади, дунёқарашларининг шаклланишига, инсоний фазилатларининг таркиб топишига, характерларининг тобланишига таъсир кўрсатади, ниҳоят, бадиӣй адабиёт улар учун чинакам “ҳаёт дарслиги”га айлана боради.

Ўсмирлар китобхонлиги ўқувчиларнинг шу ёшдаги руҳиятига монанд анча мураккаб. Ўсмирлик инсоннинг болаликдан ёшликка ўтувчи ва, ўз навбатида, бошқа ёшлардан ўзининг нисбатан кескинроқ, мураккаброқ кечиши билан фарқланиб турувчи давридир. Бу тахминан, боланинг 5-синфларда ўқиш пайтларига тўғри келиб, 13 ёшдан 16-17 ёшгача бўлган давр оралиғида кечади. Айрим болаларда бу 1-2 йил эртароқ ёки кечроқ кузатилиши ҳам мумкин. Ўсмирликда ривожланишнинг барча: физиологик, биологик, ақлий, ижтимоӣй-тарбиявий кўринишлари кўзга ташланади. Бунда энди у “бола” эмас ва шу билан бирга, ҳали “катта” ҳам саналмайди. Шу сабабли унинг ўз-ўзига ва атрофдагиларга нисбатан бўлган муносабатлари ўзгара боради. Ўсмирлар ўз идеаллари (мутлақ ижобӣй)ни орзу қилиб,

уларни ўзларида рўёбга чиқаришни мақсад қиладилар. Бу ёшда бирор касб ёки ҳунарни эгаллашга қизиқиш ва интилиш пайдо бўлади. Ўсмирларнинг орзу-истаклари уммондек улканлиги ва хилма-хиллиги билан ҳам ажралиб туради. Энг муҳими, ўсмир ўзини тарбиялашда китоб, кинофильм қаҳрамонларидан андаза олади. Шундай экан, ўсмирларга мўлжалланган бадий адабиётнинг вазифаси ҳам ўта масъулиятли ва серқиррадир. Унутмаслик керакки, ўсмирлик инсон ҳаётининг ажойиб палласи, шахс сифатида шаклланишининг асоси. Ўсмирнинг ақлий камолотга етишуви муҳим ўринга эга. Уларнинг ўз фикрини аниқ ифодалашга йўналтириши, мустақил мулоҳаза юритиш кўникмасига эга бўлиши, муҳими, бу жараёни англаб етишларида илмий-бадий асарлар муҳим рол ўйнайди. Хусусан, Ойбек, А.Қаҳҳор, М.Осим, Н.Сафаров, О.Мухтор, Т.Малик каби етук адибларнинг биографик ва автобиографик қиссалари, эссе ҳамда ҳаётий ҳикоялари дастуруламал бўлади. Ўсмирлардаги улкан маънавий эҳтиёж ва шахс сифатида камол топиш заруратини ўз замонидаёқ пайқаган М.Горкий XX асрнинг 30-йилларида “Машҳур кишилар ҳаёти” рукнида бадий-биографик асарлар ижод этиш ташаббуси билан чиққан эди. Шу муносабат билан машҳур ёзувчилар, олимлар, бастакорлар, ҳарбий саркардалар, моҳир ҳунармандлар-у жаҳон уруши ва меҳнат қаҳрамонлари ҳаёти, ижод йўлининг бадий-тадқиқий намунаси бўлган юзлаб асарлар яратилди. Яқунланган асрнинг етмишинчи йилларига келиб, бу рукнда асарлар ижод этиш анъанаси ўзбек ижодкорлари фаолиятида ҳам кўрина бошлади. Эндиликда А.Қаюмовнинг “Алишер Навоий”, “Абу Райҳон Беруний”, “Абу Али ибн Сино”; Л.Қаюмовнинг “Ҳамза”; Н.Каримовнинг “Ҳамид Олимжон”, “Ойбек”, “Чўлпон”, “Усмон Носир”; А.Акбаровнинг “Ғафур Ғулом”; О.Шарафиддиновнинг “Абдулла Қаҳҳор”; Б.Аҳмедовнинг “Мирзо Улуғбек”, “Амир Темур”; Отаёрнинг “Миртемир”, “Ислом шоир”; Ҳ.Каримовнинг “Ўрал Тансиқбоев” сингари асарлари шу йўналишдаги изланишларнинг самаралари бўлиб, ўзбек воқелигини илмий-маърифий асосда бадий тадқиқ этганлиги билан эътибор қозониб бораётир. Бундай асарлар ўсмирларни инсонпарварлик, тарихий қадриятларга муҳаббат руҳида тарбиялайди, уларнинг касб танлашларига кўмаклашади, аждодлар жасоратидан ифтихор қилиш туйғуларини ўстириб, чинакам ватанпарвар инсон сифатида камол топишларига таъсир кўрсатади.

“Маънавият — инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашлари мезонидир” (И.А.Каримов). Бинобарин, ўсмирлик ҳам жисмоний, ҳам маънавий-ахлоқий балоғатга етишув бўсағаси экан, қаҳрамонлар хатти-ҳаракати орқали шу ёшдаги ўқувчиларга ибратдан сабоқ бериш уларга мўлжалланган китобларнинг асосий вазифасидир.

Шундай адабий жанрлар бўладик, улар ўқувчида нафақат бадий-эстетик завқ уйғотади, балки илмий-назарий билимларини оширишда ҳам муҳим рол ўйнайди. Бундай асарлар китобхон маънавий-ахлоқий олами янги

ўзанларининг очилишига туртки бўлади. Адабий хотира-ёднома асарлар шу жиҳатдан ўсмирлар китобхонлигида ҳам алоҳида қизиқиш уйғотади. Умуман, хотира – оромбахш туйғу. У ҳар бир инсонга деярли ҳамроҳ, қалбига сирдош, кексайганида эса ягона дилкаш суҳбатдош. Энг ширин кечинмалар, кўнгил ардоғидаги дўстлар фақат хотирадагина тиниқ акс этади. Йиллар ўтиб, кадрдонлар давраси, суҳбати-ю сийрати бу оламда омонатлиги англанида, хотиралар билан таскин топади инсон қалби. Хотира ёзиш ҳам шу маънода соҳир қалб соғинчига хос бир илинж.

XX аср ўзбек адабиёти насри тараққиётида ўз ҳикоялари ва қиссалари билан салмоқли ҳисса қўшиб келаётган адиб Н.Фозиловнинг “Ирмоқ” номли биринчи ҳикоялар тўпламиёқ эл назарига тушган эди. Унинг “Оқим” қиссаси эса халқлар ўртасидаги меҳр-оқибат куйчиси сифатида болалар адабиётида ўзига хос йўналишни бошлаб берди. Адиб насри, хусусан, “Саратон”, “Шум боланинг набиралари”, “Қорхат” қиссалари; “Болалигим-пошшолигим”, “Устозлар даврасида”, “Саратон” тўпламларига кирган асарлари ўсмирлар китобхонлиги хазинасини бойитгани билан эътиборга лойиқ. Зотан, адиб ижодида касбдош, сафдош устозлари, дўстлари, шогирдлари ҳақида завқи баланд бадиа – эссе ва хотиралар ёзиш алоҳида йўналишни ташкил қилади. Унинг бу туркумдаги асарлари, аввало, давр адабиёти тарихи, сўнгра, адиблар ҳаётининг муҳим қирралари, адабий жараёнда у ёки бу ижодкорнинг мавқеи, ҳаётининг фаолияти, тажрибасига хос хусусиятлар асрорини очишда айрича ғоявий қиммат касб этганлиги билан эътиборни тортади. Бинобарин, уларнинг ҳар бирида у ёки бу етук адибнинг жонли сиймоси бутун ҳайбати билан гавдаланиб туради.

Таъкидлаш жоизки, Н.Фозилов анча илгари бу жанрга қўл уриб, юксак маҳорат соҳиби эканлигини намоён этган эди. Унинг 1988 йилда нашр этилган “Устозлар даврасида” китоби ўз даврида юқори баҳоланган эди. Орадан йигирма йилдан зиёдроқ вақт ўтиб, бу мавзуга тағин қўл уриши бежиз эмас, албатта. Ёзувчи энди бу китобини устози Саид Аҳмаднинг “Топганларим ва йўқотганларим” китобига жавоб шаклида “Топдим-у йўқотмадим” деб атайди. Шу номдаёқ асарнинг бош муддаоси ойдинлашади. Китобда қирққа яқин адабиёт салафларининг ёрқин сиймоси муаллиф хотираси орқали қайта жонлантирилган. Уларнинг кўпчилиги фаний дунёдан боқий оламга рихлат қилганларнинг ёдлари сифатида барҳаёт. Хотира китобдаги лавҳаларнинг аксарияти дарслик ва илмий адабиётларда учрайвермайдиган, ҳаётининг ва қувноқ воқеаларга бой эканлиги билан диққатни тортади. Н.Фозилов ҳар бир адиб ҳақида ўзи билган, ўзи кўрган, гувоҳи бўлган воқеаларни самимий баён қилади.

Абдулла Қаҳҳор, Ойбек, Ғафур Ғулом, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Одил Ёқубов, Саид Аҳмад, Ўлмас Умарбеков – булар ўзбек адабиётининг забардаст ижодкорлари. Мухтор Авезов, Собит Муқонов, Абдулла Тожибоев, Ғабиден Мусрепов, Абен Сотиболдиевлар қозоқ адабиётининг етук намояндалари. Абдулла Орипов, Шукур Холмирзаев, Тоғай Муродлар эса ўзбек адабиёти осмонидаги ёрқин юлдузлар, чакмоқдай ярқ этиб

кўринган бетакрор истеъдод соҳиблари. Улар ўзбек ва қозоқ адабиётларининг бир неча авлодига мансуб жондош ва қондош намояндалари, улар сиймосида шу икки халқнинг дўстлик ришталари нечоғлик мустаҳкамлиги, ижодий ҳамкорликлари туфайли шу икки халқ маънавияти қай даражада жилоланишига оид қайду далиллар бисёр. Бироқ адибу шоирлар ҳақида ҳар қанча ўқимайлик, ташналик қонмайди; уларни яқиндан билиш, суҳбатидан баҳраманд бўлиш ҳар бир ўзбеку қозоқ китобхонининг эзгу орзуси бўлиб қолаверади. Аммо, буларни билишнинг ҳам ҳамиша имкони бўлавермайди. Уларнинг сизу бизга ўхшамаган ноёб фазилатлари, ўзигагина хос ҳаёт тарзи китобхонларни қизиқтириши табиий. Носир Фозилов ана шу каби эзгу мақсадни ушатиш йўлида хайрли ишга қўл урган адиблардан. Унинг омади шуки, тақдир тақозоси уни ўша адиблар билан ҳамқадам, ҳамкасб, ҳамсуҳбат қилган. Турли тасодифлар туфайли улар билан адабий учрашувлару саёҳатларга чиққан; устозу шоғирд тутинган, ака-ука сифатида суҳанворлик қилишган, талай қизиқ ҳангомаларни бошдан кечиришган. Бундай замондошликнинг масъулиятини ҳис қилган Н.Фозилов ўз адабий хотираларида устоз санъаткорлар ҳаётининг нодир саҳифаларини ёш авлодга "тирилтириб" кўрсатиб беради. Чиндан ҳам муаллифнинг умр бўйи топганлари – дўсту биродарлари энг қимматли гавҳарга тенг. Уларнинг ёди, олган сабоқлари йўқолмас инжу. Буни кенг китобхонлар оммаси билан баҳам кўрмаслик эса – била туриб уларни шундай ганжинадан маҳрум этишдай бир гап.

Албатта, янги минг ва юз йиллик ўсмирлар китобхонлиги арсенали бундан-да ортиб бориши, жаҳонга машҳур мумтоз адиблар ва ўзбек ёзувчиларининг тарихий, детектив, биографик роман ва қиссаларини, эссе ҳамда шеърый асарларни, илмий-оммабоп китобларни мутолаа қилишларини тақозо этаётир. Шунингдек, улар энди болалар адабиёти билан чекланиб қолмай, умумадабиёт хазинасидан кенг баҳраманд бўлаётирлар. Бугунги ўсмир П.Қодировнинг "Юлдузли тунлар", "Авлодлар довои", М.Осимнинг "Карвон йўлларида", "Зулмат ичра нур", "Ибн Сино қиссаси", О.Ёқубовнинг "Улуғбек хазинаси" сингари тарихий, биографик роман ва қиссаларни ўқимай туриб Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Улуғбек, А.Навоий, Бобур каби улуғ аждодлар ҳаёт йўлини тўлиқ тасаввур қила олмайдилар. Т.Маликнинг "Алвидо болалик", "Шайтанат" қиссалари ҳам уларга жамиятда шахснинг шаклланишидаги муҳим омиллардан сабоқ бериш учун ғоят зарур. Шунингдек, Х.Тўхтабоевнинг "Мунгли кўзлар", "Жаннати одамлар"; Ў.Ҳошимовнинг "Икки эшик ораси", "Урушнинг сўнгги қурбони", "Дунёнинг ишлари" каби асарлари, М.Юсуф, А.Орипов, э.Воҳидов шеърлари ҳам ўсмирлар кўлидан тушмай келаётир. Бу шундан далолат берадики, ўсмирлар китобхонлиги асосан уч йўналишда давом этаётир:

биринчидан, ўтган аср ўрталаридан болалар ва ўсмирлар учун махсус ижод қилган Ҳ.Назир ("Ёнар дарё", "Лочин қанотлар" каби), Н.Фозилов ("Шум боланинг набиралари", "Саратон" к.), Х.Тўхтабоев (деярли барча

асарлари), Ф.Мусажонов, Л.Маҳмудов, Т.Малик, Ҳ.Шайхов, М.Аъзам А.Обиджон, Т.Адашбоев сингари адибларнинг бадиий теран асарлари ўз ўқувчисини йўқотмай келаётир;

иккинчидан, ўсмирларнинг бугунги интилишлари, қизиқишларига мутаносиб асарлар махсус яратилмаётганлиги сабабли улар умумадабиёт намуналарига жадал талпинмоқдалар. Бунда юқорида зикр этилган асарлар, шунингдек, жаҳон адабиётининг янги намуналари (масалан Ж.Роулингнинг “Гарри Поттер”и каби) сюжети, мавзуси долзарблигига кўра ўсмирлар эътиборига сазовор бўлаётир.

учинчидан, ХХИ аср ўсмирлари видео ва аудио фильмлардан тенгдошлари ҳаётини кидиришга берилмоқдалар.

Таъбир жоиз бўлса, учинчи йўналишда маънавий озиқ олишга интилаётган ўсмирлар катталарни кўпроқ ташвишга солади. Шу маънода, ўсмирлар китобхонлигида давр руҳини, ўсмирлар образини, долзарб мавзуларни ўз миллий қадриятларимизга хос ва мос тарзда бадиий теран ифода этиш зарурлиги, адибларнинг бу масалага жиддий эътиборлари жоизлигини тақозо этади. Шундагина ўсмирлар адабиёти ҳам келажаги буюк озод ва обод Ватаннинг, эркин ва бунёдкор халқнинг курашчан фарзандлари қилиб тарбиялашга ҳисса қўшади.

МАВЗУГА ДОИР ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР: *истилоҳ, қўлланма, хрестоматия, омил, генезис, сўқма сўз, мунаққид, муқаллид, наср, носир, наир, ношир, муҳаррир, мусаввир, матбуот, китобатчилик, характер, тур, жанр, динамизм, эмотсионаллик, лирик, комик, матбаа, реалистик, бадиа, эссе, физиологик, биологик, биографик, диалектизм, сюжет, публицистика, детектив, фантастик, дилогия, трилогия, тетралогия, памфлет, фелетон.*

Билим, кўникма ва малакани ривожлантиришга йўналтирувчи саволлар :

1. Болалар адабиёти истилоҳи дастлаб қаерда ва қачон қўлланила бошланди? Фан сифатида-чи?
2. Ўзбек болалар адабиётига оид дарсликлар ва уларнинг муаллифини эсланг.
3. Ўзбек болалар адабиётининг пайдо бўлиш омилларини босқичма-босқич тавсифланг?
4. Болалар адабиётининг икки йўналишдалиги нимада кўринади?
5. Болалар адабиётидаги тасвирнинг ўзига хослигини қандай изоҳлайсиз?
6. Болаларбоп асарлардаги характер ва ҳодисалар ифодасида динамиканинг ёркинлигини мисоллар асосида тушунтиринг?
7. Мактабгача тарбия ёшидаги болалар китобхонлиги ҳақида нималарни биласиз?
8. Кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжалланган бадиий асарлар қандай спетсифик характерга эга?
9. Ўсмирлар китобхонлигида қайси йўналишдаги асарлар етакчи аҳамият касб этади?

МАВЗУГА ДОИР ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. “Болалар адабиёти” истилоҳи дастлаб қачон ва қаерда қўлланилган?

- а) энг қадимги даврларда, халқ ижодида;
- б) ўрта асрларда, ёзма адабиётда;
- д) XX асрнинг 20-йилларида, даврий матбуот мақолаларида;
- е) мустақиллик йилларида, тадқиқотчилар ишида.

2. Ўзбек болалар адабиётининг фан сифатида такомиллашуви ва унга доир дарсликларнинг чоп қилиниши тўғри қайд этилган жавобни аниқланг?

- а) XX асрнинг ўрталари, 1953, 1967, 1973, 1976, 1978, 1981, 1989;
- б) XX аср бошлари, 1905, 1910, 1937, 1953, 1981, 1989;
- д) XIX аср охири, 1889, 1898, 1900, 1913, 1917.
- е) ХХІ аср бошлари, 1995, 1997, 2002, 2005

3. Ўзбек болалар адабиётининг пайдо бўлиш омиллари қайси жавобда босқичма-босқич тўғри ифодаланган?

а) фолклор, жаҳон адабиёти, рус адабиёти, мумтоз адабиёт, жадид адабиёти, мустақиллик даври адабиёти;

б) ижтимоий воқелик, халқ оғзаки бадиий ижоди, ўзбек мумтоз адабиёти, янги реалистик ўзбек адабиёти, жаҳон ва рус халқлари болалар адабиётини ўрганиш ва ўзлаштириш, илк мактаб дарсликлари;

д) ёзма ёдгорликлар, халқ оғзаки ижоди, шўро даври мафкураси, мустақиллик даври адабиёти;

е) истиқлол даври адабиёти

4. Болалар китобхонлиги ҳақидаги тушунча қайси жавобда батафсилроқ қайд этилган?

а) умуман, китоб ўқиш ҳодисаси, катталар диди, ҳаётий тажрибаси дунёқарашига мос ҳолда яратилиб, болаларнинг ҳам ўқиш доирасида амал қилган ҳаммабоп бадиий - илмий ҳамда профессионал болалар адабиёти;

б) болаларнинг ўзлари томонидан ижод этилган адабиёт намуналари;

д) катталар учунгина дахлдор бадиий адабиёт;

е) фақат болаларга ихтисослашган, уларгагина мўлжалланган адабиёт намуналари.

5. Болалар китобхонлиги ва адабиёти орасидаги тафовут қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

а) болалар китобхонлиги оғзаки, адабиёти эса ёзма шаклда бўлиши;

б) болалар китобхонлиги катталарга, адабиёти болаларгагина мўлжалланганлиги;

д) болалар китобхонлигида дидактиканинг устиворлиги, адабиётида эса унинг кўзга ташланмаслиги;

е) болалар китобхонлиги ижтимоий-естетик ҳодиса саналиб унда мантикий тафаккурнинг устуворлиги, болалар адабиётида эса образли бадиий тафаккур амал қилиб, адабий-естетик ҳодиса ҳисобланиши.

6. Бадиий адабиётда образ яратувчи ягона восита қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

а) ёзув;

б) сўз ;

д) тил;

е) товушлар.

9. “Болалар адабиёти бу..” ушбу мулоҳаза қайси жавобда тўғри давом эттирилган ?

а) болаларнинг ўзлари ўқишлари мумкин бўлган адабиёт;

б) ота-оналар ўқишига мўлжалланган адабиёт;

д) содда мазмунга эга расмли китоблар мажмуи;

е) болаларнинг ёш хусусиятларига кўра уларга ихтисослашган профессионал бадий адабиёт намуналари;

7. Болалар адабиёти фанининг объекти қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- а) болалар учун ёзилган юксак бадий ижод намуналари ва адиблар ижоди;
- б) мактаб дарсликлари;
- д) болалар матбуоти;
- е) кичкинтойлар психологияси.

I-жадвал



Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Арзамасцева И.Н., Николаева С.А. Детская литература. –М.:Академия, 2000.
2. Баракаев Р. Абдулла Авлоний ва болалар адабиёти. –Т.: Фан, 2004; Болалар адабиётини гуруҳлаштириш хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012. № 6. – Б. 11-14.
3. Белинский В.Г., Чернишевский Н.Г., Добролюбов Н.А. О детской литературе. – М.: Дет.лит.1983.
4. Болалар адабиёти ва замонавийлик. –Т.:Фан, 1981.
5. Иброҳимова З. Кичкинтойлар адабиётининг хусусиятлари.– Т.:Ўқитувчи,1994.
6. Суюмов А., Жумабоев М..Болалар адабиёти. –Т.:Ўқитувчи. 1995.
7. Жумабоев М. Болалар адабиёти ва фолклори.–Т., 2006.
8. Ирисхўжаева С. Болалар адабиётида дидактика.–Т.: Фан, 1978.-48б.
9. Мамажонов С. Ҳозирги ўзбек болалар адабиётининг баъзи тенденциялари.– Болалар олами. –Т.,1975.
10. Сафаров О. Ўзбек болалар адабиётининг спетсифик хусусиятлари.–Китобда: Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараён.–Т.:Фан, 1989, 4-18-бетлар; Яна: Олий ўқув юртида “Болалар адабиёти”фани муаммолари. // Тил ва адабиёт таълими ж.,1994, 2-3-сон,4-6-бетлар.Яна: Ўзбек болалар адабиёти тарихи мундарижасини белгилашга доир.// ЎТА, 1998, 6-сон,63-66-б., яна: Боланинг тили чиқди. // Мактабгача тарбия. 1992, 1-сон, 40-41-б.; яна: Болалар китобатига бир назар. // Соғлом авлод учун. –1997, 11-сон, 22-24-б.

ИИ. БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОРИ

Халқ оғзаки бадиий ижоди – болалар адабиёти сарчашмаси

Режа:

1. Болалар фольклори табиати.
2. Болалар фольклорининг жанрий таснифи.
3. Алланинг жанрий хусусиятлари.
4. Болалар кўшиқларининг жанрий таркиби ва мавзувий мундарижаси.
5. Мақоллар ва уларнинг этнопедагогик аҳамияти.
6. Эртақлар ва уларнинг жанрий таснифи.

Болалар фольклори табиати. Халқ оғзаки бадиий ижодиёти хилма-хил адабий тур ва жанрларда намоён бўлган ҳодиса сифатида кишилиқ жамияти тарихида кўп вазифали ижтимоий-эстетик моҳиятга эга сўз санъати ҳисобланади. У ҳамма замонларда ҳам ўз ижодкори бўлган халқнинг орзу-армонларини ифодалаб келди, қолаверса, халқнинг ўз-ўзинигина эмас, балки болаларнинг ҳам маънавий-ахлоқий жиҳатдан шаклланишларида муҳим тарбиявий восита вазифасини бажармоқда. Болалар халқ ижодиётидан ота-боболарининг ҳаёт тажрибасини, меҳнат ва кураш илмини ўрганиб келаётирлар. Улар халқ кўшиқларидан, достону эртақларидан, афсонаю ривоятларидан севиш-севилиш, самимият, инсонийлик, сабру қаноат, меҳнатда фидойилик, энг муҳими, оталари яшаб обод этган Ватан туйғуларини идрок этиш асносида юрт эрки ва озодлиги учун курашган буюк аجدодлари Тўмарис, Широқ, Спитамен, Муқанна, Темур Малик, Жалолиддин Мангуберди, Маҳмуд Торобий ва Амир Темурларнинг жасоратларидан сабоқ олмоқдалар, яшаш ва яратиш романтикасидан сурур туймоқдалар. Бинобарин, халқ ижодиёти қадим замонлардан ҳозиргача болалар учун ҳам эзгуликни қадрлаш ва ёвузликдан нафратланиш сабоғи бўлиб, авлоддан авлодга ўтгани сайин муттасил тўлишиб, мукаммаллашиб, оғиздан-оғизга кўчгани сайин тобора сайқалланиб, халқ миллий руҳини теранроқ акс эттирган ҳолда асрлар давомида авлодлар маънавий-ахлоқий ворислигини таъминлаб келди, жамоа ижоди намунаси сифатида халқ заковатини, истеъдодини ва тил бойлигини намоиш этди, халқ учун ўзлигини англаш, ўз тарихини севиш воситасига айланиб қолди, энг муҳими, ёзма адабиётнинг бунёдга келишида генетик асос вазифасини бажарди. Бу силсилада болаларнинг ўз фольклори ҳам муайян рол ўйнади.

Бинобарин, болалар фольклори – кичкинтойлар олами билан катталар дунёсининг ўзаро уйғунлашуви натижасида юзага келган ўйинлар, қўшиқлар ва мусиқий поэтик жанрларнинг яхлит тизимига айланган халқ оғзаки ижодиётининг ўзига хос тармоғидир.

Бирок, ўзбек болалар фольклори намуналарини тўплаш, нашр этиш ва илмий-эстетик қимматини ўрганишга узоқ замонлар эътибор берилмай келинди. XX асрнинг дастлабки чораги охирларида бу ишга киришилган бўлсада, у узлуксиз жараёнга айланмади. Элбек тўплаб, тартиб бериб, 1937 йилда чоп эттирган “Болалар қўшиғи” тўпламидан О.Сафаров тартиб берган “Ўзбек халқ ижоди” сериясида 1984 йилда босилиб чиққан “Бойчечак” тўпламигача кечган салкам ярим асрлик узилиш ушбу фикр далили бўла олади. Ўзбек болалар фольклорини ўрганиш 60-йиллардан эътиборан изчиллаша борди. З.Хусаиновнинг “Ўзбек топишмоқлари” (1966), Ғ.Жаҳонгировнинг “Ўзбек болалар фольклори” (1975), шунингдек, О.Сафаровнинг “Болаларни эркаловчи ўзбек халқ қўшиқлари” (1983), “Ўзбек болалар поэтик фольклори” (1985), “Алла-ё алла” (1999), “Читтигул” (2004), “Ўзбек халқ болалар ўйинлари”(2012) Ш.Галиевнинг “Ўзбек болалар ўйин фольклори” (1998) сингари тадқиқотлари туфайли бу изланишларнинг самаралари кўзга ташланди. Шуни ҳам айтиш керакки, фольклоршунослар орасида мавсум ва маросим қўшиқларига муносабатда уларнинг ижодкори катталар бўлганини эътироф этиш билан болаларнинг бу соҳадаги қўшиқчилигини ё чеклаш, ё тамоман инкор этиш ҳоллари ҳам мавжуд. Тўғри, маросимларни катталар уюштирганлар. Уларнинг ўтказилиш тартибларини ҳам, расм-русумлари ва қўшиқларини ҳам катталар ижод этганлари тайин. Лекин унутмаслик лозимки, шу маросимларнинг бирортаси ҳам болалар иштирокисиз ўтмаган; ҳеч бўлмаганда, болалар томошабин сифатида унга қатнашганлар ва катталар бажарган ишларни кўргач, ўша маросимни кейинроқ ўйинда муқаллид қилиб ўзлари бажарганлар, шу муқаллидларига яраша қўшиқларни тўқиганлари ҳам айтиш ҳақиқат. Бинобарин, болаларнинг ҳам ўз маросим ва мавсум қўшиқлари юзага кела бошлаган. Бу жараён давр ўтиши, турмуш шароитининг ўзгариши, янгича ижтимоий муносабатларнинг туғила бориши туфайли у ёки бу маросимнинг тамоман йўқолиши ёки катталар ўртасида нуфузини йўқотиши натижасида ўша маросим болалар ўйини ёки ижрочилигида яшаш шаклига ўтиши билан янада чуқурлаша борган. Бундай ҳолатни “Бойчечак”, “Читтигул”, “Бинафша”, “Оппоқижон” каби мавсум қўшиқлари мисолида яққолроқ кўриш мумкин. Ўзбек болалар фольклори намуналари табиатидан келиб чиқиб, генетик асосларига кўра уни уч қисмдан таркиб топган ҳодиса сифатида кузатиш мумкин:

И. Катталар ҳаммиса ўз фарзандларини ўйлаб яшаганлар – меҳнат ва ижод билан шуғулланганлар. Бу жараён уларда бола ва унинг тақдири тўғрисида қайгуриш мажбуриятининг тобора чуқурлашуви тарзида кечиб, талай қўшиқларнинг тўқилишига сабаб бўлган. Айниқса, чақалоқни парвариш этиш масъулияти беҳад катта бўлган. Оналар ана шу мураккаб

масъулиятни зиммаларига олганлар: ўткир заковат, тадбиркорлик, бекиёс инсоний меҳрибонлик эвазига ўзлари гоҳо тушуниб, гоҳо тушунмай, болаларни тарбиялаб ўстириш билан мамлакатнинг келажак тарихини, демакки, дунё тарихини ҳам тарбиялаб етиштирганлар. Бу йўлда қўшиқ уларга мадакор бўлган: болаларини қўшиқ билан ухлатганлар, йиғласа, куйлаб овутганлар, эркалатганлар, ҳатто чақалоққа дахлдор маросим расм-русумларни ҳам қўшиқ билан бажарганлар. Шу залда аллалар, айтим-олқишлар, овутмачоқлар, эркаламалар, қизикмачоқлар ва қайтармачоқлар юзага келган. Уларда эркалаш лейтмотив бўлган. Шу сабабли *халқ оғзаки поэзиясининг ушбу намуналарини эркалаш поэзияси тарзида умумлаштириши ва характерлаш асослидир.*

Эркалаш поэзияси намуналари ижро мақсади, ўрни ва бола ёшига муносабатига кўра икки гуруҳга ажралади. Биринчи гуруҳга мансуб қўшиқлар боланинг бешиқдалиги даври билан чамбарчас боғлиқ, шу важдан улар **бешиқ қўшиқлари** дейилади. Аллалар ва этнографик мазмундаги айтим-олқишлар ана шундай характерга эга.

Бешиқ қўшиқлари чақалоқ уч ёшни тўлдиргунигача айтилса, иккинчи гуруҳга мансуб қўшиқлар бола туғилганидан 6-7 ёшга тўлгунигача ижро этилсада, аслида, улар бешикка алоқасиз ва оналик меҳри тароватидан битилган бадиҳалардир. Булар **суйиш қўшиқлари** бўлиб, эркаламалар, овутмачоқлар, қизикмачоқлар ва қайтармачоқлардан таркиб топган.

III. Катталар болаларнинг табиатга муносабатини шакллантиришида ҳам фаол иштирок этадилар. Бунинг натижасида болалар тақвими ва уни ифода этувчи маросим қўшиқлари юзага келган. Баҳор, ёз, куз, қиш мавсумлари билан боғлиқ бундай қўшиқларнинг бир қисми ижтимоий-сиёсий тараққиёт тақозосига кўра катталар репертуаридаги мавқеини йўқота бориб, ё тамоман сўниб кетган, ё трансформацияга учраб, болалар репертуарига кўчиб ўтиб сакланиб қолган. “Бойчечак”, “Читтигул”, “Ё рамазон”лар ва “Ҳайитликлар” шулар жумласидан ҳисобланади. Қолаверса, ибтидоий аждодларимизнинг анимистик ва тотемистик эътиқодлари асосида шаклланиб, эндиликда ўша моҳиятини йўқотган **ялинчоқ ва ҳукмлагич** жанрлари болалар репертуарида ҳамон фаол яшамоқда.

III. Болаларнинг ўз ижодкорлиги ва ижрочилиги ҳосилалари бўлган қўшиқлар ва ўйинлар – ўзбек болалар фольклорининг асосини ташкил этади.

Болалар фольклорининг жанрий таснифи. Сўз ва ҳаракатнинг нисбатига кўра буларни икки катта гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Болаларнинг маиший қўшиқлари.
2. Болаларнинг ўйин фольклори.

АЙТИМ-ОЛҚИШЛАР эркаловчи мотивдаги расм-русум қўшиқлари бўлиб, асосан, болаларнинг бешиқ даврига оид турли-туман маросимларда ижро этилади: чақалоқ беш ва тўққиз кунга тўлганда, илк бор чўмилтирилганда, бешикка илк бор ва ҳар гал боғланганда, яна қайта очиб олинганда, илк бор тиш ёриганида, биринчи марта мустақил ўтирганида, илк бор оёғида тикка турганида, биринчи марта одимлаганида, той-тойлаганида,

ҳар гал янги кийим кийгизилганда, илк бор овқат еганида, қизалоқ сочини илк бор ювганда-тараганда, ўғил бола сочи илк бор олинганда, чақалоқ тирноғи илк бор қирқилганда, болалар шаънига ҳар гал исирик тутатилганда, хуллас, урфиятга айланган ва эътиқод билан амал қилинадиган шу хилдаги расм-русумлардан ҳар бирининг мазмунига яраша айтим-олқишлар мавжуд. Айтайлик, чақалоқ 7-9 ойлигида илк бор қадам ташлаб мустақил юришга интила бошлайди. Шунда унинг қадами қутлуғ ва равон бўлиши учун оёғи чигилини эчиш русумини бажариш анъанага айланган. Даставвал, болакайнинг оёқларига ипак чилвир солиб тушовлаганлар, сўнгра у юра бошлаганда бошида бир жуфт кулча ушатила туриб, орқа тарафидан бола оёғидаги чилвирни қайчилаб кеса туриб:

Адоқ-адоқ юрисин,
Тикан шунга кирмасин.
Кўзи қаттиқ бандалар,
Кўзи шунга тегмасин,-

дея алқаганлар. Эҳтиёт чораси сифатида дарҳол ис чиқарилиб, исирик тутатилган. Кулчалар маросим иштирокчиларига тақсимлаб берилган. Одатда бу маросим ҳафтанинг хосиятли кунлари саналган чоршанба ё жума кунларида нишонланган.

Бундай маросимларнинг маълум қисми ижтимоий тараққиёт туфайли эндиликда сўнишга юз тутган бўлса-да, маълум қисми халқ анъаналарининг поэтик узви сифатида ҳамон яшамокда. Айтайлик, болаларнинг янги кийим кийишига оид айтим-олқишлар янги ижтимоий муносабатлар таъсирида трансформацияга учраб, туғилган кунни нишонлаш жараёнида болага янги кийим кийдириш қутловига айланган:

Сан бир йиллик,
Ман минг йиллик.
Кия-кия тўздирайлик,
Дугоналаримдан ўздирайлик.

Бу хилдаги айтим-олқишлар ижросидаги ўзига хослик шундаки, уларни аввал болага кийим кийдирувчининг ўзи айтади, сўнгра кийим кияётган боладан уни такрорлаш талаб қилинади. Бола шу талабни адо этади, холос.

Айтим-олқишлар халқимизда болапарварлик туйғусининг эътиқод даражасига кўтарилганлигини кўрсатувчи маросимий кўшиқлардир.

ЭРКАЛАМА ВА ОВУТМАЧОҚлар ҳам суйиш кўшиқларининг бир-биридан фарқ қилувчи мустақил жанрлари саналади. Овутмачоқлар кичкинтойлар ғашланганда, чинқириб йиғлаганда эҳтиёжга айланиш натижасида юзага келса, эркаламалар учун эса, кайфиятнинг кўтаринкилиги муҳимдир. Эркаламалар меҳр хуружи жараёнида юзага келувчи бадихалардир. Овутмачоқлар вазият тақозоси туфайли эҳтиёжга айланса, эркаламалар кайфият тақозоси туфайли юзага чиқади.

ЭРКАЛАМАЛАР халқнинг ўз фарзандларига бекиёс меҳр товланишларини акс эттиради:

О, шугина, шугинагина,
Мунчагина тунчагина.
Шунчагина-кунчагина.
Яшнаб турган ғунчагина.

Меҳр хуружи она қалбини туғёнга келтирганидан у шу сўзлар тизими ритмида арзандасини ардоқлаш, эркалаш оҳангини чуқур туйган. Эркаламаларда “-гина”, “-гинагина” қўшимчалари фаол, уларда кичрайтиришдан кўра эркалаш маъноси бўртиброқ товланади.

Эркаламаларнинг “Ҳа, лўтти-лўтти”, “Ҳа, дўрса-дўрса”, “Ҳа, кишта-кишта-кишта”, “Киштала-киштал” сингари тақлидий ва сўкма сўзлар тизимидан иборат анъанавий қолипга айланган сатрлар билан бошланувчи қатор туркумлари бўлиб, улар фақат 2-3 яшар болаларга мўлжалланган. Бунинг сабаби – шу ёшдаги болалар вазнининг енгиллиги, уларни ҳаволата-ҳаволата кўтариб тушириш ўнғайлигидир. Эркалама ҳам худди шу ҳаракат равишига мутаносиб оҳангда шовқин солинган ҳолда айтилади:

Ҳа, дўрса-дўрса-дўрса.
Бозорга отаси борса,
Гўшту биринч кетарса,
Онаси пазанда бўлса.
Боласи хўранда бўлса.

Эркаламаларда кичкинтойлар келажагига дахлдор орзуларни куйлаш етакчи мотивдир. Улар, асосан, етти ёшгача бўлган болаларга айтилса-да, аслида болаларни фаол эркалаш жараёни 11-13-ёшга тўлганларигача ва ҳатто ундан кейин ҳам давом этиши мумкин. Бироқ бу даврда эркалаш поэтик шаклда кечмай, макташ, хатти-ҳаракатни маъқуллаш ва миннатдорчилик изҳоридан иборат образли иборалар (“Яша!”, “Балли!”, “Офарин!”, “Раҳмат”, “Баракалла!”, “Барака топ!” ва ҳоказо) ва олқишлар воситасида амалга ошади. Эркаламалар болаларда самимийлик туйғусини тарбиялайди.

ОВУТМАЧОҚЛАР эса болани тинчлантириш эҳтиёжини қондирувчи бадихалардир:

Вўй-вўй, шугинани ким урди?
Вўй-вўй, шугинага ким лаб бурди?
Йиғлама, оппоққинам,
Бошимдаги қалпоққинам!

Кўринадики, чақалоқ йиғиси онада уни тинчлантириш ассоциациясини уйғотган. Она шу заруриятга кўра сўзга мурожаат қилаётир. У сўзбозлик қилаётгани йўқ, балки сўзни ташкил этган товушлар гармониясида тинчлантирувчи оҳангга урғу бериб, ором берувчи, овутувчи маънони англатишга, ҳис этишга ва туйдиришга эришаётир. Бунда болани бағрига босиб, бешик ё беланчакда тебрата туриб, унга термулган ҳолда лабларни чўччайтириб ёхуд боланинг лабларини қитиқлаб, овутувчи маънонинг омукталаштирилишига алоҳида аҳамият берилишини ҳам унутмаслик даркор. Шундагина сўзларда ҳам, товушларда ҳам оҳанг, маъно ва ҳаракатнинг ўзаро мувофиқлиги овутмачоқнинг ритмик меҳварига айлана

олади. Бунн хис-хаяжонни ифодаловчи сўзларнинг жуфтлашган такрори бўрттириб ифодалаган:

Хў-ба, хў-ба, нега йиғлайсан?

Хў-ба, хў-ба, нега биғлайсан?

Хў-ба, хў-ба, биғ-биғлама

Хў-ба, хў-ба, сан йиғлама.

Хў-ба, хў-ба .. жо..о..он, жо..о..он,

Садқа сенга ширин жо..о..он.

“Хў-ба, хў-ба” таклидий сўздан таркиб топган анафора майин ва чўзинчоқ оҳангда айтилади. Товушлар аллитерацияси асосида оҳангдошлик касб этган қофиялар анафорадаги майин ва чўзинчоқ оҳангни тўлдириб, изчил тароватланишини таъминлаган. Натижада боладаги инжиқликни элита оладиган жозибали овитувчи оҳанг юзага келган.

ҚАЙТАРМАЧОҚЛАР болалар учун, асосан, бешик даври тугагандан кейинги маънавий эҳтиёж тақозосига кўра юзага келган бадихалар бўлиб, шеърий намунаси кўпинча монолог, насрий шакли диалог (савол-жавоб) негизида қурилади. Унинг поэтик нутқида бир воқеадан иккинчиси ўсиб чиқади, шу зайлда ҳар иккала типдаги қайтармачоқларда ҳам бу хусусият муштарак фазилатга айланган. Ҳар иккала ҳолда ҳам қайтармачоқ сюжетини ташкил этган ҳар бир воқеа алоҳида эпизод тусини олади, бироқ бу эпизодлар умумий бир мотив (ғоя) атрофида изчил мантикийлик асосида бирлашган бўлади. Бунда ҳар бир эпизод бир савол шаклида, изоҳи ҳам ўзида бирин-кетин қайтарилаверилади. Ҳодисанинг қайтармачоқ дейилиши ва алоҳида жанр сифатида эътироф этилишига ҳам худди шу хусусиятлари асос бўлган. Масалан, “Юмаландим, юмоқ топдим” сатри билан бошланувчи қайтармачоқда лирик қаҳрамон юмалаб юмоқ топади (1), юмалоқ ичидан тароқ топади (2), тароқни момога беради (3), момо унга чурак (нон) беради (4), чуракни чўпонга беради (5), чўпон унга таёқ беради (6), таёқни дарёга ташлайди (7), дарё унга кўпик беради (8), кўпикни тутга суртади (9), тут унга япроқ беради (10), япроқни молга беради (11), мол унга сут беради (12), сутни пишириб турганида қайдаги куён уни тўкиб кетади (13) ва шунча меҳнати зое кетади. Кўринаётирки, ўн учта эпизод бир-биридан ўсиб чиққан, ўзаро узвий мантикий кетма-кетлик ҳосил қилган ва алоҳида-алоҳида воқеалар қайтарилиб, бир ипга маржондек тизилган ҳолда яхлитлик касб этган. Шу тариқа, хусусийлик ўзаро уюша туриб умумийликка айлана борган. Бола учун сабоқлик хусусияти ҳам шунда: ҳар бир воқеа ё ҳодиса ўзича мустақил, бироқ бир-бири билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Болага ана шу ҳақиқат уқтирилмоқда.

“Кун, сан нимадан кучлисан?” қайтармачоғи диалог негизида қурилган. Унда болаларни қизиқтирган “Дунёда ким кучли?” саволига жавоб нарс ва ҳодисалар баҳси асосида–воқеадан воқеанинг ўсиб чиқиши шаклида бола қизиқиши ва идрокига мос ҳолда баён қилинган:

– Кун, сан нимадан кучлисан?

– Ман кучли бўлсам, булут босармиди?

- Булут, сан нимадан кучлисан?
- Ман кучли бўлсам, ёмғир ёғармиди?

Бинобарин, ҳар бир савол ўзидан кейинги воқеага мантикий майдон ҳосил қилиб, шу майдонаро воқеалар тизила боради: ёмғир ерни, ер ўтни, ўт қўзини, қўзи бўрини, бўри эчкини, эчки сичқонни, сичқон кумурсқа (чумоли)ни ўзидан кучли деб билади ва энг эътиборлиси шундаки, уларнинг ҳар бири ўзларидаги ожизликни ҳам ошкора тан ола боришади. Воқеалар шу хилда мантикий занжирсимон тизим тусини ола боради. *Антропоморфизм* усули кун, булут, ёмғир, сичқон ва кумурсқа сингари наботот ҳамда ҳайвонот оламига мансуб жонзотларнинг одамлар сингари сўзлаш хусусиятига эга бўлишларини ҳамда қайтармачоқдаги сюжет динамикасини таъминлаган.

ҲУКМЛАГИЧЛАР ҳам қадимги аجدодларимизнинг тотемистик эътиқодларига дахлдор маросим қўшиқларининг ижтимоий-сиёсий тараққиёт таъсирида трансформацияга учраб, болалар репертуарига ўтган ва болаларча мушоҳадакорлик замирида қайта сайқалланиб, янги мотивлар, янги образлар ҳисобига тўлишган бадихалар силсиласидир. Тотемистик эътиқод қолдиқлари болаларнинг ҳашаротларга муносабати ифодаланган ҳукмлагичларда равшанроқ кўринади. Чунончи, болалар орасида бешиктерватни кўрганда унинг воситасида фол очиш анъанаси мавжуд:

Бешиктерват, бешиктерват,
Салима холам нима туғади?

Бешиктерват ўнг оёғини кўтарса – ўғил, чап оёғини кўтарса – қиз туғилишига йўйилган.

Эртапишар халили узум хол ташлаганда хонқизи, тиллақўнғиз ҳашаротлари кўпаяди. Болалар орасида халилипазак ёки ҳасанак номлари билан ҳам юритиладиган хонқизи сиртида нуктасимон холчалар борлигидан унга хол деб мурожаат қилишади:

Хол, хол, хол,
Отанг ўлди,
Онанг ўлди,
Бориб хабар
Олмайсанми?

Ривоятга кўра, хонқизи аслида подшо қизи бўлган-у, қашшоқ бир чўпонни севгани учун ғазабланган отаси уни “Илоё, кумурсқага айлан!”– дея қарғаган эмиш. Шу қарғиш тутиб, у ҳашаротга айланганмиш. Хонқизи дейилиши шундан қолганмиш. Тиллақўнғиз, калтакесак, илонга ҳам шу хилдаги мурожаат тарзида тўқилган ҳукмлагичларда тотемистик қарашлар сақланган. Қарға, мусича, тўрғай, бедана, қалдирғоч, лайлак ва бошқа қушларга оид ҳукмлагичларнинг маълум қисмида тотемизм таъсири бир қадар сезилса-да, тақлидий сўзлар фаоллигида тўқилган аксар намуналарида бу таъсир, асосан, сўнган. Зеро, тақлидий сўзлар ҳукмлагичларда маълум поэтик вазифани бажаради:

– Қурвақажон, вақ-вақа,

Кўзинг нега бундақа?
Бугун ўсма қўймадим,
Шунинг учун шундақа.

Тақлидий сўзлар ёрдамида яратилган бундай ҳукмлагичларнинг кўпчилиги тотемистик ақидалар таъсиридан холи бўлиб, бевосита болалар дунёқарашилини, уларнинг воқеликка ҳайратомиз муносабатларини, идрок ва завқларидаги ўзгачаликни акс эттиради.

МАСХАРАЛАМАлар эса сатирик рухдаги, аниқроғи, болаларнинг воқеликка синфий-ижтимоий нуқтаи назардан танқидий муносабатларини ифодалаш ва ижро этилиши жиҳатидан тегишмачоқлардан фарқ қилувчи бадихалардир. Тегишмачоқлар ҳам, масхараламалар ҳам шовқин солиб айтилишларига кўра ўзаро ўхшасалар-да, биринчиси бевосита объектга қаратилган бўлиб, кўпчилик томонидан ижро этилса, иккинчиси айтиш ижро жараёнида объектга қаратилган бўлади. Масхараламалар якка ҳолда – солода айтилаверади, гоҳо декламация қилиниши ҳам мумкин.

Масхараламаларда болалар синфий мавқеларини аёнроқ кўра бошлашлари туфайли синфий дунёқарашларининг куртак ота боришидан туғилган танқидий муносабатларини ифодалаш етакчи тамойилдир. Дастлабки босқич бўлганидан бу жараён бирмунча жўн ва соддароқ кечиб, боланинг ижтимоий ҳодисага танқидий муносабатини ифодаловчи синфий назари оддий ташқи белгиларни ажратиб таъкидлаш шаклида зухур топади:

Ёмғир ёғалоқ,
Эчки соғалоқ.
Бойлар боласи –
Қорни думалоқ.

“Ёмғир ёғиши” - табиатга хос ҳодиса, жамиятга эса сув текин саналади. “Бойлар боласи” меҳнаткашларни “эчкидай соғайтган” оталари ҳисобидан “қоринларини думалоқлаб” яшайтгани саркастик параллелизмда фош қилинган.

Масхараламалар барча замонларда – ўтмишда ҳам, бугун ҳам яратилаётган бўлиб, қайси замонда яратилганидан қатъи назар, даврнинг тарихий руҳига мувофиқ ёвузлар қиёфасини конкрет анъанавий ифодаларда фош этади. Бунда болалар тасаввурининг конкретлиги, ёвузлик ёки ёвузларни бадбашара қиёфада аниқ кўришни тақозо этиши образлар тасвиридаги анъанавийликка монелик қилмаган. Шу сабабли бундай масхараламалар поэтик тавсифномага ўхшайди:

Отам кетган урушга,
Душманни кўп қиришга.
Боши узун, кўзи кўр
Гитлерни ўлдиришга.

АЛЛАЛАР. “Алла” истилоҳининг келиб чиқиши ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Кимдир уни арабча “оллоҳ” сўзининг фонетик ўзгаришга учраган шакли деса, кимдир ўзбекча “алдамоқ” сўзидан келиб чиққан, шунга кўра у болани алдаб-авраб ухлатиш маъносига эга дея изоҳлашга уринади.

Л.З.Будагов чигатойчада “аллала” бошнинг орқаси, яъни «энса»ни англатишини қайд этган. Чиндан ҳам чалқанчасига ётганда бошнинг орқаси ёстикда босилиб, шу ҳолда ухланади. Чақалоқ бешикка, беланчакка фақат бош орқаси – аллаласи билан чалқанчасига чўзилиб ухлайди. Болага уйку чақиришда қўлланиши шу вазифасидан келиб чиққан. Бунда “аллала” шакли “алла, алла-ё, алла-ё алла” тарзидаги кўринишлар билан тўлишиб, уйкуга чорловчилик моҳиятини касб этган. Чақалоқ ёшини тўлдирга бориши жараёнида бу сўздаги товушларни идрок этиши туфайли уйкуси келганда ўзининг ҳам “алла” сўзи луғавий жиҳатдан “бош орқаси” ва “ухламоқ” маъноларини англатса, истилоҳий маъносига кўра уйку чақирмоқ, ухлатмоқ асосий вазифасига айланган силсилавий кўшиқ турини англатади. Абу Али ибн Сино алланинг шу хусусиятини минг йил илгариёқ пайқаб, шундай эътироф этган: “... боланинг миждозини кучайтирмоқ учун унга икки нарсани қўлламоқ керак: Бири, болани секин-аста тебратиш, иккинчиси, уни ухлатиш учун айтиш одат бўлиб қолган музика ва аллалашдир. Шу иккисини қабул қилиш миқдорига қараб боланинг танаси билан бадантарбияга ва руҳи билан музикага бўлган истеъдоди ҳосил қилинади”. Бу мулоҳазадан тўрт нарса аёнлашади: *биринчиси*, алланинг бундан минг йил илгари – Ибн Сино замонида ҳам мавжудлиги бўлиб, жанрнинг генетик асосига назар солиш имконини беради. *Иккинчиси*, алланинг ижроси – секин-аста тебратишга омухта ҳолда кечиши, *учинчиси* эса, болани ухлатишгагина хизмат қилиши ва ниҳоят *тўртинчиси*, боланинг ҳам жисмоний, ҳам маънавий чиникишида муҳим аҳамият касб этиши тўғри илганган.

Аллалар, одатда, болаларнинг эмизикли даврида, яъни 3 ёшга тўлганларигача айтилади. Уларнинг болаларнинг шу ёши билан боғланиши қатъий бўлиб, бешик кўшиғи сифатида тавсифланишига йўл очган. Аллаларни она сути билан боғлаб “сутда қорилган ва меҳрга йўғрилган кўшиқ” тарзида муқаддаслаштирилиши сабаби шунда

Аллалар фақат куйланади. Уларни шунчаки айтиш ё декламация қилиш мумкин эмас. Монотон оҳанг ўзбек аллалари учун муштарақ хусусиятдир. Одатда, аллалар куйи билангина болага ором бағишлайди, уни элтади. Бола учун унинг сўзи эмас, балки куйи муҳим. Чунки у ҳали сўзни англамайди. Алладаги сўзлар она учун муҳим: улар она қалбининг нидолари. Аллаларнинг бир маромдаги тебранишга мос майин оҳанги бола маънавий эҳтиёжининг дастлабки қондирғичи сифатида хизмат эта бошлайди. Зеро, тадқиқот ва кузатишларнинг тасдиқлашича, чақалоқ туғилгач, учинчи кундан эътиборан куй ва овозни идрок эта бошлайди. Биринчи ойдалигидаёқ мусикий идрокини – ритм ва оҳангни идрок эта олишини намоён эта боради, лекин унга у қадар мураккаб бўлмаган товушларнинг ўзаро алмашиши оҳанги ва ритмикасигина ўнғай ҳисобланади.

Бинобарин, сўз, оҳанг ва ҳаракат бирлиги, аниқроғи, шу узвларнинг ўзаро мантиқий алоқадорлиги аллаларнинг композицион бутунлигини юзага келтиради.

Аллаларда тўртлик банд тузилиши етакчи бўлса-да, учлик, бешлик, олтилик, эттилик ва саккизлик тарзида бир бутун тугалланган аллалар ҳам, шунингдек, шу хилдаги банд асосида тўқилган намуналар ҳам анча. Жумладан, Қашқадарё, Сурхондарё воҳаларидаги аллаларнинг аксарияти, асосан, тўртликлар, бешликлар ва саккизликлар шаклида бўлса, Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Тошкент ва Фарғона водийсида ҳажман бир неча тўртлик ё бешликдан иборат воқеабанд ё лирик аллалар салмоғи баланд. Бундай строфик хилма-хиллик оналарнинг алла куйлаётган вазиятдаги кайфияти натижаси бўлиб, аллада куйланиши кутилган ғоявий ниятнинг салмоғи, кўтаринкилиги ва йўналишига боғлиқ. Ўзбек аллаларида шундай бир ички мантиқ борки, у қайсидир бир ишорада ҳаракат, оҳанг ва мазмун бирлигини таъминлаб туради.

Оналар ўзлари хуш ёки нохушликларидан қатъи назар фарзандларига ҳамиша меҳрибонлик билан куйлайдилар: фарзандларини эркалата туриб уйқу чақирганларида энг нафис рангларни танлашга, шу рангларни ғоят назокат билан ишлатишга эътибор берадилар. Болалари феъли-табиатини шакллантиришда доимо тиниқлик ва қувноқликка алоқадор туйғуларни теран ифодалашга хизмат қилувчи поэтик образларга, сифатлаш ва ўхшатишларга мурожаат қиладилар, шу мақсадда **кўзичоқ, кўчқор, олқор, тойчоқ, саман, тойлоқ, бўталoқ, кийик (oху), қуралай, серка, булбул, тўти, лочин, тоғ, шам, чироғ, қизил гул** образларида фарзандлари қиёфаси ва тақдирига хос фазилатларни умумлаштириб эъзозлайдилар:

Булбул қушнинг боласи,
Алла, кўзим-о, алла.
Дарахтда бўлар уяси,
Алла, болам-о, алла.
Дарахт бошини сел олса,
Алла, кўзим-о, алла.
Шайдолар бўлар онаси,
Алла, болам-о, алла.

Ўзбек аллаларини композицион таркибига кўра икки турга бўлиш мумкин:

1. ВОҚЕАБАНД (СЮЖЕТЛИ) АЛЛАЛАР. Буларни аллачиликнинг энг такомиллашган намуналари санаш жоиз. Бундай аллалар ягона, яхлит сюжет (воқеа)га эга, барча бандлардаги поэтик муддао бир силсилада марказлашган ҳаётий воқеалар эпизодлари уйғотган кайфиятлар тасвиридан иборат бўлади. Уларда композиция пухта: экспозиция, тугун, кульминация ва ечим сингари узвлар мавжуд:

Булбул сайрар ёзина, алла-ё алла,
Қуллуқ қуш овозина, алла-ё алла.
Маним булбул шу ўғлим, алла-ё алла,
Қулоқ қўйсин овозима, алла-ё алла.
Булбул кичкина қушдир, алла-ё алла,
Саҳар овози хушдир, алла-ё алла.

Берманг булбула озор, алла-ё алла,
Булбул беозор кушдир, алла-ё алла.
Булбул сайрар чаманда, алла-ё алла,
Шу бағри кенг ватанда, алла-ё алла.
Уни асло чўчитманг, алла-ё алла,
Сайрасин шу чаманда, алла-ё алла.
Булбул учар қўлимдан, алла-ё алла,
Ҳар ким қўрқар ўлимдан, алла-ё алла.
Шу булбулим сайраса, алла-ё алла,
Ўлим қочар йўлимдан, алла-ё алла.

Аллада экспозиция – булбулнинг ёзда сайраган ва мафтункорлигининг ҳар қандай миннатдорликка сазоворлиги бўлса, тугун – булбул образидаги ўғилнинг келажакдаги тақдири, аниқроғи, ким бўлиши. Кулминация эса шу булбул – ўғил тақдирининг ўлимга рўпара келмаслиги ниятидан туғилган туйғулар қарама-қаршилигида кўринади. Ниҳоят, шу ўғил – булбулнинг хушхон сайраб қолиши – ўлимни қочиришидан иборат таскин тугуннинг оптимистик ечими ҳисобланади.

Воқеабандлик хусусиятини нафақат лирик, балки юмористик ҳамда йиғи ва йўқлов характеридаги аллаларда, шунингдек, бадихавий аллаларда ҳам кузатиш мумкин.

2. ПАРОКАНДА АЛЛАЛАР ҳам ўзбек оналари репертуарида сероб бўлиб, айнаи замонда нисбатан фаол яратилмоқда. Уларнинг муҳим хусусияти – яхлит ва изчил сюжет негизида қурилмаганлигидир. Бундай аллаларда ҳар бир банд ўзича мустақил, тугал мотив, ё мазмунга эга. Лекин мустақиллик бошқа белги, холос. Чунки мазмун мантиқи, барибир, болага қаратилганилиги туфайли бир неча байт ёки банд ягона бир ипга тизилган бўлади. Бунда вазн, қофия, радиф ва нақарот сингари бадиий-тасвирий ҳамда композицион-структурал узвлар кучаяди. Аллада парокандаликнинг юзага келишида уни куйлаётган она кайфиятидаги беқарорлик, аниқроғи, саргузаштлари, ҳаётий ташвишларидаги омад ва омадсизликлари, ўкинчлари, армонлари гирдобига нечоғлик чуқур кира бориши, мутаассирлиги асосий рол ўйнайди. Бундай вазиятларда “ўз мулоҳазаларига кучли ғарқ бўлиб кетиш оқибатида она чақалоғининг келажак тақдирини ва ҳаётининг барча даврларини ўйлай бошлайди. Фикри бола атрофида айланади-ю, бироқ қўшиққа озми-кўпми миқдорда оналик ҳислари ва истакларини сингдираётганини ўзи сезмай қолади” (А.Ветухов). Натижада онанинг ўй-мулоҳазалари икки йўналишга бўлинади: ҳам болани, ҳам ўзини ўйлашга мойиллаша боради, оқибатда эса, она ўй-мулоҳазаларида паришонлик-тарқоқлик юзага кела бошлайди. Бироқ онанинг ўзи ҳақидаги ўй-мулоҳазалари, аслида, боласи атрофидаги ўй-мулоҳазалар замирида кечади. Бу эса алладаги сиртдан парокандадай туюлаётган мотивга бир бутунлик бағишлаб туради.

Болалар қўшиқлари. Ота-оналар болаларининг табиатга муносабатларини шакллантиришда ҳам фаол иштирок этадилар. Бунинг

натijasида болаларнинг тақвими ва унга алоқадор мавсум-маросим қўшиқлари юзага келган. Йил фасллари – баҳор, ёз, куз, қиш мавсумлари билан боғлиқ бундай қўшиқларнинг бир қисми ижтимоий-сиёсий тараққиёт тақозосига кўра катталар репертуаридаги мавқеини йўқотган, ё тамоман сўниб кетган, ё трансформацияга учраб болалар репертуаридагина сақланиб қолган. “Қўшиқ” кенг маънода қўшиқшуносликка, тор маънода фольклорга оид атамадир. Қўшиқ– халқ оғзаки ижодида шаклланган лирик жанр сифатида машҳур. Унинг муҳим белгиси – ижро учун мўлжалланганлик. Халқ қўшиқлари бирор мусиқа жўрлигида (лапар, ёр-ёр), муайян иш-ҳаракат ритми (қўш қўшиқлари, чархчи қўшиқлари) ёки маълум бир руҳий ҳолат моҳиятига (йўқловлар) мос тарзда ижро қилинган⁷. Бу жиҳатлар болалар қўшиқларида ҳам намоён бўлади. У турли фасл, ҳолат ва вазиятларда ёхуд ҳар хил ўйинлар жараёнида қуйланиб, болаларнинг ақлий ва жисмоний камолотга етишувида муҳим омил саналади. Болалар қўшиқлари орасида баҳор ва ёз мавсумларига бағишланган намуналари анча фаол. Айниқса, баҳор фасли катта-ю кичик қалбини қувончга тўлдирган.

“Бойчечак” – болалар қуйлайдиган мавсумий ва маросим қўшиғи. Бойчечак қадимда Наврўз элчиси сифатида болалар қувончига сабаб бўлган. Ундан гулдасталар яшашган болакайлар ҳовлима-ҳовли юриб, қўшиқ қуйлаб, бойчечак улашиб, баҳор хабарини бериб, суюнчи олишган. Унинг хуш кайфиятда қуйланиши, “Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак, Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак” нақаротининг мазмун моҳияти каттаю кичикка бирдек тушунарли. Бироқ қўшиқни ёд олган, завққа тўлиб қуйлаган кичкинтойлар унинг мазмунини теран англаганларидагина халқ маданий тарихи, миллий қадриятларимиздан воқиф бўладилар. Қўшиқнинг биринчи банди шундай бошланади:

Бойчечагим бойланди,
Қозон тўла айрондир.

Айронингдан бермасанг,
Қозон-товоғинг вайрондир.

Қўшиқда қадимги аجدодларимизнинг илк баҳор кунларидаги “қозон тўлди” маросими ва баҳор келганига ишора қилинаётир. Негаки, бойчечак баҳор элчиси экан, энди яйловда ўт-ўланлар кўкаради, сигир-эчкилар сути кўпаяди, иссиқ бошланиши билан ҳамма айронхўрликка ўтади. Кишиларнинг қозон тўлдириб айрон тайёрлаши ва бир-бирларига улашиши хайрли удумлардан саналиб, халқда уни бир-биридан қизғанганда рўзғорга путур етиши мумкинлиги инончини пайдо қилган.

Бойчечак ҳақидаги қўшиқларнинг генезиси жуда қадимий даврлар билан боғлиқлиги қўшиқнинг кейинги бандида кўринади:

Бойчечакни тутдилар,
Тут ёғочга осдилар,

⁷ Quronov D. va b. Adabiyotshunoslik lug`ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B. 384.

Қилич билан чопдилар,
Бахмал билан ёпдилар.

Бу тарихан ҳосилдорлик култи билан боғлиқлигини замондош ўқувчига тушунтириш лозим. Фольклоршунос олимлар эътирофича, ўсимликлар култининг пайдо бўлиши ибтидоий маданият даври билан боғлиқ бўлиб, қадим инончлардан биридир. Зеро, “архаик дунёқарашда бутун табиат каби ўсимликлар ҳам жонли ва онгли, деб тушунилган ва кўпгина халқлар ўзларининг илк аجدодларини ўсимликлар тотеми билан боғлашган”⁸.

Бойчечак – бадавлат, муқаддас, илоҳий гул деган маъноларга ҳам эга. Олимлар таъкидича, кўшиқларда бойчечак тўнғич гўзал қизга ўхшатилади. Юқоридаги мисралар ҳам шу маънода жуда қадим даврларда кўкламги маросимларда қизларни қурбонлик қилиш маросимидан нишона экани эътироф этилган. Кўшиқдаги:

Бойчечакни тутдилар,
Тут ёғочга осдилар.
Қилич билан чопдилар,
Бахмал билан ёпдилар.

мисралари шундай талқинга асос бўлган. Зотан унда таърифланган бойчечак – эрта баҳорда очилган гул эканлиги билан бирга тарихий ҳодисаларнинг умумлашма образи ҳамдир. Кўшиқ тугагач, бойчечакхонларга совға-саломлар беришган. Болалар буларни ўзаро бўлишиб олган, ҳаммалари биргаликда меҳмоннавозлик қилишиб, халқимизнинг меҳмондорчилик анъаналарини ўзлаштиришган. Шу маънода:

Бойчечагим бойланди,
Кўчама-кўча айланди.
Бойчечагим кўк сомса,
Чўнтакларга жойланди,-

мисралари орқали болаларнинг илк бойчечакни олиб, ҳовлима-ҳовли суюнчи сўраши, кексалар уни юзларига сутиб, “омонлик-омонлик”, - дея егуликлар, пуллар беришлари, кўк сомсалар пиширишлари поэтик ифодаланган.

Болаларнинг кўшиққа бўлган кучли мойиллиги улар фаолиятининг асосини ташкил этувчи ўйинларда ҳам намоён бўлади. Улар бир-бирларини ўйинга кўшиқ айтиб чақириш асосида *чорламалар*, ўйинда иштирок этадиган болалар таркибини аниқлашда *чеклашмачоқлар*, навбат аниқлашда *санамалар*, шунингдек, ўйин ниҳоясида *тарқалмачоқлар* куйлашган. Буларнинг ҳар бири болалар фольклорининг мустақил поэтик жанрлари ҳисобланади.

Албатта, даврлар, авлодлар янгиланиши билан бундай ўйин-кўшиқлар ҳам ўзгариб, янгича мазмун-моҳият касб этиши тайин. Хусусан, турли спорт ўйинлари, анжомлари ва машғулотлари кенг миқёсда оммалашиб бормоқда.

⁸ Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 207.

Шундай бўлса-да, халқ ижодининг кўпгина намуналари болалар маънавий оламини бойитишга ҳамон ҳисса қўшиб келмоқда. Жумладан, болалар репертуарида ибтидоий аجدодларимизнинг қадимги анимистик ва тотемистик ақидалари асосида шаклланиб, эндиликда дастлабки моҳиятини йўқотган **ялинчоқлар** ва **ҳукмлағичлар** ҳамон яшамоқда.

ЯЛИНЧОҚЛАР – ибтидоий анимистик қарашлар замирида вужудга келган табиат ҳодисаларига алоқадор мавсумий маросим қўшиқлари. Улар қачонлардир катталар репертуарида юзага келган. Бироқ даврлар ўтиши билан анимистик эътиқод ҳам сўна борган, оқибатда, унга дахлдор маросим ҳам сўнган. Лекин шу маросимнинг вербал қисми бўлган айтим-қўшиқлар, инчунин, *қуёшга, ойга, юлдузларга, камалакка, шамолга, ёмғирга* ва бошқа табиат ҳодисаларига сиғинишни ифодалаган қўшиқлар ҳам аста-секин ялиниш-сиғинишдан иборат анимистик моҳиятини йўқота бориб, гоҳ парча (рудимент) ҳолида, гоҳ трансформацияга учраган ҳолда болалар репертуарига ўтиб яшай бошлаган. Ҳоят кенг тарқалган ва хилма-хил вариантларга эга “Офтоб чикди оламга” ялинчоғи шу жиҳатдан эътиборга эга. Уни қиш охирида, қуёш булутни ёриб кўринганда, болалар ўша қуёшга қарата, кувноқ руҳда шовқин солиб, сакраб-сакраб биргаликда жўравоз бўлиб куйлаганлар:

Офтоб чикди оламга,
Югуриб бордим холамга.
Холам: – Ана ер, – деди,
Бориб ўтин тер, – деди.
Ўтин тердим бир қучоқ,
Нон ёпди ўчоқ-ўчоқ.
Менга берди элакдай,
Ўзига олди ғилакдай.
Отиб урдим эшикка,
Бошим тегди тешикка.

Ялинчоқнинг қуёш кўрингандагина унга қараб куйланишида аجدодларимизнинг қуёшга сиғинишдан иборат қадимий анимистик эътиқоди тарихий илдизини фаҳмлаш қийин эмас. Геродот маълумотича, қадимги массагетлар энг чопқир отни қурбон қилиб, қуёш чиқишини интизор кутганлар ва унга сиғиниш маросимини уюштирганлар. Тўмариснинг қуёш номи билан қасамёд қилишида ҳам шу эътиқодга ишора қилинаётгани аён. Шу эътиқоднинг сўниши туфайли маросими ҳам йўқолган, даврлар ўтиши билан болалар қишки ўйинида куйланадиган ялинчоқ шаклида сақланиб қолган. Бироқ у энди анимистик моҳиятини ҳам йўқотиб, шикоят мотивини ифодалаш устувор тус олган; қишнинг шафқатсизлиги меҳрсизлик моҳиятини очувчи ижтимоий параллелизм (мувозийлик)ни юзага келтирган. Ялинчоқда лирик қаҳрамон мурувват кўрсатмаган холасидангина эмас, балки ўтин терса-да, меҳнати муносиб кадрланмаганидан ўксинади, бироқ ўз кадрини ерга урмайди. Ялинчоқ болаларга ана шундай ахлоқий сабоқ беради.

Мақол, масал, матал, зарбулмасал, нақл, ҳикмат, ғойда, ҳикматли сўз, танбеҳ, машойихлар сўзи, донолар ёки донишмандлар сўзи, оқинлар сўзи ва оталар сўзи атамалари билан эл орасида юрган бу жанр намуналари ғоят оммавий бўлиб, умумфольклор ҳодисаси ҳисобланади. Илмий таомилда эса мақол атамаси истеъмолдадир. Мақол арабча “қаволла” сўзидан олинган ва “айтмоқ, сўзламоқ” маъноларини англатади. Халқ орасида “қавлида собит” ёки “қавлида тутуруқсиз” иборалари бор: биринчисида “сўзида қатъиятли, бир сўзли” маънолари англашилса, иккинчисида “сўзида турмайдиган, сўзи устидан чиқа олмайдиган, сўзи билан иши бир бўлмаган” маънолари ифодаланган. Бинобарин, “мақол” сўзи ўзбек тилида икки маънода, аввало, ўз луғавий маъносида “сўз, нутқ”ни англатса, иккинчидан, истилоҳий маънода фольклорда кенг тарқалган жанрни ифода этади.

Мақол, масал ва нақл жанрларининг юзага келишига таъсир кўрсатган, масал ва нақлнинг хулосаси, қиссадан чиқарилган ҳиссасига айланганлиги туфайли баъзан масал ва нақл истилоҳлари билан уйқошиб кетган. Аслида эса, “масал” сўзи ҳам арабча бўлиб, “ўхшамоқ” маъносини англатса-да, ўзбек тилида мақол ва бирор мақсадни изоҳлашга қаратилган мажозий ҳикоя сингари икки маънода қўлланади. Бироқ XX асрга келиб уни мақол маъносида истифода этиш чекланиб, фақат тожик фольклоршунослигида мақолни масал истилоҳи билан аташ қарор топди.

“Нақл” сўзи ҳам мақол маъносида қўлланса-да, арабча сўз бўлиб, “кўчирмоқ” маъносини англатади. Ўзбек тилида эса “баён қилмоқ, ҳикоя қилмоқ, ривоят қилмоқ” сингари иккинчи маънога эга ва халқ оғзаки насрининг мустақил афористик жанрини ифодаловчи илмий истилоҳ сифатида қўлланади. “Яхши нақл – томири ақл” мақолида “нақл” – мақол маъносидадир.

Мақоллар халқ донишмандлигининг нодир намуналари сифатида оғзаки бадиий ижоднинг кенг тарқалган мустақил жанридир. Шартли равишда уларни халқона ахлоқ-одоб қоидалари деб аташ ҳам мумкин. Зеро, мақоллар халқнинг асрлар давомида ҳаётий тажрибаларида синалган ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий, ахлоқий-фалсафавий қарашларининг ғоят ихчам, лўнда, сиқик ва образли ифодасидан туғилган ҳодисадир. Мақоллар махсус ижод қилинмайди, балки маълум бир шароит тақозоси туфайли синалган ҳаётий тажрибадан туғиладиган хулосанинг ахлоқий баҳоси сифатидаги ҳукм бўлиб юзага келади. Ҳар бир халқ мақолида ўша халқнинг қалби, миллий сажиясига хос қарашлари ифодаланса-да, улардаги ғоя умумхалққа тегишлидир. Шу хусусиятларига кўра, мақоллар ҳам миллий, ҳам умуминсоний моҳият касб этганлар.

Мақоллар инсонларнинг турли соҳалардаги фаолиятлари жараёнида узоқ муддатли синовлардан ўтган турмуш тажрибаларининг ҳосиласи– барқарор ва ўзгармас, тўғри ва ҳаққоний хулосаси тарзида юзага келган.

Мақоллар ҳам шеърӣ, ҳам насрий шаклларда бўлиб, на лирик, на эпик турга мансуб. Шу сабабли улар ҳам топишмоқлар, иримлар ва образли иборалар каби паремик турга киритилиб, ёзиб олинishi ва тўпланиб китобат

қилиниши *паремиография*га дахлдор бўлса, пайдо бўлиши, тараққиёт тамойиллари ва қонуниятлари, бадиияти *паремиология*да ўрганилади.

Мақоллар шаклан ихчам бўлсалар-да, бадииятига кўра юксак образлиликка эгадирлар. Уларда фикр содда, табиий, равон, силлиқ ва тушунарли бўлиб, таъсирчан ифодаланиши эҳтиёжи турли нарсалар, ҳайвонлар, ўсимликлар ва ҳодисалар образларидан ғоявий-бадиий ниятни ифодалашда фойдаланишни тақозо этган. Натижада, тимсолий образлар воситасида ҳаётдаги ижобий ё салбий воқеаларга, инсоний муносабатларга ахлоқий баҳо берилиб, ҳукмлар чиқарилган.

Мақоллар тузилишига кўра, бир ва бир неча синтактик бутунликлар асосида ташкил топгандир. Бир синтактик бутунликдан иборат мақоллар, одатда бир қисмли мақоллар саналиб, кўпинча дарак гап йўсинида бўлади: “Аёл тилини аёл билади”, “Арғимчига қил – қувват”, “Ватанни сотган эр бўлмас”, “Тавҳар ерда ётмас”, “Ёмон ит эгасини қопар”, “Ишни ишчандан ўрган” каби. Кўп синтактик бутунликдан иборат мақоллар эса кўп қисмли ёки мураккаб мақоллар деб юритилади. Бундай мақоллар бир-бирига ўхшаш ёки зид фикрлар баёнидан иборат бўлади. Аксарият мақоллар икки қисмдан ташкил топган; бир қисми тасвирий моҳиятга эга бўлса, иккинчи қисми хулосадан иборатдир: “Айтмас ерда тилингни тий, меҳмонга борсанг нафсингни тий”, “Булбулнинг сайраши гулдир, меҳр хазинаси тилдир”, “Буғдой нонинг бўлмасин, буғдой сўзинг бўлсин”, “Ёлқитса ҳам ёғ яхши, ёндирса ҳам ёз яхши”, “Ишониш билан касал бўлсанг – умид қилсанг, тузаласан” каби юзлаб мақолларда иккинчи қисм зарбли ва асосий ўғитни ифодалайди.

Мақоллар жонли сўзлашув тилида яратилган ва шу тахлитда сўзланади. Аксарияти тўғри маъноларда қўлланса, маълум қисми кўчма (рамзий ва мажозий) маъно ташийди: “Аввал ўйла, кейин сўйла”, “Ёш келса – ишга, қари келса – ошга”, “Меҳнат, меҳнатнинг таги роҳат”, “Ватани борнинг – бахти бор, меҳнати борнинг – тахти”, “Ватанинг тинч – сен тинч” мақолларида тўғри маъно устувор; “Дунёни сув олса – ўрдакка не ғам?”, “Бўрини йўқласанг, қулоғи кўринади” сингари мақоллар кўчма маънолардагина ҳикматлилиқ касб этган.

Мақолларда сажълар фаол бўлиб, ўзига хос ички қофиядошликни юзага келтирган ва уларнинг оҳангдошлигини таъминлайди.

Мақолларни тасниф қилишнинг хилма-хил кўринишлари мавжуд. Жумладан, алифбе тартибида, мавзулари, синонимик ёки антонимик моҳиятига кўра, тўғри ёки кўчма маъно ташишига ҳамда қайси ижтимоий даврда яратилганлиги, яъни хронологиясига кўра гуруҳлаш ё тасниф қилиш паремиологияда анъанага айланган. Аммо ҳозирча ўзбек мақолшунослигида алифбе тартиби ва мавзусига кўра тасниф қилиш анъанасига икки жилдлик “Ўзбек халқ мақоллари” (1987) ва кўп жилдлик “Ўзбек халқ ижоди” рукнида “Ўзбек халқ мақоллари” (1989) тўпламини тузишда амал қилинган. Шундай бўлса-да, ўзбек халқ мақолларини ёзиб олиш тарихи анча қадимий бўлиб, икки йўналишда давом этганини кузатиш мумкин:

Биринчи йўналиш – мақолларни жонли сўзлашувда қандай айтилса, шу ҳолатида халқдан ёзиб олиш ва китобат қилиш. Ўзбек халқ мақолларини илк бор ёзиб олиш ва китобат қилиш XII асрнинг буюк филологи Маҳмуд Қошғарий номи билан боғлиқ. У жуда кўп туркий қабил ва халқлар орасида бўлиб, халқ ижодиётининг бошқа жанрларига мансуб намуналари қаторида анчагина мақолларни ҳам ёзиб олиб, “Девону луғотит турк” асарида дарж этди. Шу асосда мақолларни китобат қилиш анъанасини ҳам бошлаб берди. Қуйидаги мақоллар шулар жумласидан бўлиб, уларни ҳозирги нусхалари билан ёндош бериш асосида ҳар бирига оид трансформация жараёни ҳамда маъно товланишларини кузатиш мумкин:

М.Қошғарийда:

*Киши оласи ичтин,
Йилқи оласи тоштин.*

Ҳозирги нусхаси:

Мол оласи – ташида,
Одам оласи – ичида.

Мақол мазмунида ҳеч қанақа ўзгариш бўлмаса-да, ундаги синтактик бўлаклар ўрин алмашган. Қадимий ўзбекча “киши” сўзи арабча “одам” ва туркий халқларнинг отга сиғиниши асосида қўлланган “йилқи” сўзи умумлаштирувчи маънога эга арабча “мол” сўзи билан алмашинган. Бу эски ўзбек тили сўз бойлигига араблаштириш нечоғли кучли таъсир кўрсатганини аёнлаштиради. Шунингдек, ўрин-пайт келишигини ифодаловчи “-тин” қўшимчаси “-да” билан алмашилиб, тилнинг грамматик қурилишига хос ўзгаришни намоён этади. Бундай ҳолатни девондаги: “Тоғ тоққа қовушмас, одам одам билан қовушур”, “Эр сўзи – бир” мақолларини ҳозирги “Тоғ тоғ билан учрашмас, одам одам билан учрашар” ва “Йигитнинг сўзи бир бўлар” нусхалари билан қиёслаганда ҳам кузатиш мумкин.

Ўзбек халқ мақолларини ёзиб олиш анъанаси ХВИИИ аср охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган шоирлар Муҳаммадшариф Гулханий ва Сулаймонқул Рожийлар томонидан давом эттирилди. Гулханий 400 дан кўпроқ, Рожий эса 450 тача халқ мақолини тўплаб, ўзларининг “Зарбулмасал”ларида жамлаб берганлар. Албатта, улар илмий мақсадларни кўзлаб мақол йиғмаганлар, балки, асосан, асарларида халқона жозибани кучайтириш, персонажлар тилини индивидуаллаштириш ва табиий, содда ифодавийликка эришишни назарда тутганлар. Шунга қарамай, уларнинг бу хизмати ўзбек паремнографияси тарихий тадрижини кўрсатишда айрича аҳамиятга эга.

XIX асрнинг 2-ярмидан эътиборан ўзбек халқ мақолларини илмий асосда ёзиб олиш ва нашр этиш ҳаракати изчил тус ола борди. Венгер олими Х.Вамбери 1867 йилда Лейпцигда чоп эттирган “Чиғатой тили дарслиги”га 112 та ўзбек мақолини киритди. У бу мақолларни ўзбек тилида араб алифбосида ва лотинча транскрипцияда, сўнгра, ўзи амалга оширган немис тилидаги таржималари билан эълон қилди ва илк бор ўзбек халқ мақолларини Европа жамоатчилиги эътиборига ҳавола этди. Вамбери эълон

қилган мақоллар орасида “От ориқликда – йигит ғарибликда”, “Ақлли киши икки марта бир тошга қоқилмас”, “Ичда бўлган оғриқни кесиб бўлмас”, “Қўлинг мойли бўлса, бошингга сурт”, “Тилидан келгани кўлидан келса, ҳамма одам гадой бўлмай хон бўлур”, “Ошиққан ошга шайтон қўшилур”, “Ҳайит отлиники, тўй тўнлиники” сингари нодир намуналар борки, ханузгача бирор тўпламда учрамайди. Кейинги мақол эса ҳозир “Тўй кимники – тегишлиники, ҳайит кимники – барчаники” шаклини олган ҳолда ўзгарган. “Ичда бўлган оғриқни кесиб бўлмас” мақоли ўз маъносида тушунилса, яъни замонавий тиббиёт тараққиёти ичдаги ҳар қандай оғриқли аъзони кесиб, ямаб ва янгилаб даволай олиши инобатга олинса, эскирганлиги аёнлашади, бироқ кўчма маънода қўлланса, унда инсон ички оламига хос мураккаб туйғулар англанади ва мақол ҳамон ўз моҳиятини йўқотмаган ҳолда хизмат қилавериши равшанлашади. Миссионер К.П.Остроумов ҳам 1888-1890-йилларда чоп этилган “Сирдарё вилояти” статистикаси учун материаллар тўплами”нинг биринчи жилдида – 492 та ва иккинчи жилдида – 628 та, жами – 1120 мақолни ўзбек ва ўз таржимасида рус тилларида эълон қилган. У бу мақолларни бевосита ўзи ёзиб олган эмас, балки рус-тузем мактаби талабалари ёрдамида тўплашга муваффақ бўлган.

Ўзбек халқ мақолларини тўплаш ва оммага етказишда 70-80 йилларда жиддийроқ киришилди. Бу соҳадаги дастлабки иш Э.Сиддиқов тузган “Денгиздан қатралар” (1976) тўплами бўлди. Унда икки мингдан зиёдроқ ўзбек мақоллари алифбе тартибида жамланган эди. Бу даврда Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, А.Мусақулов, М.Мадрахимова сингари фольклоршунослар ғайрати билан 4 минг мақолдан тартиб берилган “Ўзбек халқ мақоллари (1978, 1981 ва 1984) тўплами юзага келди. 13 минг мақолни ўз ичига олган икки жилдлик “Ўзбек халқ мақоллари” ва “Ўзбек халқ ижоди” рукнидаги кўп томлик таркибидаги “Ўзбек халқ мақоллари” томлиги наинки ўзбек паремиологияси, балки фольклоршунослиги тарихида ҳам муҳим воқеа бўлди. Ниҳоят, 1980 йилда Ш.Шомақсудов ва Ш.Шораҳмедовлар илк бор ўзбек мақолларининг изоҳли луғатидан иборат “Ҳикматнома” асарини эълон қилдилар. Бу асарлар ўзбек халқ афористик тафаккурининг нақадар бойлигини намоёниш этди.

Эртак умумфольклор ҳодисаси сифатида энг қадимий эпик жанрлардан бўлиб, М.Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида туркий халқларда унинг “этуқ” атамаси билан юритилганини қайд этади. Унга кўра, этуқ “бирор воқеани оғзаки ҳикоя қилиш”ни англатади. Бироқ жонли сўзлашувда Ўзбекистоннинг турли жойларида, чунончи, Наманган вилоятининг Жанубий қисмида “эртанги” деб юритиладиган бу ҳодиса – эртанги, бўлиб ўтган, қадимги замонлардан қилинажак ҳикоя маъносини англатса, Самарқанд, Фарғона ва Сурхондарёда бу ҳодиса – матал, Хоразмда – варсоқи, Бухорода – ушук, Тошкентда – чўпчак, яна бошқа бир қатор масканларда – ҳикоя, ҳикоят, оғзаки ҳикоя, ўтрик ёки ўтирик, афсона деб юритилса-да, фольклоршуносликда эртак илмий истилоҳи қабул қилинган ва муҳим муомалада бўлиб, руслардаги “сказка” истилоҳига тенг эквивалентга

айланган. Зеро, Алишер Навоий асарларининг қадимги луғати, саналувчи “Абушқа”да ҳам “эртақ” истилоҳи учрайди.

“Эртақ” сўзи “эр”, аслида “ир” ё “йир, жир” ҳамда “так” сўзларидан таркиб топган. “ир” ё “йир” Алишер Навоий замонида оғзаки ҳикоя, ё дoston маъноларини англатганки, бу хусусда у шундай маълумотни ёзиб қолдирган:

Эй йиров, сен ҳам ишингни кўргуз,
Ётуғон бирла улуғ ирни туз.

Навоий тилга олаётган “улуғ ир” аслида дoston бўлиб, уни ётуғон (ҳозир дўмбира) жўрлигида йиров ижро этган. Йиров ёки жирова ҳозир ҳам халқ анъанавий дostonлари ижрочисини англатади. Навоий замонасида “ир” дostonни англатгани боис у эртақ маъносига “чўрчак” истилоҳини қўллайди ва оғзаки эпосга хос бу икки ҳодисани бир-биридан фарқлайди:

Ҳабибим ҳусни васфин уйла муҳлик англаким, бўлғай,
Қошингда қиссаи Юсуф бир уйқу келтирур чўрчак.

Шуни таъкидлаш жоизки, Навоий қўллаган “чўрчак” истилоҳи ҳозир Тошкент музофотида “чўпчак” ва уйғурларда “чўчек” шаклларида фонетик ўзгаришга учраган ҳолда истеъмолдадир. Эртақ халқ оғзаки бадиий ижодининг энг қадимий, оммавий, ҳажман йирик, катта-ю кичиклар учун барабар қизиқарли бўлган жанридир. Улар жуда узоқ ўтмишда ибтидоий аجدодларимизнинг мифологик дунёқараши, қадимий урф-одатлари, маросимлари асосига пайдо бўлган. Эртақларда, одатда, халқнинг маиший турмуши ва энг олижаноб инсоний фазилатлари ҳақидаги орзу-ўйлари ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмалар воситасига баён этилади.

Эртақлар жанр сифатида узоқ муддатли шаклланиш жараёнини бошдан кечирган. Улар ибтидоий одамларнинг турмушдаги бирор воқеани оддийгина ҳикоя қилишлари асосига юзага келган. Даврлар ўтиши билан ҳикоя қилиш ҳам такомиллашиб борган, сўзга сиғиниш, илоҳий кучларга сиғиниш, анимистик, тотемистик, фетишистик эътиқодлар, галлюцинация ва туш таъсирида фантастик (тахайюлий) воситаларга тўлиша борса, ҳайвонларни овлаш, хонакилаштириш, улар инончларига ишониш, ҳайвон маҳсулотларидангина эмас, балки кучидан ҳам фойдаланиш жараёнларида ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар пайдо бўла бошлади. Аста-секин шу хилдаги эртақларда турмуш тажрибасини омикталаштира боориш, у ёхуд бу хилдаги қусур ва камчиликлардан кулиш эртақдаги образларга мажозийлик (аллегорик) хусусиятни бахш этди. Натижада ҳайвонларга оид эртақлар таркибига мажозий намуналар юзага кела бошлади.

Феодал муносабатлар таркиб топиб, унда ижтимоий жараён такомиллаша боргач, эртақларда ҳам шу ижтимоий муносабатларни ифодалаш тамойили чуқурлаша борди, натижада, ҳаётий уйдирмалар асосига маиший эртақлар пайдо бўла бошлади. Шу замида, эртақлар ижтимоий-эстетик ҳодиса сифатида халқ эпик ижодиётида мустаҳкам қарор топди.

Эртақларнинг пайдо бўлиши. Эртақ халқ оғзаки бадиий ижодининг энг қадимий, оммавий, ҳажман йирик, катта-ю кичиклар учун барабар

қизиқарли бўлган жанридир. Улар жуда узоқ ўтмишда ибтидоий аждодларимизнинг мифологик дунёқараши, қадимий урф-одатлари, маросимлари асосида пайдо бўлган. Эртақларда, одатда, халқнинг маиший турмуши ва энг олижаноб инсоний фазилатлари ҳақидаги орзу-ўйлари ҳаёлий ва ҳаётӣй уйдирмалар воситасида баён этилади.

Эртақларни ижро этиш тартиби. Эртақлар профессионал ижрочиликка асосланган. Ўтмишда эртақлар йилнинг маълум даврида белгиланган пайтда ижрочилик салоҳиятига эга бўлган ёши улуг, доно, ҳурматли ва эътиборли кишилар томонидан айтилган. Одатда бундай профессионал ижрочилар эртақчи, деб юритилади.

Эртақларнинг ижроси уч хил усулда ташкил этилиши мумкин:

- а) театрлаштирилган шаклда;
- б) декламацион шаклда;
- в) оҳангга солинган шаклда.

Ўзбек эртақларининг уч ички турини фарқлаб ўрганмоқ маъқул.

1. Сехрли-фантастик эртақлар
2. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар.
3. Маиший-ҳаётӣй эртақлар.

Эртақларнинг жанрий табиати. Эртақлар халқ оғзаки бадий ижодиётининг эпик турига мансуб бўлиб, ўзига хос ғоявий-мавзуйӣ йўналишга, ахлоқӣй-таълимӣй ва ижтимоӣй-эстетик вазифаларга эга. Эртақлар ҳам оғзаки тарзда жамоа ижоди маҳсули сифатида аноним кўринишда яратилади. Гарчи, унинг тўқилиш ибтидоси индивидуал ижодкорга бориб тақалса-да, оғиздан-оғизга, уруғдан-уруғга, авлоддан-авлодга ўтиш жараёнида дастлабки ижрочисига хос белгиларини, образларини, мотивлари ва бадий воситаларини деярли сақлаб қолади. Шу билан бирга версия ва вариантлик ҳосил қилиши мумкин.

Эртақлар, асосан, профессионал ижрочиликка асосланади. Кишиларда чексиз бадий завқ уйғота олиш имкониятига эгаллиги боисидан кўп ҳолларда таълимӣй-тарбиявий мақсадларда айтилади.

Уларнинг сюжети қизиқарлилиги, уйдирмаларга бойлиги, саргузаштга тўлаллиги билан диққатни тез жалб қилади. Ва албатта, ўз ниҳоясида эзгуликнинг ёвузлик, ойдинликнинг қоронғулик, ҳақиқатнинг ноҳақлик, ҳаётнинг ўлим, ақллиликнинг нодонлик, адолатнинг жаҳолат ва тўғрилиқнинг эгрилик устидан ғалаба қозонишини тараннум этади.

Эртақлар ўз жанрий табиатига хос бадий-композицион қурилишга эга. Улар бир хил бадий шаклий қолиплар доирасида яратилади ва ижро этилади. **Кириш, бошлама, тугун, эпик саргузашт ва тугаллама** эртақ композицион қурилмасининг асосини ташкил этади.

Эртақларнинг анъанавӣй кириш билан бошланиши жаҳондаги барча халқлар эртақчилиги учун муштарак хусусият ҳисобланади. Гоҳо шунчаки кириш, гоҳо *анъанавӣй зачин* деб юритилувчи бу ҳодисани рус фольклоршуноси В.Дал “докучное сказки” истилоҳи билан атаб, болалар фольклорининг мустақил жанри тарзида тавсифлайди. Чиндан ҳам сўзма-сўз

таржимада “зериктирадиган” ёки “ёзма эртак” тарзида ифодалаш мумкин бўлган бу ҳодиса ўзбек болалар фольклорида ҳам эртаклар силсиласини ташкил этади. Қолаверса, улар қатъий бир эртак билан узвий мантикий боғлиқ ҳолда яшамайди, балки исталган эртак бошлашдан аввал айтилишига кўра нисбатан мустақил бўлиб, сайёр ҳолда ижро этилаверилади. Уларга хос бу хусусиятни ўзбек эртакшуноси К.Имомов ҳам “кириш қисми баъзан содда, примитив сюжет шаклини олади”, - дея қисман тан олса-да, ҳар қалай уни эртак композициясининг ажралмас таркибий қисми сифатида қарашни афзал билади.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар. Эртак халқ оғзаки ижодининг қадимий ва кенг тарқалган жанрларидан биридир. Қадимги кишиларнинг тасаввурлари натижасида юзага келган афсоналар заминида дастлабки эртаклар пайдо бўлган. Дастлабки эртакларда мифологик образлар кўп учрайди.

Бу типга мансуб эртакларнинг яратилишида ибтидоий инсонларнинг қадимги тотемистик қарашлари муҳим рол ўйнаган. Уларда ҳайвонлар этакчи персонажлар бўлиб, инсонлар қиёфасида тасаввур этилган ва бадий жонлантирилган. Шунга кўра уларнинг сюжетида инсон образи кейинги ўринда туради, кўп ҳолларда воқеликка инсон аралашмайди. Бинобарин, улар яратилиш мақсади, мазмун-моҳияти жиҳатидан ҳам ички кўринишларга эга:

– *этиологик эртаклар* бўлиб, буларда у ёки бу ҳайвон шакли, белги хусусиятлари ҳақида маълумот бериш этакчи мотивдир.

– *соф ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар*да инсонларга наф келтирувчи ҳайвонлар мадҳи этакчи мотивга айланган.

– *мажозий (аллегорик) эртаклар*да инсонларга хос қусур ва камчиликларни ҳайвонлар феъли ва хатти-ҳаракати тимсолида танқид қилиш, фош этиш, ёки қулиш этакчи мотив даражасидадир



Ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар драматик ижрога асосланган; профессионал ижрочилар томонидан ҳаяжонли қилиб айтиб берилади.

Айтиш жараёнида ижрочи эртактаги ҳайвон – персонажларнинг турфа ҳаракатлари ва овозларига тақлид қилади, эртақ таркибида шеърӣ парчалар бўлса, уларни куйга солиб ижро қилади.

Маиший-ҳаётӣ эртақларнинг мазмуни бевосита реал ҳаётга боғлиқдир. Уларда реал ижтимоӣ воқелик ҳаётӣ уйдирма асосида тасвирланади, ҳаётӣ реал кишилар бош қаҳрамон бўлиб келади. Маиший-ҳаётӣ эртақлар тахайюлотдан деярли холи бўлиб, айрим ҳоллардагина фантастик деталлар учраши мумкин.

Ҳажвий-маиший эртақлар асосида ўткир сатира ёки завқбахш кулги (юмор) ётади. Бундай эртақлар ҳажман ихчам, мазмунан лўнда бўлади.

“Эртақлар ҳеч вақт бекорчи, эрмак нарсалар эмас, – деб ёзганди улуғ адиб М.Авезов, – улар ҳамма вақт зўр ижтимоӣ ва тарихӣ аҳамиятга эгадирлар. Баҳайбат махлуқлар ҳақида ҳикоя қилувчи эртақ ва афсоналар ҳамда бу бой жанрнинг бошқа турли кўринишларида у ёки бу даврнинг ижтимоӣ, ҳаётӣ курашлари, халқ манфаатлари бадиӣ ифодасини топгандир”. Уларда аجدодларимизнинг яшаш ва кураш сабоғи ифодаланган.

Эртақлар халқнинг неча-неча минг йилликлар давомидаги ҳаётӣ тажрибаларини умумлаштирган ҳолда унинг ижтимоӣ онгида, эстетик дидида, ахлоқӣ қарашларида, эътиқодида кечган ўсиш-ўзгаришларнинг бадиӣ тарихи сифатида айрича аҳамият касб этган. Шу боис ҳозир ҳам мириқиб тингланади, севилиб ўқилади. Муҳими, навқирон авлоднинг маънавий-ахлоқӣ камол топишида ҳам эртақлар бекиёс таъсир кўрсатиб келмоқда.

Сеҳрли-фантастик эртақлар минг йиллар давомида инсониятнинг турли ёвуз кучларига қарши олиб борган курашлари давомидаги хулосалари, улардан келиб чиқадиган эҳтиёжларнинг ўзига хос ечими сифатида майдонга келган. Инсон доимо ҳаёлий орзу-истаклар билан яшайди. Бундай орзу-истакларнинг рўёбини сеҳрли-фантастик эртақларда кўриш мумкин.

Бу эртақларда учадиган отлар ва гиламлар, сўйлайдиган жонзотлар, сеҳргар кампирлар, девлар, осмонда, ер ва сув остида яшайдиган одамлар ва бошқалар иштирок этадилар. “Ур тўқмоқ”, “Зумрад ва Қиммат”, “Ёрилтош” каби эртақлар шулар жумласидандир.

МАВЗУГА ДОИР ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР: айтим-олқиш, эркалама, алла, тақвим, маиший, этнопедагогик, поэтика, тизим, овутмачоқ, қизиқмачоқ, қайтармачоқ, этнографик, декламация, монотон, репертуар, кумулятив, анимистик, тотемистик, ялинчоқ, ҳукмлагич, чеклашмачоқ, вербал, қиқиллама, тегишмачоқ, узв, диалог, монолог, гулдур-гун, чандиш, арсенал, аллитерация, ритм, табу, мақол, масал, машойиҳ, оқин, ҳукм, паремик, паремиография, паремиология, синтактик, сажъ, фетишистик, галлюцинация, инонч, версия, миф, афсона, ривоят, уйдирма, тугун, сажия, мотив, сайёр, аллегория, антропоморфизм, фольклоризм, стилизация, табдил.

Билим, кўникма ва малакани ривожлантиришга йўналтирувчи саволлар :

1. Ўзбек болалар фольклорининг асосӣ жанрлари ҳақида мулоҳаза юритинг.

2. Қўшиқ деб нимага айтилади ва қандай қўшиқлар эркалаш поэзиясига дахлдор?
3. Болаларнинг тақвимий қўшиқларидан мисол келтириб, шарҳлаб беринг.
4. Бешиқ қўшиқлари нима ва у боланинг қайси ёшида айтилади?
5. Маиший қўшиқлар деганда нимани тушунаси?
6. “Алла” истилоҳи ва унинг куйланиши ҳақида маълумот беринг.
7. Аллаларда фарзанд қиёфасини умумлаштирувчи қандай поэтик образлар мавжуд?
8. Воқеабанд ва пароканда аллаларнинг ўзаро тафовутини тушунтиринг.
9. Мақол жанри табиати ва унинг этнопедагогик аҳамиятини тушунтиринг.
10. Паремик тур деганда нимани тушунаси?
11. Паремология нимани ўрганади? Паремияграфия-чи?
12. Эртақ истилоҳи ва унинг қўлланилиши ҳақида мулоҳаза юритинг.
13. Халқ эртақларининг жанрий табиати ва ўзига хос хусусияти нималардан иборат?
14. Ўзбек эртақларининг ички турлари ва уларнинг ўзаро тафовутлари ҳақида маълумот беринг.

МАВЗУГА ДОИР ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. **“Болалар фольклори бу-..” Қайси жавобдаги мулоҳаза ўринли?**
 - а) катталарнинг болалар учун ижод этган оғзаки адабиётлари;
 - б) кичкинтойлар олами билан катталар дунёсининг ўзаро уйғунлашуви оқибатида юзага келган ўйинлар, қўшиқлар, мусикий поэтик жанрлар тизимидан иборат халқ оғзаки ижодининг тармоғи.
 - д) болаларнинг ўзлари томонидангина ижро этиладиган турли қўшиқлар;
 - е) мавсумий-маросим қўшиқлари.
2. **Ўзбек болалар фольклорини тўплаш, тартиб бериш қачон ва ким томонидан амалга оширилган ҳамда у қандай номланади?**
 - а) 1965-йил, Ш.Саъдулла, “Ёрилтош”;
 - б) 1937-йил, Элбек, “Болалар қўшиғи”;
 - д) 1984-йил, О.Сафаров, “Бойчечак”;
 - е) 1975-йил, Ғ.Жаҳонгиров, “Ўзбек болалар фольклори”.
3. **“Алла” истилоҳининг луғавий маънолари қайси вариантда ёрқинроқ акс этган ва халқ қўшиқларининг қайси туркумига мансуб?**
 - а) “Оллоҳ”, “алдамоқ”, “энса” маъноларини билдиради, эркалаш поэзиясининг бешиқ қўшиқлари туркумига киради;
 - б) “ухламоқ”, “тинчланмоқ”, “жим бўлмоқ” маъноларини билдиради, гўдак қўшиқлари туркумига киради;
 - д) “йиғламоқ”, “куйламоқ”, “ором олмоқ” маъноларини билдиради, болалик туркумидаги қўшиқ ҳисобланади;
 - е) барча жавоблар нотўғри.
4. **Алланинг ижро этилиши қайси жавобда тўғри кўрсатилган?**
 - а) хор жўрлигида ижро этилади, мунгли оҳанг;
 - б) ифодали айтилади, кувноқ оҳанг;
 - д) алла фақат куйланади, монотон оҳанг;
 - е) оддий шеър сингари
5. **Гўдак учун алланинг нимаси муҳим?**
 - а) куйи;
 - б) сўзи;
 - д) товуши;
 - е) мазмуни.

6. Алланинг композицион бутунлигини таъминловчи унсурлар қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- а) матни;
- б) куйи;
- д) оҳанги;
- в) сўз, оҳанг ва ҳаракат бирлиги.

7. Мақоллар эл орасида яна қандай атамалар билан айтилиши қайси вариантда тўғри кўрсатилган?

- а) масал, матал, зарбулмасал, нақл, ҳикмат, фойда;
- б) мақол, ҳикматли сўз, танбех, машойихлар сўзи;
- д) донолар ёки донишмандлар сўзи, оқинлар сўзи, оталар сўзи;
- е) а, б, д жавоблар.

8. Мақолнинг қайси сўздан олиниб, қанақа маъно англатиши ва қандай ҳодисалиги тўғри кўрсатилган жавобни аниқланг?

- а) форс-тожикча “матал” сўзидан олинган, “сўз” маъносини англатади, умумадабий ҳодиса;
- б) арабча “қаввола” сўзидан олинган, “айтмоқ, сўзламоқ” маъноларини билдиради, умумфольклор ҳодисаси;
- д) ўзбекча “ҳикмат” сўзидан олинган, доно фикр маъносига эга, донишмандликка хос ҳодиса;
- е) а, б, д жавоблар.

9. Эртакларнинг пайдо бўлиш анъанаси ва шаклланиш жараёни қайси вариантда ўз аксини топган?

- а) у ибтидоий одамларнинг турмушдаги бирор воқеани оддийгина ҳикоя қилишлари асосида юзага келган;
- б) эртаклар сўзга сиғиниш, илоҳий кучларга сиғиниш, анимистик, тотемистик, фетишистик эътиқодлар, галлюцинация ва туш таъсирида фантастик воситаларга тўлиша борган;
- д) инсонларнинг ҳайвонларни овлашлари, хонакилаштиришлари, маҳсулотлари ва кучидан фойдаланишлари оқибатида ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар, ниҳоят, феодал муносабатлар таркиб топиб, ижтимоий жараён такомиллаша боргач ҳаётий-маиший эртаклар ҳам пайдо бўлган;
- е) барча жавоблар тўғри;

10. Эртакларни ижро этиш тартиби ҳақидаги мулоҳаза қайси вариантда тўғри?

- а) эртаклар профессионал ижрочиликка асосланган;
- б) ўтмишда эртаклар йилнинг маълум даврида белгиланган пайтда, ижрочилик салоҳиятига эга бўлган ёши улуг, доно, ҳурматли ва эътиборли кишилар томонидан айтилган;
- д) эртақ эртақчи томонидан ё бир кишига, ё бутун бир жамоага қарата айтилади; эртақ, одатда, деҳқонларнинг дала юмушлари тугаган пайтда-куз ва қиш мавсумларида, узун ва зерикарли оқшомларда айтилган;
- е) барча жавоблар тўғри.

11. Сайёр сюжетли эртакларга хос хусусиятлар қайси жавобда ўз аксини топган?

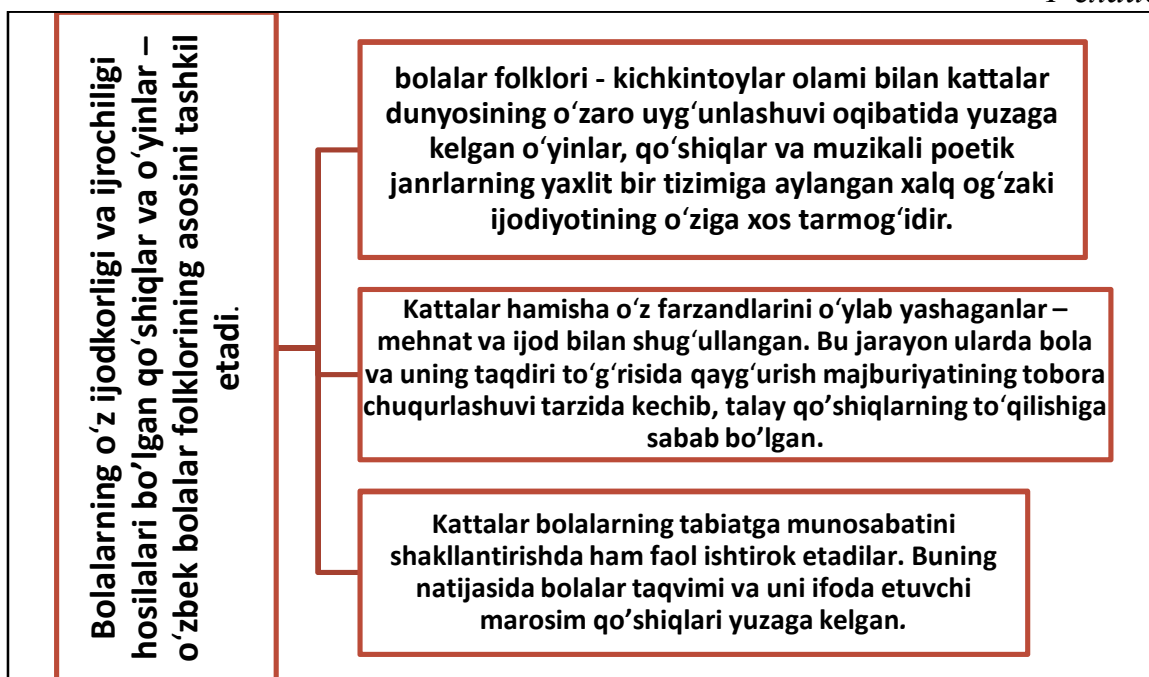
- а) шомдан бошланувчи қоронғулик тонггача ҳукмрон бўлганлигидан эртаклар оламига хос сирлилик;
- б) эртаклар кўпинча мазмунан ўзаро ўхшасалар-да, бироқ миллий руҳ, миллий урф-одат, миллий дунёқараш, миллий тилга хос ифодавий воситалар ва географик муҳит тасвирига кўра фаркланувчи мустақил адабий-оғзаки ҳодиса;
- д) эртакларнинг айрим қисмлари бевосита драматик ҳаракат ёрдамида, баъзан декламацион шаклда ижро қилиниши;

е) а, б, д жавоблар.

12. Ўзбек халқ эртаклари ифодаляётган воқелигининг сажияси, ғоявий мазмуни, образлар талқини, бадий тили, услуби ва бошқа хусусиятларига кўра неча турга бўлинади? Улар қайсилар?

- а) 5 турга: сеҳрли, новеллистик, кумулятив, ҳайвонлар ҳақида, ҳаётий эртаклар;
- б) 2 турга: фантастик ва реалистик;
- д) 3 турга: ҳайвонлар ҳақидаги, одамлар ҳақидаги, ҳаётий эртаклар;
- е) 3 турга: сеҳрли-фантастик, ҳайвонлар ҳақидаги, маиший-ҳаётий эртаклар.

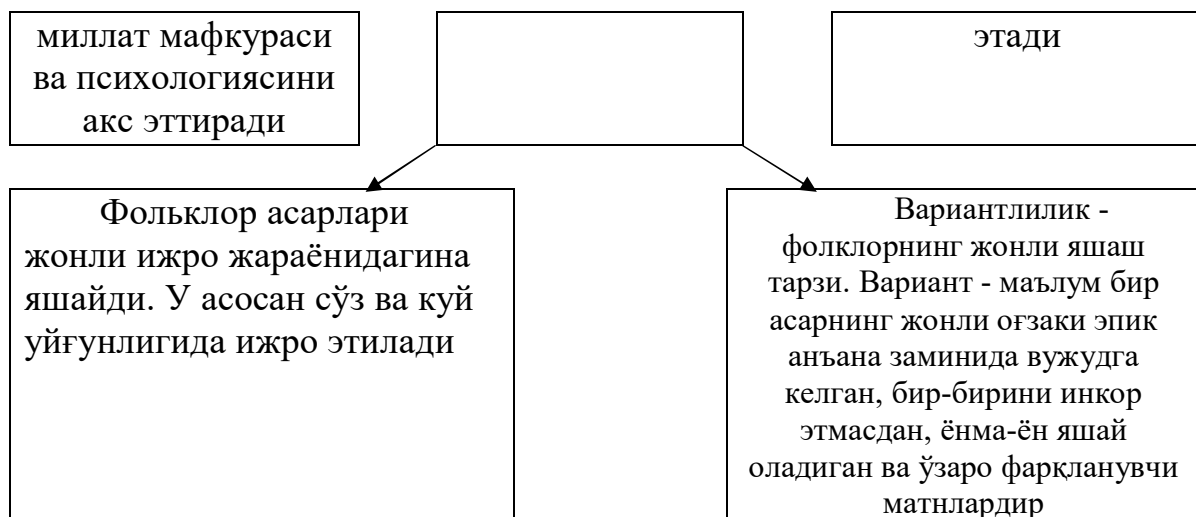
1-слайд



2-слайд

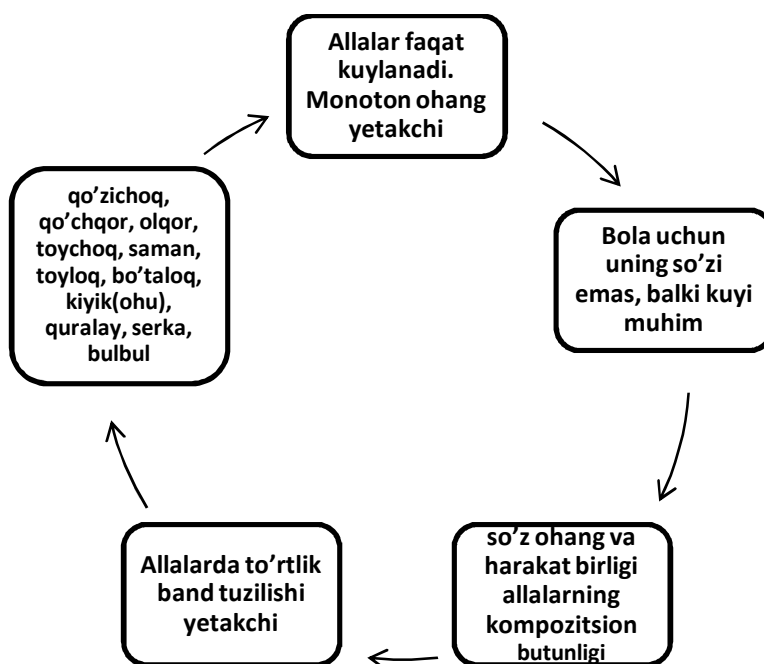
Халқ оғзаки ижодининг ўзига хос хусусиятлари:

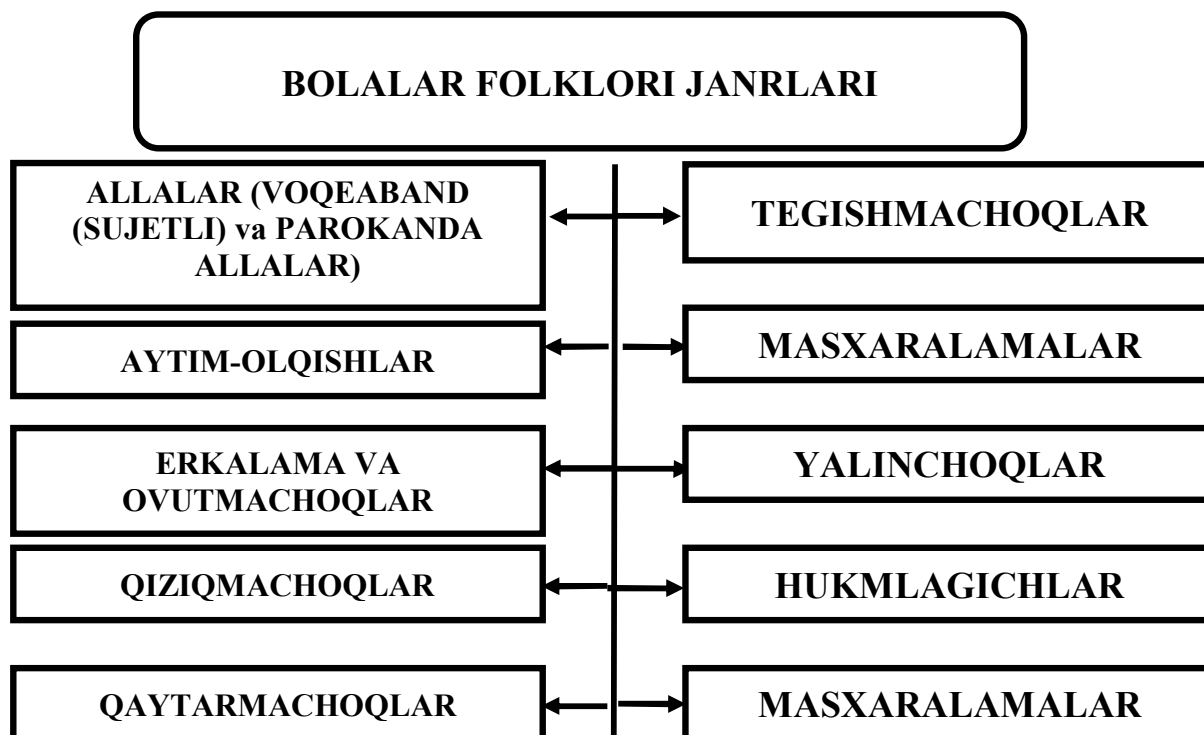




3-слайд

Алла жанри хусусиятлари





4-слайд

ERKALAMA

- Erkalamalarda kichik toylar kelajagiga daxldor orzularni kuylash-yetakchi motivdir. Ular, asosan, yetti yoshgacha bo'lgan bolalarga aytilsa-da, aslida bolalarni faol erkalash jarayoni 11-13-yoshga to'lganlaridagina va hatto undan keyin ham davom etishi mumkin.

Ha, do`rsa-do`rsa-do`rsa..
 Bozorga otasi borsa,
 Go`shtu birinch ketarsa,
 Onasi pazanda bo`lsa.
 Bolasi xo`randa bo`lsa..

5-слайд

OVUTMACHOQLAR

Bolani
tinchlantirish
ehtiyojini
qondiruvchi
badihalardir:

Vo`y-vo`y, shuginani kim
urdi?Vo`y-vo`y, shuginaga
kim lab burdi?Yig`lama,
oppoqqinam,Boshimdagi
qalpoqqinam!

6-слайд

QAYTARMACHOQLAR.

Bolalar uchun,
asosan, beshik
davri tugagandan
keyingi ma`naviy
ehtiyoj taqozosiga
ko`ra yuzaga
kelgan badihalar
bo`lib, she`riy
namunasi
ko`pincha
monolog, nasriy
shakli dialog (savol-
javob) negizida
quriladi.

-Kun, san
nimadan
kuchlisan?
-Man kuchli
bo`lsam, bulut
bosarmidi?-
Bulut, san
nimadan
kuchlisan?
-Man kuchli
bo`lsam, yomg`ir
yog`armidi?

7-слайд

TOPISHMOQ

Xalqning turmush tarzi va qadimiy e`tiqodlari ifodasi sifatida yuzaga kelgan. Ular shartli nutq natijasida qadimiy ajdodlarimizning ibtidoiy animistik va totemistik qarashlari shakllana boshlagan davrlarda- «insoniy shuur endigina uchqunlana boshlagan zamonlarda» (F.I. Buslaev) paydo bo`la boshlagan.

Bir predmetli topishmoqlar

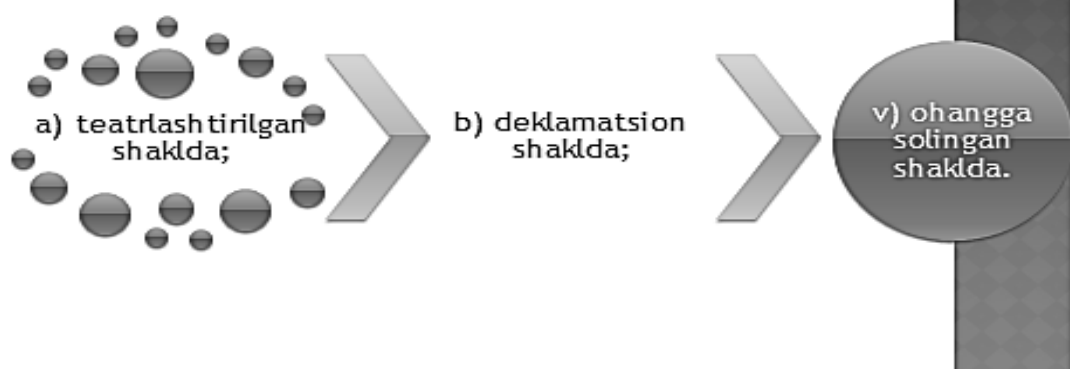
Chopsa-chopilmas,
Bo`lsa-bo`linmas,
Kessa-kesilmas,
Ko`msa-ko`milmas,
Yo`nsa-yo`nilmas.

Ko`p predmetli yoki murakkab topishmoqlar.

Tog`da talaymonni ko`rdim,
Suvda sulaymonni ko`rdim.
Tuzsiz pishgan oshni ko`rdim,
Yumalab yotgan toshni ko`rdim

8-слайд

Ertaklarni ijro etish tartibi



O`zbek ertaklarining uch ichki turini farqlab o`rganmoq ma`qul.



Hayvonlar haqidagi ertaklar.

1. Etiologik ertaklar. Bular da u yoki bu hayvon shakli, belgi xususiyatlari haqida ma'lumot berish etakchi motivdir.

2. Sof hayvonlar haqidagi ertaklar. Bular da insonlarga naf keltiruvchi hayvonlar madhi etakchi motivga aylangan.

3. Majoziy (allegorik) ertaklar. Bular da insonlarga xos qusur va kamchiliklarni hayvonlar fe'li va xatti - harakati timsolida tanqid qilish, fosh etish yoki kulish etakchi motiv darajasidadir.



Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т., 1997.
2. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
3. Аллаё-алла. Ўзбек халқ аллалари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи О.Сафаров; – Т.:Ўқитувчи, 1999.
4. Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Т.: Фан, 1964.
5. Баракаев Р. Халқ оғзаки ижоди ва болалар адабиёти / Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 3-китоб. – Т.: Фан, 2010. – Б. 154-166; Ўзбек болалар адабиётида ўйин қўшиқлари / Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари. – Бухоро, 2015. – Б. 158-162; Халқ ижоди ва ўзбек болалар шеърляти / Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. VI китоб. – Тошкент, 2017. - Б. 82-87.
6. Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Т.:Ўқитувчи,1989.
6. Бойчечак. ЎХ И. Тўпловчи, нашрга тайёрловчи О.Сафаров. – Т.ҒАҲН,1984.
7. Валихонов О. Чистон. // “Тулистон” ж., 1974, 7-сон, 31-б.
8. Галиев Ш., Ўзбек болалар ўйин фольклори. – Т.:Фан, 1998.
9. Жалолов Ғ. Ўзбек эртакларида жанрлараро муносабат. – Т.:Фан,1983.
10. Жумабоев М. Болалар адабиёти ва фольклор. –Т., 2006.
11. Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори. – Т.:Ўқитувчи, 1972.
12. Имомов К. Ўзбек халқ сатирик эртаклари. –Т.:Фан,1974.
13. Маҳмудов Т. Ҳамид Олимжоннинг “Ойгул билан Бахтиёр” эртақ-достони ва унинг фольклор асослари. СамДУ асарлари: Адабиёт ва ҳаёт. – Самарқанд, 1969, 84-100-б.

14. Сафаров О. Читтигул. Ўзбек болалар халқ ўйинлари. –Т.ҒАҲН, 2000. Яна:Ҳамид Олимжон шеърӣ-адабий эртаклари. // Педагогик маҳорат, 2003, 4-сон, 62-69-б. Яна: Фолклор ва болалар адабиёти. // ЎТА, 2003, 6-сон, 20-27-б. Яна: Ўзбек халқ оғзаки ижоди. –Т.: Мусиқа, 2010. Яна: Болаларни эркаловчи ўзбек халқ кўшиқлари. –Т.,1985; яна: Ўзбек болалар халқ ўйинлари. – Т.:Шарк, 2010.
15. Топишмоқлар. ЎХИТ. –Т.: ҒАҲН, 1989.
16. Шермухамедов П. Эртақ-бу бир баҳона. Китобда: Болалар олами. –Т.:Ёш гвардия, 1989, 11-19-б.
17. Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Т.,1990; яна: Мақолларнинг пайдо бўлишига доир. // ЎТА, 1971, 4-сон, 31-33-б.
18. Ўзбек аллалари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: Т.Нафасов, К.Очилов. – Қарши, “Насаф”, 1994.
19. Ғозиева С. Расмӣ топишмоқлар. –Т.:Ўқитувчи, 1979.
20. Ҳусаинова З. Ўзбек топишмоқлари. –Т.:Фан, 1966

ИИИ. БОЛАЛАР ЎЙИН ФОЛЬКЛОРИ

Режа:

1. Ҳаракатли ўйинлар тизими ва таснифи.
2. Маънавий (сўз) ўйинларининг поэтик хусусиятлари
3. Топишмоқларнинг жанрий хусусияти.
4. Тез айтишларнинг этнопедагогик аҳамияти.

Болалар ўйинларининг хусусияти шундаки, уларда ўйинчи ҳам, томошабин ҳам – болаларнинг ўзлари ягона бир сиймода бирлашган ҳолда намоён бўлади. Шу боис ҳар бир ўйин – ўзига хос бетакрор драматик асардай, ҳаётнинг қай бир парчаси, қай бир дарди, қай бир муаммосини акс эттирувчи сахна асарига айланади, унинг муаллифи ҳам, сахналаштирувчиси ҳам, ижрочиси ҳам, томошабини ҳам – тагин ўша болаларнинг ўзлари, ўзлари ...

Ўйинда болаларнинг ижодкорлик салоҳиятлари бадихатан намоён бўлади. Зеро, болалар ўйнаб туриб завқланади, ўйнаб курашга тушади, ўйнаб мағлубият аламини чекса, ўйнаб ғолиблик нашидасини суради, ўйнаб ўрганади, ўйнаб кашф этиш ва ижод қилиш илмини ўзлаштиради, ўйнаб куйлайди, ўйнаб ҳамкорлик ва ҳамдардлик туйғусини туяди, ўйнаб бирлашади ва бирлашмоқ манфаатдорлигини ҳис қилади, ҳатто ўйнаб жудо бўлади, ёлғизланади ва яққалик изтиробини чекади. Шу заминда ўйин улар учун ўзлари яшаётган ва кейинчалик ўзлари ўзгартирадиган оламни англаш ва идрок этиш йўлидаги экспериментларига айлана боради.

Ўйинда ҳаракат ҳаёт маъноларини ифода этувчи маъно касб этса-да, асосан, тақлидий моҳиятга эга. Болалар фаолиятида тақлидчиликнинг етакчи тамойилга айланиши сабаби ҳам худди шу омил билан боғлиқ бўлиб, ўйиндаги ҳар бир тақлидий ҳаракат турмушнинг қай бир қиррасини акс эттирувчи маъно ташиши билан ўзига хос сабоқ кучига эга. Бинобарин, ўйин – болалар учун ҳаётни ўрганиш ва ўзлаштириш воситаси, болалар ўйнаб туриб яшашади. Ўйин шундай бир ҳаётки – болаларнинг вужудини чиниктиради, аклини пешлайди, шакллантиради ва ўстиради. Оламни англаш ва ўзлаштириш машқларидан таркиб топган бундай ҳаёт – болалар учун жиддий машғулоти. Шу маънода ўйинлар амалий педагогика, санъат ва жисмоний тарбиядан иборат яхлит тизимнинг тенгсиз бошланмаси, бинобарин, халқ педагогик даҳосининг ҳосилалари ҳисобланади. Уларнинг маълум қисми ҳаракат замирида воқе бўлса, маълум қисми фақат сўз замирида қурилгандир. Шу хусусиятига кўра уларни **ҲАРАКАТЛИ** ўйинлар ва **МАЪНАВИЙ (сўз)** ўйинлари тарзида икки гуруҳга ажратиш мумкин.

Ҳаракатли ўйинлар таркиби ва вазифасига кўра маънавий (сўз) ўйинларидан тубдан фарқ қилади. Улар ҳамиша композицион тузилишига кўра уч қисмдан иборат ҳолда таркиб топишган. Булар тубандагича:
1. Муқаддима қисми. Буни дебоча ё бошламалар ҳам дейиш мумкин.

Муқаддима шовқин билан айтиладиган ёки қуйланадиган чорламалар, чеклашмачоқлар ва санамаларни ўз ичига олади. Буларнинг ҳар бири мустақил фольклорий ҳодиса бўлиб, муқаддиманинг жанрий таркибини ташкил этади. 2. *Ўйиннинг ўзи*. 3. *Ўйин интиҳоси ёхуд якуни*. Бунга тарқалмачоқ жанри киради. Шунини таъкидлаш жоизки, бундай таркибий тузилиш маънавий (сўз) ўйинлар учун хос бўлмай, фақат ҳаракатли ўйинлар учунгина хос муштарак хусусиятдир. Болалар қалби қўшиққа шу қадар ошуфтаки, улар ҳатто фаолиятларида асосий ўринда турувчи ўйинларини ҳам қўшиқ билан зийнатлаганлар. Ўйнагани бир-бирларини қўшиқ айтиб чақирадилар, бундай бадиҳалар **ЧОРЛАМА**лар деб юритилади. Чорламалар болаларнинг бир-бирларини ўйинга чақириш жараёнида кечинмаларини вазият тақозосига боғлиқ ҳолда ифодалайди ва ҳамisha ўйинга даъват этиш, чақиришдан иборат вазифасини бажаради:

– Бача, бача, бози,
Ким қора қози?
Ким ўйинга чиқмаса,
Бўйнига тош тарози!

Ёки:

Бача бўлсанг, келавер,
Ўйнаб, ўйнаб кетавер.
Кел-ҳо, кел,
Кел-ҳо, кел.

Иккала чорлама оҳанги ҳам ёлғиз боланинг кўча бўйлаб сакраб-сакраб чопиш ҳаракатига мос. Дастлабкисида ўтмишдаги турмушга хос адолатсизликка киноя мотиви устивор: лирик қаҳрамон ўйинга чорловчи ҳакамлик қилувчи қозининг қора ишини қилмасликдан огоҳлантираётир: “*Ким қора қози*”. Шунча чорласа-да, ўйинга чиқмаётганларни ўша замон катталари сингари қарғаяпти: “Бўйнига тош тарози”. Чорламада ўтмишдаги оғир ҳаётнинг болаларни муддатидан илгари катталардай мулоҳаза юритишга, катталардай гапиришга, қарғашга мажбур қилганлиги инъикос топган. Шу хусусиятига кўра унда замон руҳи, ижтимоий ҳаёт руҳи тарихан муҳрланган. Иккинчисида эса, бундай руҳ йўқ, унда кувноқ кайфиятга йўғрилган чорлов мотиви устивор. Ҳайқириб, бақириб-чақириб, шовқин солиб қуйлаш барча чорламалар учун муштарак хусусиятдир.

Ўзбек болалар ўйинлари ташкил этилиш тартибига кўра, икки йўналишга эга:

биринчи йўналишдаги ўйинларда болалар ўзаро икки рақиб тарафга бўлинмоқлари тақозо этилади, бу вазифани ўйин муқаддимаси сифатида чеклашмачоқлар воситаси ҳал қилади;

иккинчи йўналишга мансуб ўйинларда эса, болалар рақиб томонларга бўлинмайди, балки ўйин фақат навбат (гал)да турувчини аниқлаш асосида ташкил этилади. Навбатда турувчи эса ўйин муқаддимаси вазифасини бажарувчи санамалар воситасида аниқланади.

ЧЕКЛАШМАЧОҚЛАР. Ўзбек болалари орасида шундай ўйинлар кўпки, аксарияти жиддий мусобақа характериға ва ички қонун-қоидаларға эға. Болалар шу қонун-қоидаларға ғайриихтиёрий тарзда амал қиладилар ва бу жараёнда ички интизом, тартиблилик ва ўйнаш ҳуқуқи масъулиятини сезиш руҳида тарбияланадилар. Бундай ички қоидалардан бири – ўйнагани тўпланишган болаларни икки рақиб гуруҳға тақсимлаш масаласидир. Бу жиддий масала бўлиб, болалар уни аниқ ички интизом, тартиб ва қувноқлик билан ҳал қилишда чеклашишға амал қиладилар.

Чеклашиш халқимиз орасида қадимдан маълум. М.Қошғарий “чеклашди” сўзининг “қуръа ташлаш” маъноси борлигини қайд этган. Ўтмишда қуръа ташлаб толе синашган, фол очиб тақдирни олдиндан башорат қилганлар. Фолбинлар фаолиятида қуръа ташлаб фол очиш анъанаси ҳамон учрайди. Қуръа ташлаш ҳозирги замон спортида ҳам кенг қўлланилмоқда. Бу ўйиндаги чеклашиш асосида юзага келган.

Чеклашиш бўлажак икки рақиб гуруҳ онабошилари танлангандан сўнг амалга ошириладиган ўйин муқаддимаси бўлиб, кўп ҳолларда қуръа ташлаш йўли билан ҳал қилиниши анъанавийдир.

Чеклашмачоқлар одатда икки боланинг ўзаро яширинча келишуви – тил бириктириб ўзларига ясама “от қўйиш”лари асосида юзага келади. Бу улар ва онабоши ўртасидаги савол-жавобнинг сирлилигини таъминлайди. Чеклашмачоқлар аксаран онабошига мурожаат қилиш билан бошланади.

- Мати, мати,
Кими навбати?
- Меники.

(Онабошилардан бири):

- Тожи тилло хўрозни оласанми
Ё чала мулло товукними?
- Тожи тилла хўрозни!
- Мен-тожи тилло хўроз.
- Ўт мен томонга.

Бундай чеклашмачоқлар мурожаат ва саволдан иборат бўлса-да, савол ҳал қилувчи аҳамиятға эға. Саволлар тўлиқсиз гап шаклида бўлиб, ҳамиша икки қисмдан ташкил топади ва ўзаро сўроқ интонацияси асосида ё, ёки, ёхуд боғловчилари воситасида боғланади:

- Хўпоқни оласанми, ё сўпоқни?
- Тайлоқни оласанми, ё тойчоқни?

Мурожаат шунчаки онабошига қаратилган бўлмай, балки унинг ташқи кўркини тавсифлаш мотивига ҳам эға:

- Онабоши, онабоши,
Йигитларнинг қаламқоши.
Нима ейсан, не оласан?
Аталами? Палов оши?

Бундай ҳолларда мурожаат ва саволни “Нима ейсан?”, “Не оласан?”, “Кимни оласан?” сингари қўшимча саволлар ўзаро боғлайди, шу асосда саволнинг сўроқ оҳанги янада кучайтирилади:

– Бошла бошлиқ,
Қалам қошиқ.
Кимни оласан,
Товуқними? Хўрозними?

Кўринадики, болалар чеклашишни таъминлаган барча сирли номларнинг ўзаро мутаносиблигига аҳамият берганлар. Бу чеклашмачоқларда поэтик фазилатни кучайтирган, улар эстетик завқини тарбияловчи воситага айлантирган.

САНАМАЛАР. Булар беҳад кенг тарқалган ўйинбоши бадихалари бўлиб, асосий вазифаси – ўйин бошланиши олдидан уни бошлаб берувчини, навбатда турувчини аниқлаш, бирор бола галини тайинлашдан иборат. Санамалар бутун ўйинга композицион асос бўлолмасалар-да, муқаддима сифатида унинг таркибий узвини ташкил этади ва ўша ўйиннинг йўналишига пойдевор солади. Бу масъул вазифа санамаларда рақамларни “поэтик рақсга тушириш”, сўз ёки сўқма (маъносиз) сўзни рақам ўрнига қўллаб, санаш интонациясида қўллаш асосида ритмик ўйноқиликка эришиш негизида амалга оширилади. Бунда санамаларнинг лексик хусусияти қанчалик бўртиб кўринса-да, уларни ритмик оҳангдорликдан холи ҳолда тасаввур этиш ярамайди. Шу хусусиятига кўра санамаларнинг уч турини фарқлаб кўрсатиш мумкин:

1. Воқеабанд санамалар. Бу турга мансуб санамалар асосини санаш ритмига омухта сюжет ташкил этади. Бундай сюжетлар мўъжазгина бўлиб, бир-бирига мантиқан боғланган икки-уч ҳаракатнигина ифодалайди. Ҳаракатнинг мантиқан изчил тартиби санаш оҳангини юзага келтиради.

Кўпинча бирдан еттигача, бирдан ўн иккигача ва бирдан ўн олтигача бўлган рақамлар фаол қўлланади. Бироқ бирдан иккигача, учгача, тўртгача.. еттигача ва ниҳоят, баъзан ўнгача тўлиқ саналса-да, қолган ҳолларда ритмик эҳтиёж ва қофия оҳангдошлиги талабига кўра сакраб ўн, ўн икки, ўн олти саноғи айтиб кетилаверилади:

Бир, икки.. айлана,
Айланага кир яна.
Анқов бўлма, эй ўртоқ,
Довинг келади яна.

Ёки:

Бир, икки,.. ўн,.. ўн икки,
Ўн икки деб ким айтди?
Ўн икки деб мен айтдим,
Ишонмасанг, санаб боқ:
Бирим – билак,
Икким – элак.
Учим – ичак,

Тўртим – терак.
Бешим – бешик
Олтим – олганим,
Еттим – етганим.
Саккизим – жонон қизим,
Тўққизим – қизил юзим.
Ўним – ишимдаги унум,
Ўн бирим – айтилган сирим,
Ўн икким – чиқа тур сан, укким!

2. *Кумулятив санамалар.* Уч-ўн икки яшар болаларнинг фикрлашлари ва уни баён этишлари айна ҳолатдаги кайфиятларига боғлиқ равишда турлича кечиши психологик жиҳатдан асосланган.

Болалар ўйин жараёнидаги завқ-шавқ таъсирида мантиқсизликларга табиий равишда йўл қўядилар: ҳаяжонланиб, кувончларга тўлиб-тошиб ўз фикрларини пойма-пой сўз ва иборалар воситасида ифодалашдан ҳузурланадилар. Бу ҳол санамаларнинг кумулятив турида чуқур из қолдирган. Зотан, улар болаларнинг ўйин бошлашдан ҳаяжонланишлари оқибатида сочилиб кетган фикр-туйғуларининг мантиқан боғланмаган сўз ва ибораларда ифодалана туриб, санаш ритмига қатъий бўйсунган ҳолда поэтик оҳангдорлик касб этиб тизмаланиши, тўпланиши туфайли юзага келган анъанавий ўйин бадиҳаларидир. “Кумулятив” сўзи бу хилдаги санамаларнинг етакчи хусусияти – тартибсиз ва мантиқсиз сўзу ибораларнинг санаш ритмида тўпланишини тўла акс эттиради, шу сабабли уларни кумулятив санама истилоҳи билан алоҳида гуруҳ сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқ:

Аваг-аваг,
Бой талоғи,
Дўстим тавак.
Бой кучуги.
Шоҳ хўкизи,
Қачон келар?
Шоҳ капалак.
Ёзи келар.
Турна қаро,
Сан тур,
Тур кучуги.
Сан чиқ!

Шу ҳолатида санамада яхлит бир манзарани тасаввур этишда нимадир етишмаётгандай, синтактик тузилиши санаш ритмида бўлганидан мантиқдорлик бир қадар чекингандай. Шунга қарамай, унга ҳайвонлар, қушлар ва ҳашаротларни ифодаловчи эпитетли образлар тизилишиб келган. Болалар шундай образлар воситасида табиатга муносабатларини ҳам яширмайдилар. Улар тушунчасидаги “шоҳ хўкизи”, “шоҳ капалак” образлари ўша ҳайвон ва ҳашаротнинг шоҳга қарашлилигини англатмайди,

балки “хўкизлар шоҳи”– энг зўри, яхшиси, “капалаклар шоҳи”– энг чиройлиси, гўзали” маъноларини ифодалаб, болаларнинг эстетик дидлари андозаларини намоён этади.

3.Сўқма санамалар. Бу хилдаги санамаларнинг фарқли хусусияти шундаки, буларда воқеабандлик (сюжет) йўқ, рақам, маъноли сўз буткул чекинган, фақат сўқма (маъносиз) сўз ҳал қилувчи поэтик моҳият касб этган.

Болалар нутқида ўзларини ўраб олган оламдан, “ўз имкониятлари даражасида идрок этилган ва янгиланган” товушлардан сўз шаклида товуш бирикмалари пайдо бўлади. Улар ҳеч қанақа маънога эга бўлмаса-да, оҳангдорлиги жиҳатидан болалар қалбига яқиндир, уларнинг оламга муносабатларини ифодаловчи ўзига хос воситалардир. Шу сабабли бундай товуш бирикмаларини сўқма сўз тарзида номлаш анъанага айланган. *Сўқма сўз, аниқроғи, сўз шаклидаги товуш бирикмалари номи бўлиб, ҳар хил ҳодисаларни ёпади.* Болалар идрок этган оламни товушлар оҳангдорлиги силсиласида ифода этади.

Сўқма сўзнинг санамалар “қурилиш материали”га айланиши жанрнинг тўла-тўқис болалар репертуарига ўтиши, катталар ижодкорлигига хос рақамларга сиғиниш анъаналаридан батамом тозаланиб, болалар ижодкорлиги намунасига айланганлигини тасдиқловчи муҳим далилдир. Шу маънода, сўқма санамалар жанрнинг такомиллашган тури сифатида болалар поэтик фольклори арсеналини бойитди ва бугунги кунда ҳам фаол ижод қилинмоқда:

Абадайки,
Шабадайки,
Шаб-шабадайки.
Думала қоқ,
Сан чиқ-у боқ!

Санамалар ўзбек болалар фольклорининг қадимий ва ғоят кенг тарқалган, бугунги кунда ҳам фаол давом этаётган жанри ҳисобланади. Ҳеч бир жанр болаларда ритм туйғусини тарбиялашда унга тенглаша олмайди. Шу хусусиятига кўра, у болалар шоирлари ва бастакорлари диққатини тортиб, бадиий жанрга айланиш жараёнини кечмоқда. Самуил Маршак, Даниил Хармслар рус болалар поэзиясида санамаларнинг кўркем адабий намуналарини яратган бўлсалар, Миразиз Аъзам, Т.Адашбоев, Анвар Обиджон, Қ.Узоқовлар уни ўзбек болалар поэзияси арсеналига киритиш йўлида изланмоқдалар. Бу ўзбек болалар адабиётининг фольклор билан ижодий уйғунлашуви жараёнининг истиқбол омили ҳисобланади.

ҲАРАКАТЛИ ЎЙИНЛАР. Бу хилдаги ўйинларни юзага келтирувчи воситалар турлича намоён бўлади, қай бирида нарса (ўйинчоқ) ҳаракатни юзага келтириб бошқарса, қай бирида фақат сўз бу вазифани адо этади. Шу хусусиятига кўра уларни уч ички турга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Соф ҳаракатдан иборат ўйинлар. Буларни тақлидий ўйинлар дейиш ҳам мумкин, чунки уларда ҳаракат нарса ёки сўз воситасида эмас, балки тақлид негизида юзага келади. “Алмаш қадамлар”, “Сирғанчиқ ёки

тойинишма”, “Она товук ва ҳакка”, “Жик-жик”, “Дук-дук”, “Шах-шах”, “Қувлашмачок” ва бошқа шу хилдаги ўйинларда ҳаракат у ё бу ҳодисага тақлид замирида воқеликка айланган.

Соф ҳаракатдан иборат ўйинларнинг аксарияти мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларга мослиги билан ажралиб туради.

2. *Ҳаракатни нарса бошқарадиган ўйинлар.* Бу гуруҳга мансуб ўйинлар кичик мактаб ёшдаги ва ўсмирларга мос бўлиб, уларда ҳаракат тупроқ, лой, тошча, танга, ишти, ҳангўз, ошиқ, данак, ёнғоқ, рўмол, чиллак ва чиллакдаста, жирттак, ланка, тўп, копток, қўғирчоқ, сопол ва металл ҳуштаклар, ёғоч ғилдиракли итарма аравачалар, ғарғара, камон, соққа, варрак, паррак, сув солиб пуфлайдиган сопол булбулчалар, говғалтаклар, ҳаллўнги, турли-туман ўйинчоқлар юзага келтиради ҳамда бошқаради. Шуниси муҳимки, ўтмишда бу ўйинчоқларнинг аксариятини болаларнинг ўзлари ясашган, йўнган, тиккан, хуллас, тайёрлашган.

Ҳаракатни нарса бошқарадиган ўйинлар силсиласини “Беш тош”, “Тўп тош”, “Ишти”, “Ҳангўз”, “Калпўш тўппи”, “Уриб қочар”, “Ўртада ўтириш”, “Олдим”, “Ким эчки?”, “Тандир-мандир”, “Тўпдан сақлан”, “Қалпоқ тепди”, “Чиллак”, “Қол-қолак”, “Байнол”, “Лахтак ва лахтакбоз”, “Ўра копток”, “Салавот”, “Чиллим кес”, “Тизма”, “Қочарма”, “Жамбул”, “Қулоқ чўзма”, “Кўзбоғлоғич”, “Подшо-вазир” ва бошқалар ташкил этади. Бу ўйинларнинг ҳар бирида бир нарса, айтайлик, тошча, копток, қалпоқ, чиллак, рўмол ва ҳоказолар ҳаракатни юзага келтиришга хизмат қилишдан ташқари, ўша ҳаракатни бошқариб туради.

XX асрнинг ўрталаридан эътиборан завод-фабрикаларда ишлаб чиқарила бошланган “маданий” ўйинчоқлар воситасида ўйнаш русумга кира бошлади. Футбол, волейбол, баскетбол сингари спорт характеридаги ўйинларнинг тобора оммалаша бориши болалар ўртасидаги халқона ўйинларни сиқиб чиқара бошлади. Бунда ўзбек халқ ўйинларига эскилик сарқити қабилда қарашни тарғиб қилган шўро мафкураси ҳам маълум даражада ҳисса қўшди. Қолаверса, техник тафаккур тараққиётига монанд “Конструктор”, авиапланерчилик ва бошқа шу хилдаги ўйинларнинг болалар фаолиятига кириб бориши улар ақлий оламининг ўзгаришига таъсир кўрсатмай қўймади.

3. *Ҳаракатни сўз бошқарадиган ўйинлар.* Бу турдаги ўйинлар таркибий тузилмасида қўшиқ муҳим узвга айланган. У ўйинда ҳаракатни юзага келтиради ва бутун ўйинни бошқаради, аниқроғи, қўшиқ ё ўйин композициясининг асосини ташкил этади, ё ўйин йўналишида бирор вазифани бажаради. Шу хизмати билан у ўйин эстетик қимматини оширади ва фольклорий руҳини кучайтиради.

Жумладан, “Оқ теракми – кўк терак?” ўйин-қўшиғи бу жиҳатдан ёрқин мисол бўла олади. Бу ўйин-қўшиқ болалар репертуарида узоқ замонлардан бери ўйналиб келинади. Шунга кўра унинг вербал қисми бўлган қўшиқлари замон руҳига йўғрилган ҳолда хилма-хил вариантларда учрайди. Бироқ ўйиннинг ижро тартиби ҳамма замонларда ҳам бир хиллигича давом этиб

келаётир. Унда тўпланган болалар дастлаб икки онабошини белгилаб, сўнгра чеклашмачоқ воситасида икки рақиб тарафга ажраладилар. Бунда ўйинчи болалар сонининг тенг бўлишига айрича эътибор қилинади.

Тарафлар ўзаро рўпара туриб, ҳар бири алоҳида сафланган ҳолда тизилишади. Сафдагилар эса бир-бири билан ўзаро қўлма-қўл ушлашиб, ўзларича “девор” ҳосил қилишади. Шунда гал олган тараф рақиб тарафдагилардан хор бўлиб сўрашади:

Оқ теракми, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?

Ёки:

Қамар-қамар, қамчини,
Қовурғанинг янчини.
Оқ теракми, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?

Рақиб тарафдагилар ҳам шу оҳангда хор бўлишиб, шундай жавоб қайтаришади:

– Кичкина Карим керак!

Ёки:

– Жилмайибгина турган,
Бўтакўз Зумрад керак!

Одатда қарши тараф кичикроқ, кучсизроқ ёки ўзларига ёққан болани даъват этиши анъанавийдир. Шу сабабли даъват этувчи бола номи турлича сифатланмоғи мумкин, бироқ бу жавоб сатри ритмининг савол сатрлари ритмига мос бўлишига монёълик қилмаслиги лозим. Даъватланган бола эса, рақиб тараф сафини ёриб ўтиш ниятида шиддат билан чоғиб бориб, кўкси билан бир-бирини ушлаб олган қўллар “арқони”ни “кесиб” ўтмоғи шарт; агар у кесиб ўта олса, ғолиб саналиб, ўзи кесиб ўта билган “арқон”ни ҳосил қилган қўллар эгаларидан бирини етаклаб келади ва ўз сафига қўшади; акс ҳолатда эса унинг ўзини мағлуб сифатида қарши тарафдагилар ўз сафига сақлаб қолишади. Ўйин то бир тараф сафи тугагунича давом этаверади. Ўйин тартиби ва ижросига хос қоидалар ҳамон қатъийлигича қолган; сафни ёрган – ғолиб, ёролмаган – мағлуб. Энг муҳими, сафни ёриши зарур топилган бола қарши тарафнинг кучсиз жойини мўлжаллай олишга, ўша жойнигина ёриб ўтишга ўз кучи етишини ҳис қилишга, демак, аниқ мўлжал ола билишга ва ўз кучига ишонч ҳосил қилишга ҳам ўрганади.

Топишмоқлар халқнинг турмуш тарзи ва қадимий эътиқодлари ифодаси сифатида юзага келган. Улар шартли нутқ натижасида қадимий аждодларимизнинг ибтидоий анимистик ва тотемистик қарашлари шакллана бошлаган даврларда – “инсоний шуур эндигона учқунлана бошлаган замонларда” (Ф.И.Буслаев) пайдо бўла бошлаган. Қадимги аждодларимиз табиат стихияси олдидаги ожизликлари туфайли нарсаларни, одамларни, ҳайвонларни, қушларни ўз номлари билан айтмай, уларни ғайритабиий кучлар зараридан, инсу жинслар ва бало-қазолардан омон сақлашни кўзлаб, бошқа сўзлар билан пардали қилиб айта бошлашлари туфайли илк

топишмоқлар юзага келган, бунинг изларини ҳозирги ўзбек топишмоқларида ҳам кузатиш мумкин, айтайлик, отанинг – нор, момонинг – туя, эчкининг – Абдукарим, куённинг – узунқулоқ, итнинг – шалпангқулоқ, кўзнинг – дарча, буғдойнинг – қизил деб аталишида ўша сирлилиқ нишоналари мавжуд.

Предметли топишмоқларда яширинган аниқ нарсанинг индивидуал хусусиятлари лўнда, сиқик, содда ва тушунарли тарзда бадий сўз воситасида чизиб берилади. Уларда борлиқдаги нарсаларнинг ўзаро ўхшашлиги ва яқинлиги тўғрисида маълумотлар берилади. Шу маълумотлар ёрдамида инсон теварак-атрофидаги нарса-ҳодисаларнинг серқирралигини ҳис қилади.

Предметли топишмоқларда яширинган нарсанинг миқдори муҳим рол ўйнайди. Шу хусусиятига кўра топишмоқлар икки туркумга ажратилади:

1. *Бир предметли топишмоқлар.* Бу хилдаги топишмоқларда биргина нарса жумбоқланади: жумбоқ ҳам битта, жавоб ҳам биттадир: “Боссанг, вақиллайди”, “Жар бошида жарти супра” топишмоқлари биргина сатрдан иборат ҳолда жумбоқланган ва “бақа” ҳамда “қулоқ” сингари биргина жавобга эга. Бундай топишмоқлар икки, уч, тўрт сатрли ҳам бўлиши мумкин. “Ой”ни яширган “Бир парча патир – оламга татир” икки сатрли; “балиқ”ни яширган “Сув ичар кўлдан, кўзлари нурдан, териси пулдан” уч сатрли ва “тошбақа”ни яширган “Бели, бели беланг от, Бели қалин йўғон от, Тоғу тошдан юмалаб, Тура келар тўриғ от” тўрт сатрли бўлса-да, бир предметли топишмоқлардир. Чунки улардаги ҳар бир сатрда яширинган нарсанинг бир белги-хусусияти таъриф, ё тавсиф қилинган. Бироқ аслида биргина нарсани жумбоқлаган, бир неча мустақил топишмоқлар ўзаро бирлашиб, бир бутунлик ҳосил қилишган бўлса-да, бирибир, биргина жавобга эга бўлиб, бир предметли топишмоқлигича қолаверган:

Чопса – чопилмас,
Бўлса – бўлинмас,
Кесса – кесилмас,
Кўмса – кўмилмас,
Йўнса – йўнилмас.

Беш сатрнинг ҳар бири мустақил топишмоқ сифатида “соя” ҳодисасини яширганидек, бир бутун ҳолатида ҳам шу ягона жавобга эга. Бу хилдаги топишмоқлар содда топишмоқлар, деб ҳам юритилади.

5. *Кўп предметли ёки мураккаб топишмоқлар.* Юқорида кўрилганидек, ҳамма бирлашган топишмоқлар ҳам бир предметли бўлавермайди. Айтайлик:

Тоғда талаймонни кўрдим,
Сувда сулаймонни кўрдим.
Тузсиз пишган ошни кўрдим,
Юмалаб ётган тошни кўрдим,-

топишмоғининг ҳар бир сатри мустақил бир жумбоқ бўлиб, кўп предметлилиқ хусусиятини касб этган. Бу мураккаб топишмоқда бир йўла тўрт нарса – бўри, балиқ, сумалак ва тошбақа жумбоқланган. Ҳар бир байти

алоҳида топишмоқ шаклида ҳам айтилиши мумкин, фақат сажъланиш асосидаги оҳангдошлик байтларда бир бутунликни юзага келтириб, композитсион яхлитликни таъминлаган.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, аслида топишмоқлар ҳар гал бир предметли шаклда жумбоқланиб юзага келган эса-да, оғзаки ижро жараёнида вақт ўтиши билан янги-янги жумбоқланишлар эвазига мураккаблаша бориб, кўп предметлилик хусусиятини касб этишган: “Чақалоқ” қачонлардир “Оғзида бор озиғи” тарзида бир предметли топишмоқ ҳолида жумбоқланган, кейинчалик бешик пайдо бўлиб, сумакдан фойдаланиш одатга киргач, иккинчи предмет ҳам ёндош ҳолда жумбоқлана бошланган, натижада топишмоқ яна тўлиша борган:

Оғзида бор озиғи,
Тагида бор қозиғи.

Давр ўтиши билан “бешик”, “кўкрак” ва “тувак” ҳам жумбоқланиб, топишмоқнинг янада мураккаброқ намунасига айланган. Бунда жумбоқланган предметларнинг мантиқан ўзаро алоқадорлигига эътибор берилган:

Тақир-тақир тақирмон, уни топинг, дилбарим.
Ичида бор меҳрибон, уни топинг, дилбарим.
Оғзида бор озиғи, уни топинг, дилбарим.
Тагида бор қозиғи, уни топинг, дилбарим.
Қозик ости хурмача, уни топинг, дилбарим.

Кўп предметли топишмоқлар гоҳо биргина саволдан иборат бўлгани ҳолда бир неча жавобни талаб қилади: Дунёда тўрт нарса йўқ.

Жавоби:– Осмоннинг устуни йўқ,
Ҳовузнинг қопқоғи йўқ.
Кўрпанинг енги йўқ,
Ошпичоқнинг қини йўқ.

Кўп предметлилик топишмоқларнинг энг мураккаб тури чалдирмоқни юзага келтирган. Чалдирмоқлар ҳам шеърӣ, ҳам насрий шаклларда учрайди. Насрий чалдирмоқлар эса эртак ёки масала шаклидадир: “Бир тўда ғоз учиб борар экан. Бир ғоз келиб: “Эй юз ғоз, саломат бормисиз?” - дебди. Унда тўдадаги ғозлардан бири айтибди: “Биз юз ғоз эмасмиз, яна биз миқдори ғоз бўлса, яна бизнинг ярмимиз миқдори ва ярмимизнинг ярми бўлса, ўшанда сен ҳам қўшилсанг – юз ғоз бўламиз”. Ҳаводаги ғозлар қанча экан? Масала типидagi бу чалдирмоқнинг жавоби: $36 + 36 + 18 + 9 + 1 = 100$.

Топишмоқларда халқ турмушининг барча қирралари ифодаланган: уларда ижтимоӣ давр ва вақт тушунчаси мавжуд. Шу хусусиятига кўра уларнинг қачон яратилганини белгилаш ва ўша давр воқелигига баҳо бериш мумкин: “Бит”ни яширган “Абдуллахон – беустухон” топишмоғида халққа оғир жафолар кўргазган ХВИ асрдаги Бухоро амири золим Абдуллахон И образи яратилган. Ижтимоӣ тенгсизликка нафрат ифодасини Андижонда яшаган машҳур ишқирт бой Саматжонга муносабат асосида яратилган “сичқон” ҳақидаги тубандаги топишмоқда ҳам кўриш мумкин:

Токчама - токча,
Саматжон бойвачча.

Ўзгаларни эзиш ҳисобида дунё орттирган текинхўр Саматжон бойваччанинг сичқондан нима фарқи бор? Топишмоқдаги ижтимоий мотив моҳиятини ана шу истехзо ташкил этади.

Яратилиш даври ва мазмунига кўра топишмоқларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

Анъанавий топишмоқлар – халқнинг узок ўтмишига дахлдор топишмоқлар силсиласи. Уларда аجدодларимизнинг бутун мозий давомидаги турмуш тарзи, ижтимоий-эстетик қарашларини ифодаловчи нарсa ва ҳодисалар жумбоқланган. Айтайлик, қачонлардир топишмоқлар кишилар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий муносабатларни аниқлашда воситачилик вазифасини бажарган. Ўшанда топишмоқлар ҳозиргидек маънавий ўйин характерида бўлмаган, балки ақлни, куч-ғайратни синовдан ўтказиш шарти сифатида хизмат қилган. Топишмоқлар ёрдамида эл-у юртга бошлиқ (подшоҳ) танланган, жанг-у жадалларда урушувчи томонлар лашкарбошларининг топишмоққа берган жавобининг тўғри ё нотўғрилигига қараб, ғолиб белгиланган ва ортиқча қон тўкишлар олди олинган. Ўшанда топишмоқ жавобини тополмаган томон “шаҳар бердим” деб енгилганини тан олган ва ғолиб истаган шаҳар, ё қишлоқни ўз мамлакатига қўшиб олган. Ҳозиргача топишмоқ шартини тополмай ютқизганда “шаҳар бердим” дейишлари шундан қолган. Хатто йигит-қизларнинг бир-бирларига муносиб умр йўлдоши танлашларида ҳам топишмоқлар бўлажак куёв учун ақл синови шартига айланган. Бу мулоҳазаларни халқ оғзаки ижодидаги айрим афсона ва эртақлар ҳам тасдиқлайди. Чунончи, юнонларнинг Сфинкс ҳақидаги афсонасида айтишилича, доно Эдип махлуқ берган топишмоққа тўғри жавоб топгани туфайли нафақат омон қолади, балки бой ва ғоят гўзал Фива шаҳрига ҳукмдор этиб тайинланади. Ёхуд, ўзбек халқининг “Доно қиз” эртагида подшо ўзи уйланмоқчи бўлган қизнинг ақлу заковатини топишмоқ орқали синагач, сўнгра, унга уйланишга азм этганлиги ифодаланса, қатор сеҳрли эртақларда бош қаҳрамон ёвуз девларни, жодугар кампирларни топишмоқ орқали мағлуб этиб, ўз ниятига эришганлиги акс этган. Хуллас, анъанавий топишмоқлар қадимий қадриятларимизнинг бетакрор бадиий намуналари ҳисобланади, улардан ўтмишдаги аجدодларимизнинг ижтимоий ҳаётдан орттирган асрий тажрибалари, теварак-атроф ва борлиққа доир фикр-мулоҳазалари, мушоҳадаларини билиб олиш мумкин.

Янги топишмоқлар. Булар бевосита анъанавий топишмоқлар таъсирида яратилган бўлиб, уларга хос анъанавий шакл, бадиий усуллар ва жумбоқланиш услубини, асосан, сақлаб қолган. Уларда ҳамиша замонавий мавзуга мурожаат етакчилик қилади. Бу эса топишмоқ жанри қисматида давомийликни таъминлаган омил ҳисобланади.

Уларни айтишга халқ муайян тартиб-қоидага, тақвимга риоя қилган, чунки топишмоқларни магик сўз ҳосиласи деб тушунган. Чунончи, руслар

христианлик этикодига кўра, Исо туғилган кунга бағишлаб 25 декабрдан 5-6 январгача ўтказадиган икки ҳафталик “святки” байрами давомида топишмоқ айтишса, ўзбеклар ва тожикларда деҳқонлар кузги йиғим-теримни тугатгач, қишнинг узун кечаларида айтишган. Кундузги ишга ҳалал бермаслик учун топишмоқни кундуз кuni айтиш таъқиқланган. Аждодларимиз буғдой кўкариб униб-ўсаётганда, дарахтлар гуллаб, мева тугаётганда, ҳайвонлар қишки уйқудан уйғонганда улар ҳақида топишмоқ айтилса, топишмоқларда таърифланса, уларга ёвуз кучлар ҳасад қилади ва зарар етказади, деб ирим қилишган. Қишда эса ёвуз кучлар ҳам тирик табиатни ўлган гумон қилиб, уйқуга кетган, деб ҳисоблашган. Шундай тасаввур ва қарашлар топишмоқ айтиш тақвимини юзага келтирган.

Топишмоқлар ёзма бадий адабиётга ҳам самарали таъсир кўрсатиб, мумтоз шеъриятда *лугз, чистон, муаммо, таърих* ва *мувашишаҳ* сингари жанрларнинг юзага келишига таъсир кўрсатган бўлса, XX асрда ўзбек болалар шеъриятида адабий топишмоқлар ёзишнинг анъанавий тус олишини таъминлади. Бу соҳада Жаҳон отин Увайсий, Ғафур Ғулом сингари забардаст шоирлар бошлаган анъанани Шукур Саъдулла, Илёс Муслим, Адҳам Раҳмат, Пўлат Мўмин, С.Барноев, Т.Адашбоев, Рауф Толиб ва С.Ғафуров сингари болалар адабиётининг турли авлодига мансуб ижодкорлар давом эттирмоқдалар. Айниқса, улкан болалар шоири Қуддус Муҳаммадийнинг шеърий-адабий топишмоқ жанридаги ижодий изланишлари ғоят самарадорлиги билан эътиборга лойиқ. Шоир “Топинг-чи?”, “Виз-виз”, “Ўйлаб топ”, “Буни топинг болалар, айтиб берманг оналар” сингари шеърий адабий топишмоқларида халқ топишмоқларига хос анъанавий унсурларни истифода этиш билан чекланган бўлса, “Милиционер амаким” асарида халқ посбонларига хос хусусиятларни жумбоқ ҳолида таърифлаш асосида касбни сир тутати ва шарафловчи маъно беради. Натижада, шеърнинг ҳар банди – бир жумбоқ тусини олади. Олти банд – олти жумбоқ шаклида жамланиб, ягона умумлашма поетик ғояни акс эттиради. Ҳар бир бандда эл соқчиларининг маълум бир фазилати таърифланиб, шу таърифларнинг кимга тааллуқлилиги сир тутилади. Бундай жумбоқнинг жавоби ҳар бир бандаги сўнгги мисрада очилади:

Қоматига келишган форма, пағони,
Ёнбошида чарм, қинда нагани,
Йигитлар арслони, ман-ман дегани,
Болаларим биласизми? Айтинг ким?

– Камар таққан милиционер амаким!

Шу залда шоир топишмоқ жанри композицион тузилишидан ижодий фойдаланиб, шеърий адабий топишмоқнинг янги ички намуналарини яратишга муваффақ бўлди. Бинобарин, халқ топишмоқлари қаторида бу хилдаги адабий топишмоқлардан ҳам ёш авлодга таълим ва тарбия беришда, дидактик ва ахлоқий мақсадларда кенг ва самарали фойдаланилмоқда. Топишмоқ эндиликда том маънода, болалар маънавий мулкига айланди ва уларни ҳозиржавобликка, топқирликка, нарса ва ҳодисалар моҳиятини теран

англашга, сезгирлик ва синчковлик билан кузатишга ўргатиш учун хизмат қилмоқда.

ТЕЗ АЙТИШЛАР Ўзбекистоннинг турли жойларида “тутал”, “чалғитма”, “чалғитув”, “чалиш”, “адашиш” деб юритиладиган бу фольклор ҳодисаси кенг тарқалган. Тез айтиш истилоҳ сифатида жанрнинг биргина хусусиятини – бир нафасда шиддат билан айтилишинигина ифода этса-да, тез айтишдан кузатиладиган мақсад нималигини англатмайди. Шундай чекланганликка эгаллигига қарамай, русча “скороговорка” истилоҳининг таржима эквиваленти сифатида илмий таомилга сингиб кетган.

Ўзбек тилида мавжуд турли атамаларда тез айтишдан кузатиладиган икки мақсад бўртиб кўриниб туради: биринчиси, тез айтишдан мурод – чалғитиш. Сўзда чалиш, ёки адашиш дейилиши шундан. Иккинчиси, тез айта туриб чалишиш – тутилишга тенг. Шу сабабли тутал дейилган. Бирок чалғитиш ҳам, чалишиш ҳам, адашиш ҳам, тутилиш ҳам ўхшаш товушлардан иборат сўзлар, аниқроғи, аллитерация замиридаги сўзлар қаторини шиддат билан бир нафасда айтиш негизида воқе бўлганлиги туфайли тез айтиш етакчи хусусиятга айланиб, фольклор ҳодисасини ифодаловчи истилоҳ даражасида барқарорлик касб этган.

Тез айтишлар аслида катталар оғзаки ижодига хос бўлса-да, моҳиятан болалар нутқидаги кемтикликларни бартараф этишга қаратилган. Болалар тез айтиш воситасида ўз она тилларидаги товуш ва сўзларни равон, бурро, очик талаффуз этишни, товушларнинг оҳангдорлигини, сўзларнинг нозик маъно товланишларини ҳис ва идрок қилиш, англаш ҳамда илғаб олишни машқ қиладилар. Шу маънода улар товуш ва сўз устидаги поэтик-мантикий машқлар ҳисобланади.

Тез айтишлар болалар маънавий эҳтиёжларига мослигидан уларни тезгина ўзлаштира борганлар, аста-секинлик билан ўзлари ҳам уларнинг бир қатор енгил ва оддий намуналарини ижод қила бошлаганлар. Натижада, даврлар ўтиши билан тез айтишлар болалар фольклори арсеналига ўтиб қолган. Зотан, тез айтиш нутқ товушлари аллитерациясига асосланувчи фольклор жанри бўлиб, ўхшаш товушли сўзлар ёки сўз бирикмаларининг бир нафасда шиддатли айтилиши жараёнида у ёки бу товуш, ё сўз талаффузида чалғиш натижасида воқе бўлувчи маъно ўзгариши негизида юзага келади. Шу хусусияти туфайли ўтмишда тез айтиш катталар репертуарида учраган ва аксарият ҳолатларда порнографик характерга эга бўлган. Бора-бора катта ёшли болалар ва ўсмирлар репертуарига кўчган, улар бу хилдаги тез айтишларни ўйин шартига айлантира боришган, ким уни тўғри айтолмаса, чалишса, ўша ютқизган саналиб, ғолиблар қўйган шартни бажарган, ёки ўйинда навбатда (галда) турган. Тез айтишлар орасида 34, ҳатто 47 сўзли намуналари борки, уларни айтишда 7-12 ёшдаги болаларнинг нафаси етмайди. Бинобарин, айтиш мумкинки, XIX асрнинг 2-ярми ва XX аср бошларида катта ёшдаги болалар репертуарига ўтиш жараёнида тез айтишларда порнографик хусусият сўна бошлаган. Бунда, айниқса, ўша даврда кучая бошлаган маърифатпарварлик ҳаракати таъсири муҳим рол

ўйнаган. Хусусан, таълим жараёнида улардан фойдаланиш истаги кичик ва ўрта ёшдаги болалар репертуарига ўтишига йўл очган. Натижада, тез айтиш болалар фольклори доирасида яшай бошлаган. Буни айрим кўп сўзли тез айтишларнинг турли ёшдаги болалар репертуарида хилма-хил вариантларда учраши тасдиқлайди. Чунончи, “Т” ва “П” портловчи ундошлари ва “У” унлиси аллитерациясига асосланган “Бир туп тут” тез айтиши 28 сўздан иборат.

Аллитерацион ритм у ёки бу товушнинг тўғри ва равон талаффузини таъминлашга бўйсунганидан, уларни шовқин солиб шиддат билан айтиш (скандовка) заруриятга айланган. Шу сабабли тез айтишларни куйлаб бўлмайди. Бу хусусият, айниқса, насрий тез айтишларда янада равшанроқ товланади, уларнинг аксарияти кўп сўзли: ҳар бир сўз ўзаро ўхшаш товушли бўлганлигидан ички аллитерацион оҳангдорлигини юзага келтирган. Ўз навбатида, бу ички туюқланиш асосида ўзига хос поэтик ритм ҳосил қилган:

– э жўра, бизнинг қуёшламада қуёшмалашиб кет,
қуёшламалашсанг ҳам қуёшмалашиб кет,
қуёшламалашмасанг ҳам қуёшмалашиб кет.

Тез айтишда поэтик ритм истак оҳангига эга. Умуман, насрий тез айтишларда поэтик ритм хилма-хил оҳангларни (гумон, сўроқ, буйруқ, хабар) ифодалаш мумкин. Бу хусусият ҳам шеърий, ҳам насрий тез айтишлар учун муштарак бўлиб, уларнинг мазмундорлигини, ғоявийлигини таъминлаган. Бунда талаффузнинг аниқ ва очиқлигига, поэтик тактга, мантикий урғуга алоҳида эътибор бериш зарур. Шуларнинг бирортасига риоя қилинмаса, ўша заҳоти ритмдан чиқиб кетади, маъно ёки мазмунда мантиқсизлик юзага келади.

Насрий тез айтишларнинг шундай намуналари борки, уларда поэтик ритмдан воз кечилган, ижтимоий мазмундорлигини бўрттирувчи аллитерацион оҳангдорликкагина урғу қилинган:

– Наманганда уста Муса пуч пистафуруш бор экан. Ўша уста Муса пуч пистафурушнинг олтмиш уч пуд пуч пистаси бор экан. Олтмиш уч пуд пуч пистаси бўлса ҳам ўша уста Муса пуч пистафуруш, олтмиш уч пуд пуч пистаси бўлмаса ҳам ўша Муса пуч пистафуруш.

Тез айтишда савдодаги қаллобликни фош этиш – етакчи мотив; пистанинг пучлигини таъкидловчи “п” ва “ч” товушлари – аллитерация асоси. Бинобарин, “пуч писта” ибораси тез айтиш учун *муддао ҳусни* – мотивни ифодаловчи воситага айланган. Муддао ҳусни ҳам шеърий, ҳам насрий тез айтишларда тугун вазифасини ўтайди. Улар мотивнигина эмас, балки қайси товушни аллитерацияга солишни, ёхуд сўзни такрорлашни белгиловчи восита сифатида сўз, ёки сўз бирикмаси шаклида намоён бўлади:

Қишда кишмиш пишмасмиш,
Пишса кишмиш қишмасмиш,

Ёки:

Чустда уста Турсунматнинг учта тус товуғи бор.

Ўша учта тустовуқ Чустдаги уста Турсунматнинг учта тустовуғими ёки бошқа уста Турсунматнинг учта тусдаги товугими?

Биринчи тез айтишда “кишмиш” сўзи муддао ҳусни бўлиб, “ш” ундоши аллитерациясига замин яратган ва қиш фаслига оид маълумотни ташиган. Иккинчи тез айтишда “учта тустовуқ” бирикмаси – муддао ҳусни, “ч”, “т”, “с” ундошлари аллитерацияси шу негизда ҳосил қилинган. Тез айтишда бу ибора лутф санъатини юзага келтирган; дастлаб, тустовуқлар микдорини – учталигини англатса, кейин уларнинг ранги – уч тусдалигига ишорага айланган. Товуш аллитерацияси тез айтиш ижроси жараёнида шу нозик маънони илғашга ҳалал етказган. Натижада, чалғиш ҳодисаси юз берган. Бу хилдаги ранг-баранг товуш аллитерациялари, омонимлар, омофонлар, омографлар, паронимлар ва тавтологиялар замиридаги маъно товланишлари педагоглар ва болалар эътиборини тортди. XX асрнинг 30-йилларидаёқ бошланғич синфларда она тили ва ўқиш дарсларида ўқувчилар талаффузини бурро этишда, товушларнинг нозик маъноларини фаҳмлашлари ҳамда фарқлашларини таъминлашда тез айтишлардан дидактик мақсадларда фойдаланила бошланди.

МАВЗУГА ДОИР ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР: соф ҳаракат, предмет, бир предметли, кўп предметли, аллитерация, чандиш, ҳукмлагич, гулдур-гуп, чорлама, санама, тарқалмачоқ, топишмоқ, тутал, чалғитма.

Билим, кўникма ва малакани ривожлантиришга йўналтирувчи саволлар :

1. Қайтармачоқларнинг жанрий хусусияти ҳақида фикр юритинг.
2. Ялинчоқлар жанрий табиати ҳақида сўзланг.
3. Ҳукмлагичларнинг пайдо бўлиш манбалари ва ижро усулини тушунтиринг?
4. Болалар ўйин фольклори нима?
5. Ҳаракатли ва маънавий (сўз) ўйинлар ҳақида маълумот беринг?
6. Тез айтишлар қанақа жанр ва уларнинг мантикий машқ ҳисобланиши сабабларини изоҳланг.
7. Маънавий ўйинларнинг қанақа турлари бор? Улар қандай поэтик хусусиятларга эга?
8. Аллитерацион ритм нима? Тез айтишларнинг насрий ва шеърий намуналарига мисол келтиринг?

Мавзуга оид тест саволлари:

1.Тез айтишлар Ўзбекистоннинг турли жойларида қандай юритилади ва ундан кузатилган асосий мақсад нима?

- а) “чалғитма”, “адашиш” шакллари учрайди, мақсад: бир нафасда шиддат билан айта олиш;
- б) “чалиш”, “адаштириш” деб юритилади, мақсад: аллитерацион сўзларни айтиш;
- д) “тутал”, “чалиш”, “адашиш”, “чалғитув” деб юритилади, мақсад: бир нафасда шиддат билан айта олиш ва тез айтишда чалғиш, тутилиш;
- е) нафасни ушлаб туришни машқ қилиш

2.Тез айтишларнинг юзага келиши ва жанрий хусусияти қайси жавобда муфассалроқ акс этган?

- а) нутқ товушлари аллитерациясига асосланувчи фолклор жанри;
- б) ўхшаш товушли сўзлар ёки сўз бирикмаларининг бир нафасда шиддатли айтилиши;
- д) у ёки бу товуш ё сўз талаффузида чалғиш натижасида воқе бўлувчи маъно ўзгариши;
- е) а, б, д жавоблар.

3.Топишмоқларнинг пайдо бўлиш даври ва этакчи манбалари қайси жавобда ўз аксини топган?

- а) антик давр, халқнинг турмуш тарзи;
- б) қадимий аждодларимизнинг анимистик ва тотемистик қарашлари шакллана бошлаган замонлар, аждодларнинг табиат стихияси олдидаги ожизликлари, халқ эртаклари;
- д) ўрта асрлар, ёзма адабиётнинг такомиллашуви, халқ дурдоналарига мурожаат;
- е) XX аср бошлари, халқ оғзаки ижодини тўплаш ва ўрганиш.

4.Топишмоқларнинг табиатига хос хусусият қайси жавобда тўғри ифодаланган?

- а) ҳайвонот ва наботот дунёси, табиат ҳодисаларига оид аниқ ва кўз билан кўриш мумкин бўлган нарсаларни кўпроқ жумбоқлаштиради;
- б) яширинган нарсанинг асосий хусусиятларини, энг муҳим этакчи белгиларини хоҳ кўчма маънода, хоҳ ўз маъносида бўлсин – аниқ ва равшан изоҳлаб беради;
- д) Ҳар қандай топишмоқ жумбоқ ва жавоб қисмларининг бир бутунлигидан иборатдир;
- е) барча жавоблар тўғри.

**5. 1. Бели, белибеланг от,
Бели қалин йўғон от,
Тоғу тошдан юмалаб,
Тура келар тўриг от;**

**2. Тоғда талаймонни кўрдим,
Сувда сулаймонни кўрдим,
Тузсиз пишган ошни кўрдим,
Юмалаб ётган бошни кўрдим.**

Келтирилган иккала топишмоқда яширинган предмет ҳамда уларнинг ўзаро тафовутланувчи хусусияти қайси вариантда тўғри акс этган?

- а) биринчисида - эгарли от, иккинчисида - бўри, балиқ, сумалақ, тошбақа; ўзаро тафовути - қофияланишида;
- б) биринчисида - от, иккинчисида - бўри, балиқ, ҳолвайтар, тошбақа; биринчиси 15 сўзли, иккинчиси 12 сўзли;
- д) биринчиси - тошбақа, иккинчиси - бўри, балиқ, сумалақ, тошбақа; биринчи топишмоқ бир предметли, иккинчиси кўп предметли;
- е) бири шеърғий, бири насрий сажъда ифодаланган

6. “Бир туп тут” тез айтиши қайси унли ва ундош товушлар аллитерациясига асосланган, неча сўздан иборат ҳамда у қайси ёшдаги болалар репертуарига хос?

- а) “Т” портловчи, “Р” ундошлари ва “У” унлиси аллитерациясига асосланган. 27 сўздан иборат, мактабгача тарбия ёшидаги болалар репертуарига хос;
- б) “П” портловчи ундошига асосланган, 28 сўздан иборат, кичик мактаб ёшидаги болалар репертуарига хос;
- д) “Т” ва “П” портловчи ундошлари ҳамда “У” унлиси аллитерациясига асосланган, 28 сўздан иборат, ўрта ва катта ёшдаги болалар репертуарига хос;
- в) тўғри жавоб йўқ.

**7. Қишда кишмиш пишмасмиш,
Пишса кишмиш қишмасмиш.**

-Бу тез айтишдаги муддао ҳусни, товуш аллитерацияси ҳамда қанақа маълумот ташиётганлиги қайси жавобда тўғри ифодаланган?

- а) “кишмиш”, “ш” ундоши, киш фасли;
- б) “пишмоқ”, “м” ундоши, пишмаслик ҳақида маълумот;
- д) “қиш”, “ш” ундоши, кишмиш ҳақида маълумот;
- в) “қ”, “ш”, “м” ундошлари аллитерациясига бағишланган

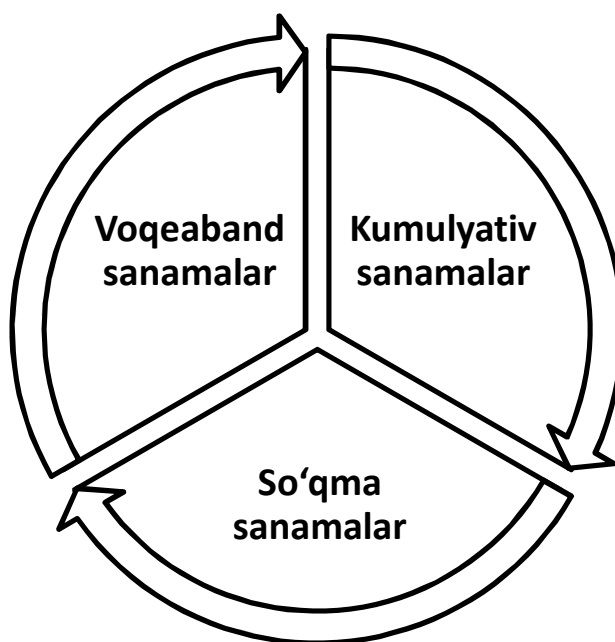
8.Топишмоқларнинг ёзма бадий адабиётга таъсирини мумтоз шеърятдаги қандай жанрлар билан асослаш мумкин?

- а) луғз, чистон, муаммо, таърих мувашшах;
- б) чистон, масал, зарбулмасал, афоризм, луғз, туюқ;
- д) рубоий, туюқ, китъа, фард, чистон, луғз, мақол, чандиш;
- е) у фақат халқ оғзаки ижодидагина мавжуд.

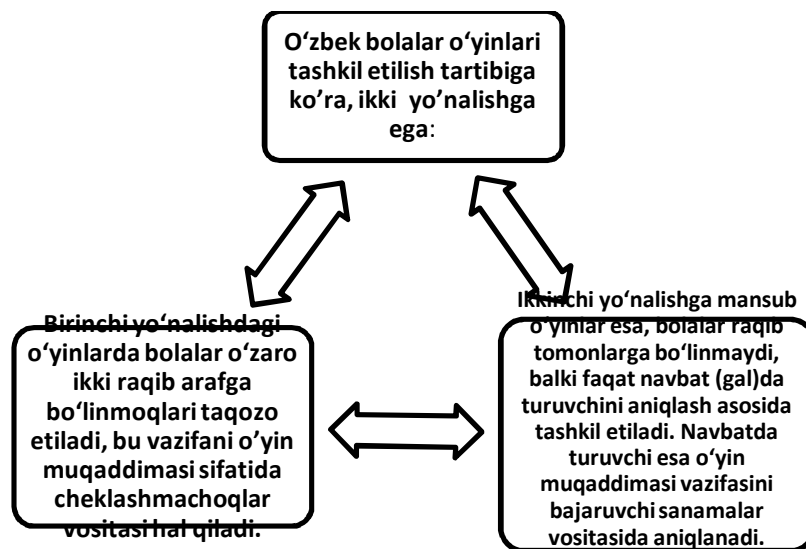
9. Ўзбек болалар шеърятида адабий топишмоқ жанри қайси адиблар ижодида кўпроқ учрайди?

- а) Навоий, Увайсий, Қ.Мухаммадий, Ш.Саъдулла, Ғ.Ғулом;
- б) П.Мўмин, С.Барноев, С.Аҳмад, А.Обиджон, Т.Адашбоев;
- д) А.Авлоний, Қ.Ҳикмат, Х.Тўхтабоев, Р.Толиб;
- е) Ш.Саъдулла, И.Муслим, А.Раҳмат, П.Мўмин, С.Барноев, Қ.Мухаммадий.

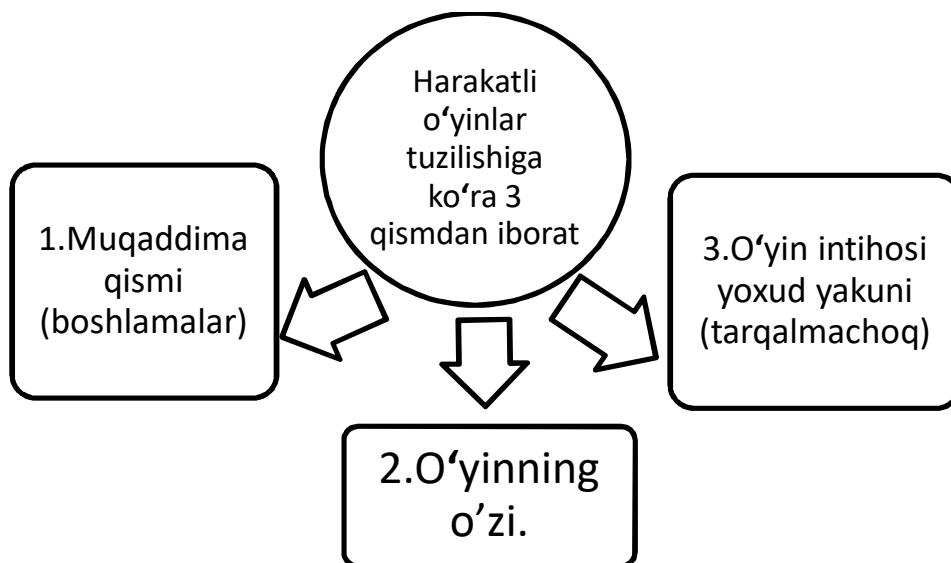
9-слайд

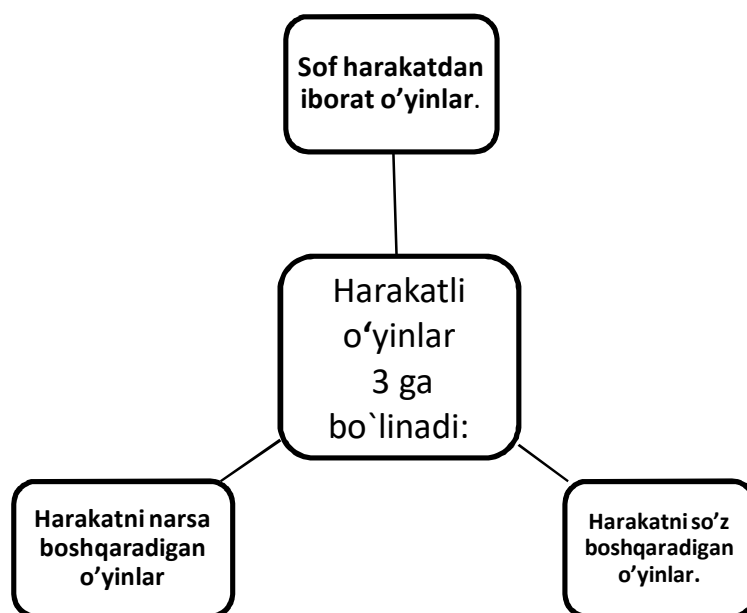


10-слайд

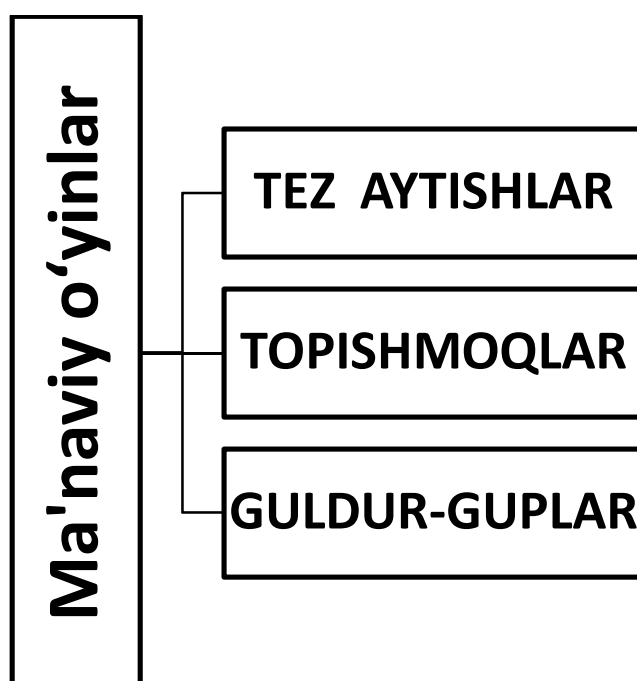


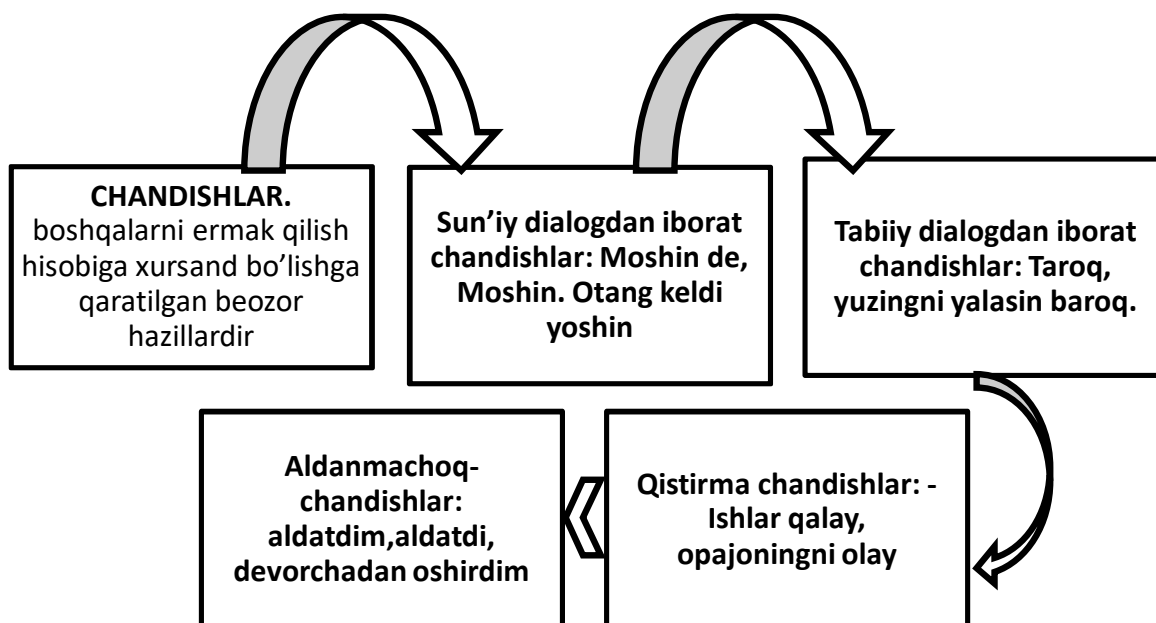
11-слайд





12-слайд





Тавсия этилган адабиётлар:

1. Аллаё-алла. Ўзбек халқ аллалари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи О.Сафаров ; –Т.:Ўқитувчи, 1999.
2. Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. –Т.:Фан,1964.
3. Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. –Т.: Ўқитувчи,1989.
4. Бойчечак.ЎХИ . Тўпловчи, нашрга тайёрловчи О.Сафаров. – Т.: FACH,1984.
5. Галиев Ш., Ўзбек болалар ўйин фолклори. –Т.: Фан, 1998.
6. Горкий М., эртаклар ҳақида.–Китобда: Адабиёт ҳақида. –Т.Ўзадабийнашр,1962, 319-322-б.
9. Жалолов Ғ. Ўзбек эртакларида жанрлараро муносабат. – Т.: Фан,1983.
10. Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фолклори. –Т.: Ўқитувчи, 1972.

ИВ . МУМТОЗ АДАБИЁТДА БОЛАЛАР КИТОБХОНЛИГИ АСОСЛАРИ

Режа:

1. Болалар китобхонлиги табиати
2. Алишер Навоий – болаларга
3. Муҳаммадшариф Гулҳаний – болаларга.
4. Алифбе манзумалар болаларнинг дастлабки ўқиш китоби

Болалар китобхонлиги табиати. Болалар китобхонлиги тушунчаси *икки хил* маъновий ифода касб этади. Кенг маънода, умуман, *болаларнинг*

китоб ўқиш ҳодисаси, улар ўқишига мўлжалланган барча адабий-бадий, илмий-оммабоп асарлар мутолааси болалар китобхонлигини ташкил қилади. Аммо, болаларга бағишланган ижод намуналари ҳали мавжуд бўлмаган даврда, илгаридан давом этиб келаётган катталар ўртасидаги *китобхонлик, қиссахонликда* ёхуд дидактик асарлар мутолаа қилишга ҳаракат қилганларки, буни болалар китобхонлигининг дастлабки кўриниши сифатида қайд этиш мумкин. Китобхонлик бу – биргаликда китоб ўқиш ёки китоб, китобатчилик билан боғлиқ тушунча. Болалар китобхонлиги ҳақида муносабат билдирган Сафо Матчонов: “..китобхонлик тор маънода китоб ўқишни билдирса, кенг маънода танлаб ўқиш, ҳис этиш, англаш ва фикр билдириш тушунчаларини ўз ичига қамраб олади. У бадий адабиётдан озиқланади, адабий танқид ва педагогика кўмагида юксала боради”, - деб ёзади. Ҳақиқатан, китобхонлик кенг ва тор маънода ҳам китоб мутолаасига дахлдор. Шу сабабли “Китоб” турли тилларда ҳар хил жарангласа ҳам, моҳиятан бир тушунча ифодалайди. Масалан, қадимги хитойча ва туркча “*кучниг*”– нома, дастхатларни муқовалаш, қадимги скандинавча “кеннинг”– ўргатиш, оссур тилида “*кунукку*”– наشر қилиш, русча “книга” (масалан, “Библия” юнонча сўз бўлиб, “Китоблар” деган маънони англатади) – асарларнинг наشر этилиши (қадимда эса қўлёзмаларнинг ҳам муқовалаш) ва ниҳоят арабча “*китоб*” – ёзилган, муқоваланган асар, маълум матнли варақлардан иборат, жузлаб тикилган, муқоваланган, ҳажми 48 саҳифадан кам бўлмаган босма (қадим қўлёзма ҳам) асар эканлиги маълум бўлади.

Демак, китоб инсоният оламининг яратган ноёб мўжизаларидан бири сифатида, аجدодлар ақл-идрок кучининг қудратли қуроли ва зиё чашмаси эканлиги ойдинлашади. Бинобарин, илк қўлёзмалар, китобатчилик анъаналари, адабий-бадий асарлар ўзбек болалар китобхонлигининг ибтидосидир. Жамиятнинг болаликка муносабати, фарзанд таълим-тарбияси ҳақида қайғуриш илк китоблардаёқ кўзга ташлангани шундай мулоҳазага асос бўлади.

Зотан, ўттиз аср муқаддам Мовароуннаҳр заминида вужудга кела бошлаган “Авесто” ана шундай китобларнинг илк намунаси эди. “Авесто” том маънода қадимги тарихнинг буюк цивилизациясидир. У орқали жуда кўп маълумотлар, аجدодларимизнинг энг қадимий урф-одатлари, диний ва дунёвий билимлари, таълим-тарбияга оид қатъий қонун-қоидалар, ота-она ва фарзанд, устоз ва шогирд муносабатлари, қиз ва йигит болаларнинг ўрганиши жоиз бўлган ҳунарлари, шунингдек, бадий тафаккур намуналари инсоният маданиятининг нодир дурдонаси сифатида бизгача етиб келган.

“Авесто”шунослар, адабиётшунослар бу китобнинг яратилиш тарихи, унинг эрамиздан олдинги IX асрда илк куртаклари бизнинг юртимиз ҳудуди – кўҳна Хоразм заминида пайдо бўла бошлаб, VI асрда узил-кесил шаклланган маздопарастлик динининг асосчиси Зардушт ва унинг таълимоти ҳақида кўплаб илмий-бадий рисоалар яратишган. Жумладан, профессор Ҳ.Ҳомидийнинг “Авесто сабоқлари” рисоласи эътирофга сазовор. Рисолада тарихий шахс – Спитамон Заратуштранинг вояга етиши, тарбияси

ҳақида ҳам сўз боради. Таъкидланишича, Пурушасп ўғлининг тарбияси ва муҳофазаси билан жиддий шуғулланган. Зардушт етти яшарлигидан ўн беш яшарлигигача донишманд, шоир Барзин Курас қўлида илм олади. Хусусан, у ижтимоий билимлар, табиатшунослик, каломи бадеъ, нотиклик санъатини пухта эгаллайди; устози айтган шеърлар, асотирларни ёд олади; қабила баҳодирларидан жанговарлик, жаҳонпахлавонлик, чавандозликни ўрганади. Ўн олти ёшида Зардушт белига оқил ва жасур йигит сифатида “мардлик камари”ни бойлайди... Энди у нор туяларни боқишдан ташқари, отаси уюштирадиган йиғинларда, қавм мўйсафидларининг баҳсларида иштирок этиб, қабилаларнинг урф-одатларини ўрганган...

“Авесто” бошқа барча диний китоблар сингари қомусий моҳиятга эга бўлган асар ҳисобланади. Жумладан, унда хотин-қизлар ҳақ-ҳуқуқини эъзозлаш, оила дахлсизлиги ва мустаҳкамлигига эришиш, ота-оналарнинг фарзанд олдидаги, фарзандларнинг ота-она учун масъулияти, қизларни оилавий турмушга тайёрлаш хусусида ибратли фикрлар мавжуд. Зардушт ўзининг таълимотида “Андишаи нек” (пок эътиқод ёки эзгу фикр), “Гуфтори нек” (тўғри, рост сўз ёки, эзгу калом), “Кирдори нек” (яхши амал ёки эзгу иш) бирлигига суянади.

Муҳими, *илк китобхонлик* анъаналари “Авесто” ва унга оид тафсириномаларни ўқиш асосида юзага келган, мактаб ҳодисаси ҳам ўз сарчашмасини шу китоблар ўқиладиган ва куйланадиган эҳромлардан бошланганига шубҳа йўқ. “Авесто”да тарбиячилар, муаллимлар, устоду мударрисларларнинг бурчлари белгиланган, улар зиммасига жамиятнинг энг муҳим юки топширилганлиги қайта-қайта укдирилган, уларнинг фаолиятига қараб “яхши” ва “ёмон” устозларга ажратиб изоҳланган, баҳо берилган. Яхши устозлар “соғлом, ақл-хушли фарзандларни, жасур, доно ва турли тилларни биладиган ўғил-қизларни, элни бало-қазолардан ҳимоя эта оладиган ўғлонларни, яхши келажак, порлоқ ҳаётни равшан кўз билан кўра оладиган авлодни” тарбиялайди. Шу сабабли устозлар Ахурамаздага яқин, поктийнат кишилар сифатида алқанади ва уларнинг ёшлар қалбида ҳаётга муҳаббатни сингдиришдаги буюк хизматлари эътироф этилади. Ёмон устодлар эса ҳаётни ғамгин қилувчи, ҳаёт чироғини сўндирувчи, жоҳилият сари етакловчи нодонлар сифатида қораланади.

“Авесто”да қиз болалар тарбиясига алоҳида эътибор бериш лозимлиги бир неча ўринда махсус таъкидланган: “Ўғил болаларга нисбатан қиз болалар илму дониш ўрганишга жиддийроқ киришсинлар. Зероки, улар ота-она хонадонида бўлган вақтларида ота рўзғорини тартибга солиб, зийнат бериб борсалар, жуфти ҳалоли манзилига боргач, болалар тарбияси, таълими билан, келажак насл тарбияси билан машғул бўлмоқлари лозим бўлади”...

Қадимги рус тарихининг буюк тадқиқодчиси академик Н.И.Конрад, адабиётнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида Гилгамиш ҳақидаги эпос, Инжилдаги тафсилотлар, “Маҳабхорат” ёки “Илиада” матнлари катта

“чашма” бўлиб хизмат қилганлигини таъкидлаган эди. “Қадимги эски дунё, – деб ёзади олим, – янги адабиёт учун биринчи манбаа бўлиб хизмат қилган”⁹.

Шу нуқтаи назардан қаралса, “Авесто”даги ўғитлар мазмуни халқ мақоллари, мумтоз адиб ва мутафаккирлар ижоди мағзига сингдирилиб, ёш авлод камолотига узок асрлар давомида муносиб ҳисса қўшиб келган китобхонлик намунаси ҳисобланади. Ўрта Осиё халқларининг қомусий китоби “Авесто” қарийб икки минг йиллик (мил.авв. IX-ВІІІІ, мил. ВІІІІ асрлар) тарихида ёш авлод тарбияси, илму маърифати учун қандай юксак аҳамият касб этган бўлса, араблар истилосидан сўнг мусулмонликнинг муқаддас китоби “Қуръони карим” шундай маънавий қомиллик асосига айланди. Болалик ҳуқуқларининг англани борилиши оқибатида болалар имкониятларини ҳисобга олиш зарурияти туғилади. Натижада, ВІІІІ асрдаёқ эрон педагоглари томонидан Қуръон негизида мусулмонликнинг асосий ҳукмларини қамраб олувчи “Ҳафтияк” дарслиги тузилган. Бу ўқув китоби, салкам ўн тўрт аср давомида Эрон, Марказий Осиё, Шарқий Хитой, Ҳиндистон ва бошқа мусулмон ўлкаларида илк алифбе вазифасини ўтаб келган. Ҳафтияк – форсча-тожикча сўз бўлиб, Қуръоннинг еттидан бири деган маънони англатади. У ўтмишда Туркистон мактабларида ҳам ўқувчилар араб алифбосини ўзлаштирганларидан сўнг бир-икки йил давомида ўқитиладиган хрестоматия ва биринчи қўлланма ҳисобланади. Бинобарин, “Ҳафтияк” болаларнинг илк ўқиш китоби, китобхонлик асоси, шунингдек, уларни Қуръони каримни ўқишга шайлайдиган, унинг руҳига олиб кирадиган дастур вазифасини ўтаган.

Жаҳон болалар адабиётига П.Воздвиженскийнинг “Инжил” ҳикоялари болалар учун” деб номланган китоби жуда машҳур. Муаллифнинг ўзи бу ҳақда шундай ёзади: “Мен Янги ва эски Тавротнинг барча воқеаларини жуда содда, болалар тилида сўзлашга ҳаракат қилдим, бу китобни ўзлари ўқишадими, ёки унга онаси, катта опаси ёки саводли энага ўқиб берадими, фарқи йўқ; асосийси, болалар энг кичик ёшларидан ўзларининг тоза ва беғубор қалблари билан сўзланган ҳикояларнинг мазмунини тушуниб, англаб олишсин”.

Таъбир жоиз бўлса, худди шундай ҳулосани ўзбек болалар китобхонлиги тарихидаги қуръонхонлик, ҳафтиякхонлик, ҳадисхонликка нисбатан ҳам айтиш мумкин. Қуръонда барча ҳуқуқий ва ахлоқий масалалар умумий тарзда баён этилган бўлиб, уларга аниқлик киритиш ва изоҳлаш учун Муҳаммад (с.а.в.) ўз ҳадисларини айтган. Бу ҳадисларни пайғамбарларнинг сафдошлари ёдда сақлашга ҳаракат қилганлар. Пайғамбар вафотидан сўнг эса ҳадисларни нақл қилиш одат тусига кирган. Исломни қабул қилган халқлар маданий ва ғоявий меросининг кўп унсурлари Исломга ҳадис шаклида ўтган. Ҳадис йиғиш ўрта аср мусулмон маданиятининг муҳим хусусияти бўлиб, билим излашнинг асосий мазмуни ҳисобланган. Ҳадис ҳар

⁹ Қаранг: Будур Н.В. и др. Зарубежная детская литература. – М.: Академия, 1998. – С. 7.

қандай илмий асарни асослашнинг муҳим қисми бўлган. Шу сабабли ундан халқ ҳикматли сўз ва матал сифатида ҳам фойдаланган. Ҳадисларнинг ижтимоий-ахлоқий қиммати чуқур инсонпарварлик мазмуни билан йўғрилганидир. Масалан, болани тарбиялашда ота-онанинг бурч ва масъулиятлари “Ёш болани елкага миндириш ҳақида”, “Солиҳ бола кўзга шодлик, хурсандлик келтиришга сабабчидир”, “Ота ўз фарзандларига одоб ўргатиши ва яхшилик қилиши ҳақида”, “Етим болани тарбият қилувчининг фазилати ҳақида”, “Ёш болалар билан ҳазиллашиш ҳақида”, “Янги пишган мевани атрофдаги ёш болаларга бериш ҳақида” каби ҳадисларда нақл қилинса, фарзанднинг ота-онаси, қариндош-уруғлари ва умуман, катталар олдидagi бурч, масъулиятлари “Онани рози қилиш ҳақида”, “Отани рози қилиш ҳақида”, “Ота-она кексайган вақтида хизмат қилиб дуоларини олмасдан жаннатга кира олмаган киши ҳақида”, “Ота-онани сўкмаслик ҳақида”ги ҳадисларда ўз ифодасини топган. Ёхуд, Исмоил Ал-Бухорийнинг энг яхши иш – очларга таом, таниш-нотанишларга салом бериш, энг ёмон иш – ноҳақ қон тўкилиши, шунингдек, мусулмонларнинг бир-бирлари билан уч кундан ортиқ аразлаб, гина сақлаб, гаплашмай юриши мумкин эмаслиги ҳақидаги ҳадислари мазмун-моҳиятан ҳамон ижтимоий-тарбиявий қимматга эга.

Хуллас, аجدодлар анъаналари, маънавий бой мероси авлодларга тўлатўқис етиб бориши учун уларни қандай бўлса шундайлигича болаларга ҳам тушунтириш жоизлиги аёнлашади. Бу жиҳатдан ўтмишда болалар китобхонлиги намунаси ҳисобланувчи яна бир мажмуа – “Чор китоб” фикримизни тасдиқлайди. У болаларнинг илк ўқиш китоби сифатида форсча-тожикча чаҳор китоб – тўртта китобнинг бир муқова остидаги жамланмасини англатади. У форс-тожик тилида битилган эса-да, қарийб олти асрдан зиёдроқ вақт давомида нафақат, Мовароуннаҳр-Туркистон, балки бутун Марказий Осиё халқларининг маънавий ва эътиқодий бирликларини таъминлаш ва тарбиялашда хизмат қилиб келган. “Чор китоб” таркибидаги биринчи китобнинг унвони – “Номи ҳақ” (Оллоҳнинг номи) бўлиб, у мусулмонликнинг биринчи шарты калимаи шаҳодатнинг моҳиятини шарҳлашга бағишланган. Иккинчи китоб “Бидон” (“Билгил”) деб номланган бўлиб, иймон, ислом ва намоз маърифати савол-жавоб тарзида ихчам тушунтирилади. Учинчи китоб “Муҳиматул муслимин” (Мусулмонликнинг муҳим қоидалари) бўлиб, саволларга ҳадислар воситасида жавоб берилганлиги боис “Қавлун Набий” (“пайғамбар сўзи”) деб ҳам юритилган.

Тўртинчи китоб – “Панднома” эса этнопедагогик моҳияти билан ажралиб туради. Унда инсонийлик моҳияти, яхши фазилатлар ва ёмон хислатларни ўзаро муқояса қилиш негизида таҳлил ва талқин қилинган. Умуман, “Чор китоб”нинг биринчи ва тўртинчи китоблари шеърӣ, иккинчи ва учинчи китоблари эса насрий шаклда бўлиб, улар мазмун-моҳиятан бир-бирини тўлдириб, исломий таълим-тарбия ўзани сифати яхлит композитсия шаклига келтирилгани эътирофга лойиқдир. Муҳими, барча китоблар ҳам инсонийликни шарафловчи, пок ахлоқ-одобга эга шахсни тарбиялашдаги

восита эканлиги ҳамда ўтмишдаги болалар китобхонлиги тарихининг ёрқин саҳифаси нуқтаи назаридан диққатга сазовор.

Нихоят, исломий қарашларни идрок этишда уларнинг мазмунини оммабоп, образлар воситасида ҳикоя қилиш анъанага айланиб, диний-ахлоқий панднома ва қиссалар, дунёвий аҳамиятга эга дидактик асарлар силсиласи юзага келган. Айниқса, Шарқ мутафаккирлари фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор билан қараганлар. Жумладан, Ал-Муқоффанинг (мил. 721-757) “Иршод ул-кабир” ва “Иршод ул-сағир” дидактик рисоалари араб адабиётида яратилган илк панднома ҳисобланса, X-XV асрлар давомида форс-тожик, араб ва туркий тилларда Марказий Осиё халқлари адабиётларида ҳам насрда, ҳам назмда пандномаларнинг хилма-хил йўналишлари силсиласи яратилган. Айниқса, Кайковуснинг “Қобуснома”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ”, Фаридиддин Атторнинг “Йлоҳийнома”, Саъдий Шерозийнинг “Тулистон”, Сайфи Саройининг “Тулистон бит-туркий”, Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон”, Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр”, “Маҳбуб ул-қулуб”, Ҳусайн воиз Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” сингари насрий пандномалари; шунингдек, Аҳмад Яссавий ҳикматлари, Атторнинг “Панднома” ва Саъдий Шерозийнинг “Бўстон” манзумалари, Жомий ва Навоий “Арбаъин” (шеърий ҳадис)лари эса назмий пандномачилик сифатида юксак эътирофга сазовордир.

Муҳими, уларнинг аксарияти болалар китобхонлигидан кенг ўрин олган. Яъни, бу пандномалар баъзан мавзу-моҳиятга кўра, баъзан эса бевосита аталганлик нуқтаи назаридан болалар адабиётининг тарихий ўтмишига дахлдордир. Бу дурдона асарлар узоқ асрлардан буён фарзанд тарбияси учун дастуруламал бўлиб, поклик, ростгўйлик, инсонийлик фазилатларини сингдириб келмоқда.

Эски мактабларда Кайковуснинг форс-тожик тилида битилган “Қобуснома” асарида кенг фойдаланилгани ва у ҳам отанинг фарзандига бағишлови жиҳатидан болалар китобхонлиги тарихида айрича аҳамият касб этади¹⁰. Асар ўзбек тилига биринчи марта 1860 йилда шоир ва таржимон, тарихнавис Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан таржима қилинган. У 44 бобдан иборат бўлиб, мўжаз ривоятлар, ихчам латифалар, кичик-кичик ҳикоятлар тарзида берилган, ҳар бир ҳикоя мустақил мазмун-моҳиятга эга. “Қобуснома”да ҳам жисмоний, ҳам ақлий тарбиянинг барча қирралари теран таҳлил этилган, инсон шахсининг шаклланиши учун муҳим деталларга эътибор қаратилган. Шу боис панднома фарзандга мўлжалланган эса-да, унда катта ҳаётий тажрибага эга инсон қарашлари диди, савияси, эътиқоди ва ижтимоий мавқеи, нуқтаи назари устивор. “Қобуснома” ўз даври халқ педагогик қарашларини умумлаштира олган асар сифатида ҳам эътирофга лойиқ. Унда тилга олинган масалаларнинг кўпчилиги ҳали-ҳануз долзарб

¹⁰ Kaykovus. Qobusnoma. Forschadan Muhammad Rizo Ogahiy tarj. Nashrga tayyorlovchilar: S.Dolimov, U.Dolimov. – T.: O'qituvchi, 2011.

аҳамиятини йўқотмаган. Жумладан, асарнинг “Ота-она ҳақини билмак” (бешинчи боб), “Ҳунар фузунлиқ била баланд кадр бўлмоқ” (олтинчи боб), “Сухандонлик билан баланд мартабали бўлмоқ” (еттинчи боб), “Фарзанд парвариш қилмоқ” (йигирма еттинчи боб) зикридаги ахлоқий-эстетик моҳиятга эга муносабатлар ёхуд инсоннинг жамиятдаги мавқеини белгиловчи муҳим омиллар тўғрисидаги қарашлар жозибали ҳикоятлар орқали мушоҳадаланган. Масалан, Кайковус ўғлига икки томон (ота ва она)дан ҳам насл-насаби поклиги ва улуғлигини таништириб, тушунтирар экан, бу кадр қимматни баланд тутишини таъкидлайди ва шундай уқтиради: “Бу жаҳон бир зироатгоҳдур, ҳар нима эксанг, шуни ўрасан ва ҳар на сўз десанг, шунинг жавобин эшитурсан. Дегилким, дунё жойи фоний ва охират саройи боқийдур. Бу жойда ифбатли, парҳезкорларнинг ҳиммати шерларнинг ҳимматидекдур, бадкирдорларнинг ҳиммати итларнинг ҳимматидекдур. Ит ҳар сайдниким олса, ўша жойда ер, шер ҳар сайдниким олса, бошқа жойда ер. Бу орият саройи сенинг сайдгоҳингдур ва тангри таолонинг ибодати сенинг сайдингдур. Агар дунё саройида тоат сайдини инкор қилсанг, оқибатининг мужиби бўлур”. Муаллиф бу орқали инсонларнинг ўз эзгу-амаллари билан икки дунё саодатига эришишларига умид қилади. Кайковус бошқа масалалар қатори фарзанд парвариши зикрида алоҳида тўхталади. Чақалоққа энг аввал яхши исм қўйиш, фарзандни оқил ва меҳрибон дояларга топшириш, суннат қилур вақтида суннат қилиш, қудратига лойиқ тўй ва томоша қилиш ҳамда ўқишни ўргатиш жоизлиги таъкидланади. Шунингдек, фарзандга турли ҳунар, касб, илм ўргатиш ҳақида фикр юритган. Ота ўғлига яна қуйидагиларни алоҳида уқдиради: “Болаларга муаллимлар адаб берсунлар, токи сендин ўғлингнинг кўнглида гина қолмасин. Аммо унинг кўзига ўзингни ҳайбатлиғ кўргузғил, то сени хор тутмасин ва ҳамиша сендин кўрқиб юрсин. У бир нарсани орзу қилса, қудратинг етгунча ундин аямағил, то танга ҳаваси била сенинг ўлимингни тиламасин... сен адаб, ҳунар ва донишни фарзандингга ўзингдин мерос қилғил. Токи, унинг ҳақин бажо келтурмиш бўлғайсан...”

Шубҳасиз, Унсурулмаолий Кайковус қарашларида ўз даври, мавқеи, ижтимоий қатлами таъсири яққол кўринади. Шундай бўлса-да, мутафаккирнинг ахлоқий қарашларида ҳамма замонлар учун ибратли ўғитлар бисёр. Бинобарин, “Қобуснома” ҳозирги замон педагогикасининг ҳам фаол қўлланмаларидан биридир. Зеро, мумтоз болалар китобхонлиги ана шундай педагогик рисоалар, пандномалар билан тўлиша бориб, дидактик адабиёт намуналарини ҳам қамраб ола бошлагани аёнлашади. Саъдий Шерозийнинг “Гулистон” ва “Бўстон” форсча-тожикча яратилган мумтоз китобхонлик намунаси бўлса, Алишер Навоийнинг дидактик асарлари туркий болалар китобхонлигидан кенг ўрин олган.

Алишер Навоий – болалар китобхонлигида

Инсон ахлоқий фазилатлари, таълим-тарбияси Шарқ адабиётининг етакчи мавзу ва моҳиятини ташкил этиши бежиз эмас. Бу мавзудаги адабиёт-пандомалардан ташқари, бадиий юксак дostonлар, насрий асарларда ҳам “маъвиза”, яъни ўғит-насихат характеридаги қисмлар бўлганлиги адабиётнинг “адаб” сўзидан олинганлигини асослайди. Инсон одоби, онги, илму амали туфайли барча махлуқотларнинг афзали, шарифи деб таърифланиши туркий адабиётда Навоий даҳоси билан бошланади. Чорак кам олти асрдирки, Алишер Навоий халқ фаҳри, тилимизнинг байроқдори, шеърият мулкининг султони, маданият ва маънавиятимизнинг порлоқ қуёши бўлиб келаётир. “Ёшларимиз Навоийни қанчалик чуқур ва пухта билса, – деб ёзади И.Ҳаққул, – маърифат, эзгулик, комиллик сирларини ўшанча кенгрок эгаллайди. Навоийнинг сўзлари дилига ўрнашган одам, ўзи истасин-истамасин, одамийлик шарафи ва куч-қувватини идрок этади. Навоийни етарли даражада билиш-адолат, диёнат ва имон-еътиқоднинг кучига ишонч демак”. XV асрнинг сўнгги чораги, XVI асрдан эътиборан Навоий асарларини ўқиш ўзига хос анъанага айлана борган. Шарқ халқлари китобхонлигида форс-тожик тилида шоҳномахонлик, саъдийхонлик, ҳофизхонлик, румийхонлик, жомийхонлик билан бирга, туркий (эски ўзбек) тилидаги яссавийхонлик, қиссахонлик ёнида навоийхонлик ҳам қарор топган. Жумладан, болалар китобхонлигида Навоий асарларининг айрича аҳамияти борлиги бежиз эмас. Улуғ мутафаккир ёш авлод тарбияси учун алоҳида эътибор зарурлигини ўз дostonлари ва асарларида ёрқин ифода этган. Хусусан, “Хамса”нинг дастлабки уч дostonи – “Ҳайрат ул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, шунингдек, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Арбаъин” (Қирқ ҳадис)да шоирнинг ахлоқий қарашлари ўз тажассумини топгандир. Навоий “Хамса”сидаги кириш дostonи “Ҳайрат ул-аброр” (Яхшиларнинг ҳайрати) фалсафий, таълим-тарбияга оид шеърий асар бўлиб, у Шарқ адабиётидаги хамсанавислик анъанасига мувофиқ ёзилган бўлиб, дидактик мазмундадир. Навоий дostonининг муқаддима қисмидаги муножотларда шоир Аллоҳнинг буюк ва бекиёс гўзаллигини таъриф ва тавсиф этиш билан бирга, шоир барча мавжудот орасида энг улуғи, энг шарофатлиси инсондир, деган фикрни бадиий юксак даражада ифода этади:

Борчасини гарчи латиф айладинг,

Борчадин инсонни шариф айладинг.

“Ҳайрат ул-аброр” асарининг бошланиши уч ҳайрат тавсифидан иборат. Уларда табиат, коинот ва инсоннинг улуғлиги ва гўзаллиги тасвир этилган. Бу уч мавжудотнинг ягоналиги, бир-биридан ажралмаслиги, уларнинг ҳайратомуз даражадаги уйғунлиги уч ҳайратнинг асосий мундарижасини ташкил этади. 63 бобдан таркиб топган дostonнинг 21 фаслини анъанавий муқаддимавий боблар, 40 бобини – 20 мақолат ва 20 ҳикоят, қолган икки бобини эса – хотима ва бир ҳикоят ташкил этади. Дostonдаги йигирма мақолат комил инсон ўзида мужассам этмоғи лозим бўлган фазилатлар изҳоридан иборат. Асарнинг бир неча боблари одоб-ахлоқ ва таълим-тарбия масаласига бағишлаган. Навоий бу дostonнинг

олтинчи мақолатида одоб ва камтарликни улуғлаб, таълим-тарбияга доир қимматли фикр ва мулоҳазаларини баён қилиши билан бирга, такаббур ва одобсиз кишиларни қаттиқ қоралайди. Шоир адаблилик тўғрисида фикр юритаркан, уни кичикларга бахтиёрлик, улуғларга юксак мартабалилик омили, деб билади. Бунда тавозеъ – камтарликни асосий восита сифатида талқин этади. Алишер Навоий ахлоқий қарашларини ифодалашда ҳаётий деталлардан кенг фойдаланади: “Қачонки янги чиққан ой тавозеъ сақлаб, қаддини ҳам қилди, у кун сайин камол топа бошлади. ...Осмон ҳам тавозеъга риоя қилиб эгилгани учун бутун олам унинг амрига буйсунади...” Ҳаё ва адаб инсоннинг шараф белгиси экан, кулгу – адабсизликнинг белгиси сифатида талқин этилади. Шоир какликнинг қаҳқаҳаси овчи тузоғига, ғунчанинг очилиши (кулиб) хазон бўлишига, чақмоқнинг кулгуси ерга пастлашишига сабаб бўлганини тасвирий уфодалар орқали кўрсатиб беради. Шунингдек, Алишер Навоий камтаринлик тўғрисидаги меъёрни шундай кўрсатади: кулга бек ортиқча тавозуъ кўрсатса, ўзига азоб-уқубат ипларини орттирган бўлади. Гадонинг олдида сажда қилиш марҳамат эмас; унга бир дирҳам берсанг, бу унга нисбатан марҳамат кўрсатишдир. Ўриндан туриб болага жой бериш ҳам адабдан эмас; кексалар бу ишни адаб ҳисоблашмайди.

Шу тариқа, шоир адаблилик шартларини сақлашда ҳар бир одамнинг даражасига қараб бажариш лойиқлигини таъкидлайди. Жумладан, улуғ мутафаккир ёш болага нисбатан энг зарур иш, уни кичкиналигидан парвариш қилишдир, деб кўрсатади. Унинг эътирофича, тарбиянинг бири болага яхши исм қўйиш бўлиб, уни номи билан чақирганларида уяладиган бўлмаслиги керак. Навоий болага илму-адаб ўргатиш учун муаллим чақириш лозимлигини уқдирар экан, шафқат қилиш фойдали, аммо ортиқчаси зарардир, дейди. Бинобарин, ҳар хил балолардан фарзандини ўз меҳри билан асрашни ота-онанинг тавозеъси ҳисобласа, ота-онани ҳурмат қилиш – “буни бажариш унинг (фарзанд) учун мажбуриятдир”, – дейди. Шоир каттаю кичикка қарата ота-онага хизматни бирдек қилиш, хизмати қанча ортиқ бўлса ҳам, кам деб билишни ўз ўғитларида илгари суради:

Бошни фидо айла ато қошиға,
Жисмни қил садқа ано бошиға.
Икки жаҳонингга тиларсен фазо-
Ҳосил эт ушбу икисидин ризо.
Тун-кунунгга айлагали нурпош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш.

Достоннинг саккизинчи мақолатида Навоий ёлғизликка нисбатан кўпчилик-жамоатни улуғлаб, кишиларнинг бир-бирлари билан аҳил, дўст бўлишларини истайди. “Ҳайрат ул-аброр”нинг ўнинчи мақолати ростгўйлик, ҳалоллик ва тўғрилиikka бағишланган. Шоир ёлғон сўзлашнинг ёмон оқибатини “Шер билан Дуррож” масалида овчининг тузоғига тушган Дуррож образида ҳикоя қилади.

Илм аҳлларига бағишланган ўн биринчи мақолатда илм ва илм аҳли, қалам аҳли, эл манфаати, савоб ва жаҳолат, худбинлик ва худбинларга

муносабат каби масалалар ахлоқий таҳлил этилади. Навоий бир мусофир, камбағал одамнинг чинакам илм олиши учун не-не муҳтожлик, қашшоқлик, очлик ва сарсон-саргардонликлар машаққатини баён қилар экан, илмда соҳибқирон бўлгунча ўттиз йиллик давр ўтишини, шунда ҳам битта-иккитагина камолот эгаси бўлиб етишишини асослайди. Аммо, унинг кўнгли илм маскани, илм даргоҳи, унинг бир қатра вужуди илм дарёсига айлангани улкан муваффақият сифатида талқин этилади. Алишер Навоий олимлик мартабасини ана шундай юксакликда кўради. У илм аҳли деганда кўп тилларни ва билимларни эгаллаган қомусий олимлик шарафини назарда тутиб, уларнинг жоҳилларга хизмат қилишини эса золимлик, деб баҳолайди.

Навоий олимлар билан жаҳолат эгаси бўлган беку амалдорларнинг сурати ва сийратини таққосларкан, ҳаётий деталларни айна муқояса сифатида эслатиб ўтади: “Эғнидаги тўнида юзта йиртиқ бўлса ҳам, гулнинг тўни йиртиқ-йиртиқ экани айб эмас-ку! Қуёшнинг яланғочлиги унинг зийнати-ку; булутдан либос кийганда эса, ҳамма ёқни қоронғилик босади. ...Ер кишининг шарафи кийимда эмас; дур садафдан узок бўлса, баҳоси камаймайди. Пашшанинг ҳам уст либоси заррин, аммо унинг қўнадиган жойи ўлимтикларнинг устидир”¹¹.

Дарҳақиқат, маърифатпарвар ва буюк шоир Алишер Навоийнинг ахлоқий-таълимий қарашлари ҳозирги кунда ҳам шу жиҳатлари билан ўз кадр-қимматини сақлаб келмоқда. У ўз замонидаёқ, ёшларни илм-хунар эгаллаш, меҳнатни севишга ундаб, ўрганилган илм ва хунарни халқ, Ватан йўлида сарф қилиш зарурлигини уқдирган. Навоий таълимотида илм-фанни эгаллаш учун ёшликдан бошлаб астойдил ўқиш, ўрганиш таъкидланади. Бу жиҳат шоирнинг ўз ҳаётий тажрибасида ҳам етакчи шиорга айланганини, яъни жуда ёшлигидан таълим олгани, ўқишга берилганидан англаш мумкин. Қолаверса, 4-5 ёшлариданок кўп шеърларни ёд билганлиги, Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” (“Қуш нутқи”) асарини ҳам болалик чоғларидаёқ қайта-қайта ўқиб, ёд олгани бу фикрни асослайди. Алишер Навоий умрининг сўнгги дамларигача иқтидорли ёшларга, маърифатга катта эътибор қаратганлигини кузатиш мумкин. У меҳнаткаш халқ болаларини ўқитиш ва тарбиялаш учун мактаблар очиш ва мадрасалар қуриш тўғрисида ғамхўрлик қилганлиги, подшо Ҳусайн Бойқародан ўғил ва қиз болалар учун мактаблар очишни талаб қилгани, шахсан ўзи мадрасалар қуришда ташаббус кўрсатгани ҳам навоийшунослар томонидан кўп таъкидланган. Навоийнинг фикрича, мактаб халққа нур келтиради, унга тўғри йўл кўрсатади, болаларни билимли қилади. У ўзининг “Ихлосия” мадрасаси ёнида мактаб очиб, болаларни ўқитиш ва тарбиялаш учун зарур шароит яратиб, бунинг учун лозим бўлган маблағ ажратгани ана шундай эътиборли далиллардан.

Навоий дарс берувчини қуёшга ўхшатади ва бу қуёш ўз атрофидаги юлдузларга нур сочади, яъни мударрис “абжадхоналар”га, ҳали илмдан

¹¹Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Насрий баён қилувчи А.Ҳайитметов. – Т., 1974. – Б. 85.

беҳабар бўлган толибларга илм нурини сочади, маърифат беради, дейди. Алишер Навоий таълим-тарбиявий фикрларини ўзи яратган бадий асарларида кўпроқ баркамол инсонни ифодаловчи ижобий образлар яратиш орқали баён қилади. Навоий ақл кучига чексиз ишонади, комил ишонч билан илм-фаннинг хислати жуда катта, деб ҳисоблайди. Алишер Навоий инсон шахсининг камол топиши болалиқдан бошланажagini назарда тутиб, дostonларидаги айрим бoбларни қаҳрамонларининг болалиқ тарбиясига бағишлайди. Жумладан, Фарҳод ва Мажнун болалиги тасвири бунга ёрқин далил бўла олади.

У ахлоқий-таълимий қарашларини бутун ҳаёти ва ижодий фаолиятининг синтези ҳисобланувчи “Маҳбуб ул-қулуб” (“Кўнгилларнинг севгани”) пандномасида янада чуқурлаштирган. Бу асар шоирнинг устозлари Шайх Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон”, Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон” сингари дидактик адабиёт анъаналаридан ижодий илҳомланиб ёзилгандир. “Маҳбуб ул-қулуб”да буюк шоир ва мутафаккирнинг жамиятдаги турли қатламларига мансуб шахслар тўғрисида умр бўйи қилган кузатувларидан келиб чиққан хулосалари якун топган. Унда Навоий яхши феъл-хусусиятларни санаб ўтган, одамлар учун фойдали ўғит ва мисоллар келтирган. Айниқса, ўғитлар шоирнинг барҳаёт даъватлари тарзида навқирон авлодларни асрлар оша баркамоллик сари ундаб келмоқда. Ва айтиш жоизки, Навоий асарлари худди шу нуқтайи назардан нафақат бугун, балки ўтмишда ҳам болалар китобхонлиги асоси сифатида маълум ва машҳур бўлган.

Тўрт асрдан зиёдроқ давр мобайнида Алишер Навоий асарларини халқимиз қўлёзма китоблар (девоңлар, баёзлар ва тазкиралар)дан ўқиб ўрганди, шоир ғазаллари негизида яратилган қўшиқлар ҳам навоийхонликда айрича аҳамият касб этди. Мактабларда ҳам, мадрасаларда, давра ва суҳбатларда ҳам шоир асарларига рағбат тобора кучая борди.

Хусусан, XIX асрнинг сўнги чорагидан эътиборан шоир асарларини кўп сонли адабларда тошбосма (литография) ва типографияларда чоп этиш йўлга қуйилгач, бу жараён янада чуқурлаша ва кенгая борди. XX асрда Навоий асарларини ўқиб-ўрганиш ўрта ва олий мактаб дастурларидан кенг ўрин олди, асрнинг охирларига бориб эса, боғчалар таълими доирасига ҳам киритила бошланди. Шу зайдда турли ёшдаги китобхоннинг ўз Навоийси қад ростлайдиган бўлди. Шу эҳтиёж “Хамса” дostonларининг, шунингдек, “Лисон ут-тайр” ва “Маҳбуб ул-қулуб” асарларининг ҳозирги адабий тилда қайта айтилган насрий баёнлари ва табдилларини яратишга, қолаверса, кичик ёшдаги болаларга мўлжаллангани “Қизик ҳикоялар” (1991) нашрини амалга оширишгача олиб келди.

Буюк гуманист болаларга келажак соҳиблари сифатида қаради, шунга кўра уларнинг тарбиясига алоҳида эътибор бериш зарурлигини уқтираркан, бу соҳадаги ахлоқий қарашларини “Хамса” дostonларида, хусусан, дастлабки уч дostonи – “Ҳайратул-аброр” (“Яхшиларнинг ҳайрати”), “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”да, шунингдек, “Лисон-ут-тайр”

(“Қуш тили”), “Махбуб ул-қулуб” (“Қалбларнинг севгани”) ҳамда “Арбаъин ҳадис” (“Қирқ ҳадис”) каби асарларида олға сурди. Бу асарлар болалар навоийхонлигида айрича мавқе ҳосил қилиб келди.

Алишер Навоий комил инсоннинг шаклланиши болаликдан бошланажagini назарда тутиб, Фарҳод ва Мажнунларнинг бола сифатида улғайиш жараёнларини кўрсатишга алоҳида эътибор берди. Фарҳод тирноққа зор Чин мулкининг шоҳи хонадонидан туғилади, бу орзиқиб кутилган хуррамлигу ушалган армоннинг нишонаси эди. Шу сабабли шоир мурғаккина чақалоқни тубандагича таништиради:

Кўзида ашк селидан асарлар,
Дамида оҳ дудидин хабарлар.
Муҳаббат нури олинда ҳувайдо,
Жамолида вафо туғроси пайдо.
Фалак деб дард элининг шоҳи они,
Малак деб дард ўти огоҳи они.

Бу чизгиларда чақалоқнинг келажакига дахлдор башорат тажассум топган, яъни, йиғлаб дунёга келган бу чақалоқнинг нафасида не-не машаққатларни кечажагидан хабар бергувчи оҳлар тутуни ўрлаб турган экан. Манглайида эса муҳаббат нури порлаётганидан, чехрасидан вафо туғро (тамга)сининг барқи мавжуд. Осмон уни барча дардлиларнинг шоҳи тимсолидаги фаришта қилиб яратган гўё, у барчанинг дардидан “огоҳ” – хабардор ўғлон бўлиб дунёга келган. Шу боис унинг номи ҳам ўзига мос бўлмоғи, ҳадисда айтилганидай, ўз ота-онасидан оладиган биринчи мукофоти муносиб исм бўлмоғини асосларкан, шоир дастлаб бундай ўғилга ота бўлиш насиб этган шоҳнинг руҳий ҳолатини шундай ифодалайди:

Ато ул дурга чун наззора қилди,
Садафдек оғзи кулмакдин ёйилди.

Шундан сўнг шоир чақалоққа исм қўйиш тафсилотига ўтади. Унга танланган исм қисматига дахлдор беш сўзнинг бош ҳарфларидан тузилган: “фироқ”дан – “ф”, “рашк”дан – “р”, “ҳажр”дан – “х”, “оҳ”дан – “о” ва ниҳоят, “дард”дан – “д” ҳарфларининг бир-бирига “мураккаб” қилиниши асосида юзага келтирилган, уни бунёдга келтирган “устоди ишқ”нинг иродаси шундай:

Анга фарзона Фарҳод исм қўйди,
Ҳуруфи махзанин беш қисм қўйди.
Фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард,
Бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард.
Борин устоди ишқ этгач мураккаб,
Тараккубдин бу исм ўлди мураттаб.

Кўринаётирки, чақалоқнинг туғилиши жисмоний ҳодиса бўлса, унга исм қўйиш – маънавий ҳодиса. Навоий чақалоқнинг жисмоний улғайишини маънавий улғайишга омикталаштирган ҳолда тасвирлашга айрича эътибор бераркан, бунда дастлаб, алланинг нечоғли катта аҳамиятга эгалигини таъкидлайди:

Аруси чарх тун-кун доя кирдор,
Бўлиб ҳар таври ҳолидин хабар дор.
Бешик даврида чинию хитойи,
Бўлиб юз нўш лаб дostonсаройи.
Кўзининг нози элдин элтиб уйқу.
Анга уйқу кетурмакка навогў.

Доя тун-кун уни парвариш қилиб, “дostonсаро”лик, кўзларига ноз уйқуни чорлаш учун “навогу”лик қилиб аллалар айтиб, қувнаб-яшнаб улғайишига маънавий асос солганликларидан у бир ёшни тўлдирганидаёқ, оёқда туради: бешикни тарк этиб мустақил юра бошлайди. Шу зайлда у ҳамманинг суюмлиси бўлиб ардоғланади.

Бу янглиғ чун бир ўлди ёши онинг,
Шараф дуррига етти боши онинг.
Қадам урдию тарки маҳд қилди,
Куюб эмгак, юруга жаҳд қилди.

Фалакнинг айланиши туфайли у ана-мана дегунча уч ёшга тўлиб, сўзларни дурдай териб, ишқ афсоналарини сўзлагувчи бўлди. Шоир тасвирида уч яшар Фарҳод ўн яшар боладай фикр юритиши билан барчани таажжублантира боради:

Чу уч ёшига чекти даври афлок,
Такаллум қилди андоқким дури пок.
Сўз бори бўлиб афсонаи ишқ,
Малому маскани кошонаи ишқ,
Ажабдур уч ёшида ўзга атфол,
Нечукким ўн ёшида ўзга атфол.

Навоий бола маънавий камолотида устоз-тарбиячининг ролини шу хилда баҳолайди. Фарҳоднинг уч яшарлигидаёқ, бу қадар ҳам жисмоний, ҳам ахлоқий-маънавий камол топишида, албатта, унга мураббийлик қилган доя ва аллалаган “навого” ҳамда “дostonсаро”лар хизмати катта эди. Шу сабабли энди унга сабоқ бериш учун “ҳакими нуқтадон” кераклигини ота ўз вақтидаёқ тушунди:

Ато бу навъ кўргач иш ҳисобин,
Муносиб англади илм иқтисобин.
Кетурдилар ҳакими нуқтадоне,
Билик бирла жаҳон ичра жаҳоне.

Фарҳод шу хилда нуқтадон устоддан “фалак мушкилотлари” ва уларни ечиш йўллариини ўрганишга киришди, “қуёш янглиғ ёруғ” фикри билан “учинчи ой равон бўлди саводи”. “Қуръон”ни ёд олди. Унинг зеҳни шу қадар тез эдики:

Агар бир қатла кўрди ҳар сабақни,
Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.
Не сўзником ўқиб кўнглига ёзиб,
Дема кўнглики, жон лавҳига қозиб.
Ўқуб ўтмак, уқиб ўтмак шиори.

Қолиб ёдида сафҳа-сафҳа бори.

Алишер Навоий таълимни “ўқиш ва уқиш” тамойили асосида ташкил этишни бундан беш ярим аср муқаддам Фарҳодни тарбиялаш воситаси сифатида кўрсатиб ўтган эди. Мажнун тарбиясида ҳам Навоий шу йўлнинг мақбуллигини яна таъкидлайди. Мажнунни ҳам 4-5 ёшлар оралиғида бир “хунарвор устод”га берилганини, у ҳам бунда ўз қобилятини намоиш этганини шундай ифодалайди:

Кун бор эдиким беш-ун сабақни

Англаб эвулар эди варақни.

Навоий болаларни тарбиялашда Фарҳод ва Мажнун тимсолларида идеал намуналарни курсатди.

Навоий болалар тарбиясида ахлоқий қарашларнинг муҳимлигига ҳам алоҳида аҳамият берди. Бу жиҳатдан “Хамса”нинг кириш достони саналувчи “Ҳайрат ул-аброр” ҳамда энг сўнгги асари “Маҳбубул-қулуб” фавқулодда қимматга эга.

“Ҳайрат ул-аброр” (“Яхшиларнинг ҳайрати”) достони 1483 йилда ёзилган бўлиб, 64 бобдан таркиб топган. Жами 3988 байт (7976 сатр)дан иборат. Достоннинг 21 боби-муқаддима, 40 боби-асосий қисми бўлиб, 20 мақолот, 20 ҳикоя ва масалдан ташкил топган. Сўнгги 3 боби-хотимасидир.

Достоннинг асосини 20 мақолот ташкил этади, ҳикоя ва масаллар уларга иловалар саналади. Дастлабки тўрт мақолот иймон, ислом, салотин ва “риёи хирқапўшлар сулуки” ҳақида бўлиб, кейинги мақолотларда ахлоқий тушунчалар хусусида баҳс этади. Шоир олға сурган ахлоқий-таълимий қарашлар силсиласида хулқ-одобни, меҳнатсеварликни, саховатпешаликни, меҳрибонлик ва адолатпешаликни, умуман, инсонни шарафловчи эзгу фазилатларни тарғиб этиш ва инсонни тубанлаштирувчи ярамас одат ва хислатларни шафқатсиз танқид қилиш етакчи тамойилдир. Жумладан, бешинчи мақолотда қарам хусусида мулоҳаза юритилади. Унда сахийлик билан бахиллик бир-бирига қаршилангирилиб, ахлоқий моҳиятига баҳо берилади.

Шоир талқинича, саховат-олижаноб инсоний фазилат, лекин унинг ўзига хос шартлари бор. Булар тубандагилар; а) саховат эҳтиёжга нисбатан беминнат бўлганидагина жоиздир; б) сахийлик деб тўкиб сочиш – исрофдир; в) кимдандир тамаъгирлик билан саховат кутиш – ҳаромдир. Бинобарин:

Они сахий англагил, эй хушманд,

Ким ани давлат қилибон сарбаланд.

Ҳоли агар яхши дурур, гар табоҳ,

Кимсадин этмас тамаъи молу жоҳ.,

Ҳар неки ҳақ, берса қаноат қилур,

Ҳам неки амр этса итоат қилур.

Насрий баёни: эй хушёр одам, сен шундай одамни сахий деб билки, бахт-давлат унинг бошини юқори кўтариб, аҳволи яхши бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам бировдан молу амал тамаъ қилмаса. Бундай одам худо нима берса

– қаноат этади, нимани буюрса – бўйсунди¹². Навоий саховатни шу хилда тушунтираркан, кишиларнинг саховатига кўз тикишдан кўра ўз қўл кучи билан кун кўриш нақадар олижаноб инсоний фазилатлигини кўрсатиш мақсадида “Ҳотами Тойи ҳикояти”ни келтиради.

Тўққизинчи мақолотда ишқни васф этса, ўнинчи мақолотда ростгўйлик ва тўғрилиқдан баҳс юритади. Бунда шоир хилма-хил ўхшатишлар воситасида ростгўйлик ва тўғрилиқнинг ёлғончилик ва эгриликдан афзаллик хусусиятларини очиб беради. Ниҳоят ёлғон сўзлаши туфайли овчи тузоғига илинган дуррож (тустовуқ) ҳолатини баён этувчи “Шер билан дуррож” масалини келтиради. Масалда келтирилишича, бир бешада шер яшар, ҳар гал болаласа, чумолилар (мур) унинг боласини нобуд қилаверганидан юрак олдириб қўйганди. Шу сабабли:

Тишлабон ул мояи пайвандини

Оғзида асрар эди фарзандини.

Бироқ шу “бешада” бир дуррож ҳам яшар, ҳамиша шер ваҳмидан чўчийверганидан кўққисдан: “фарр эта” учар, бундан шервачча сесканиб кетарди. Бу ҳолдан шер ғам чекарди, Ниҳоят шернинг

Кўнгли бу ишдин бўлиб озорлик,

Бошлади дуррож била ёрлик.

Ва унга бошига ҳар қанақа ташвиш тушса, кўмаклашмоққа сўз бериб, кўққисдан учавериб, унинг боласини кўрқитмаслигини шарт қилиб қўяди. Энди дуррож унинг ёнида чўчимай, эмин-эркин яшай бошлайди. Ҳатто шу эмин-эркинлигига ишонч ҳосил қилиш учун шерни синамоқчи бўлиб, бир гал овчи домига тушдим дея фарёд кўтаради. Шер уни кутқармоққа борса, фарёд ёлғон бўлиб чиқади. Дуррож бу ҳаракатини бир неча бор такрорлади. Шу сабабли шер унга ишонмай қўйди, Бошқа бир маҳалда дуррож чиндан ҳам сайёд домига тушади. Бу гал у:

Қичқирибон дом аро ул мубтало,

Неча деди, дод мени туттило.

Шер қулоғига етиб ул мақол,

Савтини дойимгидек этти хаёл.

Кўп эшитиб эрди бу ёлғонини,

Ўйла гумон этти чин афғонини.

Ҳар неча ким рост фиғон айлади,

Сидқини ҳам кизб гумон айлади.

Шу тариқа, дуррож ўз ёлғонининг қурбони бўлди. Масалдан келиб чиққан хулоса шу!

Алишер Навоий ана шу ахлоқий-таълимий қарашларини бутун ҳаёти ва ижодий фаолиятининг синтези бўлган “Маҳбуб ул-қулуб” (“Қалб севгилиси”, 1500) асарида янада чуқурлаштиради. Бу асар устозлари Шайх Саъдийнинг “Гулистон”, “Бустон” ва Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон”

¹² Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Насрий баён қилувчи А.Ҳайитметов. – Т., 1974. 49-б.

сингари дидактик битиклари анъаналаридан ижодий илҳомланиб ёзилган бўлиб, таркибий жиҳатдан уч қисмдан иборат:

Биринчи қисми “Халойиқ аҳволи ва атфол кайфиятида” (“Кишиларнинг аҳволи, феъл-атвори ва гап-сўзларининг аҳамияти ҳақида”) бўлиб, 40 фаслдан ташкил топган. Уларда жамиятдаги турли ижтимоий табақалар ҳамда уларнинг ижтимоий мавқеини тавсифлаш етакчиликлари қилади. Одил подшолар, беклар, номуносиб нойиблар (ўринбосарлар), золим подшолар, диёнатсиз садрлар (мансабдорлар), мактанчоқлар, ясовуллар, лашкарлар, шайхул-ислом, қозилар, қонуншунос муфтилар, мударрислар, табиблар, мутасаввуфлар (буларни назм гулистонининг хушовоз қушлари деб атайдилар муаллиф), котиблар, мактаб аҳли, мутриб ва муғаннийлар, ашулачилар, қиссагўйлар, ваъзхонлар, мунажжимлар, савдогарлар, қосиблар, халқ амалий санъати усталари, миршаблар, зиндонийлар, қоровуллар, деҳқонлар, безорилар, ғариб ва бечоралар, гадоилар, қушчилар ва овчилар, уйланиш ва хотинлар, риёкор шайхлар, харобот аҳли–риндлар ҳақида батафсил маълумотлар бераркан, феодал жамиятга хос ижтимоий табақаланиш хусусиятларини очади. Бундай вазиятда Навоий ўз замонасининг улкан жамиятшуноси сифатида гавдаланадики, у берган маълумот XV асрдаги ижтимоий муносабатлар тарихини ўрганишда ҳамон қимматли манба сифатида хизмат қилади.

Навоий иқтидорли ўқувчиларни, олимларни, котибларни, шоирларни санъаткорларни ҳурмат қилишга чорлайди. Унингча, ўқиш ҳам, ўқитиш ҳам ғоят масъулиятли иш, чунки беқиёс кунт, ҳавас ва ғайратни талаб этади. Болаларни саводли, билимли қилиш йўлида ўқитувчи чекадиган заҳмат озмунча эмас. Бинобарин, шогирднинг бурчи, гарчи устоз унга бир ҳарф ўргатган эса-да, ўша устоз ҳурматини жойига қўймоқдан иборат. Шогирд устозни умр бўйи иззат қилмоғи, унутмаслиги лозим:

Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.

Асарнинг иккинчи қисми “Ҳамида атфол ва замима ҳисол хосиятида” (“Яхши феъллар ва ҳислатлар тўғрисида”) тарзида номланган ва у ўн бобдан иборат бўлиб, ахлоқий масалаларга бағишланган. Унда инсон ахлоқи яхши феъллар ва ёмон ҳислатларга бўлинган ҳолда талқин қилинади. Яхши феъллар силсиласида тавба, қаноат, сабр, тавозеъ ва одоб, ишқ тавсифланади, уларнинг моҳиятини очиш ниятида кичик-кичик тамсиллий воқеалар келтирилиб, инсон камолотидаги аҳамияти кўрсатилади.

Асарнинг учинчи қисми “Мутафарриқа фавойид ва амсол сурати” (“Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар”) тарзида номланган бўлиб, 118 танбихдан ташкил топган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “танбех” арабча сўз бўлиб, “ножўя хатти-ҳаракат учун бериладиган таъзир, қийин, огоҳлантириш ёки жазо” тарзида изоҳланса-да, Навоийда у ҳикмат маъносида қўлланган. Зеро, уларда Навоий умр бўйи кузатган ҳаётий тажрибаларини лўнда, қисқа ва образли қилиб, афористик даражада ифода этган. С.Ғаниева тўғри қайд этганидек, бу танбихларда “одам ва одамийлик

ҳақида, чин инсоний фазилатлар тўғрисида асрлар мобайнида халқ тажрибаси ва билимининг қаймоғи сифатида йиғилган фикрлар, шунингдек, Навоийнинг узоқ ҳамда мураккаб ҳаёт тажрибаларининг натижалари, хулосалари келтирилгандир”. Навоийнинг ўзи қайта-қайта такрорлаган “оз сўз – соз сўз” ҳикматиға тўла риоя қилади ва ҳеч қандай муболағасиз айтиш мумкинки, деярли ҳар бир жумла таъкид ва танбиҳ афористик характерға эға бўлган ҳикмат ва донолик намуналарини яратади.

Бу танбиҳлар кейинчалик “Навоий афоризмлари” номи остида алоҳида териблиб, 1947-йилда Ҳоди Зариф ва 1961- йилда Й.Эшонкуловлар томонидан китобчалар шаклида нашр этилиши ёш авлод тарбияси учун юксак таълимий аҳамиятға эға. Уларда инсонни шарафлаш етакчи мотивдир. Бинобарин, ҳар бир танбиҳ моҳияти пировад-оқибатда бир ўғитда жамланган, улардан қай бирида замона носозлигидан шикоят қилинса, қай бирида инсонни илм олишға, касб-ҳунар ўрганишға, ҳаётни ва ўз саломатлигини қадрлашға, меҳнатсеварликка, одилликка, ҳалолликка, хуллас, эзгуликка даъват этувчи мотивлар етакчилик қилади. шу сабабли улардан айримларини келтириб ўтиш фойдадан холи бўлмайди:

“Ўзига бино қўйган одам – ақлсиздир; ўзига зеб берган – беор, сатангдир”.

“Эшитмоқ кишини бойитади; кўп гапирмоқ саёзлатади, кўп гапирган, кўп янглишади. Кўп еган, кўп йиқилади. Тан касалининг асоси, кўп емакдир, қалб касалининг сабаби, кўп демакдир. Кўп демак – ўзға мағрурлик, кўп емак – нафсға бандаликдир”.

“Такаббурлик – шайтон иши ва манманлик – нодон иши”.

“Худпарастликдан бутпарастлик яхшироқдир”.

“Инсоният боғининг энг гўзал дарахти – эҳсондир ва одамийлик хазинасининг энг бебаҳо гавҳари ҳам эҳсондир”.

“Саховатсиз одам – ёғинсиз баҳор булутига ва ҳиди йўқ мушк-анбарға ўхшайди”.

“Ҳиммат аҳлининг ихтисоси – саховатдир”.

“Ҳимматсиз киши – эр сонида эмас”.

“Олийҳиммат одам – баландпарвоз лочиндир; беҳиммат – сичқон овловчи калхатдир”.

“Ҳиммат эғаси – қашшоқ бўлса ҳам тубанлик қилмас; ҳимматсиз одам – хазина топса ҳам буюкларға тенг бўлмас”.

“Яхшиликларни топмоқ – едирмоқдир; айбларни яширмоқ – кийдирмоқдир”.

“Айтур сўзни айт, айтмас сўздан қайт”.

Булар шоирнинг авлодларға қаратилган ўғитларигина эмас, балки барҳаёт даъватлари бўлиб, замонлар оша навқирон наслни комиллик сари ундаб келмоқда.

Буюк мутафаккир ана шундай ўлмас ғоялар билан кишиликнинг янги-янги авлодлари қалбига йўл топиб, мангулик касб этиб келмоқда.

Муҳаммадшариф Гулханий – болаларга

Муҳаммадшариф Гулханий XIX асрнинг биринчи ярми Қўқон адабий муҳитида масал – тамсил жанрида халқчил асар яратишга муваффақ бўлган шоирдир. Унинг ҳаёти ва ижодида оид тадқиқотлардан маълум бўлишича, Гулханий табиатан юмор ва ҳажвга уста, халқ урф-одатлари ва тил бойликларини, мақол, матал, нақл ва ривоятларни чуқур биладиган ижодкордир. У форс-тожикча ғазалларида Журъат тахаллусини қўллаган бўлса, ўзбек китобхонларига Гулханий тахаллуси билан машҳур. Гулханий – оловқалб, мажнунсифат маъноларини билдиради. Гулханийнинг энг муҳим ижодий фазилати шундаки, у XIX аср фольклористи сифатида ўзбек халқининг донишмандлигини ифода этган масаллар, мақолларни тўплаб, ўзининг машҳур “Зарбулмасал” асарини яратган. Шоир уни яратишда халқ оғзаки ижоди билан бирга, буюк ҳинд масали “Калила ва Димна”дан, Фирдавсий, Жомий, Ҳофиз Шерозий, Шайх Саъдий, Алишер Навоий каби мутафаккирлар асарлари анъаналаридан кенг фойдаланган. Чиндан ҳам жаҳон адабиёти хазинасининг ноёб дурдонаси саналмиш “Калила ва Димна” қадимги ҳинд фольклори заминидан вужудга келган. Уни ҳинд подшоҳи Добшалим учун файласуф *Бейдабо* ёзганлиги нақл қилинади. Жумладан, китоб муқаддимасиги айрим фикрлар эътирофга лойиқ: “Ҳар бир халқнинг олим ва файласуфлари қандай воситалар билан бўлмасин, ўз орзу ва истакларини амалга оширмақ, мавжуд тартибни интизомга солмақ учун ҳамиша фикр юритганлар, ҳар хил тадбирлар ила иш кўрмоқчи бўлганлар, бу ҳақда ҳар хил асарлар ёзмаққа интиланлар. Шулардан бири қушларнинг ва ёввойи, йиртқич ҳайвонларнинг тилидан ёзилган, ғоят чуқур маъноли, нафис рамз ва муаммоларга тўла ушбу китобдир... Олимлар бу йўлни танлаб зўр имтиёзга эга бўлганлар: аввало, бу билан улар хоҳлаган сўзларини айтиб, ҳар бир бобни орзу қилганлари даражада безаш имкониятига эга бўлдилар. Бунинг устига, улар шу йўл билан насиҳат, ҳикмат, латифа ва ҳазил-мутуйиба жавоҳирларини бир-бирига қўшганлар, токи доно одамлар бу китобни мутолаа қилиб, фойдалансинлар, нодон одамлар эса, уни афсона деб ўқисинлар.

Ёш шогирдлар эса, саводли бўлмақ, илм орттирмақ, нақл айтмақ мақсадида бу китобда ёзилганларни осонлик билан ёдларида сақлаб қолгусидирлар. Катта бўлиб, ақл ва тажриба эгаси бўлганларида, ёдлаб олган ва эсда сақлаб қолган нақллар устида фикр юритиб, уларни тушунганларида диллари нақадар фойдали ҳикматлар билан тўлганлигини кўрадилар ва ўзлари кутмаган улкан бойликка, битмас-туганмас хазинага эга бўлганларини биладилар. Ёшларнинг хурсандлиги катта бўлганда отасидан мерос бўлиб қолган хазинани топган ва шу туфайли умрининг охирига қадар қийинчилик кўрмасдан яшай олишини билган одамнинг севинчига ўхшайди”¹³.

¹³ Калила ва Димна. С.Ғаниева тарж. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 38.

Таъкидланган жумлаларни Гулханийнинг “Зарбулмасал” асари ҳақида ҳам айтиш мумкин. Бу эса асарнинг ёш китобхонлар учун ғоят муҳимлигини асослайди. Гулханий ҳам Япалоққуш ва Кўрқуш суҳбатида айрим ҳикоятлар баёнини “Калила ва Димна”дан топмоқ жоизлигини таъкидлайди¹⁴. “Зарбулмасал” Умархоннинг амри, истаги билан ёзилганлиги, у халқ орасида кенг тарқалган зарбулмасалларни – халқ мақолларини йиғиб, китоб ҳолига келтириш лозимлигини айтгани ҳамда Гулханий шу нозик хизматга лойиқ, деб топилиши назарда тутилса, мазкур асарларнинг мақсад-моҳияти жуда яқинлиги ойдинлашади.

“Зарбулмасал” сўзи “зарб” ва “масал” сўзларининг қўшилмасидан иборат бўлиб, адабий атама сифатида масал, мақол, матал келтириб сўзламоқликни англатади. Зеро, ундаги панднамо ҳикоятлар, хусусан, мажозийлик, кушлар, ҳайвонлар тилидан сўзлаш, “Туя билан бўталок”, “Маймун билан нажжор”, “Тошбақа ва чаён”, “Бозанда ва Навозанда” каби бир қанча масаллар ҳамда халқ мақолларининг келтирилиши билан ҳам юқорида зикр қилинган асардан ижодий илҳомланиб ёзилганлигини тасдиқлайди. Аммо, айтиш жоизки, “Калила ва Димна” турли мавзудаги ҳикоятлар замирида қурилган панду ҳикматлардан иборат, воқеалар баёни, ҳикмат ва мақоллар ифодаси ҳам мумтоз адабиётга хос яширин, мажозлар тилида сўзлашдан иборат. Ундаги масаллар гарчи турли паррандалар, кушлар ва йиртқич ҳайвонлар ўртасидаги мунозаралар, муносабатлар орқали ҳикоя қилинса-да, юксак андиша, фалсафий ва пурҳикмат ўғитлар устуворлик қилади. Гулханий эса феодал жамиятининг кишиси сифатида ўткир сатирага кенг ўрин берган. Бинобарин, “Зарбулмасал” мажоз асосига қурилган қисса бўлиб, унда турмуш воқеа-ҳодисалари, турли ижтимоий тоифага мансуб кишиларнинг феъл-атворлари, бир-бирига муносабатлари кушлар, ҳайвонлар тилида баён қилинади. Муҳими, асарда халқ мақоллари ва нақллари (400 дан ортиқ) кенг ўринга эга. Ундаги асосий воқеа-ҳодисалар кушлар – ҳайвонлар тимсоллари орқали ифодаланганлиги, бош қолипловчи ҳикоя Бойўғли ва Япалоққуш ҳикояси билан боғланиб кетувчи катта-кичик масал-ҳикоялар ҳам келтирилганлиги учун адиб уни “Зарбулмасал” деб номлаган. Кушлар образлари асарнинг асосий мазмунини белгилайди, ҳайвон-ҳашарот ва киши образлари кушларнинг ўзаро суҳбатларида, улар томонидан келтирилган нақлу ривоятларда намоён бўлади.

Асар сюжетидаги воқеалар халқ эртакларига монанд ёзилган: Япалоққуш ўғли Кулонкир султонни уйлантириш мақсадида ўз яқини Кўрқушни Бойкуш ҳузурига совчиликка юборади. Бойўғлининг ниҳоятда гўзал, қуёш янглиғ Гунашбону исмли қизи бор эди. Япалоққушнинг ҳар қанча қалин бўлса топилур дея ўз тарафидан совчиликка боришга унаганида, Кўрқуш қуйидаги мақоллар орқали унга гап уқтирмоқчи бўлади: “Бор мақтанса топилур, йўқ мақтанса чопилур”, “Ёлғон масал турмас”, “Уят ўлимдан қаттиқ”, “Эрмон ёғочининг эгилгани – сингани, эр йигитнинг

¹⁴ Бу ҳақда қаранг: Гулханий. Зарбулмасал. – Тошкент: Маънавият, 2009. – Б. 8.

уялгани – ўлгани”, “Оёқ югуриги ошқа, оғиз югуриги бошқа...” Сен ким, Бойўғлининг эшигига киши юбормоқ ким? Ҳеч билмасмусенки, “Тенг тенги бирла, тезак қопи бирла”. Япалоққуш: “Андин бизнинг нима камлигимиз бор?”, - деганда эса Кўркуш: “Мақтанган қиз тўйда уялур”, “Ўзини мақтагон ўлумнинг қаровули”. Сенинг аҳволинг оламға маълумдир. “Ойни этак бирла яширса бўлурми?”, “Чумчуқ семурса, ботмон бўлурми?”, “Олакўзанак ола бўлса ҳам, арслон бўлмас, олатўғанок олғур бўлса ҳам, аҳволи маълум” каби.

Ана шундай мақолли айтишувлар, “совчи”нинг йўлдаги ҳамсухбатлари орасидаги масаллар ҳикояси, бир-икки борди-келдидан сўнг минг хароба – чалдевор (чордевор) қалин бадалига Бойўғли розилик беради. Япалоққуш шону шавкат билан тўй анжомларини келтиради, ўша даврдаги қудандачиликка хос ҳамма расм-русумлар, миллий одатлар бажо келтирилиб, тўй маросимлари ўтказилади. Бу маросимларда икки томондан жуда кўп қушлар – Кўркуш, Ҳудҳуд, Турумтой, Кордон, Бозанда, Навозанда, Анқо, Ҳумо, Уқоб, Лочин, Оққуш, Турна, Ғоз, Ўрдак, Суқсур, Каклик, Бедана, Олатўғанок, Зарқалдоқ қабилар қатнашади ва ҳар бири ўзига яраша хизматни адо этадилар. Фарғона иқлимида харобалар кам бўлганлиги учун Мовароуннаҳр иқлимидан (Бухоро амирлиги) 1000 чордевор топишиб, келин Гунашбону маҳрига тўлайдилар.

Кўринадики, Гулҳаний асарда аниқ макон (Хўқанд, Бухоро) ва замон (ХИХ аср), ҳаётий воқелик (феодал жамиятидаги нотенглик)ни ҳамда халқ анъаналарининг яхши-ёмон қирраларини мажоз ва киноя, сўз ўйинлари, кесатиклар орқали баён этади. Гарчи унда ўз юрти (Кўқон) ва унинг хони (Умархон)га содиқлик, у бошқараётган юртнинг бошқа ҳудудлардан кўра ободроқ эканлигига ишора этилса-да, Холбоқи мисгар, Ёдгор пўстиндўз, Муҳаммад Амин муфти, Отабой амин, Сайид Азимхон, эшон калла ҳақидаги ҳажвий-ривоявий эпизодларни очиқ-ойдин келтиради.

Муаллиф ўз масалларида мажозий образлар орқали ҳукмрон синф вакиллари фаш қилади, мамлакатга харобалик, халққа қашшоқлик келтирган ўзаро феодал урушларга қарши омманинг норозилигини ифодалайди. Шунинг учун Япалоққуш ва Бойўғлининг бир-бирига қуд бўлиши воқеасини келтиради. Бу икки қуд тўй баҳонаси билан мамлакатни хонавайрон қилади. Ёзувчи Кўркуш, Ҳудҳуд, Қулонқирсултон, Шўранул, Малик Шоҳин ва Кордонларнинг бир-бирларига айтган масаллари, ҳикоялари орқали асарнинг ғоявий мазмунини равшанлаштиради.

Гулҳаний “Маймун билан нажжор” масалида ҳунар ва ҳунар аҳлини улуғлайди, қўлингдан келмайдиган ишга асло уриниб қулги бўлма, кўр-кўрона бировга тақлид қилиб фалокатга йўлиқма, деган фикрни маймун қисмати орқали кўрсатади. Бу масал ахлоқий тарбиявий мавзуда бўлиб, ишнинг моҳиятини билмай, пала-партиш киришувчи ва охирида ўзи шарманда бўлиб қолувчи кишиларга ўғит-насихат тарзида келтирилган.

Меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаёти ва меҳнати, ҳуқуқсизлиги ва ночорлиги, аянчли қисмати эса “Туя билан бўталоқ”да бадиий тасвирланган. Гулҳаний бу масалда Сарбон, Туя ва Бўталоқ орқали хусусан, ўзи яшаётган

жамиятдаги тенгсизликни, унинг оғир машаққатларини баён қилади. Чунки халқ учун “тирикчилик тошдан қаттиқ”, Сарбон ўз ғамида, туя оғир юк остида, Бўталок эса она сутидан маҳрум.

Гулханийнинг “Тошбақа билан чаён” масалида эса бир-бирига зид ва қарама-қарши икки образ берилган: тошбақа – ақлли, фаросатли, сафарларда кўп юриб, анча тажриба орттирган, инсофли, содиқ ва қадрдон дўст тимсоли, чаён эса унинг зидди. У бошқаларга ёмонлик қилишдан ҳузур қилади, яхшиликни билмайдиган кимсаларнинг рамзий образидир.

Гулханий қиссадан ҳисса чиқариб, кишиларни ҳушёрликка одамохунликка ундаб: “Аслнинг хатоси бўлмас, ножинсинг ошноси бўлмас”, “Бўйнида иллоти борнинг оёғи қалтирайди” мақолларини келтиради.

“Зарбулмасал” мажоз ва масаллар, халқнинг жонли иборалари асосига қурилган асар. Ундаги шеърӣ ва насрий матнлар турли бадий санъатлар воситасида таъсирчан ифода этилган.

“Зарбулмасал” ҳам “сўз матоси қадим ўтмишда тўқилгани, рангинкамон ришталари бутун ер юзини, гўзал сўз гиламлари билан буркаб чиққан” ёдгорликларга монандлиги жиҳатидан, нафақат катталар, балки болалар ҳам зўр қизиқиш билан ўқиб келаётганлиги унинг болалар китобхонлигидаги муҳим ўрнини белгилайди. Умуман, асарда зарб, зарблаш усулидан фойдаланилгани учун номи “Зарбулмасал” ҳисобланган. Унда 400 дан ортиқ мақол ва иборалар сингдирилган. Асар таркибида қуйидаги масаллар бор: “Тошбақа билан чаён”, “Туя билан бўталок”, “Маймун билан Нажжор”, “Қабутар билан зоғ”, “Ёдгор пўстиндўз”, “Думсиз эшак”, “Ёлғончи туя”. Асардаги масалларнинг жами 15 дан ортиқ.

“Зарбулмасал” халқ орасида “Япалоққуш ҳикояси” ҳам дейилади.

Алифбе манзумалар (абитседарӣ) таълим-тарбия асоси. Ўтмишда эски мактабларда ўқиш ва ёзишни ўргатиш бир неча босқичли жараёни ташкил этган. Мактаблар бўлганки, фақат ўқишни ўргатган, мактаблар бўлганки, фақат ёзишни ўргатишга ихтисослашган.

Эски мактабларда ёзувни ўрганишда “ҳижо” ёки “тахажжи” усулидаги уч босқичга амал қилинган: биринчи босқичда араб алифбосидаги ҳар бир ҳарфни алоҳида-алоҳида ёзиш машқ қилинган. Бу босқич *МУФРАДОТ* даври дейилган. Айтайлик, араб алифбосида мавжуд 28 ҳарфнинг ҳар бири тўрт шаклга эга; бу 112 ҳарфӣ белги дегани. Агар араб ёзувининг юздан зиёд кўринишлари ҳисобга олинса, бу ҳарфларини ифодаловчи белгилар миқдори қанчага етишини тассавур қилиш қийин, албатта. Аммо ҳар бир белгини чиройли ва ёрқин, қиёмига етказиб ёзишга, демакки, ҳуснихат (каллиграфия)га алоҳида эътибор қилинган. Шу вайдан муфрадот даври бирмунча чўзилган.

Иккинчиси – *МУРАККАБОТ* босқичи дейилган. Бунда ҳарфни ҳарфга олд томондан қўшиб ёзиш, остки ва устки белгиларнинг тўғри ифодаланишига алоҳида эътибор қилинган. Шу зайлда ҳарфни ҳарфга

қўшганда ҳосил бўлувчи ҳижолярни идрок қилиш машқи қиёмига етказилган.

Учинчи босқичда сўзни ёзишга ўтилган, бу *МУҚАТТАОТ* даври дейилган. Бу босқичда ўқувчилар иккиликлар, рубойлар, қитъалар, туюқлар ва ғазалларни кўчириб ёзишни машқ қилганлар.

Эски мактабларда узоқ асрлар давомида ёзув ана шу тахлитда ўргатиб келинди. Бу эса, ўз навбатида, ёзишнинг назарий ва амалий асосларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришни тақозо этган, натижада, шу йўналишдаги тажрибаларни умумлаштирувчи алифбо манзумалар юзага кела бошлагани, булар абдседарийлар (ёки алифбо шеърлар) деб юритилади.

Алифбо манзумалари фақат хаттотлик асрори баёнидан иборат ёки хаттотлик санъатини ўрганувчиларгагина мўлжалланиб қолмай, балки ҳаммабоплиги, умуман, ёзувни ўрганишни ният қилган каттаю кичикка ҳослигига кўра ўтмишдаги болалар китобхонлигида айрича ўрин тутади. Айтайлик, уларда қоғознинг “абрешимий”, “нимкатоний”, “абри баҳор”, “ҳафтранг” турлари ва уларда ёзиш хусусиятлари, ёзув воситалари – сиёҳ, қора қамиш, қалам, паргор (сиркул), мистар (транспарант), қаламтарош, қаламқат, хато кўчиришганда уни юувчи абр (штрих) кабиларни қандай асраш ва ишлатиш, шунингдек, араб ёзувидаги ҳар бир ҳарфни қандай эсда тутиш, бунинг учун ўша белги табиатда нимага ўхшашлигини эслаш ҳамда ўша ҳарфий белги ҳажми қандай бўлишига оид маълумотлар берилган. Бироқ, туркийзабон болаларнинг ёзувни ўрганиши учун ўз тилларида яратилган бундай қўлланмалар мавжуд эмас эди.

Шермуҳаммад Муниснинг “Саводи таълим” алифбо манзумаси ана шу эҳтиёжни қондириш йўлида яратилган дастлабки асар ҳисобланади. У болалар ва ёшларнинг хат-савод чиқаришларини, илм ўрганишларини енгиллаштириш мақсадида ёзилган. Мунис анъанага содиқ қолиб, дастлаб ўзига ёзув қоидаларини ўргатган устози Ибн Ҳожибга миннатдорчилик билдиради, сўнгра, асар ёзишдан кўзланган мақсадини баён қилади:

Кўп муддат эрди гуруҳи муштоқ,
Таълим суманбариға ушшоқ.
Машқ, этмак ишида хат битарга,
Таълим вукуфиға етарга.
Айлар эди хизматим аро пўй,
Дилреш ўлиб ўйлаким қалам мўй...

Мунис “кўп муддат”дирки ўзбек мактаблари учун савод чиқаришга қулай тадрисий қўлланмалар йўқлигидан “хат битиш таълимини вукуфиға етказиш” кийинлигини, бинобарин, шу ҳолга хотима бериш мақсадида бел боғлаганини шундай уқтиради:

Билганча суриб қаламни ҳар ён,
Таълим ишин айлар эрдим осон.

Шундан сўнг шоир қалам ва хат васфига ўтади. Унингча, қалам ўқув қуролигина эмас, балки ёзув воситаси бўлганлиги учун ҳам аҳамиятли. Шу боисдан:

Зебо қамишини найшакар бил,
Нўгида анинг шакар самар бил.
Ҳарфидан оқиб шароби маъни,
Ел андин эрур хароби маъни.

Қалам илм аҳли насибасини бутун қилади, салтанатлар юмушини рақам қилади. Хуллас:

Олам иши интизоми андин,
Олам элининг низоми андин.
Ул бўлмаса – бўлмагай китобат,
Бул бўлмаса – қолмагай ҳикоят...

Хат эса, аслида қалам “нўгидан” оқувчи “шароби маъни”. Хат воситасидагина кишилиқ жамияти яратган илм-у ҳикмат авлоддан авлодга мерос бўлиб, етиб келади:

Хатдур асбоби тароши хома,
Зийнат бахши узори нома.
Сўз махзанининг нишонаси ҳам,
Маъно дурининг хазонаси ҳам.
Ҳар сўзки, кўнгулдан ўлди мавжуд
Хат бўлмаса – бўлгай эрди нобуд...

Мунис ўқувчиларни чиройли ёзишга даъват этар экан, бунинг учун, аввало, хат ёзиш воситалари – қаламу қаламтарош, қаламдону қаламқат сингари ёзув қуролларини озода, “тахт ва шахт” тутиш зарурлигини уқтиради. Шундагина “хатти хуб”– ҳусни хатга эришиш мумкин, деб хисоблайди муаллиф:

Эй ким хатти хуб эрур талошинг,
Бўлсин бу сифат қаламтарошинг.
Агар яхши йўнилмаса қаламлар,
Шак йўқки, ёмон тушар рақамлар.

352 сатр (176 байт)дан иборат манзуманинг биринчи қисмида ана шу масалалар хусусида баҳс юритилган. Маснавий шаклида битилган асарнинг иккинчи қисми араб ёзувига асосланган ўзбек алифбосидаги 28 ҳарфнинг шакли, уларнинг нималарга ўхшашлиги ва имло хусусиятларини бирма-бир таърифлайди. Бунда у ҳарфлар ҳажмини нукталар билан белгилаш анъанасидан воз кечмайди; “Нукта билан ўлчамак шиор эт”,– дейди. Шоир таъкидича, “Ул қавмки хатга эрди воқеъ, Бу нукта алардан ўлди воқеъ”. Мухими, бундай усул ҳарфлар ҳажми ва шаклини қатъийлаштириши, демакки, белгининг ҳар хиллигига чек қўйилиши аёнлашади. Сўнгра, арабча “алиф”дан то “шин”гача ҳар бир ҳарфни поэтик таърифлашга ўтади:

“Ро” қомати икки нукта, аммо
Боши бийик эрмас, ўйлаким “зо”.
“Зо” уч нукта-у лек саркаш,

Қилса бўлур они қушга ўхшаш.

Шоир ҳар бир ҳарфни ўқувчиларга шу хилда таништирар экан, савод ўргатишда бадий-тасвирий воситалар, суврат солишдан фойдаланишни тавсия этади. Чунончи, юқоридаги мисолда “з” (зо) ҳарфи шаклан қушга ўхшашлиги билан ўқувчи зехнида тез ўзлашувини таъминлаган. Шунга ўхшаш:

“Нун” олти нуктадур, эй қариндош,
Икки оёқ, икки тан, икки бош.
Уч нуктадур икки лаб ароси,
Ул навъки умқининг биноси.

Бунинг устига “нун” шунақа бир ҳарфий белгики, бошқа бир қатор ҳарфларнинг шаклий ифодасида иштирок этади:

“Қоф” аввали “фо” бошига монанд,
“Нун” ҳалқасига ва лек пайванд.

Ёки:

Гар “лом”ни истасанг мураттаб,
“Нун” бирла алифни қил мураккаб.

Шоир барча ҳарфларни таърифлаб бўлгач, кўнглидаги улўғ нияти амалга ошганидан тасалли топиб, асарининг номи ва ёзилиш тарихини шундай изоҳлайди:

Бу номаки бўйла топти танзим,
Ёзилди оти “Саводи таълим”.
Таърихи анинг бу навъ адодур,
Ҳижрат чоғидинки, ғам физодур.
Минг икки юз ўн тўққиз эди йил,
Доғи рамазон учинчиси, бил.
Гўёки, чаҳоршанба эрди,
Итмоми қаламга даст берди.

Ҳижрий 1219 йил рамазон ойи учинчи чоршанбаси мелодий ҳисобга айлантирилса, 1804 йилнинг 4 декабри келиб чиқар эканки, бу асарнинг ёзиб тугалланганлиги санасидир. Энг муҳими, Шермуҳаммад Мунис шу асари орқали имло масалаларига дахл қилиб, ҳарфий белгининг шакли, ҳажми, ёзилиш тартибини қоидалаштирди ва ўқувчиларда ёзиш малакаларини шакллантиришга, шу йўл билан бу соҳадаги ҳар хилликка барҳам беришга уринди.

Мактаб таълими жараёнида абжад ҳисобини ўргатиш ҳам бирмунча қийинчиликлар туғдирган. Бинобарин, шу қийинчиликларни енгиш йўлида абжад ҳисобида ечиладиган чистонлар ёзиш анъанага айлана бошлаган. Бу соҳада, айниқса, ХВІІІ асрнинг охири ва ХІХ асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган забардаст шоира ва новатор муаллима Жаҳон отин Увайсий алоҳида намуна кўрсатган.

Жаҳон отин Увайсий (1780-1845) замонасининг пешқадам зиёлилари мулла Сиддиқ ва Чинни отинлар хонадонида туғилиб тарбия кўрган. У ёшлигидаёқ шеърятга ва мактабдорликка ҳавас қўяди. Отаси мулла Сиддиқ

форс-тожик ва ўзбек тилларида шеърлар ёзган. Қуръони каримни қиёмига етказиб қироат қилганлигидан уни Ҳофиз бобо деб эъзозлаганлар. Онаси Чинни отин ҳам хат-саводли бўлиб, мактабдорлик қилган, қизига ҳам ёзиш ва ўқитишни ёшлигидаёқ ўргатган. Ҳатто баъзи ҳолларда ўзи юмуш билан банд бўлган кезларда қизига халифалик хизматини буюрган. Жаҳон ана шундай вазиятда отинлик тажрибасини тўплаган ва мактабдорлик ҳадисини ўзлаштириб борган. Худди шу фаолияти туфайли элга танилган, мактабдорлигига шоиралиги қўшилиб, Қўқон хонлиги музофотида шухрат қозонган, ҳатто доврўғи Умархон саройигача етиб борган. Бу ҳол унинг улкан шоира Нодира билан яқинлашувига йўл очган.

Увайсий эри вафотидан сўнг Нодира таклифи билан Қўқонга келган.

А.Валихонов шаҳодатича, дастлабки пайтларда шоира ҳарамда яшайди. У ҳарамдаги қизлар – канизаклар орасида хат-савод ўргатиш ҳамда мусиқий илмнинг амалий жиҳатларидан таълим бериш билан шуғулланади. Шоира асира шогирдлари қисматига ачинаркан, уларни лоақал жамиятдаги ана шу мавқелари моҳиятини мулоҳаза қилишга ундовчи, шу асосда ижтимоий онгларини уйғотишни кўзлаб бир қатор чистонлар ёзади. У шогирдларини мустақил ўйлай билишга, нарса ва ҳодисаларни белгиларига қараб ажрата олиш малакаларининг шаклланишига, сезгир ва топқир бўлишларига эришмоқ йўлида изланаркан, ранг-баранг мавзуларда чистонлар битиб, таълим мазмундорлигини чуқурлаштиради, самарадорликни оширади; бу эса унинг мактабдорлик фаолиятида изланганлиги, қолаверса, эски мактабларда ўз замонасидаги таълим тизимини такомиллаштириш йўлида айрим ислохотларни амалга ошира олганлигини кўрсатади. Чунончи, унинг анорга бағишланган чистони бу жиҳатдан алоҳида аҳамиятга эга. Шоира бу чистонни яратишда Алишер Навоийнинг шу номдаги луғзидан ижобий илҳомланган, дейиш мумкин. “Бадоеъ ул бидоя” девонига киритилган бу луғз шоирнинг ёшлиги даврида битилган:

Не мижмардур, тўла ахгар, вале ул мижмар андоми.

Эрур сунъ илгидин гоҳе мусаддас, гаҳ мусамман ҳам.

Чиқар равзандин ахгари дуди-ю бу турфаким, онинг

Ўтига дуд йўқтур, мужмариға балки равзан ҳам.

Оту мижмар дема, бор ул садафким, дурларин онинг

Эвурди қонга даврони мусъҳабид, чархи пурфан ҳам.

Агар бу навъ эмас, бас не учун бармоқ кучи бирла

Бўшар жисми, оқар қони, анга мажруҳ ўлиб тан ҳам.

Нечаким табъи норидур ва лекин меъда нориға

Берур таскин, муниг нафъин топибман воқиан ман ҳам.

Эътибор қилинса, луғзда дастлаб анорнинг ташқи ва ички кўриниши тасвирланган. Яъни, анор бамисоли “мижмар” – манқалдай бўлиб, ичи “тўла ахгар” – чўғ. Шакли гоҳо “мусаддас” – олти қиррали, гоҳо “мусамман” – саккиз қиррали. Манқаллар ҳам одатда олти, ёки саккиз қиррали шаклга эга ҳолатда ясалган. Бироқ бу шундай бир манқалки, лахча чўғининг тутуни ва шу тутун чиқадиған “равзан”и – туйнуғи йўқ.

Увайсий устозидан фарқли ўларок, анорни яшираркан, унга тўрт сатрда тавсиф беради: у анорни гумбазга ўхшатади. Бироқ бу шундай бир гумбазки, унинг “эшиги, туйнуги” йўқ, лекин ичида “гулгунпўш қизлар” – анор доналари макон тутган:

Ул на гумбаздир, эшиги, туйнугидан йўқ нишон,
Неча гулгунпўш қизлар манзил айлабдур, макон.
Синдуриб гумбазни қизлар ҳолидан олсам хабар,
Юзларида парда тортиғлик, турарлар бағри қон.

Шоира талқинича, гумбаз – зулм ҳаддан кучайган Қўқон хонлиги мулки. Гулгунпўш қизлар анор доналари янглиғ бағри қонга айланган ва ўша мулкда ҳукмрон феодал муносабатлар асоратидан эзилган хотин-қизларнинг умумлашма образи. Уларнинг “юзларига парда тортилган” – анор доналари устидаги парда шунга ишора. Шоира ана шу “гумбазни синдириб”, улар ҳолидан хабар олмоқ зарурлигини уқдираётир. Бу шоиранинг улуғ жасорати ифодаси.

Бу чистон ечимини адабиётшунослар турлича шарҳлашган. Чунончи, Э.Иброҳимова ёзади: “Тўрт мисрага сиғдирилган катта мазмунга анор таърифинигина эмас, балки тўрт девор орасида овоз чиқара олмасдан фарёд қилаётган, қават-қават ниқоб орасида ёруғ оламини кўриш имкониятидан маҳрум этилган миллионлаб маҳзума, мунглиғ аёлларнинг ҳаёти, тақдири мужассамлаштирилган. Бу юзларига парда тутган бағри қонлар нидоси, норозилиги ифодасидир. Бунда шоиранинг тутқунликка қаратилган, ғазабли исёни мазмуни ҳам бор. Чунки хотин-қизлар озодлиги, эрки ҳақида сўз бўлиши мумкин бўлмаган замон аёли – Увайсий мустаҳкам истехкомга (гумбаз) камалган қизларнинг қора парда ортидаги қора тақдирини қоралайди. Асар мажозий тасвирнинг ёрқин намунаси ҳам бўла олади”.

И.Ҳаққул эса, унинг ижтимоий-эстетик моҳиятини янада теранроқ изоҳлаб: “Эшик туйнуги, нишонасиз гумбаз – бу даҳр, тоза ҳаволари сўриб олинган жамият. Инсон фарзандини қулликка маҳкум этган, муте яшашга мажбуран кўниктирувчи феодал тузум қафаслари. Шоирани шулар ичидаги “гулгунпўш қизлар” – аёл ҳуқуқсизлиги азобга солади. Шеърдаги “синдириб” сўзи – белгили сўз. Увайсий нега айнан шу сўзни қўллаган? Ҳар жиҳатдан бунинг сабабларини изоҳлаш қийин. Лекин бир нарса аниқ; у “синдириб”да қай зайлда бўлмасин, парчаланишга маҳкум жамият тартиб ва қоидаларига ўзининг кескин муносабатини сингдирган. “Юзларига парда тортиғлик, турарлар бағри қон” – ўтмишдаги хотин-қизларнинг ҳам ташқи, ҳам ички ҳолатини бундан аниқ, бундан чуқур ифода этган сатр ўзбек шеърини тарихида камдан-кам топилса керак”, – деган эди.

Бу фикрларнинг тўғрилигини абжад ҳисоби асосида ечиладиган ва “ғам ҳаддин ошти” иборасини яширган тубандаги чистони ҳам тасдиқлайди:

Ёлғизимда учради: ул дев эди ёки пари,
Минг боши, қирқ эргаши бор, ёна саккиз навкари.
Ҳолга келмас, бутни тақмас, барчаси жаллодваш,
Тўрти чорлаб, ўну эллик, менга юзланди бари.

Бирининг қўлида *уч юз* ханжар-у *тўрт юз* пичоқ,
Ўнининг оғзида булдур: “Пора қил!” – деб гаплари.

“Абжад” – ҳарфлар йиғмасы ҳосиласи, араб алифбосида анъанага кўра ҳар бир ҳарф бир рақам (сон) қийматиغا эга. Юқоридаги чистоннинг ечими: “ғам ҳаддин ошти!” иборасини беради. Шоира бу иборани чистонда акс эттириб, ўзи яшаган ижтимоий муҳитдан норозилигини ёрқин ифода этган, аини чоқда, ўз шогирдларига ижтимоий тенгсизликдан сабоқ бериб, улар онгини уйғотишни, ижтимоий-сиёсий дунёқарашларини шакллантиришни кўзлаган.

Шоирнинг “қалам”, “қоғоз”, “камар”, “ўқлоқ”, “дутор”, “шам”, “кўйлак”, “қайчи” сингари предметлар, “уйқу”, “ёнғоқ”, “маккажўхори”, “дарахт”, “қизил гул”, “боғ”, “хок” (тупроқ), “чой”, “чакас”, “каклик”, “кўз”, “тўй”, “жон”, “сув”, “муҳаббат”, “тун” ва “кун”га оид чистонлари ҳам абжад ҳисоби асосида ечилади:

Боғ оралаб бир гуле кўрдим, ажойиб ногаҳон,
Юз тани бор, *етти* шохи, ўн бутоқ бўлмиш аён.
Ёпроғи *ўттиз*, *йигирма* банди, *ўттиз* илдизи,
Эй Фалотун, табъ олим, айлагайсен имтиҳон.

Бу чистоннинг абжад ҳисоби бўйича ечими “қизил гул” иборасини ифодалайди.

Шоира болаларда ўқув қуролларига ҳавас уйғотмоқ ва уларни саришта-саранжом ҳамда озода тутмоқларини кўзлаб, “қалам” ва “қоғоз” ҳақида шундай чистонлар яратган:

Ул на қушдур: боши *юздир*, қўлга олсанг хосият,
Онинг *ўттиздир* қаноти, юрмагидур офият,
Пойи *қирқ*, абжад ҳисоби анда эрмиш банди боғ.
Банддин айланг халос ул қушни, қилманг қабзият.

Ёки:

Ул на шахредур, *йигирма* боб, *бир* бозори бор,
Булбули мингдур, ажойиб *етти* гулзори бор?
Ёна васфи шаҳри Румдур, хиндулар тутмиш ватан,
Ташна сурса, боғи абжаддин чиққан анҳори бор.

Бундаги сонлар ифодаланган ҳарфлар жамланганда, “қоғоз” сўзи келиб чиқади.

Увайсий элликка яқин чистон яратган, шулардан ўн саккизтаси шоиранинг турли тўпламлари ва айрим тадқиқотларда эълон қилинган. Чистонлар хилма-хил мавзуларда бўлиб, халқ ижодиётига хос топишмоқ ҳодисасидан ижодий таъсирланиш самараси сифатида ёзилган. Шоира бу хизмати билан XIX аср ўзбек мумтоз адабиётининг жанрий арсеналини бойитди.

Анбар Отиннинг (1870-1915) “Якка байт”лари ҳам алифбе-манзуманинг ўзига хос намунасидир.

У араб ҳарфлари ифодалаган товушларни идрок этишни қулайлаштиришни кўзловчи тўртлик, олтилик, саккизлик ва ўнлик

шаклидаги поэтик тизмалар бўлиб, қофияланувчи сўзларнинг охирги хижосида мунтазам такрорланиб келиши ритмик бир бутунликни таъминлаб келган, бунга ғоявий-ахлоқий руҳи қўшилиб, асарнинг композицион яхлитлигига эришилган.

Одам эрсанг маъни бил дона-дона,
Ватан эрур сенга иккинчи она
Сўзламасдан олдин сўзингни сина
Ҳар бир сўздир умринг ичинда сина.

Шоира биратўла одабийликнинг тўрт фазилатини таъкидлаётир: биринчиси – одабийликнинг бош фазилати бамаънилиги, фаросатлилигида. Аксинча, бемаънилик ва фаросатсизлик – одабийликка зид хислатлар. Иккинчиси – Ватанни иккинчи она ўрнида идрок этиш, уни чин дилдан севиш муҳофазасига фидойи бўлишга шайлик ҳам одабийликнинг зийнати. Учинчи – сўзни амалиётда исботлаш ва тўртинчи – сўзда собитлик, булар бари бир-бирини тўлдирувчи ахлоқий мезонлар бўлиб, одабийлик тушунчасини моҳиятан очишга хизмат қилган. Ҳарфдан ҳарфга ўтган сайин, шоира одабийликнинг янгидан-янги ахлоқий жиоларини намойиш эта боради.

“Б” товуши жилосидан одам адабига зеб берувчи ахлоқий қарашини шундай товлантиради:

Улғаяурсан санда бор ўлса адаб,
Улғаяурсан санда ёр ўлса адаб.
Одам эрсанг, ташқи сурат берма зеб,
Она юртингни ҳамиша айла зеб.

Шоира ташқи кўркка оро бериш одабийликка кирмаслигини, ички гўзалликнинг афзаллигини, Ватанни обод қилиш чинакам инсоний бурчлигини шу йўсинда таъкидлаётир. “Б” товуши баҳонасида шу ғояни умумжаҳоний даражага кўтаради. Дунёда яхши ном қолдириш учун яхши ишлар қилиш зарурлигини уқтиради.

Шу тарика, ғоявий-бадий баркамол алифбе-манзума намунасини яратиб, эл фарзандларининг тезроқ хат-савод эгаллашларига муносиб ҳисса қўшган. Бинобарин, бундай алифбе-манзумалар XX асрда болалар шеъриятида юзага келган алифбе шеърлар-абдседарийлар учун анъанавий замин вазифасини ўтаганлиги билан ҳам қимматлидир.

МАНЗУМА ДОИР ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР: абдседарий, муфрадот, мураккабот, муқаттаот, чистон, лугз, ҳижо, абжад, якка байт, алифбе-манзума, абжад, мувашишаҳ, муаммо, таърих, мусаддас, мусамман, ҳикоят, мақолат, масал, ҳарфий санъатлар, алифбе-газал, алифбе-рубойи, алифбе-мухаммас, танбиҳ.

Билим, кўникма вამалакани ривожлантиришга йўналтирувчи саволлар :

1. Алишер Навоий асарларининг болалар китобхонлигидаги ўрнига муносабат билдиринг.

2. “Хайрат ул-аброр” достонидаги ҳикоят, мақолат ва масаллар, ҳикоялар мазмунини тушунтиринг.

3. “Маҳбуб ул-қулуб” пандномачиликда кимларнинг анъаналаридан илҳомланиб ёзилган ва унинг мазмун-мундарижаси нимадан иборат?

4. Ўзбек тилида битилган илк алифбо-манзума қайси?

5. Мумтоз шеърятдаги ҳарфий санъатлар, абжадхонлик ва уларнинг кўринишлари ҳақида нималарни билиб олдингиз?

6. Алифбе манзумалар (абдседарийлар) ҳақида нималарни биласиз ва уларнинг кўринишлари ҳақида маълумот беринг.

7. Эски мактабларда ўқиш ва ўқитишнинг босқичлари қандай усулларда олиб борилган?

8. Муфрадот нима? Мисол келтириб тушунтиринг.

9. Мураккабот нима? Уни изоҳланг.

10. Муқаттаъот ҳақида маълумот беринг. У эски мактабларнинг қандай босқичи ҳисобланади?

11. Абжадхонлик нима ва у қандай ўрганилган? Шу усулда ечиладиган чистонларга мисол келтиринг?

12. “Саводи таълим” рисоласи қандай асар? Унинг муаллифи ким?

13. Шермуҳаммад Мунис бошланғич синфларда ўқиш ва ёзишни ўргатишда нималарга эътибор қаратган ва бу ҳақда қандай манзума битган?

14. “Чистон” сўзининг луғавий маъноси ва унинг яна қандай номлар билан юритилиши, анъанавийлиги ҳақида мулоҳаза юритинг.

15. Жаҳон отин Увайсий чистонларидан мисол келтириб, таҳлил қилинг.

16. Анбар Отиннинг “Якка байт”лари қандай асар?

17. Алифбе-ғазал, алифбе-рубойи, алифбе-мухаммасларга муносабатингиз?

18. Увайсий чистонларида абжад ҳисобининг қўлланилиши ва улар ечимининг тарбиявий аҳамияти ҳақида қандай тасаввурга эгасиз?

Мавзуга оид тест саволлари:

1. Алишер Навоий ижодининг болалар китобхонлигидаги ўрни қайси асарлар билан белгиланади?

а) “Хайрат ул- аброр”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Арбаин ҳадис”

б) “Фарҳод ва Ширин”, “Лисон ут-тайр”, “Сабъаи сайёр”

д) “Садди Искандарий”, “Лайли ва Мажнун”, “Мантиқ ут-тайр”

е) “Муҳокаматул луғатайн”, “Мажолис ун-нафоис”

2. Қайси жавобда “Хайрат ул-аброр” достонига хос асосий хусусиятлар баён этилган?

а) Достон 1488 йилда ёзилган бўлиб, 64 бобдан таркиб топган;

б) Достоннинг асосини 20 мақолот ташкил этади, ҳикоя ва масаллар уларга иловалар саналади;

д) Шоир бу асарда ахлоқий-таълимий қарашлар силсиласида хулқ-одобни, меҳнатсеварликни, саховатпешаликни, умуман, инсонни шарафловчи эзгу фазилатларни тарғиб, ярамас одатларни эса танқид қилади;

е) барча жавоблар тўғри.

3. Навоий умрининг сўнгида устозлари Саъдий ва Жомийлардан илҳомланиб ёзган дидактик асарининг номи, неча таркибий қисмдан иборатлиги ифодаланган жавобни белгиланг.

а) “Лисон ут-тайр”, етти асосий қисм;

б) “Садди Искандарий”, беш асосий қисм;

д) “Сабъаи сайёр”, етти қисм;

е) “Маҳбуб ул-қулуб”, уч қисмдан иборат;

4. “Махбуб ул-қулуб”даги “танбиҳ” сўзининг маъноси ва мазмун моҳияти қайси жавобда тўғри?

- а) Ножўя хатти-ҳаракат учун бериладиган таъзир, қойиш, гоҳлантириш ёки жазо;
- б) Навоийнинг узоқ ҳамда мураккаб ҳаёт тажрибаларининг натижалари, хулосалари бўлиб, афористик характерга эга;
- д) лўнда, қисқа ва образли қилиб яратилган ҳикмат ва донолик намуналари;
- е) б ва д жавоблар.

5. “..Бу пайтда менинг қизиқувчан таъбим Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” достониға кўнгил қўйган эди. Мен бу асарни такрор-такрор ўқир, ёш кўнгил ундан баҳра топомқда эди. .. Ундаги ажойиб ҳикоятларға ўрганиб қолдим, қуш тилидан айтилган киноя ва мажозий фикрлар менга ошно бўлиб қолди”. Бу эътироф қайси ижодкор таржимаи ҳолиға хос ва у қандай муносабат билан айтилган? Тўғри вариантни аниқланг.

- а) Саъдий таржимаи ҳоли, “Тулистон” достонининг ёзилиш сабаби;
- б) Жомий таржимаи ҳоли, “Баҳористон” дебочасида;
- д) Навоий таржимаи ҳоли, “Лисон ут-тайр” достонининг ёзилиш сабабини изоҳлаш;
- е) Ибн Сино таржимаи ҳоли, “Тайр рисоласи”ни ёзиш жараёнида.

6. Мажозий персонажлар – Симурғ, Ҳудҳуд ва қушларнинг рамзий маъноси ҳамда улар иштирок этган асар номи тўғри қайд этилган жавобни белгиланг.

- а) Симурғ – худо, Ҳудҳуд – шайх, муршид, қушлар – кишилар; “Лисон ут-тайр”;
- б) Симурғ – ўттиз қуш, Ҳудҳуд – попишак, қушлар – инсонлар; “Тайр рисоласи”;
- д) Симурғ – си мурғ, Ҳудҳуд – подшо, қушлар – халқ; “Мантиқ ут-тайр”;
- е) Симурғ – уч қуш, Ҳудҳуд – оддий қуш, қушлар – табиат рамзи, “Тайр рисоласи”

7. Абдседарий мазмуни ва моҳияти қайси жавобда тўғри қўлланган?

- а) Алифбе манзумалар – ўқиш ва ёзишни ўргатишга асосланган;
- б) Алфавит, ҳарфларни ўргатган;
- д) Кирилл алифбосига асосланган “Ўқиш китоб”лари;
- е) Она тили дарсликлари.

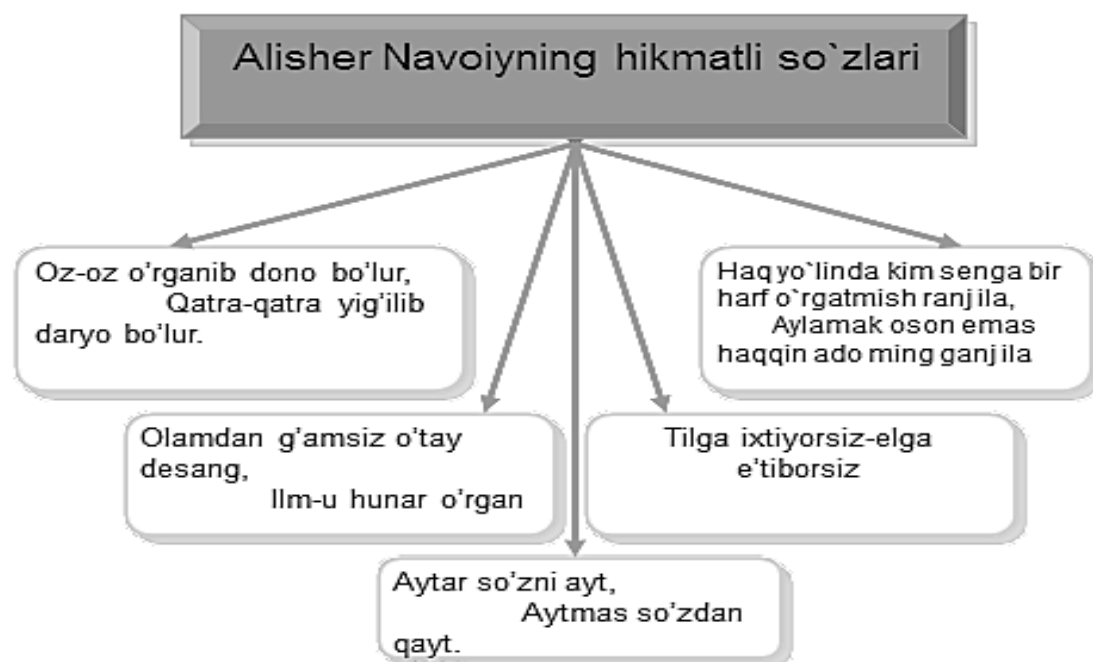
8. Ўзбек тилида битилган илк алифбо-манзума номи ва муаллифи баён этилган жавобни белгиланг.

- а) “Муфрадот”, Мирали Табризий;
- б) “Якка байтлар”, Анбар Отин;
- д) “Сирот ул-хат”, Султон Али Машҳадий;
- е) “Саводи таълим”, Шермуҳаммад Мунис.

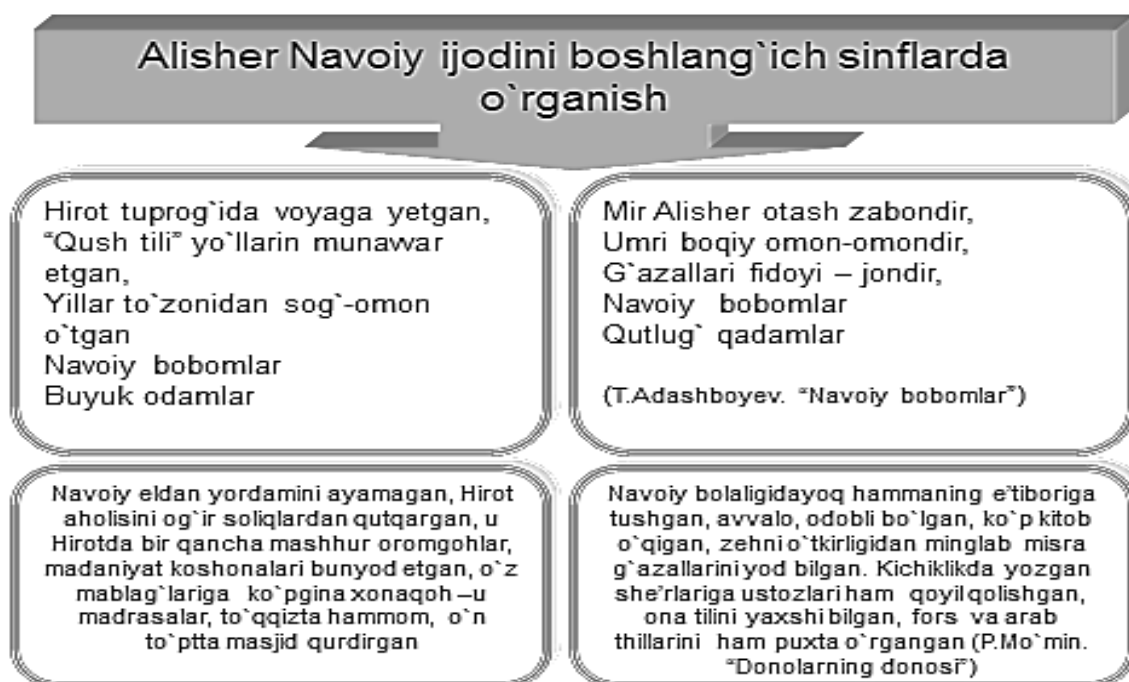
14-слайд



Alisher Navoiy siymosining badiiy ifodasi navoiyshunoslar e'tiborida bo'lgan. Jumladan, Oybekning mashhur "Navoiy" romani, Uyg'un va Izzat Sultonning "Alisher Navoiy" dramasi, M.Osimning "Zulmat ichra nur" qissasi, Oybekning "Alisherning yoshligi" qissalari kabi asarlar muayyan badiiy yoki ilmiy maqsad bilan yozilgan va bu maqsadga erishilgan



16-слайд



17-слайд



18-слайд



Тавсия этилган адабиётглар:

1. Алишер Навоий. Ҳайрат ул- аброр. Насрий баён. –Т.:FACH, 1967.
2. Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. –Т.:FACH, 1983.

3. Алишер Навоий. Лисон ут -тайр. –Т.: ҒАҶН,1984.
4. Алишер Навоий. Қизиқ ҳикоятлар. –Т.,1991.
5. Алиқулов Ҳ., Омонбоев Р. Жомий ва Довоний таълим-тарбия ҳақида. –Т.,1984.
6. Абдурахмон Жомий. Баҳористон. –Т.:ҒАҶН, 1979.
7. Абу Али ибн Сино. Саломон ва Ибсол. –Т.:ҒАҶН, 1980.
8. Анбар Отин. Шеърлар. Рисола. –Т.: ҒАҶН,1970.
9. Имом Исмоил ал-Бухорий.Ҳадис.4 жилдлик. –Т.,1991.
10. Кайковус. “Қобуснома”. –Т.,1986.
11. Муродов А. Ўрта Осиёда хаттотлик санъати тарихидан. –Т.:Фан, 1971.
12. Увайсий. Девон. –Т.:Ўздавнашр,1963; яна: Кўнгил гулзори. – Т.:ҒАҶН,1983.
13. Увватов У. Имом Исмоил ал-Бухорий. Рисола. –Т.,1988.
14. Чор китоб. Олим Бўри тарж. –Т.:Чўлпон, 1992.
15. Шермуҳаммад Мунис. Саводи таълим. –Т.,1997.
16. Қодирова М. XIX аср ўзбек шоирлари ижодида инсон ва халқ тақдири. –Т.:Фан, 1977; яна: Увайсий. –Т.:Фан, 1983.

В. ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Режа:

1. Миллий уйғониш ҳаракатининг болалар адабиётини юзага келтиришдаги роли
2. Абдулла Авлоний – ислохотчи педагог ва болалар шоири
3. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий – маърифатпарвар болалар шоири
4. Элбек – болалар шоири, носири ва ислохотчи муаллими

Миллий уйғониш ҳаракатининг болалар адабиётини юзага келтиришдаги роли. Ўлкамизнинг илмий-маърифий тараққиёти тарихида буюк ислохотлар кўп кузатилган. Милоддан етти аср илгари Хоразм заминида юзага кела бошлаган “Авесто” минг йилдан зиёдрок вақт мобайнида Ўрта Осиё халқларининг нафақат диний, балки маънавий-маърифий маёғи бўлиб келди. IX-XII асрдаёқ юртимиздан етишиб чиққан Форобий, Хоразмий, Ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Абулқосим Замахшарий, Имом Исмоил Бухорий сингари ўнлаб мутафаккир алломаларнинг илмий-бадий мероси нафақат бизнинг, умуман, инсониятнинг маънавий-маданий тараққиёти учун бебаҳо хазина саналади. Шунингдек, темурийлар даврида илмий кашфиётлари билан жаҳонга донг таратган Мирзо Улуғбек, Али Қушчи, Қозизода Румий илм-маърифат оламида яқдиллик билан эътироф этилади. Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби мутафаккирларнинг сўз ва қалам сеҳри ҳам дунё тамаддунида алоҳида ўринга эга.

XIX асрдаги Ўрта Осиёнинг Бухоро амирлиги, Хива ҳамда Қўқон хонлигидаги иқтисодий, сиёсий, маънавий-маърифий, диний инқироз ва

низоларнинг оқибати, ўлканинг жаҳолат ва мустамлака ботқоғига ботирган эди. XX аср Шарқининг энг машхур, энг тараққийпарвар ҳаракати – жадинчиликка асос солган Исмоилбек Гаспирали тўғри эътироф этганидек: “Шижоат майдонида Темурларнинг, Шайбонийлар исми-шарифлари унутилгани каби илм майдонида Ибн Синолар, Форобийлар, маориф майдонида Али Қушчи, Улуғбеклар ёддан чиқиб, бутун Мовароуннаҳр бир хонақойи паришон ва диёри дарвешон ўлмиш эди. Илм, ҳилм, маориф иззат-нафс ва ҳайсиёт (ҳурмат-эътибор) риёкорликка айланган эди...”

Шу сабабли мустақиллик йилларида Б.Қосимов, О.Шарафиддинов, Н.Каримов, Ш.Ризаев, Ҳ.Болтабоев сингари етук адабиётшунос олимлар ҳамда ёш тадқиқотчилар томонидан ўтмишдаги давр мураккабликлари, жадин адибларининг фаолияти теран тадқиқ этилди. Миллий уйғониш, миллатнинг ўзлигини англаш жараёни мазкур давр адабиётининг руҳи ва мазмунини ташкил қилганидек, ўзбек болалар адабиётининг расман қарор топиши ҳам умумадабий ҳодисанинг янги бир қирраси сифатида майдонга келди.

ХИХ асрнинг 90 йилларида янги усулдаги мактаблар тизими Туркистонга ҳам етиб келади. 1893 йили Исмоилбек Гаспиралининг ўзи Бухорога келиб, амир билан учрашади ва янги мактаб очишга муваффақ бўлади. Чор ҳукуматининг мақсад ва интилишларига зид бўлган бундай мактаблар Туркистоннинг бошқа ўлкаларида ҳам бирин-кетин очила бошлайди. Маълумотлар шуни кўрсатадики, 1907 йили туркистонда 30 та жадин мактаби бўлиб, 1300 нафар бола ўқиган. Шуни ҳам қайд этиш керакки, 1884 йилда Тошкентда биринчи рус-тузем мактаблари очилган эди. 1892 йилда ўлкада уларнинг сони 21 тага етган бўлса, 1917 йилнинг бошларида 170 тани ташкил қилган.

Шундай бўлса-да, “икки буюк аср оралиғи”да ўзбек болалар адабиётининг чинакам моҳиятига мос қиёфаси *уч асосий воқелик* асосида қад ростлади. **Биринчиси**, шу давр адабий ҳаётининг янгилалишига кўра, Хоразмда Огаҳий, Баёний каби ижодкорлар ташаббуси билан таржима мактабининг майдонга келишидир. Шу муносабат билан ўнлаб асарлар форс тилидан таржима қилинди. Тошкентда машхур ҳинд эпоси “Қалила ва Димна”ни Фазлуллоҳ Алмаий (1852-1891), араб эртаклари “Минг бир кеча”ни Сидқий Хондайлиқий (1884-1934) форсчадан ўзбекчага ўгирадилар. Шунингдек, Муродхўжа домла томонидан Саъдий Шерозий “Гулистон”ининг янги таржимаси амалга оширилади. Натижада, ХИХ асрнинг 80-йилларида Л.Н.Толстой, 90-йилларда А.С.Пушкин, А.А.Крилов номлари бадиий таржималар орқали ўзбек ўқувчиларига танила борди. Кейинчалик бу адибларнинг асарлари жадин мактаблари дарсликларига ҳам киритилган.

Иккинчиси, XX аср бошларидаги маърифатпарвар педагог ва адиблар Саидрасул Азизий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Маҳмудхўжа Бехбудий, Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, элбек ва бошқа ўнлаб зиёлиларнинг “усули жадин”

мактабларида таҳсил олувчи ўзбек ўқувчилари учун яратган элликдан ортик алифбо ва ўқиш китоблари бу жараёнинг юзага чиқишига асос бўлди. Бу дарсликлар, аввало, болаларбоп махсус асарлар ижод этиш анъанасини бошлаб берганлиги билан диққатга сазовор. Негаки, халқ болаларини маърифатли қилишни кўзлаб очилган янги усулдаги мактаблар учун ўзлари тузган “Китобат ут-атфол” (Беҳбудий), “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”, “Мактаб гулистони” (Авлоний) “Енгил адабиёт”, “Қироат китоби”, “Ўқиш китоби” (Ҳамза), “Таҳсиб ус-сибён” (“Болалар тарбияси”), “Қиз бола ёки Холида” (С.Айний), “Ўқу” (Фитрат) сингари дарсликларда ҳаётининг воқеликнинг бадиий ифодасида болаларнинг ёш хусусиятига алоҳида эътибор қаратилади. Бу ҳақда адабиётшунос олим Р.Баракаев кенг қамровли маълумот беради¹⁵.

Учинчиси эса ўзбек болалар матбуоти инкишофи ва уларнинг ёш авлодга алоҳида таъсири ҳодисасидир. У 1919 йилдан эътиборан ёш китобхонларни бир маслакка уюштириш, тарбиялашга бел боғлайди. Гарчи 20 йиллардаги адабий-бадиий журналларнинг фаолиятлари бирмунча қисқа бўлган эса-да, уларнинг болалар адабиёти ривожига қўшган ҳиссаси диққатга сазовор. 20 йиллар ўзбек болалар адабиёти матбуот саҳифаларида туғилганлиги, улар таълим-тарбияни жонлантиришда самарали таъсир кўрсата олганлигини таъкидловчи эътирофлар талайгина¹⁶. Ҳақиқатан, 1919 йил 23 майда Самарқанддаги 1-тотор билим юрти ўқувчилари томонидан чиқарилган “Болалар йўлдоши” журнали ўз фаолиятини шундай даъват билан бошлаган эди: “Мажалла икки бўлак берилиб, аввалги бўлаги ўқувчилар қалами ила олиб борилур, кейинги бўлаги ўқувчилар тўлдира олмаганда ёзувчилар тўдаси (ҳайъат таҳририяти) қўлидан ўтказилур ва мумкин бўлган қадар ўқувчиларга ўрин кўпроқ бериладир... Туркистон ўлкасидаги ёш ўқитувчилар, албатта, бу зўр тилак ила майдонга қўйилган мажаллага товуш берсунлар”¹⁷. Нашрлар атрофига уюшган Садриддин Айний, Раҳим Маҳмудий, Абдулхабир Абдулла ўғли, Абдурашид Абдужаббор ўғли каби ёзувчи ва шоирлар болалар ҳаётига оид мақола, ҳикоя ва шеърлар ёзиб туришган.

Манбаларда шу йили яна бир журнал чиққанлиги қайд этилади: “1919 йил май ойларида, – деб маълумот беради Қ.Орипов, – “Ёш шарқ” номли журнал босмадан чиқади. Бу журналга Финкельштейн муҳаррирлик қилади, журналнинг редколлегиясида маҳаллий ёшлардан Раҳим Иномов, Боту ва бошқалар бор эди. Бироқ бу ёшлар журнали биринчи сонидан сўнг газетага

¹⁵ Қаранг: Баракаев Р. Ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди. – Тошкент: Фан, 2004.

¹⁶ Бу ҳақда қаранг: Орипов Қ. Ўзбек совет болалар адабиётининг вужудга келишида матбуотнинг роли (20 йиллар) / Халқлар дўстлиги – адабиётлар дўстлиги. – Тошкент, 1972. – Т. 99. – Б. 121-144; Суюмов А. Болалар журналлари ҳақида // Совет мактаби. - 1970. № 6. – Б. 32-37; Қорив Б. 30 йиллар ўзбек совет адабий журналлари / Ўзбек совет адабиёти тарихи. – Тошкент, 1971. – Т. 2. – Б. 614-625.

¹⁷ Qarang: Bolalar yo'ldoshi. –1919. № 1. – В. 3.

айлантирилди”. Зиё Саид, Боту, Акмал Икромов, Аъзам Аюб, Усмонхон, Жулкунбой, Мирмулла, Чўлпон, Элбеклар газета билан ҳамкорлик қилиб, унинг 5-дан 10-сонигача чиқаришга муваффақ бўладилар¹⁸.

1921 йилнинг мартада халқ маорифи комиссарлиги томонидан “Болалар дунёси” номли яна бир журнал чоп этилган. Ушбу нашрнинг етакчи мақсадлари болалар ва ўсмирларнинг қизиқишлари ҳамда янгича қарашларини тарғиб этиш бўлган. У “ёш ўқитувчилар орасида онг-билим тарқатув йўлида чиқарилатурғон ўзбекча болалар журнали” эди. Гарчи давлат Миллий кутубхонасида мазкур нашрнинг бор-йўғи биргина сони сақланиб қолган бўлса-да, унда чоп этилган мақола, шеър ва ҳикоялар журналнинг умумий мундарижаси ҳақида тасаввур уйғота олади. Жумладан, ундаги Чўлпоннинг “Капалак” шеъри, Мажид Усмоннинг “Қимматли тортик”, Субутой, Хуршид, Зариф Вали, Раҳим Солининг шунга ўхшаш ҳикоялари, бадий лавҳалар, яъни “болаларга қизиқарлик ҳар хил ҳикояча, шеър, адабий-тарихий парчалар билан зийнатланган”лиги эътиборга лойиқ.

Бундан ташқари, ўша йилларда давлат нашриёти томонидан болалар учун “Шарқ чечаги” номли яна бир журнал чоп этилган. Бироқ унга доир маълумотлар Боис Қориев (Олтой)нинг диссертациясидагина учрайди. Мазкур тадқиқотда қайд этилишича: “Болалар дунёси” журнали 3-4-сонлари бирга “Шарқ чечаги” номида чикди. Бу сонда Андерсеннинг “Маргаритка”, “Қуш кўшиғи” сарлавҳали ҳикояларининг таржимаси берилган. Яна, Ёкуб Файзийнинг “Кичкина ёзувчи” ҳикоячаси, А.Қодирийнинг Жулкунбой имзоси билан “Таёқ мактаби” сарлавҳали асарлари эълон қилинди”¹⁹.

Бу далиллар нашр саҳифаларида кўпроқ бадий ижод намуналари берилгани, улар асосан, болаларга мўлжаллаб ёзилганини асослайди. Масалан, Абдулла Қодирийнинг “Жулқунбой” имзоси билан ёзилган “Таёқ мактаби”да эски мактаб ўқувчиси Мухтор тимсоли, унинг образи орқали илм даргоҳларидаги ички тартиблар, ўқитиш усуллариининг қониқарсизлиги, домлаларнинг таёқли муносабати реал акс эттирилгани қайд этилган.

Туркистонда болалар журналларининг узвий наشري 1929 йилдан бошланган. Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлиги томонидан чиқарилган ойлик бадий, танқидий-библиографик “Ёш куч” журнали” шу маънодаги дастлабки нашрдир. Унинг мақсади ва йўналиши қуйидаги мурожаатномада аёнлашади: “Болалар! Қўлингизда бўлган журналимиз сизларни тўплашда, уюштиришда, тарбиялашда катта кўмакчидир. Журналга муштарий бўлишингиз етмайди. Унга ёзувчи бўлиб, ҳар хил шеър, ҳикояча, мақолалар бериб туриш учун ёзғувчи ёш кучлар журнал теграсига тўпланишлари керакдир.”²⁰

¹⁸ Ўша манба.

¹⁹ Қориев Б. (Олтой). 20 йиллар ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари (шу давр журналлари асосида): Филол.фан.номзоди... дисс. – Тошкент, 1967.

²⁰ Ramzi M. Armug‘on // Yosh kuch. – 1929. - № 1. – В. 1.

Бундан ташқари, 1929 йилда “Ўзбекистон Марказқўми қошидаги фирқа болалар ташкилоти Марказий бюросининг фикр тарқатувчиси” сифатида иш бошлаган “Ленин учкуни” (1991йилдан “Тонг юлдузи”) газетасини ҳам узлуксиз нашр сифатида эътироф қилиш лозим. Муҳими, шу каби болалар ва ўсмирлар учун махсус чиқарилган газета-журналлар фаолияти, сўнгра, 1925-27 йиллардан бошлаб “Ўзбек секцияси” нашриётининг (ЎзГИЗ) чет эл ва қардош халқлар болалар адабиётидан таржима асарлар нашр эта бошлагани, қолаверса, С.Айний, А.Қодирий, Ғ.Ғулом, Ғайратийларнинг болалар учун ёзган асарлари ўзбек болалар адабиётининг чинакам тадрижига ҳисса қўша олди ва бу йўлдаги мустаҳкам қадам эди. Шунингдек, Шокир Сулаймон ва Ғайратий каби истеъдодли адиблар болалар учун кўплаб ҳикоялар ва шеърлар ёзгани эътироф этилади. Зеро, ўзбек болалар адабиётининг шаклланишида турли хил ўқиш китоблари, хрестоматиялар, театр асарларининг аҳамияти катта бўлган. Бунда Элбек муаллифлигидаги “Ўзбекча ўқуш” китоби ҳам алоҳида таъкидланади²¹.

Умуман, ўтган асрнинг 20 йилларидаги мактаб дарсликлари ва матбуот саҳифаларида эълон қилинган болалар адабиёти намуналари ҳодисанинг муайян тизимлашувини бошлаб бергани билан эътиборлидир. Бинобарин, ўзбек болалар адабиёти – *шеърляти, насри ва драматургияси* ўтган асрнинг 20 йилларида шу зайлда қарор топиб улгурди. А.Қодирийнинг “Улоқда”, “Жинлар базми” ҳикоялари ёш қаҳрамонлар руҳияти талқинига кўра болалар адабиёти ҳодисасининг эҳтиёжи билан пайдо бўлгани-да, шу ҳақиқатни ойдинлаштиради.

XX асрнинг арафаси ва бошларида ўзбек болалари учун ихтисослашган махсус бадиий адабиёт яратиш ҳаракати юзага келиб, изчил тусга кира бошлагач, Сирожийнинг “Болалар адабиёти тўғрисида бир фикр” (“Маориф ва ўқитғувчи” журнали, 1921 йил, 3-сон, 30-31-б.), “Қизил ўзбек матбуотида болалар адабиёти” (“Зарафшон” газетаси, 1924 йил 21 июнь, 157-сон), Зариф Баширнинг “Болалар адабиёти керак” (“Туркистон” газетаси, 1923 йил, 27 апрель), Ғози Олим Юнусовнинг “Болалар адабиёти ҳақида” (“Маориф ва ўқитғувчи” журнали, 1925 йил, 3-сон), Шокир Сулаймоннинг “Болалар адабиёти нашр қилиш керак” (“Қизил Ўзбекистон” газетаси, 1926 йил, 30 сентябрь, 224-сон) мақолаларида йигирманчи йиллар болалар адабиёти олдида турган муҳим вазифалар хусусида фикр юритилган. Ниҳоят, болалар адабиётига, аввало, шу олам вакиллари учун махсус яратилган асарлар сифатида қараш анъанага айланди. Бунда, жаҳон ва рус болалар адабиётининг илғор анъаналари, бой тажрибаларининг таъсири ҳам катта бўлди. Ниҳоят, *болалар олами ва қизиқишлари, ёш хусусиятлари, диди ва тилига мос, тафаккури ва тасаввурига хос тарзда яратилган бадиий ижод намуналари алоҳида йўналишни ташкил этиш даражасига эришади.*

²¹ Шермухамедов П. Ўзбек болалар адабиётининг шаклланиш босқичлари / Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараён. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 23-27.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ўзбек болалар адабиётининг илк қадамлари даставвал, ўқиш китоблари бағрида туғилди. Чунки бошланғич синфларнинг ўқиш дарслари ўз моҳияти, мақсад ва вазифаларига кўра таълим тизимида алоҳида ўрин тутди; унинг заминиди ўқувчилар саводхонлигини таъминлаш билан бирга, уларни бадиий адабиётнинг сеҳрли оламига олиб кириш кўзда тутилади. Бу жиҳат илк дарсликларданок анъанага айланиб келаётир, десак хато бўлмайди. Адабиётшунос Р.Баракаев ўзбек адабиётидаги болалар учун махсус яратилган илк алифбо Саидрасул Азизийнинг “Устои аввал” (1902) китоби эканини таъкидлайди. Шундан кейин эса 1917 йил октябрига ислохотчи педагог ва адибларнинг элликка яқин номдаги алифбо ва ўқиш китоблари нашр қилинганини қайд этади. Бунда Мунавварқори Абдурашидхоновнинг “Адиби аввал”(1907), “Адиб ус-соний”(1909), Серикбой Оқаевнинг “Хрестоматия, яъни терма китоб”(1911), Қори Усмон ибн Абдуҳолик Шошийнинг “Таълими аввал”(1910), Мулла Ғуломиддин Акбарий(Кабирзода)нинг “Таълими соний”(1912), Абдуваҳоб ибн Абдулло Ҳўқандийнинг “Таҳсили алифбо” (1912), Муҳаммаджон Расулийнинг “Болалар боғчаси”(1915), Муҳаммадамин Фаҳриддиновнинг “Раҳбари соний”(1916) сингари алифбо ва ўқиш китоблари, ниҳоят, Абдулла Авлоний ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий дарсликларини бирма-бир санаб ўтади. Уларнинг умумий хусусиятлари ҳақида эса: “Юқорида номлари зикр этилган алифбо ва ўқиш китоблари деярли тўлиғича **бадиий матнлардан** ташкил топгани сабабли уларни истисносиз, **бадиий адабиёт намуналари** сифатида ҳам тадқиқ этиш жоиз”, – деган мулоҳазани илгари суради ва бу типдаги китобларнинг пайдо бўлишини **ўзбек болалар адабиётидаги ҳақиқий туғилиш**, деб ҳисоблайди²².

Бундай эътирофни яна бир манба тасдиқлайди: “10 йилларнинг бошида, – деб ёзади Б. Қосимов, – бемалол айтиш мумкинки, янги адабиёт шаклланиб улгурган эди. Бу борада 1901 йилда чоп этила бошлаган Мунавварқорининг “Адиби аввал”, “Адиби соний”, Саидрасул Азизийнинг “Устои аввал” (1902), Алиаскар Калининнинг “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим”, Рустамбек Юсуфбековнинг “Таълими аввал”, “Таълими соний” каби дарслик ва дарслик-мажмуалари, хусусан, улардаги ихчам дидактик шеър ва ҳикоялар янги адабиётнинг шаклланишида илк тажрибалар вазифасини ўтади”²³.

Дарҳақиқат, миллий уйғониш ҳаракатининг ўзбек болалар адабиётини юзага келтиришдаги роли ҳам аслида шундай дарсликлар ва бадиий ижод намуналарининг алоҳида ўрни билан белгиланади. Зеро, ўзбек болалар адабиёти тарихини ёритишда ўтган аср бошларида етишиб чиққан кўпгина

²²Қаранг: Баракаев Р. Ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди. – Тошкент: Фаъ, 2004. – Б. 27-29.

²³Қаранг: В.Қосимов ва бoшқ. Milliy uygʻonish davri oʻzbek adabiyoti. - Т., 2004. – В. 210.

маърифатпарвар адиблар фаолияти ва уларнинг дарсликлари муҳим аҳамият касб этади.

Мунавварқори Абдурашидхонов (1878-1931). Мунаввар – “нур олган”, “нурли” дегани. Бу сўзни зиёли ўрнида ҳам қўллайдилар. Қори – Қуръонни маромига етказиб ўқийдиган кишиларга нисбатдир.

Мунавварқори ўз номига муносиб, мактаб-маориф ислоҳоти, миллий мактаб яратиш, чет элга болаларни ўқишга юбориш, бойларнинг бошини қовуштириб, маорифга хизмат қилдириш, турли хайрия жамғармалари тузиш каби фаолиятида ҳам, адиб ва мураббий сифатида ҳам зиё тарқатувчи зот эди. Таъкидлаш жоиз, Мунавварқори бошқа жаҳид адибларига нисбатан, жуда кеч – 1999 йилнинг апрелида оқланди. Шунгача у ҳақда хорижда мақолалар ёзилган, холос. Фақат истиқлолдан кейингина Б.Қосимов, С.Холбоев, С.Ахмедов, И.Абдуллаев, Н.Авезов, Н.Эргашова каби тадқиқотчилар мақоласида адибнинг жаҳидчилиқ, маърифатпарварлик ҳамда педагогик фаолияти кенг ўрганила бошланган. Бу ҳақда Б.Қосимов шундай ёзади: “Мунавварқори яқин тарихимизнинг энг ёрқин шахсиятларидан. У миллатнинг уйғонишига ёрдам берадиган деярли ҳамма соҳа билан шуғулланди. Лекин улардан учтаси ажралиб туради. Булар: маориф, матбуот, сиёсий фаолият”²⁴. Дарҳақиқат, муаллимлик унинг биринчи касбидир. Мунавварқори 1901 йилда Тошкентда биринчилардан бўлиб “усули жаҳид” мактаби очади. Бунда унинг дарсликлари алоҳида қийматга эга. У мадрасаларда асосий дарсларни араб тилида эмас, балки она тилида олиб бориш, диний сабоқлар билан бирга, ижтимоий фанларни ўқитиш масаласини кун тартибига қўяди. Усули жаҳид мактаблари фаолиятини теран ўрганиб, онгда, фикрлашда, маорифда ўзгариш ясамай туриб, жаҳолатдан қутулиб бўлмаслигини биринчилар қатори англаб етади. Мунавварқори мадрасаларда йиллар мобайнида ўқитиладиган билимга тез, осон ва енгил олиб борадиган йўлни топиш ҳақида қайғуради. У янги қўлланмаларни, фундаментал, замонавий педагогика асосида кичик мактаб-мадрасаларни ташкил этишни хоҳларди.

Мунавварқори усули жаҳид мактаблари учун сув ва ҳаводек зарур бўлган дарслиқ ва дастурларни ишлашга киришади. 1907 йилга келиб “Адиби аввал” дарслигини яратди. Ўзбек тилидаги деярли илк алифболардан бўлган бу китоб Саидрасул Азизийнинг “Устози аввал” дарслиги билан олдинма-кетин босилиб чиқади. У тез орада Туркистондаги барча мактаб ўқитувчилари томонидан яхши кутиб олинади ва амалиётга татбиқ қилинади.

Ислоҳотчи педагог 1912 йилга келиб, ўқувчиларга ҳуснихат, жуғрофия, ислом тарихи, турк қавмлари тарихи фанларини ўқита бошлайди, мактаб остонасига қоровул қўйиб, ижтимоий соҳалардан сабоқ беради.

²⁴ Bu haqda qarang: B.Qosimov. Milliy uygʻonish. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2002. – B. 235.

Унинг “Адиби аввал” алифбеси ва “Адиби соний” ўқиш китоби дарслик-мажмуа йўсинида ёзилган бўлиб, кўплаб шеър ва ихчам ҳикояларни ўз ичига олганлиги билан диққатга сазовор. Улар мавзусига кўра ранг-баранг: кўпчилиги ахлоқий-тарбиявий, тарихий, ижтимоий мавзуда бўлиб, йўналишига кўра, ибратомуз пандлардан ташкил топган; тили содда, ўқилиши қизиқарли.

Хусусан, “Адиби соний” бошланғич синф ўқувчиларига алифбедан кейинги ўқиш китоби эканлиги сабабли бевосита кичкинтойлар диди, тилига мос, содда усулда ёзилган. Ўша давр алифбо ва ўқиш китобларининг ўндан ортиқ рўйхати назарда тутилса, Мунавварқори дарслиги кичкинтойлар ёш хусусияти инобатга олиниб ёзилган дастлабки ўқиш китобларидан эканлиги ойдинлашади.

“Адиби соний”да болаларни киндик қони тўкилган она-Ватанга меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялаш, Ватан тупроғини, унинг беназир табиятини тўлиб-тошиб куйлаш руҳидаги ҳикоятлар алоҳида ўрин эгаллайди. Мухими, бундай матнлар болаларбоп ифода услубига эгаллиги билан эътиборни тортади. “Адиби соний”даги матнларнинг баъзилари мумтоз адабиётдан давом этиб келаётган ва халқ орасида анча машҳур ривоятлар (“Искандар Зулқарнайн”, “Одоб”, “Искандар ила Арасту”, “Ёлғончилик зарари”) бўлса, айримлари рус адабиётидан қилинган таржималар (“Икки йўлдош”)дир. Шу билан бирга, ўқиш китобидан болалар олами, уларнинг турли феъл-атворидан ҳикоя қилувчи дидактик матнлар (“Кўр ила дўхтир”, “Ориф ила Содик”, “Аҳмад ила онаси”) ҳам ўрин олган. Дарсликдаги ҳикоя ва шеърлар, қиссадан ҳисса тариқасида келтирилган байтлар эса унинг болалар адабиёти намунаси сифатида ўрганишга ҳам асос бўлади.

Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919). Маҳмудхўжа Бехбудий XX аср бўсағасидаги Туркистоннинг орзу-армонларидан бири сифатида майдонга келди.

У ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ҳаракатларида фаол қатнашган энг йирик намояндаси, янги замон ўзбек маданиятининг асосчиси эди. Туркистон жаҳидларининг тан олинган раҳнамоси, мустақил жумҳурият ғоясининг яловбардори, янги мактаб ғоясининг назариётчиси ва амалиётчиси, ўзбек драмачилигини бошлаб берган биринчи драматург, театрчи, ношир, журналистдир. У тарихимизнинг ғоят оғир ва мураккаб даврида яшади. Маҳмудхўжа Бехбудий 1875 йилнинг 19 январиди Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида руҳоний оиласида дунёга келган. Бехбудий дастлаб Самарқанд мадрасасида, сўнгра Бухорода таҳсил кўрган. Анъанавий таҳсилдан сўнг ўз устида кунт ва сабот билан ишлаш орқали у қози, муфти даражасига кўтарилади. Маҳмудхўжа дунёқарашининг шаклланишида эса Русия жаҳидчилиқ ҳаракатининг асосчиси Исмоил Гаспиралининг хизмати катта бўлган.

1899-1900 йилларда Бехбудий бухоролик дўсти Ҳожи Бақо билан ҳаж сафарига чиқади. Сафар унинг янги мактаб ҳақидаги қарашларини янада мустаҳкамлайди. Унинг ташаббус ва ғайрати билан 1903 йилда Самарқанд

атрофидаги “Ҳалвойи”, “Ражабамин” қишлоқларида янги мактаблар ташкил топади. Адиб ушбу мактаблар учун дарсликлар тузишга киришади.

Бехбудий Туркистонда жаидлар ҳаракатининг етакчи вакилларида бири сифатида саводсизлик, жоҳиллик, қолоқлик, маданиятсизликка қарши қизғин кураш олиб борди. Мактаб маориф ишларини ривожлантириш ғоясини тарғиб этиш Бехбудий фаолиятининг туб асосини ташкил қилади. Бехбудий Бухорода амирлик тузумига маълум бир ислохотларни киритиш ва шу билан миллий маданиятни ривожлантиришни истаган.

Ўтган аср бошларида Туркистон учун шундай ойна керак эдики, токи ундан миллат ўз қабоҳатини ҳам, малоҳатини ҳам кўра олсин. Мана шу эҳтиёж ва зарурат Бехбудийни театр ва матбуот сари бошлади. “Падаркуш” шу тариқа майдонга келди. Муаллиф “Миллий фожиа” атаган 4 манзарали бу драма жаҳолат ва нодонлик ҳақида, ўқимаган боланинг бузуқ йўлларга кириб, ўз отасини ўлдиргани ҳақида ҳикоя қилади.

Бехбудийнинг публицист сифатидаги фаолияти адиб истеъдодининг жуда ёрқин бир қиррасини ташкил этади. У ўз умри давомида юзлаб мақолалар ёзди. Ўзининг Миллат ва Ватан, жамият ва ахлоқ ҳақидаги фикрларини кўпроқ мақола ва чиқишларида ифода этди.

Миллати, Ватанининг тақдирига бефарқ бўлмаган жаидчилик ҳаракатининг раҳнамоси Маҳмудхўжа Бехбудий мактаб ва мадрасалардаги таълим тизимини, ўқитиладиган фанларни, дарсликларни исломий, шарқона анъаналарни сақлаган ҳолда ислоҳ қилиш тарафдори эди. Шу мақсадда у “Мунтахаби жуғрофияи умумий” (“Қисқача умумий география”), “Китобат ул-атфол” (“Болалар мактуби”), “Тарихи мухтасари ислом” (“Исломнинг қисқача тарихи”), “Амалиёти ислом”, “Мадхали жуғрофияи умроний” (“Аҳоли географиясига кириш”), “Мухтасари жуғрофияи русий” (“Россиянинг қисқача географияси”) каби олти та дарслик яратди. Булар илк ўзбек мактаблари учун тузилган дарслик ва қўлланма сифатида эмас, тил, ёзув, маданиятимиз тараққиёти нуктаи назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Маҳмудхўжа Бехбудий “Китобат ул-атфол” дарслигида қатор муаммоларни кўтариб чиққан ва уларнинг ечими билан боғлиқ фикр-мулоҳазаларни билдирган. Адиб тилдаги қоришиқликдан воз кечиб, ўзбек тилининг ҳамма учун тушунарли бўлишини таъминлашга ҳаракат қилган. Бехбудий биринчилардан бўлиб, тилимизга пунктуация – тиниш белгиларини олиб кирди.

“Китобат ул-атфол”да ўн та румуз – тиниш белги келтирилган. Бехбудий тиниш белгиларига уларнинг аҳамиятини тушунган мутахассис сифатида муносабатда бўлди. Румузлар:

Аломати савол – [?]

Аломати нидо, таажжуб, хитоб – [!]

Аломати мутариза – [()]

Аломати муммайиза – [“”]

Икки сўзни фарқ қилатургон аломат – [–]

Аломати муродофот, яъни иккиси бир поғонада – [-]

Озгина турмоқ учун – [,]

Баён ва тафсил учун – [:]

Нотамом сўзлар, киноя, мубҳам ва маҳзуфлар аломати – [...]

Сўзни охири ёки вақти том аломати – [.]

1. Нукта [.] - ёзув белгиси сифатида қадимги араб манбаларига бориб тақалади. У ўзбек тилида XIX асрнинг 2-ярмидан бошлаб ишлатила бошланган. Беҳбудий мазкур тиниш белгисини ишлатиш ўрнига кўра: “Сўзни охири ёки вақфи том аломати” деб номлаган. Ҳақиқатда ҳам ушбу белги тинч оҳанг билан айтилган дарак, буйруқ гаплар охирида қўйилади.

2. Сўроқ белгиси [?]/нинг келиб чиқишини лотинча “куестио”– сўроқ сўзига боғлайдилар. Сўроқ маъносида мазкур сўзнинг биринчи ҳарфи “Қ” ишлатила бошланган. Кейинчалик ҳозирги белгиси ҳолатига келиб қолган. Ўзбек матнларида 1885-йилдан “Туркистон вилоятининг газети”да учрагани, 1900- йилдан мунтазам ишлатила бошлагани аёнлашади. Маҳмудхўжа бу тиниш белгини ишлатиш ўрни, моҳиятига кўра “Аломати савол” деб номлайди.

3. Ундов [!] белгиси ўзбек тилига рус тилидан ўтган. Мутахассислар фикрича, у лотинча “ло” сўзидан келиб чиққан бўлиб, унга нукта қўйилиши билан ҳосил бўлган. Бу тиниш белгисининг зарурлигини англаган ҳолда Беҳбудий унинг ишлатиш ўрни ва моҳиятига кўра “Аломати нидо, таажжуб, хитоб” деб номлайди ва тарғиб қилади.

4. Кўп нукта [...] - XIX асрнинг 2- ярмидан бошлаб ўзбекча матнларда ишлатила бошланган. 1876 йилдан эътиборан “Туркистон вилоятининг газети”да мунтазам қўлланган. Беҳбудий эса мазкур белгини ишлатишдан келиб чиқиб “Нотамом сўзлар, киноя, мубҳам ва маҳзуфлар аломати” деб номлайди. Бундай номланиш ўқувчига мазкур тиниш белгисидан қачон, қай ўринда фойдаланиш саводини ҳам беради.

5. Вергул [,] - тиниш белгиси сифатида Ғарбий Европада ХИВ асрдан бошлаб ишлатила бошланган. Ўзбекча матнида XX аср бошларидан бошлаб учрайди. Маълумки бу тиниш белгиси уюшиқ бўлакларни ҳамда қўшма гап таркибидаги содда гапларни, қолаверса, ундалма, киритмаларни ажратиш учун ишлатилади, мазкур тиниш белгиси ярим тўхтамни талаб қилади. Шунинг учун Беҳбудий вергулни “Озгина тинмоқ учун” деб атайди.

6. Икки нуктанинг [:] ёзма нутқда ишлатиш заруриятини Беҳбудий тўғри аниқлагани ҳолда “Баён ва тафсил учун” деб номлаб, расмий тиниш белги сифатида эътироф этади.

7. Тире [–] белгисини жаҳон тилшунослигига Н.М.Карамзин (ХВИИИ асрда) киритган. У ўзбек ёзувига XIX асрнинг 70-йилларидан “Туркестанское ведомости” газетаси таъсирида ишлатила бошланган. Беҳбудий мазкур белгини “Икки сўзни фарқ қилатурғон аломат” деб атайди. Ўрни келганда таъкидлаш лозимки, бу тиниш белги Беҳбудий таъкидлаганидек, фақат икки сўзни фарқ қилишда ишлатилиш билан чекланмай, диалогик нутқда, кўчирма гапли қўшма гапларда, боғловчисиз

қўшма гапларда, қолаверса, уюшиқ бўлақлар ва умумлаштирувчи сўзлар ўртасида ишлатилади.

8. Қавс [()] ўзбек ёзувида XIX асрнинг охири чорагидан бошлаб, аниқроғи, 1873 йилдан “Туркистон вилоятининг газети”да ишлатилган. Бехбудий бу белгини “Аломати муътариза” деб амалиётга расмий тиниш белгиси сифатида тарғиб қила бошлаган.

9. Бехбудий “Аломати муммайиза” деб номлаган қўштирноқ белгисини [“”] амалиётга рус олими профессор А.А.Борсов киритган. Ўзбек ёзувида эса, у киритиш белгиси сифатида XIX асрнинг 80 йилларидан бошлаб учрайди.

Мана шу каби муаммоларнинг илдизини англаган Бехбудий “Китобат ул-атфол”ни яратдики, мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ҳужжатчилик билан танишувлари, бунда эски, тушунарсиз, анъанавий усул ва йўллардан воз кечиб, янги услуб ва тахрирдаги ҳужжатларни ёзишни ўрганишларини тавсия қилади.

Дарсликдаги бу мақсад кейинчалик бадиий матн ва шеърларни ифодали ўқиш, ҳис-туйғуни таъсирчан ифода этиш йўлида алоҳида хизмат қилгани диққатга сазовор.

Садриддин Айний (1878-1954). Устод Садриддин Айнийни болалар учун ижод этишга маърифатпарварлик фаолияти бошлаб келган эди. У зуллисонайн (икки тил эгаси) адиб сифатида маълум ва машҳур. Садриддин Айний ҳам жаҳид маърифатчилик ҳаракатининг ёрқин намояндаларидан бири бўлиб майдонга чиққан. Адиб ватандошларини уйғотишнинг ягона йўли – уларни ўқиш ва ўқитишга жалб қилиш деб тушунди; ўзи эски мактаб ва мадрасаларда узок йиллар таҳсил кўрган, унинг барча машаққатларини англаб етганлиги сабабли усули жаҳид мактаблари ҳақида кўпроқ билишга интилади.

1903-йилда Самарқандга бориб, Маҳмудхўжа Бехбудий ташаббуси билан ташкил этилиб, ўша даврда довруқ ёйган Абдулқодир Шакурининг “усули жаҳидия” мактабини кўради, ундаги ўқиш ва ўқитиш жараёнлари билан танишади. У ерда ва Бухорода ўзи кўрган татарча мактаблар тажрибасига асосланиб, дўсти Абдулвоҳид Мунзим билан ҳамкорликда 1908-йилда шундай мактаб очишга муваффақ бўлди.

Айни чоқда Исмоил Гаспиралининг “Хўжайи сибён” (“Болалар муаллими”) ва Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Китобат ул-атфол” (“Болалар китоби”) дарсликлари билан илҳомланиб, шунингдек, “Чор китоб” ҳамда Шайх Саъдийнинг “Гулистон”, Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон”, Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарларига хос анъаналардан ижодий фойдаланиб, 1910-йилда “Таҳзиб ус-сибён” (“Ёшлар тарбияси”) дарслигини яратади. Муаллифнинг эътирофича, “бу адабий китоб характерида бўлиб, болаларни хийла завқлантирар эди”. Дарслик ўқитувчига методик маслаҳат берувчи (“Огоҳ этиш”) уқтириши билан бошланиб, даставвал “Тарбияли бола” сарлавҳали дидактик мақола берилган. Сўнгра, шу дидактик мақоладаги фикрлар “Ҳикоят”, “Одобли бола”, “Ота-она” ва “Савол-жавоб”

сарлавҳали мақолаларда ривожлантирилган. Чунончи, “Ҳикоят”да Йўлдош исмли ўқувчининг ёлғончилиги, ҳар гал қаламини ўзи синдириб, бошқа бирор сафдоши бошига қўйиб, уни гуноҳкорга чиқариш билан шуғулланиши, ҳар қанча насиҳат қилинса-да, қулоғига олмагани, барибир ёлғон тухмат қилишдан тоймай, охири сафдошлари муаллим ва мударрис бўлиб етишганлари ҳолда у ҳаммол ва мардикор бўлиб яшашга маҳкум бўлгани баён қилинган.

“Одобли бола” дидактик мақоласида одоб ва одоблилик қоидалари тушунтирилса, “Ота-она” дидактик мақоласида фарзанднинг ота-она олдидаги бурч ва масъулияти ҳақида сўзланади. Сўнгра, “Савол” сарлавҳаси остида шеърӣ топишмоқ берилиб, унинг биринчи бандида она фазилатлари, иккинчи бандида ота фазилатлари жумбоқланиб, ўша фазилатлар тафсилотига кўра жумбоқларни ечиш ўқувчи зиммасига юкланади. Жумбоқланиш эса мумтоз шеърӣдаги чистонгўйлик анъаналари асосида воқеъ бўлиб, шу хусусияти билан болаларни қизиқтиради, ўйлашга мажбур қилади. Бола мустақил фикр қила туриб, чистонда онага хос фазилатлар жумбоқланганини англаб етади ва унинг жавоби она эканлигини аниқ топади. Шу тариқа, бола тарбиясида ота-она ва мактаб ҳамкорлиги масаласи алоҳида таъкидланади. Муаллиф “Устоз – муаллим” рукнига мансуб “Мактаб”, “Савол-жавоб”, “Марҳаматли Аҳмаджон”, “Мактаб қоидаси ҳақида ҳикоят”, “Мактаб васфига оид маснавий”, “Мактаб қандай бўлиши керак?”, “Тўғригўй ва ўғри бола”, “Тош ҳикояти”, “Ақлли одам ва баланд бахт эгаси”, “Бадбахт одам”, “Араббек ва укалари ҳикояти”, “Араббек чорбоғи”, “Ақлли бола”, “Эсли бола”, “Ҳикоят”, “Муаллим ва шогирд ҳикояти” ва “Ҳикоят” сингари дидактик мақолалар ва шеърларда бу муддаони ойдинлаштиради.

С.Айний тожик ва ўзбек мактаблари учун талай алифбе, ўқиш китобларини тартиб берди. Жумладан, “Қиз бола ёки Холида” (1922), биринчи синф учун “Соли нахустин” (“Тўнғич йил”, 1924), “Тожик алифбеси” (1927), “Қироат китоби” (1930), Исмоилзода, Пайрав Сулаймоний ва Раҳим Ҳошимлар билан ҳамкорликда биринчи босқич мактаблар ва техникумлар учун “5 дар 4” қироат китобларини (1931) тартиб берди.

Бу дарсликлар орасида “Қиз бола ёки Холида” қизлар мактабига мўлжалланган бўлиб, ўзбек тилида ёзилганлиги билан ажралиб туради. Бу ахлоқӣ-адабий асар адибнинг янги замон мактаблари учун тузган биринчи дарслиги эди.

“Қиз бола ёки Холида” ўттиз дарсга мўлжалланган. Ҳар бир дарс материали ўзига хос адабий-ахлоқӣ лавҳа шаклидадир. Уларда назарӣ билимнинг амалиёт билан алоқадорлиги, меҳнатнинг фойдаси ва меҳнатсеварлик, хотин-қизларнинг жамиятдаги роли ва бошқа қатор масалалар тўғрисида баҳс юритилиб, муаллиф улар талқини жараёнида Холида шахсининг камол топишини кўрсатишга ҳаракат қилади.

Асарнинг асосий қаҳрамони – Холида. Дарсликдаги 16 лавҳада бевосита унинг хулқ-атвори, ишлари ва бошқаларга муносабати ҳақида гапирилса, 10 лавҳасида ўқиши ва тарбияси хусусида тўхталган. Умуман, Холида оилада, мактабда ва табиат қўйнидаги фаолият жараёнида кўрсатилиб, инсон шахси шаклланишида бу уч омилнинг таъсири бадий тарзда гавдалантирилади.

Дарслик қизлар мактабида ўқишга мўлжалланганлиги боис, дастлабки уч лавҳасида қизларнинг жамиятдаги ўрнини ифодаловчи умумлаштирувчи сабоқ берилади: “Қиз бола ота-онанинг энг севукли бир мевасидур.

Қиз бола ота-онанинг қайғулик чоғларида энг меҳрибон бир сирдошидир.

Қиз бола қавму қариндошларининг обрўйи ва номусларидир.

Қиз бола уйнинг зийнати ва хонадоннинг давлатидир.

Қиз бола юртнинг боғи ва бутун элу улуснинг чироғидир...”²⁵

Айний одобли бўлмоқ яхши бўлмоқнинг бош шарти эканлигини 2- ва 3-дарсларда ўрганиладиган “Адабли қиз бола” ва “Яхши қиз бола” лавҳаларида тушунтириб ўтгач, кейинги дарсларга мўлжалланган лавҳаларда Холидани ҳаракатга солади. Олти яшар Холида ота-онасининг якка-ю ягона қизи бўлганидан бир қадар тантик, инжиқроқ ва ўзгаларни назарга илмайдиган бир қиёфада китобхонга илк бор таништирилади: “Холида қабатма-қабат кийимларни кийиб, ҳалқа ва узукларни тақиб, ясаниб юрар ва бошқа қизларни назари илмас эди. Чунки одамнинг одамлиги кийим билан деб гумон қилар эди”(10-б). У илк бор оддий машкобнинг қизи Фотима билан тўқнашиб, асл ҳақиқатни англаб олишга муяссар бўлади. Холидада ўқишга, илм олишга ҳавас уйғонади, меҳнатсеварлик, инсондўстлик фазилатлари шакллана боради. “Холида хат ва саводдан бўлак нарсани истамайдур”, “Холида мактабга борадир”, “Холида шоҳи ва бахмал кийимларини суғуриб ташлайдир”, “Холида қўл ишларини ўрганадур”, “Холида тикиш тикадур”, “Холида Қундузни ўлимдан қутқарадур” ва бошқа қатор лавҳаларда Холиданинг инсон сифатида шаклланиши кўрсатилган. Ҳар бир лавҳада турли мавзудаги суҳбатлар муаллимаҳонимнинг шогирдларига ўғити, Холиданинг мулоҳазалари ҳамда Холида ҳақидаги ҳикоялар тарзида бериб борилади. Масалан, “Соғлиқни сақламоқ керак” сарлавҳали лавҳада ўқиймиз: “Муаллимаҳоним ўз шогирдларининг илмларини кўпайтиришга ва ахлоқларини тузатишга қанча ғайрат кўрсатса, аларнинг соғлиқларини сақлашга ҳам ўшанча ҳаракат қилар эди. Бу тўғрида айтар эди: “Қизларим! Одам боласи касал бўлгандан кейин, кўп азоблар чекар, табибга борар, бир талай жамалға тортар, ота-онасини, оға-инисини, қавми-қариндошларини қайғуга солар, шунинг ила баробар ё соғаяур, ёки ёшлик чоғинда ўлуб кетар. Шунча азоб ва уқубатлардан қутулишнинг бирдан бир йўли: соғлиқни сақлашдир”(18-бет.) Ёки, “Машҳур хотинлар” лавҳасида шундай ҳикоя қилинади: “Бир куни Холиданинг отаси бозордан янги босилиб чиққан “Машҳур хотинлар” отли китобни келтирди. Холида

²⁵ Ayniy S. Qiz bola yoki Xolida. Toshkent. 1964. 9-bet.

ушбу китобни бир-икки қатла диққат билан ўқиб чикди. Ушбу китобда ёзилган хабарлара кўра Ислом дунёсинда анча машхур хотинлар ўтган эканликлари, шеър айтғонлар саксон тўрт нафар, мударрис бўлиб дарс айтғонлар йигирма тўрт нафар, халққа ваъз сўйлаб, халқни тўғри йўлга ундаб юрганлар йигирма саккиз нафар экан...” (21-бет.)

“Қиз бола ёки Холида” асарини шу фазилатларига кўра профессор И.Брагинский повест деб атайди ва ҳатто уни адибнинг “Таҳсиб ус-сибён”идаги “Хонадони хушбахт” ҳикоясининг мантикий давоми санайди. Адабиётшунос П.Шермухамедов эса бу дарслик ҳақида: “С.Айнийнинг бу лавҳаларини бадиий асар дейиш мумкин эмас, чунки бу ерда болалар характери ҳаётий тўқнашувлар, руҳий ҳолатлар орқали очилмайди, фақат мақола услубида авторнинг қарашлари баён қилинади, холос”, - деб таъкидлайди²⁶. Тўғри, “Қиз бола ёки Холида”, аввало, дарслик тарзида ёзилган. Унга бадиий жиҳатдан мукаммал қисса талабидан ёндашиб бўлмайди. Қолаверса, янги ўзбек адабиётининг илк намуналари, қисса ва ҳикоялари ҳам шу каби дидактик ифодалар, баён услубига хос бўлган. Дарсликнинг болалар учун мўлжалланганлиги назарда тутилса, бу табиий. Аммо шуниси муҳимки, болалар адабиёти шу қолипда қолиб кетмади. Бадиий, жанрий кўламига кўра ўзининг мустақил ўзанларини топа борди. Бинобарин, “Қиз бола ёки Холида” болалар насрининг шаклланиши ва ривожланишига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

20-асрнинг 30-йилларидаги болалар адабиётига назар солинса, ижод аҳлининг мактабга ижодий муносабати бирмунча жонланганлигини кузатиш мумкин. Бунинг сабабини шўроларнинг мактабни қайта қуриш, умумий мажбурий бошланғич таълимга ўтиш, саводсизликни оммавий равишда тугатишга қаратилган сиёсати билан изоҳлаш мумкин. Афтидан, худди шу ҳолат Айнийга эски мактабдаги ўқитиш жараёнини эслатган кўринади. Ва у 1933-йилда “Эски мактаб” автобиографик қиссасини ёзди. Дастлаб тожик тилида битилган бу қисса 1935-йилда алоҳида китоб шаклида босилди, сўнгра, қайта-қайта нашр этилиб, мактаб дарсликларига киритилди. Айний бу асарини 1938-йилда ўзбек тилида қайта ижод қилди. Ҳозирга қадар унинг ўзбекча нусхаси ўн мартадан зиёд қайта нашр этилган.

Асар ўтмишдаги эски мактабларда амал қилинган таълим ва тарбия тизимининг моҳиятини бадиий образларда гавдалантириб, саргузашт шаклида – автобиографик йўсинда ифодалаб берди. Зеро, унинг ўзи эски мактабнинг барча аччиқ-чучугини татиб кўрган эди. Шу сабабли қисса марказида унинг ўз образи туради. Муаллиф “Эски мактаб” қиссасида ўтмишдаги диний мактаб ҳаётининг ҳаққоний тасвирини яратиб берган. Асарда ёш Садриддиннинг ҳаёти акс этади. Бу автобиографик қиссада ёзувчи эски усулдаги мактабда берилган таълимнинг қолоқлиги ва тан жазосидан болаларнинг азобланиши; домланинг лаёқатсизлиги ва қўполлиги, шогирдларнинг бефойда ўйин ва машғулотлар билан

²⁶ Қаранг: Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараён. – Тошкент: “Fan”, 1989. – Б. 33.

шуғулланишларини тасвирлаб, муаллиф ўтмишда болалик даврининг бефойда ва зерикарли ўтганидан афсусланади.

Эски мактабларда болалар турли яшарлигидан бошлаб қатнашиши мумкин бўлган. Садриддин ҳам мактабга тўрт яшарлигидан қатнай бошлаган. Лекин ота-онаси унинг мактабда қийналаётганини кўриб, олти ёшигача мактабга узатмайдилар. Эски мактабхоналар уй хоналари каби ёруғ ва тинч бўлмай, торгина бир хона (хужра)дан иборат бўлган. Уларга туйнуклардан озгина ёруғлик кириб турган, холос. Шу торгина, хира хонада уч юз уйлик Соктаре қишлоғининг тўрт яшардан ўн икки яшаргача бўлган барча болалари сабоқ олишган. Ундан ташқари, Соктаре хўжалар қишлоғи бўлгани учун “Табаррук” қишлоқ ҳисобланганидан, атроф қишлоқлардаги баъзи “ихлосмандлар” ҳам ўз болаларини бу мактабга юборганлар. Мактабхонада болалар, Айний таъбири билан айтганда, “амир зиндонида қамалган бандилар каби” бир-бировларини босиб, тиқилиб, қийналиб таҳсил олишган.

Эски мактабларнинг шароитини реал акс эттирувчи бу тасвирни ўқиган ҳозирги ёшлар беихтиёр ўзларига ўқиш, билим олиш учун яратилган қулай имкониятлар, ёруғ ва кенг синф хоналари, турли хил дарсликлар, ўтиришга мўлжалланган ўриндик, доска, энг муҳими, уларнинг барчаси бепул ташкил қилинганлигини кўз олдиларига келтиришлари ва бундан таъсирланишлари табиий.

Ушбу китобни ўқиган ўқувчи ўз даври мактабларини беихтиёр қиссада тасвирланган мактабга қиёс қилар экан, истиқлол даври ёшларига баркамол авлод бўлиб улғайишлари учун беқиёс имкониятлар яратиб берилганини янада чуқурроқ ҳис этади. Ўз Ватани билан фахрланиш, озод ва мустақил, фаровон ва бахтиёр ҳаётдан миннатдорчилик ҳисси ортади.

Серқирра фаолият соҳиби бўлган Садриддин Айний фаолиятида педагогик ҳам ўзига хос ўрин тутгани боис, у ўз даврининг мактаб ва мадрасалари ҳаётига алоҳида қизиқиш билан қаради ҳамда улар ҳақида кўрган-кечирганларини “Эски мактаб”, “Эсдаликлар” сингари асарларида алоҳида тасвирлаб кўрсатди.

“Кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихида, – деб ёзади профессор Н.Каримов, – XX аср адабиёти алоҳида аҳамиятга эга. Миллий уйғониш адабиёти ёки жадид адабиёти атамалари билан тилга олиниб келаётган бу давр, аввало, Маҳмудхўжа Бехбудий, Фитрат, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Чўлпон сингари ўлмас ижодкорларнинг номлари билан боғлиқ. Бу улуғ зотлар, биринчи навбатда, шоир ёки ёзувчи бўлганлари ҳолда XIX аср охири, XX аср бошларида вужудга келган янги таълим тизими, миллий матбуот ва театр санъатига ҳам асос солдилар”.

Дарҳақиқат, олим юқорида зикр этган алломалар серқирра адиб, ислохотчи маърифатпарвар, таъбир жоиз бўлса, ўзбек болалар адабиёти учун ҳам ҳисса қўшган илғор зиёлилар эдилар. Жумладан, **Абдурауф Фитрат** (1886-1938) сиймосида нафақат янги ўзбек адабиёти асосчиларидан бири, драматург, шоир, носир, балки, забардаст олим ва фидойи педагог, ёшлар

рахнамосини кўриш мумкин. У 1913-йилда Истанбулдан Бухорога маориф хомийси, маърифий ғоялари билан қайтиб келади. Бироқ ўз мақсадларини бу даврда мутаассиблик авж олган Бухорода амалга оширолмагач, Шахрисабз ва Каркида янги мактаблар очиш билан шуғулланади. Аини пайтда, янги мактаблар учун дарсликлар ҳам ёзади. Фитратнинг 1917-йилда тартиб берган “Ўқу” (Боқу) дарслиги ибтидоий мактабларнинг сўнг синфи учун мўлжалланган. Унда бошланғич синф ўқувчиларининг ёш хусусиятлари, қизиқишлари инобатга олиниб, талай лавҳалар, машқ (тамрин), ибратомуз ҳикоят ва савол-жавоблар берилган. Баъзи матнлар эса бадий-тасвирий жиҳатдан ҳам аҳамиятга эга. Айтайлик, дарсликдаги “Юртимиз, Арслон билан Ботир” сарлавҳали матнида образли воситалар юксак маҳорат билан гўзал ва таъсирли баён этилган. Бунда шарқликларга хос одоб-ахлоқ белгилари бадий талқин этилади; унда ҳикояга хос тасвирий деталлар талайгина. Хусусан, муаллиф покликка йўғрилган тонгнинг болалар қалбида фараҳбахш туйғу уйғотиши, Арслон ва Ботирнинг ярим кечадан буён далада қўш ҳайдаётган “севукли оталари Ҳасан бобога салом бериб, қўлини ўпиб, дуосини олиб келиш учун” отланишларини, бунда ота-ўғил муносабати, уларнинг бир-бирлари олдидаги бурч ва масъулият миллий қадрият тарзида улуғланишини тасвирий ифодаларда баён этади: “Ҳасан бобо ҳам эндигина намоз ўқиб бўлиб, қиблага қараб, болаларининг ҳақиқа дуо қилаётган эди. Иккигина ҳўкизи бобонинг дуосига омин, дея турган каби ёнида бошларини эгиб турган эдилар” тарзидаги воқелик баёни ота дуосининг улуғлигини образли ифодалаётир. Фитрат болаларга мўлжалланган мазкур ҳикоясида кундалик воқеалар, долзарб мулоҳазаларни ҳам халқ эртакларига монанд образли баён этишга эришади. Ака-укалар оталарининг дуосини олгач, уйга қайтаётиб, ўнг қўлдан “Вой, танграм!” деган товушни эшитиб тўхтайдилар. Қарасалар, “Қуриган ёғочнинг қўланкасида, йиртиқ бир чопонни юзларигача тортиб ўтирган ва эҳтимолки, қаттиқ бир иситма тутган бир хотин”га кўзлари тушади. Рамзлардан иборат бу деталларга, чунончи, “қуриган ёғоч” – кулатилишга маҳкум этилган мустабид тузум; “қўланка” – миллатнинг эркли турмушига соя ташлаган ижтимоий тузум; “йиртиқ чопон” – мазлум ўлка қиёфаси; “иситмали хотин” – дардчил Туркистон тимсоли эканлигига, ҳарқалай, болаларнинг идроки ҳали етмаслиги аён. Шу сабабли муаллиф болалар табиатига хос кетма-кет савол бериш деталдан фойдаланиб, мавзу моҳиятини ойдинлаштиришга эришади. Ботир ва Арслоннинг: “Онажон! Нима бўлди сизга?”; “Бирон ўғлингиз ё қизингиз йўқмидимиким, келиб қўлингиздан тутиб, ҳолингизни сўрсин?”; “Қандай тош юракли экан улар?” каби сўроқларига жавобан “аёл”нинг: “Мен бутун Ўзбекистоннинг, чиғатойларнинг оналари эрурман, отим Туркистондур”,– дейиши ёзувчи бадий ниятини ойдинлаштиришга хизмат қилган. Миллат ёшларининг илмсизликлари ва жаҳолат оқибатида “она”нинг шундай аҳволга тушганини англаб етган ўғлонлар яхши ўқишга бел боғлайдилар. Шу маънода Арслон ва Ботир образлари ҳам рамзий маъно ташиши англашилади. Зотан, Абдурауф

Фитрат ўсиб келаётган ёш авлодга ўз юрти, мамлакатини мустамлакадан куткариш, дардига дармон бўлишларини шу тарзда уқтиради.

Етук сатирик ва тарихий романнавис адиб **Абдулла Қодирий** (1894-1938) ҳам ўз даврида болалар ҳаётини акс эттирувчи ҳикоялар ёзган. Унинг Жулкунбой тахаллуси билан ёзилган “Таёқ мактаби”да янги мактабнинг афзаллиги, унинг болалар тарбиясида тутган роли, эски мактабнинг қийинчиликлари болалар тили орқали қизиқарли тасвирланса, “Улоқда” ҳикоясининг қаҳрамони ўн икки яшарли Турғун чавандоздир. Ҳикоядаги ёш Турғун таърифи, болалик завқи, унинг янги кийим кийгандаги қувонч ва ғурури табиий тасвири билан эътиборни тортади. Шунингдек, халқ орасида кенг тарқалган улоқ ўйинининг етук чавандоз даражаси ўсмир Турғун ҳис-туйғулари, руҳий олами, севинчу шодлиги орқали ифодаланиши воқеа тасвири эмас, руҳият ва характер ҳолати тасвири устуворлигига кўра XX аср бошларидаги ўзбек ҳикоячилигидагина эмас, болалар насрида ҳам жиддий ютуқ, дейишга асос бўлади. Адибнинг “Жинлар базми” асари ҳам бола тилидан ҳикоя қилинган. Унда болаларча кўрқув ҳиссиётлари, туйғулари реал акс этган.

“Ушбу ҳикояни неча бор ўқиб чиқмайлик, – деб ёзади адабиётшунос С.Мирвалиев, – ҳамиша ёшликнинг қандайдир асов тўлқинлари билан қайта-қайта учрашгандек бўламиз; ...хусусан, асар қаҳрамони ҳолатлари биз бошимиздан кечирган ҳаёт – турмуш манзараларидек жонли, ишонарли ва табиий, айни чоғда жозибали”²⁷. Дарвоқе, айнан болаликдагина барча сирли тилсимлар, ажойиботлар олами, ғаройиб воқеалар ҳақиқий туюлади. “Жинлар базми”нинг дастлаб, болаларга алоҳида завқ бағишлаши, фантастик эртакларга хос қизиқарлилиги ҳам шундан. Агар ҳикояда ёшгина мурғак бола тасаввури теран акс этмаса, эҳтимол, унинг таъсирчанлиги ҳам бу қадар табиий чиқмас эди. Ўқувчи кўпроқ ҳикоячи (Ўсаркул) эмас, бу воқеани тинглаган (“Отам бу ҳикояни бошлаган вақтда менинг вужудимни кўрқув ўраб олар эди-да, ичимдан “Мени ҳам шундай жинларга йўлиқтирма”– деб тангрига ёлвориб кўяр эдим”) бола ҳолатини ёрқин кўради, кўрқувдан титраётган, ранги оқариб, кўрпа остига бекиниб олган болакай аҳволини ҳис қилади. Ёзувчи ушбу воқеа тафсилотларини шу қадар теран, ёрқин бўёқларда чизадики, чиндан ҳам ўша кичкинтой бола ёш Абдулла образини, руҳиятини акс эттиргандай туюлади. Шу сабабли, “Менга қолса, – деб таъкидлаган эди С.Мирвалиев бу асар ҳақида, – уни автобиографик ҳикоя ҳам дердим”. Олим муаллиф тасвирлаган жой – боғ-ишжомлар, овлоқ жин кўчалар, пастқам дала ҳовлиларни адиб ёшлигида яшаган уйга ўхшатади. Демак, бу ҳам ёзувчи тасвирининг аниқлиги, ишонарлилиги ва болалик хотиралари уйғоқлиги далолатидир. Адабиётшунос П.Шермухамедов ҳам “Улоқда” ва “Жинлар базми” ҳикояларининг болалар адабиёти тараққиётига муҳим ҳисса бўлиб қўшилганини ўринли эътироф этади.

²⁷ Mirvaliyev S. Abdulla Qodiriy. Toshkent, “Fan”, 2004. –B.53

Бинобарин, XX асрнинг биринчи чорагини том маънода, ўзбек болалар адабиёти ва адабиётшунослиги шаклланиб, ёш ниҳол сингари бўй чўза бошлаган давр, деб айтишга асос бор. Аини пайтда унинг тадрижий тараққиётида **бир томондан**, маърифатпарварлик ғоялари замирида пайдо бўлган миллий уйғониш ва жадидчилик ҳаракати, **иккинчидан**, узоқ асрлик мумтоз адабиёти анъаналарининг қайта тикланиши, **учинчидан**, рус болалар адабиётида катталар ёзувчиси сифатида танилган М.Горький, М.Маяковский, А.Толстой, А.Брюсов (???), А.Бенуа (???), И.Репин (???) сингари санъат арбобларининг болалар учун ёзган асарларининг ўзбек болалар адабиётига қилинган таржималар таъсирида, Бехбудий, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, С.Айний, Элбек каби адибларнинг болаларбоп ҳикоя, қисса ва дарсликлар яратиши, **тўртинчидан**, илк ўқиш китобларидаги шеър, ҳикоя, масал каби жанрларнинг вужудга келгани, шунингдек, болалар *драматургияси, публицистика ва адабиётшунослиги* каби алоҳида-алоҳида тармоқлари қарор топа бошлагани муҳим омил бўла олган. Таъкидланган ижод йўналишлари кейинчалик ҳар бири мустақил адабий соҳалар сифатида тараққий этган бўлса-да, уларнинг барчаси, аввало, болаларга бағишланган ва улар ҳақидаги ижод намунаси эканлигига кўра яхлитдир.

Бу давр **ўзбек болалар драматургиясининг** шакллана бошлагани ҳам алоҳида таъкидга лойиқ. Ғулом Зафарийнинг 20-йилларда ижод этган бир пардали ёки бир кўринишли песалари болалар драматургиясининг **илк қадами** сифатида қайд этилади. Бу ҳақда М.Олимова, Б.Имомов каби адабиётшунос олимларнинг эътирофи диққатга сазовор: “У 20-йилларнинг дастлабки кунларидан бошлаб болалар учун кичик-кичик сахна асарлари яратишга киришди. Адиб уларда халқчил куй-қўшиқлардан, болалар оламида тарқалган ўйин усулларидан мўл-кўл фойдаланди. Болаларнинг фараҳли табиат кучоғида шод-хуррам яшашларини сахнавий усуллар ёрдамида жонлантirdи”²⁸. Жумладан, Ғулом Зафарийнинг дастлабки песаларидан бири “Тилак”дир (1922). Ушбу асар болаларни илм олишга, ўзаро дўстона яшаш, биродарлик, замонага муносиб маърифатли бўлишга даъват этади. Муаллиф асар қаҳрамони Муроднинг ўй-фикрларини очишда, уни индивидуаллаштиришда сирли-романтик усулларни қўллаб, сахнавийликка, таъсирчанликка эришган. Умуман, ўзбек болалар драматургиясининг 1920-80-йиллардаги намуналари, уларнинг айрим хусусиятлари ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин. Ғ.Зафарийнинг 1915-1926-йилларда ёзган “Баҳор”, “Бинафша”, “Қуён”, “Раҳимли шогирд”, “Мозорликда”, “Эрк болалари”, “Татимбой ота” сингари бир пардали “оперетта”лари болалар ва ёшлар ҳаётидан олинган бўлиб, улар ўзбек

²⁸ Bu haqda qarang: B.Imomov, Q.Jo`rayev, H.Hakimova. O`zbek dramaturgiyasi tarixi. Toshkent, “O`qituvchi”, 1995. –B. 205.

адабиёти тарихида болалар мусиқали драмасининг дастлабки намуналари эканлигини профессор Н.Каримов ҳам алоҳида таъкидлайди²⁹.

Таъбир жоиз бўлса, бу жиҳатлар ўзбек болалар адабиёти ҳодисасининг тўла-тўқис қарор топганлиги ва унинг турли тармоқлари ҳам кўзга ташланаётганидан далолат эди. Шу маънода, болалар адабиётининг мавжуд аҳволи ва унинг олдида турган зарур вазифаларнинг ўша давр матбуотида муҳокама этилиши, ўз навбатида, **болалар адабий танқидчилигини** ҳам бошлаб берди.

“Энг нозик, энг қийин нуқталардан бири, – деб ёзади Сирожий ўзининг бир мақоласида, – бу ҳақда болаларнинг тушунчаларига, кўришларига, ёшларига қараб ва болалар тили билан англата олмақдир... Бунинг учун болаларга асар ёзадиганлар, аввало, ҳақиқий болалик даврини ўтказиб, у даврдан қолган жонли сезгиларни тингламакка мажбурлар; иккинчидан, болалар руҳияти билан яқиндан таниш бўлиши, яъни, тарбиячи бўлиш шартдир”³⁰. Шунингдек, Абдурахмон Саъдийнинг фикрларида ҳам ўша давр адабиётшунослигидаги долзарб муаммо илгари сурилган: “Болаларнинг ўз турмушлари, ўз тиллари, ўз эрклари, ўз қизиқувлари бордир. Буларнинг руҳи ҳам катталарникидан фарқ қилади. Уларнинг адабиётлари ҳам шунга мувофиқ бўлиши керак”³¹. Ижодкор танлаган услуб асар тилининг ёқимли, таъсирчан чиқишига қараб баҳоланиши, болаларбоп асарларда фикрни бола тафаккурига мувофиқлаштириб, содда ифодалаш уларнинг ўзига хос услубини белгилаши ҳақида адабиётшунос Ҳ.Ёкубов ҳам тўхталаиб ўтган. Олимнинг таъкидича, ғоявий бойлик ва мураккаблик, аниқ ва тугал фабула, ритмик ҳаракатни содда ифодалаган, майин юморни ишлата билган тилнигина бола тили, деб қайд этиш мумкин³².

XX аср бошларидаги ўзбек болалар адабиётининг майдонга келиши, раванқ топишида давр ижтимоий муҳитининг таъсири ҳам катта бўлган. Б.Қосимов таъбири билан айтганда, замон янгилавиш замони эди. Миллат яшамокчи бўлса, ҳамма нарсани – мактаб-маорифдан жамият идора тузумигача янгиламоғи, ўзгартирмоғи лозим бўлган бир даврда ўзбек болалар матбуоти, адабиётига ҳам асос солингани ойдинлашади. Тезкорлик билан янги авлод тарбиясига киришмоқнинг ягона йўли сифатида уларга мўлжалланган матбуот ва адабиётга эҳтиёж катта бўлган. Шу тарика, маърифатпарвар педагогларнинг дарсликлари, етук адибларнинг болаларга бағишланган дидактик ҳикояларидан **болаларга мўлжалланган махсус адабиёт** сари жадал қадам ташланди. Натижада Абдулла Авлоний, Ҳамза

²⁹ Qarang: Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2008. – B.167.

³⁰ Qarang: O‘zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. T.: “Fan”, 1989. –B.

³¹ O‘sha joy

³² Yoqubov H. Bolalar adabiyoti sifatini ko‘taraylik. // Sovet adabiyoti. - 1936. - № 6. – B. 15.

Ҳакимзода Ниёзий каби ижодкорлар энг аввал болалар шоири сифатида танилдилар.



**Абдулла Авлоний - ислохотчи педагог
ва болалар шоири
(1878-1934)**

*Ҳар замнинг поёни бордир, ҳар аламнинг охири,
Ҳар зимистоннинг баҳори, ҳар хазоннинг охири.*

ХИХ аср охири XX аср бошидаги ўзбек миллий маданиятининг атоқли маърифатпарварларидан бири Абдулла Авлонийдир. Адиб ҳаёти ва ижоди шўро даврида изчил ўрганилмади. Истиқлол йилларидагина унинг серқирра ижоди ва фаолиятига холис баҳо берилди. Натижада, Абдулла Авлоний маърифатпар шоир ва адиб, ислохотчи педагог, драматург, ўзбек матбуоти инкишофи, жадидчилик ҳаракати намояндаси, давлат ва жамоат арбоби сифатида қайта танилди. Бунда, соҳа тадқиқотчилари, хусусан, Б.Қосимов, Н.Каримов, Р.Баракаев каби олимларнинг ҳиссаси каттадир.

Абдулла Авлоний 1878 йилнинг 12 июлида Тошкентнинг Мерганча маҳалласида ҳунарманд-тўқувчи оиласида дунёга келди. Отаси Миравлон ака ва онаси Фотима опалар бўз ва чит билан савдо қилишган. Абдулла 7 ёшдан Ўқчидаги эски мактабда, 12 ёшида шу маҳалладаги мадрасада таҳсил олади. Сўнг Шайхонтоҳурдаги Абдумаликбой мадрасасига ўтади. Аммо оиланинг тирикчилик оғирлиги тўлиқ ўқишга имкон бермайди. 13 ёшидан бошлаб фақат қиш кунларида ўқиб, бошқа фаслларда мардикорлик қилишга мажбур бўлади. Кейинчалик эса, ўқишни буткул ташлаб, бутунлай ишга шўнғишига тўғри келади: бинокорликни ўрганади, ғишт қўйиш, сувоқчилик, печкачилик, дурадгорлик ишлари билан машғул бўлади. Бўлажак шоир адабиётга ҳаваси шу йилларда уйғонганини таъкидлаб, “шеър ёзишга тутинган”нини эътироф қилади.

Авлоний 1904 йилда Тошкентнинг Миробод маҳалласида, кейинчалик, Дегрез маҳалласида янги усулдаги жадид мактаблари очади. Тез фурсатда бу мактабнинг фазилатлари ва унинг муаллими Авлонийнинг доврўғи бутун шаҳарга тарқалади. Ҳамманинг тилида: “Мирободдаги мактаб 6 ойда ўқиш-ёзишни ўргатармиш, жуғрофия, ҳисоб, табиатни ўрганиш деган дарслар ўқитилармиш”, - деган гаплар юради... Бугина эмас, Авлоний мактаблардаги ўқув асбоб-жиҳозларини ўзгартириб, ўз қўли билан парта ва доскалар ясайди. Мактабга қабул қилинган болаларнинг асосий қисми камбағал кишиларнинг фарзандлари бўлганлиги учун улар таъминотини яхшилаш мақсадида «Жамияти хайрия» ташкил этади ва бу жамиятга ўзи раислик

қилади. «Нашриёт» ширкати тузиб, Хадрада «Мактаб кутубхонаси» номли китоб дўкони очади.

Авлоний дарс бериш жараёнида очилаётган янги усулдаги мактаблар учун кўплаб дарсликлар яратиш заруриятини ҳис қилади. Шу сабабли у 1909-1917 йиллар давомида янги мактаб болалари учун ўндан ортиқ қўлланма ва ўқув китоблари ёзиб, нашр эттиради. Жумладан, тўрт қисмдан иборат «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар», «Биринчи муаллим» (1911), «Иккинчи муаллим» (1912), «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (1913), «Мактаб гулистони» (1915) сингари дарслик ва ўқиш китоблари майдонга келади.

Авлоний ўз "Биринчи муаллим"ининг "Биринчи мактабларимизнинг аввалги синф шогирдлари учун энг осон усул ила Туркистон шеvasинда очик ва енгил тилда тадрижий суратда тартиб этилмиш алифбо рисоласи" эканини таъкидлар экан³³, бу гапни шунчаки таъриф-тавсиф деб қабул қилмаслик керак. Зеро, у мустақил равишда ва ўзига хос йўсинда алифбо тартиб берган экан, кичик ёшдаги болалар адабиётининг турли ўзига хосликларини ўзича кашф этган ҳам. "Иккинчи муаллим" – биринчи мактабларимизнинг шогирдларина алифбодин сўнг ўқутмак учун очуқ тил ва осон таркиб ила ёзилуб, ахлоқий ҳикоялар, адабий шеърлар ила зийнатланмиш ўқув китоби"³⁴ бўлса, "Мактаб гулистони" – адабий ва ахлоқий мароқу шавқ ила ўқуладургон ҳикоялар шеър ила Туркистон мактабларининг иккинчи синфларидин бошлаб ўқув тамоқиға мувофиқ равишда ёш болалар учун енгил вазн ва осон шева узра тартиб берилган"³⁵ китобдир. Китоблар муқовасидаги ушбу таъкидлар яна бир ташқи ўзига хосликдан далолат беради. Зеро, "Иккинчи муаллим" ахлоқий ҳикоялар ва адабий шеърлардан ташкил топган бўлса, "Мактаб гулистони" тўлиғича шеърий асарлардан таркиб топган. Демак, ушбу ташқи жиҳат ҳам муаллифнинг соддадан мураккабга; мактаб остонасига эндигина қадам қўйган, эндигина ҳарф таниган болакайлар ўқиб англаши осон бўлган енгил насрдан бадий адабиёт нафосатидан бохабар китобхонларгина кадрлай оладиган ва англаб етадиган, қатъий шаклий қонуниятларга бўйсунадиган нафис ва мураккаб назмга, яна бошқачароқ қилиб айтганда, қора сўздан бадий сўзга томон ёш китобхонни аста-секин тайёрлаб борганини кўрсатади.

Муаллиф китоблари яратилиши сабабини яна шундай изоҳлайди: "Бизим Туркистон мактаби исломиясинда аввалдин охира қадар таълим ўлинажак китоблар "Чор девон", "Сабот ул-ојизин", "Фузулий", "Навоий", "Хўжа Ҳофиз", "Бедил" ва "Маслак ул-муттақин"лар каби шеър китоблари ўлдиғи жумланинг маълумидур. Бу китобларнинг баъзилари эътиқодот ва амалиёти исломияга тааллуқ мушкул масалалардан иборат ўлғонларидин ҳамда аксарлари форсий тилда ёзилғонлари учун ёш болаларнинг онлардин

³³ Авлоний А. Биринчи муаллим. – Тошкент, 1912. 1-бет.

³⁴ Авлоний А. Иккинчи муаллим. – Тошкент, 1912. 1-бет.

³⁵ Авлоний А. Мактаб гулистони. – Тошкент, 1916. 1-бет.

истифодалари, бир нарсa англамоқлари имкон хорижинда эди. Воқеан ўз она тилини дуруст билмаган, эмдигина ҳарфларни бир-биридан айирган бир ёш боланинг қўлига ”Чор китоб”ни бериб, “Ибтидо мекунам ба номи худо” ёки “Сабот ул-ојизин”ни бериб, “Сано лил холиқул ғаффорул афлок” каби форсий ва арабий лисонларида ёзилмиш ... жумлаларни ўқутмак ила ердан туриб юлдузга қўл узатмак ёки игна ила қудуқ қазимоқ орасида фарқ йўқтур”³⁶. Назаримизда, Авлоний таъкидларини XX аср бошларидаги ўзбек болалар адабиётининг ўзига хосликларини белгилайдиган бир ҳужжат сифатида қабул қилиш керак. Эътиборлиси шундаки, бу таъкидлар бугунги кундаги болалар адабиёти тушунчасига ҳам деярли тўлиғича мос келади.

Авлонийнинг "Иккинчи муаллим", "Мактаб гулистони" дарсликлари ва "Адабиёт ёхуд миллий шеърлар"ининг қайси бир жузвини кўздан кечирмайлик, бу китобларда илм-маърифатга тарғиб этувчи ўнлаб асарларни кўрамиз. "Иккинчи муаллим" ва "Мактаб гулистони"даги асарлар кўпроқ мактаб ва ўқув қуроллари мадҳи ҳамда мактаб ўқувчиларини илмга тарғиб қилиш мавзуида бўлса, “Адабиёт”ларда мавзу сезиларли даражада кенгаяди, мурожаат объекти эса умумлашма образ – миллат даражасига кўтарилади. Жумладан, "Иккинчи муаллим"даги “Мактаб” шеърида муаллиф мактаб ўқувчилари – ёш китобхонларга мурожаат қилиб, шундай дейди:

Мактаб уйи – дорул-омон,
Мактаб ҳаёти жовидон,
Мактаб сафойи қалби жон,
Ғайрат қилиб ўқинг, ўғлон!

Биринчи тўртликда мактаб тинчлик, омонлик уйи, ҳаёт манбаи, қалбларга яхшилик, равшанлик келтирувчи жой сифатида тасвирланса, кейинги тўртликда ахлоқ-одоб уйи, Аллоҳнинг эҳсони ва бир ажиб гулшан сифатида тасвирланади. Хуллас, тўққиз тўртликдан иборат бу шеърда шоир мактаб шаънига ҳамду санолар ўқийди, ундан келадиган сон-саноксиз фойдаларни битталаб таърифлайди. “Ғайрат қилиб ўқинг, ўғлон!” мисраси эса ҳар тўртлик охирида такрорланиб, болаларни ғайрат қилиб ўқишга, мактабдан келадиган фойдалардан баҳраманд бўлишга чорлайди.

"Мактаб гулистони"даги “Мактаб” шеъри гўёки биринчи шеърнинг мантиқий давоми каби янграйди. Аввалги шеър асосан мактаб таърифига бағишланган бўлса, иккинчи шеърда кўпроқ қиёсийликка асосланилган. Чунончи:

Фирдавси жинон мактаб, нодонлара жон мактаб,
Билган кишига қадрин, бир доруломон мактаб.
Жоҳиллара ғам мактаб, ялқовлара кам мактаб,
Ҳуснихат кишиларга чин руҳи равон мактаб.

Шеърнинг мактаб таърифига бағишланган кейинги мисралари қиссадан ҳисса каби болаларни мактабда ўқишга даъват руҳидадир:

³⁶ Авлоний А. Адабиёт ёхуд миллий шеърлар. 1-жузв. – Тошкент, 1909. 1-2-бетлар.

Жоним, ўқунгиз мактаб, бору йўқингиз мактаб,
Сизлар учун, авлодим, боғи гулистон мактаб.
Манбаидур фан мактаб, энг яхши чаман мактаб,
Ахлоқу одоб сизга олмоқлиға кон мактаб.

"Адабиёт ёхуд миллий шеърлардан 2-жузв" китобидаги "Мактаб" шеърида мактаб таърифининг янада янги қирраларига дуч келамиз:

Мактабдур офтоби жаҳон, саодатинг,
Мактабдур осмони замон, сабоватинг...
Мактаб насими субҳ каби фикра жон верар,
Мактаб ҳаёти зийнатидур одамиятинг...
Мактаб ҳаками ҳозиқ эрур жаҳл дардина,
Мактаб гулоб маъжунидур дарду-ҳасратинг...
Мактаб, хулоса, боғи адаб, кони маърифат,
Мактаб ҳариқи вулқон, Ҳижрон, жаҳолатинг.

Агар биринчи "Мактаб" шеърида мактаб гулзорга, жаннат эшигини очувчи, дуру-гавҳарлар сочувчи, ўқув-ёзувни ўргатувчи, ғафлат уйқусидан уйғотувчи, Қуръону имон берувчи, масжид йўлини кўрсатувчи, мисни тилло, шогирдларни мулло қилувчи жаннат гули сифатида таърифланган, шеър вазни енгил, ўйноқи ва равон бўлса, иккинчи "Мактаб" шеърида шоир кўпроқ қиёслаш усулига асосланиб, мактабни нодонларга жон, қадрини билганга омон берувчи, мактабда ўқишни истамайдиган, мактабдан қочадиган болалардан дод-фарёд қилувчи, толиби илмларга гулдастаи гул, сунбулу жамбил, гулзори жаҳон экани ҳақида фикр юритади. Биринчи "Мактаб" шеърида вазн енгил, ўйноқи, сўзлар содда, нотаниш сўзлар санокли бўлса, иккинчисида вазн бироз оғирлашади, нотаниш сўзлар кўпаяди, ўхшатиш, жонлантириш каби бадийий усулларни шоир тобора кўпроқ ишлата бошлайди. Учинчи "Мактаб" шеърида фикр янада кенгаяди, энди мактаб миллатни фақирлигу залолатдан қутқарувчи эгову арра, жаҳолатдан озод қилувчи ёндирувчи вулқон ва барча ғаму кулфатларга илож топувчи калит сифатида тасвирланади. Агар биринчи шеърда шоир ёш китобхонни ўқишга, илм-маърифатга тарғиб қилса, иккинчи шеърда тарозининг бир палласига мактабнинг фойдаларини, иккинчи палласига жаҳолатнинг зарарларини қўйиш билан толиби илмларни яхшисини танлаб олишга ундайди, учинчи шеърда эса мактабдан бир кишига, алоҳида шахсга келадиган манфаатлар хусусида эмас, балки миллат ва динга келадиган манфаатлар ҳақида сўз боради, фикрлар умумлашма даражасига кўтарилади.

Шунга ўхшаш, "Мактаб" номли шеър А.Авлонийнинг "Адабиёт ёхуд миллий шеърлардан 2-жузв" китобида ҳам учрайди. Унда мактаб таърифининг янада янги қирралари бўртиб туради:



МАКТАБ

Maktabdur oftobi jahon saodating,
Maktabdur osmoni zamon sabovating,
Maktabdur joyi dilkash, shirin maqomdur,
Maktabdur behishtu jannat qur tabiating.



Дарҳақиқат, мактаб мавзуси биргина Авлоний шеъриятида эмас, балки, ўтган аср бошларидаги ҳар бир зиёли, ижодкор ва маърифатпарвар адиб учун долзарб эди. Авлоний шеърларида эса айнан мактаб ёшидаги кичкинтойлар тасаввури, қизиқишлари, тили ва тушунчаси устувор. Авлоний болаларга самимий фикрларини ўйноқи сатрларда тасвирлаш билан бирга, Ватан ва унинг қисмати билан боғлиқ жиддий мулоҳазаларни ҳам баён этади. Шоир Ватан таърифини бошлаб, “Тоғларидан конлар чиқар, Ерларидан донлар чиқар, Ҳавоси ўта ёқумлик, Чўллари бор тошлик, қумлик, Тошканд эмас, тошқанд эрур, Кесаклари гулканд эрур”, дея болаларда она диёрга катта меҳр уйғотишга эришади. Жумладан, “Ватан” шеърида она-юртнинг ноз-неъматлари, бойликлари таъриф-тавсиф этилади. Шу билан бирга, онадай азиз, мушфиқ гўша ҳақида лирик қахрамон – ёш авлоднинг қайғули нидоси ҳам акс этади:

Онамизсан! Бизнинг мушфиқ онамизсан!
Жавлон уриб яшайдургон хонамизсан!
Сени сотмоқ мумкинмидур, ўзинг ўйла,
Тилинг бўлса, ҳасратларинг тузук сўйла!..
Сотиб-сотиб қоладурмиз ғамга ботиб,
Бойқуш каби вайронада ётиб-ётиб.

Шоир ўтмишда маърифат гулшани бўлган юртимизнинг жаҳолат ботқоғига ботганидан афсуслар чекиб, Ватан тобора вайронага айланаётгани, илм-маърифатга ошно бўлишгина кишиларни бу ғамдан қутқизишини таъкидлайди. Умуман, Авлоний “Биринчи муаллим” ва “Иккинчи муаллим” китобларида ёш китобхонлар тафаккурига мос илм хосияти ва илмсизлик оқибати тўғрисида панднома тарзидаги сатрларни битган бўлса, “Мактаб гулистони”даги шеър, ҳикоя ва масалларда ижтимоий долзарб муаммоларни ҳам қамраб олгани аёнлашади. Зеро, бундай шеърлар орқали ёш авлодни

маърифатга даъват этиш билан бирга, уларни ватанпарвар, ўз миллатига, юртига садоқатли қилиб тарбиялаш мақсади ҳам кўзланган.

Маърифатпарварликнинг етакчи принциплари мазлум халқни уйғотиш, илм-маърифат нуридан баҳраманд қилиш, ўзлигини танитиш сари етаклашда акс этар экан, бунда асосий эътибор болаларга қаратилиши аниқ. Чунки жаҳолат ботқоғига ботиб бўлган авом халқни уйғотиш ва қайта тарбиялашдан кўра қалби ва онги тоза, покиза ёш авлодни аввал бошдан тўғри тарбиялаш осонроқ ва мақбул йўл бўлса керак. Аммо “Туркистон мактабларида ўз она тилимизда ёзилган мукаммал “Ахлоқ” китобининг йўқлиги, афроди миллатнинг шундай бир асарга ташна ва муҳтожлиги” Авлонийга каттиқ таъсир қилади. “Шунинг учун кўп вақтлар тажриба сўнгидан адиби муҳтарам Шайх Саъдий усулинда ёзмакни, гарчи оғир иш бўлса ҳам”³⁷ ўзига муқаддас бир вазифа деб ҳисоблаган Авлоний «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарини ёзиб тугаллайди ва 1913 йилда чоп эттиради.

Асар “инсонларни яхшиликга чақиргувчи, ёмонликдан қайтаргувчи бир илм” – Ахлоқ хусусидадир. Бироқ “Туркий гулистон” Шайх Саъдий “Гулистон”ига шунчаки назира ёхуд эргашиш натижаси эмас, балки ўз даври ва китобхони хусусиятларини тўла ҳисобга олган том маънодаги янгича бир асар ҳамдир. Чунончи, Шайх Саъдий “Гулистон”ида одамлар насл-насаби ва рутбасига кўра тоифаларга ажратилиб, ҳар бир тоифага хос бўлган хусусиятлар ҳақида алоҳида боблардаги ҳикоятларда фикр юритилган бўлса, “Туркий Гулистон”да муаллиф ёш китобхонлари савиясини ҳисобга олиб, умумлашма – комил инсон хусусида фикр юритади. Авлоний наздида бани Одам – шоҳми-гадоми, бойми-камбағалми – жамиятдаги ижтимоий мавқеидан қатъи назар, аввало, Инсон фарзанди ва инсонийликни белгиловчи сифатлар шу сабабли ҳам барча учун муштаракдир.

У инсонга хос хулқни иккига – яхши ва ёмонга ажратади. «Яхши хулқлар» деб номланган биринчи қисмида у 31 фазилят, «Ёмон хулқлар» деб аталган иккинчи қисмда эса 20 иллатга таъриф беради. Ўз мулоҳазаларини далиллаш учун Куръон оятлари ва ҳадисларни, шунингдек, машҳур мутафаккирларнинг фикрларини келтиради. Ҳар бир ахлоқий категорияга ўз муносабатини билдиргач, ўша фикр мазмунини ифодаловчи байт ё бирор мақол-ҳикмат илова қилади. Бироқ муаллиф инсон хулқини шунчаки икки гуруҳга ажратиб тасниф қилиш билан чекланмай, “бу санагон ёмон хулқларнинг фанолиқларини, юқорида санагон яхши хулқларнинг гўзаллигини инсоф мувозанаси ила ўлчаб, виждон муҳокамаси ила таҳқиқлаб, яхшиларини тинглаб амал қилмак, ёмонларини англаб ҳазар қилмак лозимдур. Зероки, инсоннинг иззати, дунёнинг лаззати яхши сўзларни эшитуб ва кўруб ҳисса олмак, ёмон ва зарарликларини ўқуб билуб ўзини тиймак, қўлдан келгунча халқ ва миллат фойдасига тиртишмак ва фано дунёдин яхшилик отини олиб кетмакдадур” дея ёш китобхонни

³⁷ Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент, 1917. 2-таъб. – Б. 95.

инсонийлик сари етаклайди. Ана шу сифат – ёш авлодни яхшилик сари ундаш, ёмонликдан асраш – асарнинг бошидан охиригача “қизил ип” бўлиб ўтади. Муаллиф ҳар бир яхши ёки ёмон хулқ хусусида фикр юритар экан, унинг ўзига хосликларини битталаб санайди, фикри далили учун ўтмиш донишмандлари ҳикматларидан мисоллар келтиради ва “қиссадан ҳисса” – шеърини хулоса билан якунлайди.

Жумладан, сабр хусусида Авлоний шундай дейди: “Сабр деб бошимизга келган балову қазоларга чидамли бўлмани айтилур. Ҳар бир ишда сабру совуққон ила ҳаракат қилмак лозимдур. Чунки бошимизга келадургон балову қазо, захмату машаққатларнинг барчаси жаноби Ҳақнинг иродаси ила ўлдиғи учун буларга сабрсизлик қилган кишилар ажру савобдин қуруқ қолурлар. Сабр инсонлар учун буюк бир фазиладурки, жаноби Ҳақ собирларни суяр. Қуръони карим ичида кўб ерда сабрни, собирларни мадҳ қилмишдур. Шариати исломияда жаноби Ҳақ тарафидан келган балову қазога сабр қилмоқ фарзи айндуру.

Инсон ҳар бир ишни сабру матонат ила юрутса, мақсудига тинчу роҳатда боруб етар. Ҳамиша саодатда яшар.

Секин борган киши мақсуда етгай,
Шошуб бесабрлар каж йўлга кетгай.
Агар сабринг бўлса нафсингга йўлдош,
Сени тавфиқи раббонийга элтгай.

Нафсини сабр ила ром қилган киши ҳар ишда ошиқмай, охиста ҳаракат қилур. Нафсини ҳалокатдан, ғурурдан сақлар. Сабр шундай бир кучли нарсадурки, шахватни иффатга, ғазабни шижоатга, шиддатни ҳилмга, катталикини тавозуъга, ёмонликни яхшиликга айландурмакга қуввати етар. Шу хусусда сўйланмиш бир ҳадиси шарифнинг маъноси – “Илм – имонли кишиларнинг муҳиби, ҳилм – ҳомийси, ақл – далили, яхши амал – сармояси, мулойимат – волиди, афв – ахвони, сабр – ҳокими виждонидур” дейилмиш. Араблар “Ассабру мифтоҳул-фараҳ – сабр шодлиғнинг калидидур”, - деюрлар.

Сабр ила ҳар мушкул иш зойил бўлур,
Сабр эдан мақсудина нойил бўлур.
Ҳар кишида бўлмаса сабри жамил,
Нафс кўйина юруб, сойил бўлур.
Сабр қилсанг, ғўрадин ҳалво битур,
Сабрсизлар ўз оёғидин йитур”.

Эътибор берилса, “Сабр” хусусидаги мақолат мухтасар бўлса-да, тугалланган бир асар. Зеро, унинг биринчи қисмида сабрга умумий таъриф берилади, иккинчи қисмида нима учун сабр қилиш кераклиги изоҳланади, учинчи қисмида сабрнинг фазилатлари таърифланади. Муаллиф ёш китобхонни сабр неъматидан баҳраманд бўлишга ташвиқ қилар экан, инсон бошига келадиган бало-қазолар тасодифий эмас, балки Оллоҳу таоло томонидан юбориладиган синовлар эканлиги, шу синовлардан сабр қилиб,

чидам билан ўта олган кишигина ажру савобга дохил бўлиши, икки дунё мақсадига етиши мумкинлигини алоҳида таъкидлайди. Фикр далили сифатида ҳадиси шарифдан келтирилган мисол ва араб мақоли эса ёш китобхон наздида бу фикрларни яна бир карра тасдиқлайди. Авлоний фикрнинг ақлга, шеърнинг эса қалбга таъсир этишини ҳеч қачон хотиридан фаромуш қилмайдиган ижодкордир. Мақолатдаги шеърлар шу маънода ёш китобхон қалбига, юрагига таъсир қиладиган шифобахш малҳам вазифасини ўтайди. Бундан ташқари, шуни ҳам таъкидлаш жоизки, мақолатдаги ҳар бир жумла ўзича тугалланган тезисдир. Муаллиф сабрнинг фазилатлари тўғрисидаги тезисларни ўртага ташлар экан, ҳар бирини алоҳида-алоҳида таъкидлашни ҳам унутмайди. “Сабр қилсанг ғўрадин ҳалво битар, сабрсизлар ўз оёғидан йитар” деган халқ мақоли эса сабр ҳақидаги фикрларнинг якуний хулосаси, қаймоғи сифатида ёш китобхон қалби тўридан мустаҳкам ўрин эгаллаши аниқ.

Авлоний бола камолотида тарбиянинг роли жуда катталигини тушунади ва тарбия “ё ҳаёт, ё мамот масаласи” деб билади. Бу фикрнинг нақадар муҳимлигини, таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмаслигини, бу шарқона қараш, шарқона ҳаёт фалсафаси эканлигини Биринчи Президентимизнинг алоҳида муносабатлари орқали ҳам далиллаш мумкин. “Бу ҳақда фикр юритганда, – дея таъкидлаган эди И.А.Каримов, – мен Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир” деган чуқур маъноли сўзларини эслайман. Буюк маърифатпарвар бобомизнинг бу сўзлари ўтган аср бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги вақтда ҳам биз учун шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарб аҳамият касб этади”³⁸.

Авлонийнинг “Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом” (1913) асари ёш авлодни тарихи ва ва зуҳури ислом билан таништиришга, шу йўл билан уларнинг имон-этиқодларини шакллантириш ва мустаҳкамлашга хизмат қиладди. Ҳар бир хайрли ишнинг ўз вақти-соати борлигини яхши билган муаллиф бу асарининг “усули жадидага мувофиқ равишда мактаби ибтидоияларимизнинг учинчи ва тўртинчи синф шогирдлари учун тартиб берилуб, Туркистон шевасинда энг мўътабар асарлара иктифо қилинуб, қисқача Ҳазрати Одам алайҳиссаломдин хилофати Рошидин замониғача дарж қилинуб, майдони интишора қўйилганини”³⁹ алоҳида таъкидлайди.

"Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом"нинг ўзбек болалар адабиёти тарихида тутган ўрни, даставвал, унинг бошланғич диний маълумотни мустаҳкамлаш, ёш авлодни ҳақ йўлга чорлаш ва эътиқодларини шакллантиришга хизмат қилиши билан белгиланади. Бу асар, бизнингча, “Ҳафтияк” таҳсилидан кейинги босқич, яъни Қуръони каримни муфассал

³⁸ И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008, 62-б.

³⁹ Авлоний А. Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом. 2-таъби. – Тошкент, 1913, 1-б.

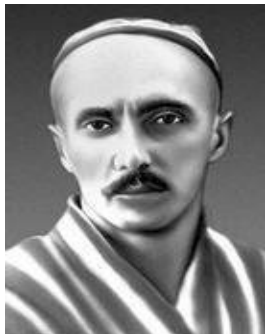
ўрганиш йўлидаги бир қадамдир. Аслида, Қуръони каримдаги оятларнинг еттидан бир қисмини ажратиб олиб, бошланғич мактабларда айнан шу қисмини ўргатишнинг ўзи ҳам катталар учун яратилган асарни болаларга мослаштириш (адаптация)нинг бир усули сифатида баҳоланиши жоиз. Чунки Оврупо ва рус адабиётларида катталар учун яратилган ўнлаб асарлар қайта ишланиб, қисқартирилиб, болаларга мослаштирилган ва айнан шу усул воситасида улар болалар китобхонлиги сирасига кирувчи асарларга айлангани маълум. Инчунин, "Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом" ҳам анъанавий "Тарихи анбиё"ларни соддалаштириш ва ёш китобхонлар савиясига мослаштириш маҳсули сифатида XX аср бошларидаги ўзбек болалар адабиётидаги ўзига хос изланишдир.

Демак, мактабга эндигина қадам қўйган ёш бола дастлаб алифбони ўрганади, алифбодаги илм-маърифат ва одоб-ахлоққа бағишланган кичик асарларни ўқишга киришади ва шу билан ўзида бани Одамга хос бўлган энг яхши хусусиятларни камол топтира боради, шунинг билан биргаликда имон-эътиқодини шакллантириш мақсадида диний таълимотни ҳам ўргана боради. Бу диний таълимотнинг қанчалик ҳаётийлигини исботлаш учун эса "Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом" сингари асарлар хизмат қилади. Зеро, "Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом"да Жаноби Ҳақ отамиз Одам алайҳиссаломни яратганидан бошлаб, бани Одамни гуноҳ йўллардан қайтариб, ҳақ йўлга чорлаш учун юборган пайғамбарлари, уларга ваҳий бўлган китоблар, динлар ва шу йўлдаги курашлар тарихи хусусида қисқа, аниқ ва ишончли маълумотлар берилгандир.

Бинобарин, "Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом" асари "Қисас ул анбиёи туркий"ларни ёш китобхонлар савиясига мослаштириб, уларни ислом эътиқоди билан таништириш, ҳақ йўлга бошлаш борасида XX аср бошлари ўзбек болалар адабиётидаги муваффақиятли изланишдир. Авлоний бу асари орқали ёш китобхонларга Қуръони каримда тилга олинган пайғамбарлар ҳақида қисқа ва ишончли маълумотларни содда тил ва услубда қизиқарли ҳикоя қилади. Асар ёш китобхонларни мураккаб услубий воситалар асосида муфассал маълумот берилган, кўплаб арабий, форсий ва муомаладан чиқиб кетган эски туркий сўзлардан таркиб топгани боис ўқилиши қийин "Қисас ул анбиёи туркий"лар билан таништириш олдидан дастлабки босқич сифатида XX аср бошларидаги ўзбек болалар адабиётида алоҳида ўрин тутади ва мумтоз адабиётимиздаги барҳаёт анъаналар асосида ёш китобхонларни маънан пок, энг яхши инсоний фазилатларга эришган баркамол, эътиқодли, имони бутун мусулмон фарзандлари қилиб тарбиялашдаги Авлоний ижодий фаолиятининг алоҳида қирраси сифатида болалар адабиётимиз тарихида ўчмас из бўлиб қолади.

Авлоний таржимонлик фаолияти билан ҳам изчил шуғулланиб, И.А.Криловнинг 21 масали, К.Д.Ушинскийнинг 7 кичик асари, Лев Толстойнинг 11 кичик асарини ўзбек тилига таржима қилган.

Авлоний мактаблар очиш, халқни саводхон қилиш, ўзбек хотин-қизларини ўқитиш, ўқитувчилар ва зиёли кадрлар тайёрлаш билан ҳам



шуғулланади. У 1923-24 йилларда эски шаҳардаги хотин-кизлар ва эрлар маориф билим юртлари мудири, 1924-29 йилларда Тошкент ҳарбий мактабида ўқитувчи, 1925-34 йилларда Ўрта Осиё Коммунистик университети, Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалиги мактабида, Ўрта Осиё Давлат университетида дарс беради. Педагогика факультетининг тил ва адабиёт кафедраси профессори ва мудири бўлиб ишлади. У 1933 йилда 7-синф учун «Адабиёт хрестоматияси» тузиб, нашр эттирди.

Авлоний «Ҳижрон», «Набил», «Индамас», «Шухрат», «Тангрикули», «Сурайё», «Шапалоқ», «Чол», «Аб», «Чиғабой», «Абдулҳак» тахаллуслари билан танқидий ва илмий мақолалар, 4000 мисрадан ортиқ шеър ижод қилган.

Авлоний 1927 йилда «Меҳнат қаҳрамони» унвони билан тақдирланди. 1930 йилда унга «Ўзбекистон халқ маорифи зарбдори» фахрий унвони берилди. У 1934 йил 25 августда вафот этди.

Ҳозирда Тошкент кўчаларидан бири, Республика ўқитувчилар малакасини ошириш маркази ва маҳаллалардан бири унинг номида. Республика ўқитувчилар малакасини ошириш марказида Абдулла Авлоний музейи ташкил қилинган. Унинг педагогик қарашлари бугунги кунда ўзбек миллий мактабини яратишда муҳим аҳамият касб этади.

Ҳамза Ҳакимзода – маърифатпарвар болалар шоири (1889-1929)

Илмнинг аҳамиятини, инсон ҳаётида маърифат тутган юксак мақомни тасвирлашга йўналтирилган адабиёт маърифатчилик адабиёти ҳисобланади. Ўзбек адабиётида жуда қадим замонлардан буён маърифатни тараннум этишга алоҳида эътибор берилган. Бу йўналишдаги адабиёт XIX асрнинг иккинчи ярми, XX аср бошларида қайта ривожланди. Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар, Авлоний, Фитрат, Қодирий, Чўлпон сингари ёзувчиларимиз шу адабиётнинг вакиллари сифатида шуҳрат топдилар. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ана шундай адиблардан биридир.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1889-йили Қўқонда туғилди. У 7 ёшидан мактабда хат-савод ўргана бошлади. Мактабни битиргач, мадрасага ва И.В.Орловнинг кечки рус-тузем мактабига ўқишга кирди. Ҳамза мадрасада ўқиган чоғларидаёқ Фирдавсий, Хайём, Саъдий, Низомий, Ҳоконий, Жомий, Фузулий, Бедил ва бошқаларнинг улкан шеърияти билан танишди, шунингдек, Шарқ олимларининг асарларини ўқиди.

1908-йилда Ҳамза ота-онасининг норозилигига қарамай, мадрасани ташлаб кетди. Унинг ўзи ёзганидек, ота-онасининг ўжарлиги, маъмурларнинг зулми, камбағаллик туфайли дунёвий билимларни эгаллаш тўғрисидаги орзусини амалга ошира олмади.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий бор-йўғи 40 йил умр кўрган бўлса-да, бутун ҳаётини халққа хизмат қилиш учун бағишлаган оловқалб шоир ва драматургдир. Шу билан бирга у тарбиячи, мураббий, жамоат арбоби сифатида ном қолдира олди. Ҳамза ўз халқига илм-маърифат тарқатиш учун, халқининг озод ҳаёт кечираётганини кўриш учун шахсий манфаатларидан буткул воз кеча олган ёзувчидир.

Ҳамза ўзининг педагогик фаолиятини 1910-йилда Тошкентда Қашқар маҳалласида мактаб очиб, болаларни ўқитишдан бошлайди. Шу йилнинг охирларида у Қўқондаги маҳаллий рус-тузем мактабида муаллим бўлиб ишлайди ва 1911-йилда янги мактаб очиб, таълим-тарбия ишларига баъзи ўзгартиришлар киритади. Ўқувчиларнинг ўрганаётган материални қуруқ ёд олиши фойдасиз эканлигини айтиб, синфдан ташқари машғулотларга кўпроқ эътибор беради, она тили дарсларини кўпайтиради, янги дарсликлар ёзади. Бироқ болаларнинг ўқув қўлланмалари, озиқ-овқат ва кийим-кечак билан тўлиқ таъминланмагани бу хилдаги мактабларнинг ишлашида катта қийинчиликлар туғдирарди. Аммо Ҳамза “Жамияти хайрия” ташкил қилиб мактабини сақлаб қолиш учун курашади. Унинг ишлари ҳақидаги шов-шув Қўқон шахридан ташқарига ҳам тарқала бошлайди. Маҳаллий маъмурлар бундай “хавфли таълим-тарбия манбаи”га тоқат қилолмайдилар ва 1913-йилда мактабни ёптиришга муваффақ бўладилар. Ҳамза ўз она юртини ташлаб, чет элга кетишга мажбур бўлади. 1913-1914-йилларда Ҳамза Афғонистон, Ҳиндистон, Сурия, Туркия мамлакатларида, Маккада саёҳатда бўлиб, бу мамлакатлардаги ўзгариш ва янгиликлар билан танишади.

Ҳамза 1914-йилда Қўқонга қайтиб келади ва камбағал етим болалар учун мактаб очишга ҳаракат қилади. Ниҳоят, “Дорул ятим” яъни, “Етимлар мактаб”ини очади. Мактаб Қўқонда 1914-йил сентябрдан ишга тушади. Унга Қўқоннинг ҳар тарафидан келган фақир ва етим болалар пулсиз қабул қилиниб, ҳатто баъзи бечораҳолларга дафтар ҳам берилган.

Ҳамзанинг “Дорил ятим” мактаби учун ўзбек тилида тузган дарслиги табиатга, ё халқлар тарихига оид ҳикоялардан иборат бўлган. Шунга кўра, руҳонийлар уни оллоҳга ва подшога қарши чиқишда айблайдилар. Кўп ўтмай, “Дорил ятим” мактаби ёпиб қўйилади, Ҳамза эса сиёсий жиҳатдан ишончсиз ва миллий озодлик ҳаракатининг иштирокчиси деган мулоҳаза билан миршабнинг махфий назорати остига олинади.

Ҳамза 1915-йилда Марғилонга келди. У ошкора равишда янги мактаб очишга, лекин эҳтиёт билан иш кўришга ҳаракат қилди. Шу тариқа, Марғилоннинг тинч ва хилват кўчасида янги мактаб пайдо бўлди. Унинг биноси Қўқондаги мактаб биносидан ҳам ёмонроқ эди.

Ҳамза таълим-тарбия масаласини назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш билан бирга, Туркистонда мактабларни қайта қуришнинг амалий

масалаларини ҳал қилишда фаол қатнашди. У 1916-йилда Завқий, Аҳмад Алиев ва бошқа жамоат арбоблари билан биргаликда “Фарғона водийсидаги мусулмон аҳоли орасига хат-савод ёйиш жамияти” тузди. Жамият пул тўплаб, бошланғич мактаблар очди. Уларда дарслар ўзбек тилида олиб борилди.

Ҳамза бошланғич синф ўқувчиларига мўлжалланган дарсликлари ҳамда шеърлари билан ўзбек болалар адабиётининг ривожига ҳам катта ҳисса қўшган. Унинг ўзи ташкил қилган янги усулдаги мактаб талабалари учун ёзган “Енгил адабиёт”, “Ўқиш китоби”, “Қироат китоби” дарсликлари, уларга киритган шеър, ҳикоя ва масаллари, таълимий-маърифий аҳамиятга эга асарлари шу жиҳатдан аҳамиятли. Айниқса, шоирнинг ўқув қуроллари мадҳига бағишланган шеърлари, “Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси” ҳикояси, “Тошбақа билан чаён” масали болалар ёш хусусиятларига мувофиқлиги билан диққатга сазавор. Ниёзийнинг “Енгил адабиёт”ида илм ва жаҳолат муқоясасига оид кўплаб шеърлар мавжуд. Масалан, қуйидаги шеърда илмни жаннатнинг эшигини очувчи, хазинанинг йўлини кўрсатувчи порлоқ нур сифатида, мактабни эса инсоннинг илм-маърифат нуридан баҳраманд бўлиб, олим бўлишидаги дастлабки босқич–бешик сифатида тасвирлайди:

Илм – жаннат эшиги,
Хазинанинг тешиги,
Инсонни олим қилан,
Мактаб эрур бешиги.

Бу ифода жаҳолат билан мувозий қўлланилиб, жаннат ва дўзах, хазина ва жаҳаннам, олимлик ва сўқирлик, мактаб ва ғафлат сингари зид маъноли тушунчалар орқали реалистик моҳият касб этади.

Жаҳл – дўзах эшиги,
Жаҳаннамнинг тешиги,
Боғлаб солан кўзингни,
Ғафлат эрур бешиги .

Сўнгра, олимлик хосияти ва жоҳиллик касофати аниқроқ кўрсатиб берилади:

Олим бўлсак дунёда,
Келур ҳар иш бунёда,
Биз ҳам сув остин кезуб,
Ҳам учармиз ҳавода.

Жоҳил қолсак дунёда,
Хўрлик келур зиёда,
Ҳайвон киби юк ташуб,
Чўл кезармиз пиёда.

Демак, шоир ёш авлодларининг бир куни олимлар қаторидан ўрин олишига, ҳатто сув ости ва осмонда кезадиган билимдон бўлишига ишонади. Келажакка ишонч руҳи адибни болалар учун кўплаб дарсликлар, ижтимоий-

сиёсий мавзуда, дунёвий илм, касб-хунарни ўрганишга ундовчи шеърлар битишига туртки бўлади. Шоирнинг “Қалам” ғазали енгил вазн, ўйноқи оҳангдан иборат бўлмаса-да, мазмунан долзарб. Шеър қалам ҳақидаги қасида тарзида ёзилган. Лирик қаҳрамон мактабга келиб, қаламга ошно бўлгани ва шу туфайли ақли расо, илм-у адаб эгаси бўлгани ҳамда барча орзу умидлари рўёбга чиққанини таъриф-тавсиф этади:

Ўқудим, чиқди саводим ҳам хатим яхши бўлуб,
Ғайратимга яраша ишлар манго қилди қалам.

Ҳарна ким ёзмиш қалам сўзидин алсо чиқмадим,
Ул мани ҳам айтганим ахир бажо қилди, қалам.

Шоир болаларни мактабга қизиқтириш, ўқув қуролларига ҳавас уйғотиш борасида илмнинг хосиятини теран идрок этади. Ёш қаҳрамон тилидан “Бор эди кўнглумда бўлмоқ подшолик орзу, Ўтмади фурсат, бу хожатим раво қилди қалам. Бир гадони ўғли эрдим подшо қилди қалам”, – дея маърифатни улуғлайди. Натижада шоир шеъри ва талқинидан инсоннинг жамиятдаги мавқеи, қандай инсон сифатида бўй кўрсатиши ана шу илм шарофатидан эканлиги англашилади.

Ҳамзанинг болалар учун ёзган яна бир шеъри “Бир кишининг бор эди тўрт боласи” деб номланади. Аслида бу мавзу ўтган аср бошларидаги ўзбек болалар адабиётида алоҳида йўналиш сифатида кўзга ташланади. Ўша давр ўқиш китобларидаги ахлоқ-одоб мавзуси инсонийликнинг турли яхши ва ёмон жиҳатларини қамраб олган. Сахийлик ва бахиллик, тўғрисўзлик ва ёлғончилик, меҳнатсеварлик ва дангасалик, сабр ва сабрсизлик, қаноат ва таъмагирлик, садоқат ва бевафолик, адолат ва жабр-зулм сингари инсонийликнинг қарама-қарши қутбларида турган ўнлаб фазилат ва иллатларнинг яхши-ю ёмон жиҳатлари хусусида фикр юритилиб, яхшисидан ўрнак олишга, ёмонидан ҳазар қилишга ундовчи шеър, ҳикояларга кенг ўрин ажратилган. Ҳамзанинг юқоридаги шеъри шу мазмунни ўзида ифода эта олади. Унда ҳикоя қилинишича, бир оиланинг тўрт фарзанди бўлиб, уйларига келган меҳмоннинг пули йўқолади. У пулни ҳеч бири олдим демайди, кўрганим йўқ дейди. Шунда ота болаларни тергаш бефойдалигини англаб, хийла ишлатишга мажбур бўлади: тўрт боласини ҳам бир уйга қамаб, олдига қоракуя қўяди ва дейди:

Кимки рост эса гар сўзи,
Қора бўлур ўзича икки юзи;
Кимни агар ёлғон эрурса сўзи,
Бор-йўғи қора бўлур ўнг юзи.

Болаларнинг каттаси пулни олганлиги учун бу хийлани тушунмай, ўнг юзим ўзича қора бўлса, чап юзимни ўзим қора қилай, деб куяни суркайди. Ота болаларни ташқарига чиқарганида каттасининг чап юзи қоралигини кўради, қолганларининг юзи эса оқ бўлади. Шунда кимнинг ўғри эканлиги билиниб, холанинг пули қайтиб берилади. Шу туфайли бу феълини ташлаган

болани шоир ёш китобхонларга ибрат қилиб кўрсатар экан, қиссадан ҳисса тариқасида:

Кими бўйла хиёнат қилур,
Бир куни ўзини шуйла хижолат қилур,

деб таъкидлайди.

Ҳамза Ҳакимзоданинг тугалланмай қолган “Қироат китоби” Авлонийнинг “Туркий Гулистон”ига ҳамоҳангдир. “Қироат китоби” Авлоний “Туркий Гулистон”ининг мантиқий давоми, ҳатто маълум жиҳатлардан уни тўлдирувчи асар. “Туркий Гулистон”да аввал яхши хулқлар, кейин ёмон хулқлар хусусида алоҳида фикр юритилган бўлса, “Қироат китоби”да ҳар бир яхши хулқ ва унинг зидди бўлган ёмон хулқ хусусида кетма-кет фикр юритилади, маълумот берилади. Мавжуд қўлёзмада Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий кибр ва тавозеъ, бахил ва сахий, кизб ва сидқ, шитоб ва сабр, зулм ва раҳм, хиёнат ва садоқат мавзуларини қаламга олган. Бироқ “Садоқат” сарлавҳаси қўйилган бўлса-да: “*Энди садоқатни худо хоҳласа, иккинчи китобдан бошлаб ўқурсиз*”, - деб изоҳ берилган.

Ёш китобхонлар савиясига мослашишининг мазкур кўриниши, яъни ўқувчини қиёслаш йўли билан хулоса чиқаришга ўргатиш усули ҳам аслида анъанавийдир. Ҳамза Ҳакимзода “Қироат китоби”нинг Авлоний “Туркий Гулистон”идан фарқи эса шундаки, аввало, ҳар бир мавзу бир дарсга мўлжалланган. Шунингдек, мавзу хусусида маълумот бериб бўлингач, шу фикрларни тасдиқловчи бир ҳикоят келтирилади. “Қироат китоби” бу жиҳати билан Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр”идаги мақолат ва ҳикоятларга ҳам ўхшаб кетади.

Ҳ.Ҳ.Ниёзийнинг “Мевалар можароси” туркумидаги шеърлари ҳам болаларбоплиги билан диққатни тартади. Унда болаларга хос характер-хусусиятлар, чунончи, мақтанчоқлик, бахиллик, манманлик, чакмачақарлик, муштумзўрлик одатлари мевалар можароси мисолида кўрсатиб берилган.

Бундан ташқари, Ҳамза халқ орасидан турли мазмундаги қўшиқ ва ашулаларни йиғиб, уларнинг айримлари учун ўз даври ҳаёт воқеаларини акс эттирувчи матнлар ёзган. Ҳатто у ёзган қўшиқларнинг айримлари ҳажвий ҳолатни ифодалайди. Шоирнинг бундай шеърлари унинг “Оқ гул”, “Қизил гул”, “Яшил гул”, “Пушти гул”, “Сариқ гул”, “Сафсар гул” каби рамзий номлар билан нашр этирилган “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси” китобидан ўрин олган. Ҳамза фольклорга хос нозик поэтик услуб элементларини чуқур ўзлаштириб, улардаги илғор гуманистик ғояларни ривожлантирди. Айниқса, унинг халқ ижодида кенг тарқалган “Келин салом” қўшиқларига хос тасвир ва ифода йўлларида ижодий фойдаланиб яратган ҳажвий-юмористик асарлари бу жиҳатдан ибратлидир:

Олти пудлик тақадек,
Кўзи ирғиб бақадек,
Оч мухлиснинг қўлида
Ўтмай қолган чақадек
Шайх ҳазратларига салом!

Hamzaning badiiy ijodi

- 1905-yildan boshlab yozgan 214 ta she'rinijamlab, 1814-yilda **"Devoni Nihoniy"** nomli qo'lyozma devon tuzadi.
- Kambag'al oila farzandlari va yetim bolalar uchun Qo'qon va Marg'ilonda maktablar ochdi. Qo'llanma sifatida o'qitish uchun **"Yengil adabiyot", "O'qish kitobi", "Qiroat kitobi"** singari darsliklar yozdi.
- Qo'llanma sifatida o'qitish uchun **"Yengil adabiyot", "O'qish kitobi", "Qiroat kitobi"** singari darsliklar yozdi.
- Hamza 1915-1919-yillarda **"Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasini chop ettirdi.**

Dramatik asarlari

- ▣ Hamza **"O'ch"(1914), "Zaharli xayot yoxud ishq qurbonlari"(1915), "Ilm hidoyati", "Mulla Normuhammad domlani kufri xatosi", "Ochlik qurbonlari(1916)** singari o'nlab dramalari sahna yuzini ko'rdi.
- ▣ Hamza dramaturgiyasining gultoji hisoblangan **"Maysaraning ishi" komediyasi" va "Paranji sirlaridan bir lavha yoki Yallachilar ishi"** dramasi (1926) esa milliy sahnemizning o'lmas durdonalari bo'lib qoldi.

Dramatik asarlari

▣ Hamza "O'ch"(1914), "Zaharli xayot yoxud ishq qurbonlari"(1915), "Ilm hidoyati", "Mulla Normuhammad domlani kufri xatosi", "Ochlik qurbonlari(1916) singari o'nlab dramalari sahna yuzini ko'rdi.	▣ Hamza dramaturgiyasining gultoji hisoblangan "Maysaraning ishi" komediyasi" va "Paranji sirlaridan bir lavha yoki Yallachilar ishi" dramasi (1926) esa milliy sahnemizning o'lmas durdonalari bo'lib qoldi.

Элбек болаларлар шоири ва ислохотчи педагог (1898-1938)

20-йилларда чинакам шаклланиш жараёнига кирган ўзбек болалар адабиётини Элбек ижодисиз тасаввур қилиш қийин.



Қатағон даври ўзбек адабиётининг кўзга кўринган вакилларидан бири Элбек – Машрик Юсуповдир. У 1898-йилда Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманининг Хумсон қишлоғда таваллуд топган. Муаллимлик уни ҳам бадий ижод, ҳам илмий ижод сари етаклади. Бадий ижодга ҳавас унда, ўз эътирофича, 14 ёки 15 ёшдалигида уйғонган бўлса-да, “1917-йилдан бошлаб ёзувга” чинакамига берилди. Унинг асл исми Машрик, отаси Юнус бўлса-да, элга дардкашликни кўзлаб, Элбек тахаллусини қўлаб, “шеърлар ва баъзан ҳикоячалар ёза бошлади”. Унинг “Армуғон” (1921) масаллар, “Кўзгу” (1925), “Ёлқинлар” (1927), “Сезгилар” (1927), “Баҳор” (1929), “Меҳнат куйлари” (1930), “Шеърлар” (1934), “Чирчиқ бўйларида” (1935), “Гунчалар” (1935) шеърлар тўпламлари, “Қўшчи Турғун” (1925), “Дадамат” (1936) ҳикоялар мажмуалари, “Тозагул” (1934), “Боғбон”, “Этик”, “Мерган” (1935) поэмалари алоҳида китоблар тарзида араб ва лотин алифболарида босилиб чиқди. Унинг шеърлари “Чиғатой гурунги” уюшмаси чоп этган “Ўзбек ёш ижодкорлари” (1922) тўпламидан жой олди. Янги-янги шеър, ҳикоя ва мақолалари ўша давр матбуотида тез-тез босилиб турди, ўзи ҳам ўзбек матбуотининг фаол намојандасига айланиб “Инқилоб”, “Маориф ва ўқитғувчи”, “Ўзбекистон Совет адабиёти”, “Билим ўчоғи”, “Янги йўл”, “Аланга”, “Учкун” (Бухоро Халқ Республикаси Маориф назорати органи) сингари қатор журналлар таҳрир ҳайъати ишида қизғин қатнашди, шу зайдда

Республика матбуотининг юзага келиши ва шаклланишида, ўзбек журналистикасининг қарор топиши ва ривожланишида муносиб ҳисса қўшди.

Элбек ўзбек тилининг халқимиз миллий қиёфасини ифода этиши учун астойдил курашди, бу тилни камситувчиларга қарата 1922-йилда шундай сатрларни битганди:

Мунгли кушим, сайраб-сайраб кел, англа:
Кимлар эрур турк тилини сотувчи!
Булбул каби сайраб турғон бу тилни
Уялмайин бу ўлкадан отувчи.
Болдан тотли, жондан тунук туркчани
Тушунмайди хўрлаб-хўрлаб ётғучи.
Очунларда бойлигини кўрасдан
Кимдир бунга: “Ёрди, ёрмас деган!”
Мунгли кушим, уларни қўй, сен сайра,
Турк тилининг донгин чиқар кўкларга...

“Тил” шеъридан келтирилган парчадан англаштираётирки, унда ифодаланган ғоя истиқлол ғалаба қозониб, миллий тилимиз давлат тили мақомини олган айни замонда ҳам ўз долзарблигини йўқотганича йўқ.

Элбек халқимизнинг бой оғзаки ижодиётини тўплаш ва ўрганиш ишига ҳам тилшунос-муаллим сифатида Туркистон Маориф Халқ Комиссарлиги қошидаги Ўзбек билим ҳайъатида ишлаган кезларидаёқ киришган эди. У Бўстонлиқ атрофларидан турли қўшиқлар, лапарлар, оғзаки драма, мақол ва маталлар, топишмоқларни мароқ билан тўплади. Шу кузатишлари жараёнида халқ адабиёти жуда бой бўлиши билан бирга ўз даври ва ўша замон кишилариининг турмушларини ўз ичига олган қимматли адабий васикалардир, деган хулосага келди. Бинобарин, уларни тўплаш, нашр этиш ва ўрганишга жадал киришиши зарурлигини уқдириб, ўзи тўплаган халқ топишмоқлари, мақоллари ва қўшиқларини жамлаб “Топишмоқлар, мақоллар ва ашула тўплами” номи остида 1923-йилда бостириб чиқарди. Бу китоб ғоят қизгин кутиб олинди, унга Ўзбекистоннинг бошқа жойларидаги фольклор намуналарини қўшиш истагини ифодаловчи таклифлар ҳам бўлди. Бу таклифни инобатга олиб, Элбек Сирдарё, Бухоро, Фарғона, Хоразм ва Самарқанд шаҳар ва қишлоқларини кезди, фольклор асарларини ёзиб олиб, янгидан тўплаган материалларни қўшган ҳолда 1928-йилда Ғулом Зафарий билан ҳамкорликда “Ашулалар” тўпламини нашрдан чиқарди, 1936-йилда яна янги материалларни қўшиб, шу тўпламнинг учинчи нашрини амалга оширди.

Элбек халқ эртакларини тўплар ва ўрганад экан, уларга ўзи ўзбекчага ўттирган А.С.Пушқиннинг “Балиқчи ва балиқ ҳақидаги эртак”, “Олтин хўроз”, “Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак” тажрибаси асосида ёндашиб, эртак сюжетиини назмда баён этиш анъанасини ўзбек болалар достончилигини юзага келтиришга татбиқ этди. Бу жиҳатдан унинг 1935-йилда нашрдан чиққан “Эртаклар” тўпламини ташкил этган “Камбағал йигит

ва пар дастурхон”, “Эркисиз фолчи”, “Омонат” шеърий эртаклари алоҳида аҳамиятга молик.

“Эркисиз фолчи” шеърий эртагида ижтимоий мотив устувор. Халқнинг “Сохта фолбин” эртаги сюжети назмда баён этиш асосида битилган бу шеърий эртақда ночорликдан сохта фол очиш эвазига тирикчилик қилишга уринган, аммо кутилмаган омади билан подшонинг йўқолган хачири ва қароқчилар хазинадан ўмарган бир қоп олтинни топиб назарга тушган, ниҳоят ёлғони чинга айланиб сарой фолбини сифатида иззат-икром қозонса-да, эркидан айрилиб таҳликада яшашга маҳкум бўлган фолбин қисмати кўрсатилган. Фолбин ўзининг ёлғондакам фолчи эканини ҳар қанча такрорламасин, на подшоҳ, на сарой аҳли унга ишонади, унинг ёлғон гапини эса рост ўрнида қабул қилишади. Элбек бу билан саройнинг ёлғон ва иғволар масканига айланганини, унда ёлғон рост ўрнини тамоман эгаллаганини фош этади.

Элбек ўзбек болалари халқ кўшиқларини тўплаш ва нашр этишнинг ҳам ташаббускорларидан бўлган. У ўзи тўплаган материаллар асосида 1937-йилда чоп эттирган “Болалар кўшиғи” тўплами ўзбек фольклоршунослиги тарихидаги дастлабки уриниш самараси сифатида аҳамиятлидир. Тўпланда 18 та болалар кўшиғи жамланган.

Элбекнинг бошланғич мактаб болалари учун дарслик ва ўқув қўлланмалари тузиш тажрибаси болалар ёш хусусиятлари ва қизиқишларини инобатга олган ҳолда бадиий асарлар ёзиш иқтидорини, демакки, болалар шоири ва болалар ёзувчиси сифатидаги истеъдодини шакллантиришда муҳим омил бўлди. Бу жиҳатдан “Билим” дарслигининг иккинчи китобида келтирилган “Одамларнинг кучи нимада?” ҳикояси эътиборга лойиқ:

Одам милтиқ, тузоқ, қармоқ, кетмон ясайди. Йиртқиш ҳайвонларни топиб отади. Тузоқ қўйиб, қушларни илинтиради. Қармоғига илиш учун кетмон билан ер ковлаб, чувалчанг топади ва балиқни сувдан илинтириб олади: демак, одамнинг кучи ясаган қуролларида.

Элбекнинг “Йўлдошнинг тегирмони”, “Тотли шўрбо” ва “Жўжалар” ҳикоялари ҳам қатор фазилатларга эга. “Йўлдошнинг тегирмони”да болалар ижодкорлиги ўйин жараёнида очиб берилса, “Ўқур чоқ” тўртлиги параллелизм негизида битилган бўлиб, ахлоқий-дидактик мазмунга эга. Бутун тўртликда “қанот” сўзи ранг-баранг маънода товланади:

Ғоз қаноти оқ бўлур,
Эр қаноти от бўлур.
Болаларнинг қаноти —
Мактабда ўқув бўлур.

Шеърнинг воқеабанд мазмунга эга бўлиши унда эпиклик аломатини таъминлабгина қолмасдан, балки уболаларбоплигини, аниқроғи, ундаги мазмун ва образларнинг “кўримлилигини”— бола идрокига мослигини белгилайди. Шуни таъкидлаш жоизки, Элбек бутун фаолияти давомида 30 дан зиёд масаллар ёзади ва шу асосда ўзбек масалчилигини ривожланишини янги босқичга олиб чиқди. Элбек бу масалларни яратишда халқ оғзаки

ижоди, ўзбек мумтоз адабиёти ва И.А.Крилов масалчилигига хос анъаналардан ижодий фойдаланди. Чунончи, “Сичқон хотиннинг қиз узатиши”, “Қора қушлар ила тошбақалар” масаллари учун “Калила ва Димна”даги сичқон хотиннинг қиз узатиши, қарға ва тошбақа сюжетларидан фойдаланган. “Олақарға ва Қурбақа” масалини эса И.А.Криловнинг “Қарға ва Тулки” масалидан ижодий таъсирланиб ёзган. Зотан, у И.А.Криловнинг “Фил ва Лайча”, “Кўзгу ва Маймун”, “Тулки ва узум”, “Эшак билан булбул”, “Бўри билан Турна” масалларини ўзбек тилига ўгириш жараёнида маҳорат сирларини ўзлаштирган, лекин ўзига хос ижод йўлидан борган.

“Олақарға ва Қурбақа” масалида мактовдан талтайиб кетиб, ўлжасидан ажралиб қолган Олақарғанинг гумроҳлигидан кулинади. Олақарға Қурбақани тутиб олиб, дарахт шохига қўнаркан, Қурбақа ундан қутилишни кўзлаб, Олақарғани мактай бошлайди:

Деди: – эй барча қушнинг сен гўзали!
Дунёда кўрмадим мен сендай қушни...
Сенга тенг йўқ ерда эмас, кўк устида,
Қани бироз сайраб бергил, мен эштай.

Олақарға бундай мактовдан эриб кетиб, сайрамоққа киришаркан, оғзидан Қурбақа тушиб кетади ва сувга шўнғиб ундан қутулади.

Шоир мактанчоқлик фожиасини бошқа бир асари – “Шоли ва Курмак” масалида ҳам очиб беради. Масал Шоли ва Курмак орасидаги мунозара асосида қурилганлигидан, мумтоз адабиётимиздаги мунозара жанрига ҳамоҳанг. Лекин ундан келтириб чиқарилган бош ғоя – шоликорни қадрлаш, шу асосда шоликорлик меҳнатига муҳаббат уйғотиш мотиви масалга хос мантикий яқун тарзида намоён бўлади.

Элбек ёш китобхонлар учун кўплаб қувноқ шеърлар ёзиб, “Кўзгу”, “Ёлқинлар”, “Баҳор”, “Ғунчалар” тўпламларида эълон қилди. Бу шеърларида кичкинтойларни табиат билан таништиришга, уларда ҳашаротларга, ўсимликларга, қушларга меҳр-муҳаббат туйғуларини уйғотиш эвазига Ватанни севиш сабоғини беришга интилди. Жумладан, “Лайлак” шеъри болалар ва Лайлак ўртасидаги савол-жавоб негизида қурилган. Унда болаларнинг:

– Нега доим турмайсиз,
Бизлар билан юрмайсиз?

деган саволига Лайлак шундай жавоб қилади:

Нима қилай, дўстларим,
Қиш ҳеч мени қўймайдир.
Ундан қочиб кетмасам,
Қорним ҳеч ҳам тўймайдир.

Шоир шеърда Лайлакнинг йил фаслларида хос турмуш тарзи ҳақида маълумот бериш эвазига жонли ҳаёт манзараларини яратган.

“Қуён” шеърида эса ҳолат манзараси ғоят жонли чизилган:

Сесканиб кетди Қуён,
Қаради у ён-бу ён.

Юраги дук-дук этди
Сакради, чопди-кетди.

Шоир қишнинг поэтик қиёфасини ҳам шу қадар аниқ-тиниқ чизадик, шеърни ўқиган ёш китобхон кўз ўнгиди қиш манзараси бор-бўйи билан ёрқин намоён бўлади:

Оқ тўнин кийиб
Қиш бобо келди.
Барчани тийиб,
Югуриб-елди.
Оқ капалакдек,
Қорлар учишди,
Қоп-қора ерни
Ўпиб қучишди.

Қиш сурури шу қадар содда ва равон ифодаланганлиги ўзбек болалар шеърларида қиш – Қиш бобо қиёфасидаги бадий образ шаклида ушбу шеърдан кўрина бошлаган бўлса ажаб эмас, деган табиий ҳулосага олиб келади.

МАВЗУГА ДОИР ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР: жаҳид, усули савтия, алифбо, масал, аллегория, рус-тузем, девон, газал, поэма, “Чизатой гурунги”, журналистика, назм, образ, рамз.

Билим, кўникма ва малакани ривожлантиришга йўналтирувчи саволлар:

1. Миллий уйғониш ҳаракати нима ва унинг ўзбек болалар адабиётини юзага келтиришдаги роли.
2. Миллий матбуотда болалар адабиёти ҳақидаги баҳслар қачон бошланган?
3. Абдулла Авлоний нега илк болалар шоири ва ислохотчи педагоги сифатида эътироф этилади?
4. Ҳамза Ҳакимзода маърифатпарварлик адабиётининг таниқли намоёндаси эканлигини асосланг?
5. “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” педагогик рисоласининг таълимий-ахлоқий панднома эканлигини ойдинлаштиринг.

Мавзуга оид тест саволлари:

1. Ўзбек болалар адабиётини юзага келтирган асосий омиллар қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

а) XX аср бошларидаги “усули савтия” мактаблари ўқувчиларига мўлжалланган алифбо ва ўқиш китоблари (мажмуалар) майдонга келиб, уларга том маънодаги ўзбек болалар адабиётининг туғилиши деб қараш мумкин.

б) XX асрдаги мактаб дарсликлари биринчи марта бола дунёқараши, қизиқишлари, тафаккур олами ҳамда ёш хусусиятларига мувофиқ ёзилган; улардаги бадий ижод намуналари ҳам кичкинтойлар тасаввурига яқин бўлган.

д) Туркистонда жаҳидчилик ҳаракатининг оммавийлашуви болалар адабиётининг юзага келишига туртки бўлди.

е) барча жавоблар тўғри.

2. XX аср бошларидаги ўзбек маърифатпарварлик ҳаракатининг етакчи намоёндаси, Тошкентдаги “усули савтия” мактабларининг асосчиларидан бири,

Ўзбек болалар адабиёти тараққиётига самарали хисса қўшган шоир қайси жавобда келтирилган?

- а) Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий;
- б) Абдулла Авлоний;
- д) Садриддин Айний;
- е) Махмудхўжа Беҳбудий.

3. “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” номли тўрт қисмдан иборат тўплам муаллифи ва унинг дарсликлари қайси жавобда кўрсатилган.

- а) Ҳамза, “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар”, “Енгил адабиёт”;
- б) Айний, “Таҳзиб ус-сибён”, “Қиз бола ёки Холида”;
- д) Абдулла Авлоний, “Биринчи муаллим” “Иккинчи муаллим”;
- е) Абдурауф Фитрат, “Ўқу”.

4. *Фирдавси жинон мактаб, нодонлара жон мактаб,*

***Билган кишига қадрин, бир доруломон мактаб* Ушбу мисралар билан бошланувчи шеър ва тўплам номи ҳамда муаллифи тўғри кўрсатилган жавобни аниқланг?**

- а) “Енгил адабиёт”, “Мактаб”, Ҳамза
- б) “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”, “Мактаб”, Абдулла Авлоний;
- д) “Мактаб гулистони” китобидаги “Мактаб”, А.Авлоний.
- е) “Таҳсиб ус-сибён”, “Мактаб”;

5. Маърифатпарвар адиб Ҳамзанинг болалар учун ташкил қилган мактаби, дарсликлари қайси қаторда тўғри кўрсатилган?

- а) Етимлар мактаби, “Тарбият ут-атфол”, “Мактаб гулистони”;
- б) “Дорулятим”, “Енгил адабиёт”, “Ўқиш китоби”, “Қироат китоби”;
- д) Мардикорлар мактаби, “Учинчи муаллим”, “Енгил адабиёт”;
- е) Ишчилар мактаби, “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар”.

6. “Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси” хикояси қайси маърифатчи адиб қаламига мансуб?

- а) Ҳамза;
- б) Айний;
- д) Авлоний;
- е) Элбек.

7. “Таҳзиб ус-сибён” дарслиги муаллифи ва нашр этилган йили тўғри кўрсатилган қаторни аниқланг.

- а) Айний, 1930 йил;
- б) Ҳамза, 1910 йил;
- д) Айний, 1910 йилда;
- е) Авлоний, 1913 йил.

8. Айнийнинг 1920-йилларда нашр этган асари номи ва унинг йўналиши қайси жавобда тўғри кўрсатилган.

- а) “Алифбо”, хуснихатни ўрганишга;
- б) “Қиз бола ёки Холида” қиссаси, қизлар мактабига мўлжалланган;
- д) “Тарбияли бола”, ахлоқ-одоб ўрганишга;
- е) “Одобли бола”, одоб ўрганишга.

9. Устод Айнийнинг мактаб ва тарбия мавзу илгари сурилган асарлари қайси жавобда тўғри.

- а) “Қуллар”, “Дохунда”, “Судхўрнинг ўлими”;
- б) “Одина”, “Бухоро инқилоби тарихи”;
- д) “Тули сурх”, “Куллийёт”;
- е) “Эски мактаб”, “Етим”, “Эсдаликлар”.

10. 1919-1921-йилларда нашр этилган болалар матбуоти намуналари қайси жавобда тўғри кўрсатилган

- a) “Ёш куч”, “Тонг юлдузи”, “Хуршид”, “Шухрат”
- b) “Болалар йўлдоши”, “Болалар дунёси”, “Шарқ чечаги”.
- c) “Самарқанд”, “Ойна”, “Болалар довуши”, “Тараққий”
- d) “Гулхан”, “Гунча”, “Доноворд”, “Капалак”

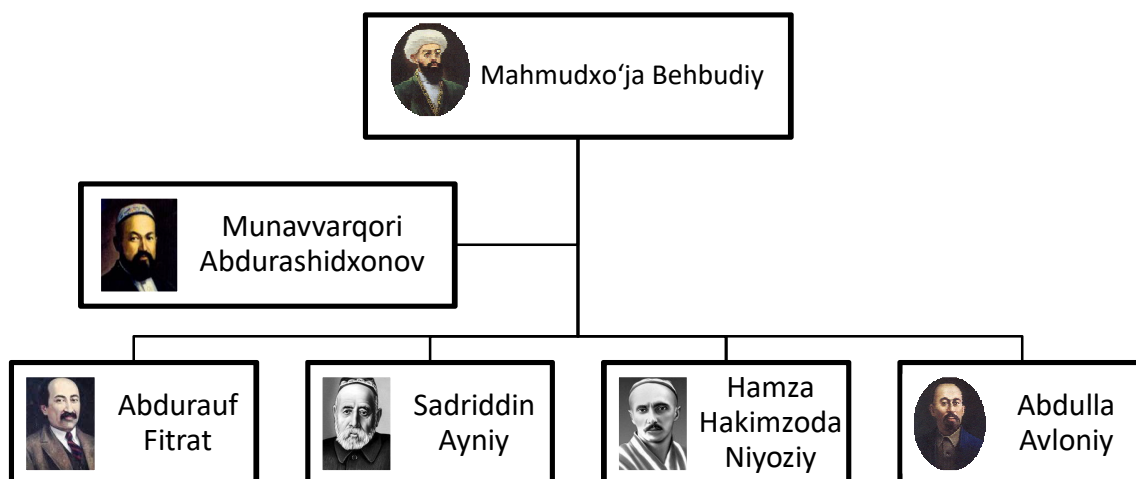
11.1920-30-йилларда болаларга бағишланган асарлар ёзган ижодкорлар қайд этилган жавобни аниқланг?

- a) Авлоний, Ҳамза, С.Айний, Ғайратий, Шокир Сулаймон;
- b) Элбек, Ғ.Зафарий, Раҳим Соли, Хуршид, Ҳ.Олимжон, Ойбек;
- c) Қ.Муҳаммадий, Қ.Ҳикмат, Пўлат Мўмин, М.Осим, Ойбек;
- d) а ва б жавоблар

Ўқув-визуал материаллар

21-слайд

XX аср бошларидаги “усули жаид” мактаблари очиб ўқитувчилик қилган ва ўқиш китоблари яратган маърифатпарвар педагог-адиблар



22-слайд

G'ayratii

- O'zbek adabiyotiravnaqiga o'z ulushini qo'shgan adiblardan bin G'ayratii— Abdurahim Abdulla o'g'li 1902 yil 15 fevralda Toshkentning Degrez mahallasida hunarmand oilasida dunyoga keldi. Uning otasi o'qimishli, adabiyotga qiziqqan kishi bo'lgan. Onasidan erta judo bo'lgan Abdurahim mahalladagi Oyimxon aya qo'lida tarbiya topgan. Uning adabiyotga qiziqishida ham aya aytgan ertaklar muayyan rol o'ynagan. 1912—1915 yillarda u avval eski maktabda, so'ng madrasalarda tahsil oladi. Shu yillarda Navoiy, Muqimiy, Furqat asarlari bilan tanishadi.



- 1926 yilda G'ayratii Ozarboyjonga borib, Bokudagi bilim yurtida o'qiydi. U yerda M. O'rdubodiy, M. Mushfiq, S. Rustam, J. Jabbor kabi taniqli adiblar bilap tanishadi va muloqotda bo'ladi. Bokudan qaytgach, Toshkentdagi muzikali drama teatrida adabiy emakdosh bo'lib xizmat qiladi. 1929—1931 yillarda O'zbekiston Davlat nashriyotida muharrir va bo'lim boshlig'i bo'lib ishlaydi. Uning birinchi she'riy to'plami 1927 yilda «Erk tovushi» nomi bilan nashr etiladi. 1928 yilda «Yashash taronalari» she'riy to'plami, «Qutulish» nomli hikoyalar to'plami chop etiladi. She'riy to'plamga kirgan «She'rim», «Shoir», «Tanburchi qizga», «Mening tuyg'ularim» kabi she'rlarida shoirning dunyoqarashi gavdalanadi.

G'ayratii dramalari

- Bulardan tashqari, G'ayratii dramatik asarlar ham yaratgan. Uning «Omon», «Yo'ldosh», «Qanotli do'stlar», «O'rmonda» kabi dramalari uzoq yillar respublika qo'g'irchoq teatri va yosh tomoshabinlar teatri repertuaridan mustahkam o'rin olib keldi.

Men A.Avloniyning: "Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir", - degan fikrini mushohada qilaman. Buyuk ma'rifatparvarning bu so'zlari asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda biz uchun bunchalik, balki undan ham ko'ra muhim va dolzarbdir. "

(I.Karimov)

Абдулла Авлоний ижодининг жанрий арсенали:

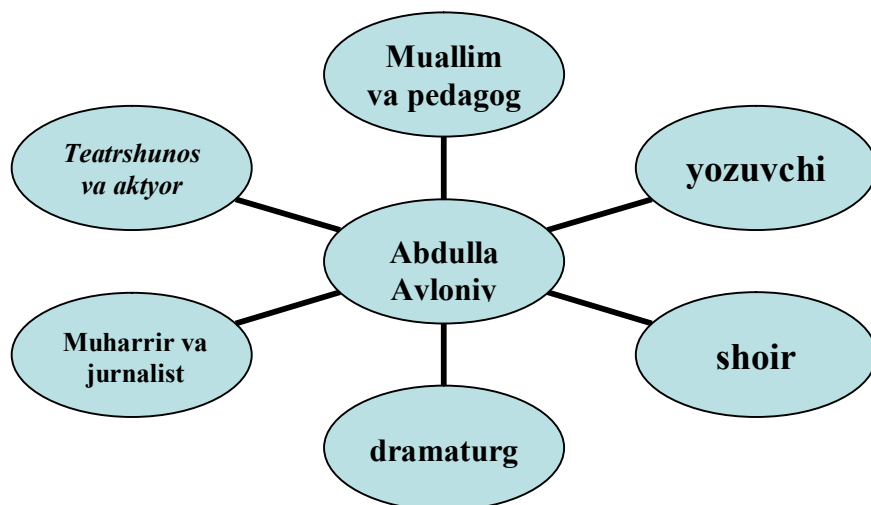




26-слайд

U yangi maktablar uchun o'quv kitoblar yozib, nashr qildirgan. Jumladan, "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" to'rt qismdan iborat, "Birinchii muallim" (1911y.) "Ikkinchi muallim" (1912 y.), "Turkiy guliston yoxud axloq" (1913), "Maktab guliston" (1915 y.), "Mardikorlar ashulasi" (1917 y.) va boshqa darslik va o'qish kitoblarini yaratgan.





А.Авлоний ижоди бўйича тезкор саволлар:

- А.Авлоний мактаб ўқувчилари учун қандай дарсликлар ёзган?
- **Ж:** “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим” (1912), “Мактаб гулистони”, “Туркий Гулистон ёки ахлоқ” (1913) каби замонаси учун муҳим ва зарур бўлган дарсликларни ёзган.
- У қандай таҳаллуслар билан шеър, ҳикоя, фелетон ва кичик ҳажмдаги драматик асарлар ёзган?
- **Ж:** А.Авлоний “Набил”, “Шухрат”, “Абдулҳақ”, “Индамас”, “Тангрикули”, “Шапалоқ”, “Чол”, “Аб”, “Чиғабой” таҳаллуслари билан асарлар яратган.
- А. Авлонийнинг қандай драматик асарларини биласиз?
- **Ж:** “Пинак”, “Адвокатлик осонми?”, “Икки муҳаббат”, “Тўй”, “Съезд”, “Лайли ва Мажнун”, “Биз ва сиз”, “Португалия инқилоби”
- А.Авлоний қайси тилларни билган?
- **Ж:** А.Авлоний форс, рус, озарбайжон, араб тилларини билган.
- А.Авлонийнинг фаслларга бағишлаб ёзган шеърлари қайсилар ва уларга мисоллар келтиринг.
- **Ж:** Унинг фаслларга бағишланган “Баҳор”, “Ёз”, “Куз”, “Қиш” каби шеърлари бор.
- Таниқли театр артисти Гавҳар Зокирова А.Авлонийнинг кими бўлади?
- **Ж:** А. Авлонийнинг уч қизи, уч ўғли бўлган. Шундан энг тўнғич фарзандлари Сора бўлган. Унинг яққа-ю ягона фарзанди Гавҳар Зокирова. У А.Авлонийнинг набираси.
- А.Авлонийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида кимлар китоб ёзганлар?
- **Ж:** А.Бобохонов, М.Махсумов “Абдулла Авлоний”, Б.Қосимов “Абдулла Авлоний” (адабий-педагогик портретлар), У.Долимов “Маърифат дарғалари” ва бошқалар.
- А.Авлоний рус адиби И.А.Криловнинг қайси асарларини ўзбек тилига таржима қилган?

- **Ж:** У И.А.Криловнинг 21 масалини ўзбек тилига таржима қилган. Жумладан, “Ғайрижинсий иттифок”, “Тулки ила серка”, “Маймун ила кўзойнак”, “Ит ила йўловчи”, “Қарға ила зағизқон” кабилар.
- Адиб “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асарида ўз фикрларини ва мулоҳазаларини далиллаш учун машҳур мутафаккирлардан кимларнинг фикрларини келтиради?
- **Ж:** Авлоний ўз мулоҳазаларини далиллаш учун Аристотел, Платон, Гиппократ, Мирзо Бедил сингари машҳур мутафаккирлар фикрларини келтиради.
- Авлоний “Мухтасар тарихи анбиё ва ва тарихи ислом” асарида қайси пайғамбарларнинг қиссаларини баён этган?
- **Ж:** Авлоний “Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом” асарида Одам алайҳиссаломдан Муҳаммад алайҳиссаломгача ўтган пайғамбарларнинг қиссалари ва зуҳури исломни баён этган.
- А.Авлоний билан боғлиқ жойларни биласизми?
- **Ж:** Авлоний номида бир қатор мактаблар бор. Ўзбекистон ёзувчилари уюшмаси болалар адабиёти бўйича унинг номида мукофот таъсис этган. Тошкентдаги йирик кўчалардан бири, Республика ўқитувчилар малакасини ошириш марказий институти ва маҳаллаларнинг бири уни номида.
- Қайси ёзувчининг қандай асарида А.Авлонийнинг таржимаи ҳоли берилган ва унга бағишланган?
- **Ж:** Тохир Маликнинг “Қалдирғоч” (“Савоҳил”) қиссаси.

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Авлоний Абдулла. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т: Ўқитувчи, 1992. – 62 бет.
2. Авлоний Абдулла. Ўсон, миллат! Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Б.Қосимов, Ш.Ризаев. – Т.: Шарқ, 1993. – 144 бет.
3. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. Икки жилдлик, 1-2-жилдлар. - Т.: Маънавият, 1998.
4. Баракаев Р. Ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний. – Т.: Фан, 2004.
5. Ниёзий Ҳ.Ҳ. Мукамал асарлар тўплами. 4 томлик, 2-том. Педагогик рисоалар. – Т.: Фан, 1980; яна: Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси. МАТ, 2-т. – Т., 1981.
6. Қосимов Б. Миллий уйғониш. - Т.: Маънавият, 2002.
7. Қосимов Б. ва бошқ. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Т.: Маънавият, 2004.
8. Тохир Малик. Қалдирғоч, қисса. – Т.: Ёш гвардия, 1987. – Б.236
9. Қосимов Б., Долимов У. Маърифат дарғалари. – Т: Ўқитувчи, 1990. –Б. 26-102.
10. Ўзбек болалар адабиёти антологияси. 1-қисм. Шеърят. –Т.: Ўқитувчи, 2006.

ВИ. БОЛАЛАР АДАБИЁТИ РИВОЖЛАНИШ САРИ

Режа:

1. Адабий эртақ ва унинг болалар адабиёти тараққиётига таъсири.
2. Ғ.Ғулом – болалар шоири ва носири.
3. Ойбекнинг болалик олами.
4. Ҳ.Олимжон – болаларнинг эртақнавис адиби.

Асосан, шеърят ва ҳали ҳикоячилик доирасида қолиб келаётган болалар адабиёти 30-йилларга келиб, халқ ижодиётига кенг ва чуқур мурожаат қилишга киришиб, ўз жанрий имкониятларини **адабий эртақнинг**

шеърый эртак, насрий эртак, эртак-қисса, драматик эртак сингари хилма-хил оралиқ шакллари билан бойитиш ҳамда тўлдиришга муваффақ бўла бошлади. Аслида XIX асрнинг сўнгги чораги ва XX асрнинг 10-йилларида форс-тожик шоири Убайд Зоконийнинг “Мушук ила сичқон” қиссаси (Хислат таржимаси), рус адабиёти намояндаларидан И.А.Крилов, А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой, К.Д.Ушинский масаллари, эртаклари ва ҳикояларининг ўзбек тилига ўгирила бошланганлиги, шунингдек, Саидрасул Азизий ва Абдулла Авлонийларнинг воқеабанд шеърлари, масаллари ҳамда Ҳамзанинг халқ ривояти асосида ёзилган “Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси” шеърый эртаги, қолаверса, Абдулла Қодирийнинг 20-йилларда халқ эртаги руҳида ёзилган “Жинлар базми” ва Абдурауф Фитратнинг “Қиёмат” насрий адабий эртакларидан ўз сарчашмасини олган фольклор сюжетлари негизида болаларбоп асарлар ёзиш ва шу асосда реалистик ўзбек болалар адабиётини шакллантириш ва ривожлантириш ҳаракати 30-йиллар арафаси ва давомида чинакам янги босқичга кўтарилди. Бунинг бир қанча сабаблари ва омили бор эди.

Биринчидан, айти шу йилларда ўзбек фольклоршунослиги анча жонланган эди, халқ кўшиқлари ва дostonлари қаторида эртакларни ёзиб олиш ва нашр этишда самарали натижаларга эришила бошланди. Бу ишда Элбек, Ғулом Зафарий ва Шукур Саъдулла сингари болалар адиблари анча фаоллик кўрсатдилар. Айтиқса, Элбек болалар фольклорини тўплаш йўлида қизғин изланди, 1937-йилда ўзи тўплаган асарлар асосида тартиб берган “Болалар кўшиғи” тўпламини нашр эттирди.

Иккинчидан, 30-йилларнинг бошларида “Болаларга эртак керакми? Сехрли-фантастик эртаклар улар тарбиясига зарарли эмасми?”, - деган мавзуларда бошланган қизғин баҳс халқ эртакларига муносабатни янада чуқурлаштиришга хизмат қилди. Натижада, халқ эртаклари сюжетларини турли шаклларда ижодий интерпретация қилиш ва шу асосда болаларни халқ фантазияси оламига олиб кириш бир мунча жонланди. Бу ҳол болалар эпик поэзиясининг юксалиши ва драматургиясининг оёққа туришига ижобий таъсир кўрсатди. Сирасини айтганда, болаларга аталган бадиий адабиёт яратиш анъанасининг дастлаб, адабий эртак шаклида Даниел Дефо, Жонатан Свифт, Жан де Лафонтен, Шарл Перро, Эрих Рапсе, ака-ука Якоб ва Вилгелм Гриммлар, Вилгелм Гауф, Ҳанс Кристиан Андерсен, Карло Коллоди, В.Жуковский, П.Ершов ва бошқалар ижодиётида кенг миқёсда намоён бўлганлиги ва ўзбек болалар адабиёти вакиллариининг улар тажрибаларини ижодий ўзлаштира бошлашлари жараён қиёфасини белгилай берди. Натижада, фольклор ва ёзма болалар адабиёти муносабатлари икки томонлама чуқурлашишга киришди.

Болалар учун ижод этиш анъанаси ҳали ёзув бўлмаган қадимги замонлардаёқ оналар аллалари, эркаламалари, овутмачоқлари, шунингдек, халқ эртаклари, топишмоқлари, тақвим ва маиший кўшиқлари, бутун бир тизим тарзида намоён бўлувчи ўйинлари шаклларида фольклор бағрида юзага келган эди. Бинобарин, болалар учун ижод этиш халқ педагогикаси ва

этнографияси ақидаларига тўйинтирилган қадимий анъана бўлиб, унинг ижодий андазаси болаларга мўлжалланган ихтисослашган бадиий ёзма адабиётнинг вужудга келишини таъминлаган омил бўлди. Бу фольклор ва ёзма адабиёт орасидаги генетик (бевосита) алоқа натижаси эди.

Фольклор ва ёзма адабиёт орасидаги билвосита алоқа эса болалар адабиётида фолклоризмларнинг хилма-хил кўринишларини юзага келтирди ва болалар адабиёти халқчиллашувини, ғоявий-бадиий баркамоллашувини, қизиқарлилиги ва табиий соддалигини таъминлади. Шу тариқа ўзбек болалар адабиёти ҳам фольклорга таянган ҳолда шакллана ва ривожлана борди.

Шуни таъкидлаш жоизки, ўзбек болалар адиблари халқ ижодиёти намуналарини тўплаш, нашр этиш ва болаларга мослаштириш, фольклордаги жанрий ранг-баранглик ва ифодавий воситалардан ижодий фойдаланишда, асосан, қуйидаги икки йўналишда амал қилдилар:

Биринчи йўналиш – фольклор намуналари (эртаклар, масаллар, ривоятлар, латифалар ва ҳоказоларни) болалар ёши, савияси ва руҳига мослаштириб қайта ишлаш ёки табдил (интерпретация) қилиш. Бу ижодий жараённинг бош шарти – асарнинг халқчил руҳига путур етказмаган ҳолда ғоявий-бадиий баркамоллигини таъминлаш ва шу асосда ахлоқий-тарбиявий қимматини ошириш ҳисобланади. Жумладан, халқ эртакларини болаларга мослаштириб қайта айтиш анъанаси жаҳон халқлари, хусусан, рус болалар адабиётида анчагина тажрибага эга. Шукур Саъдулла ана шу илғор тажрибани ўрганиш асосида нафақат ўзбек, балки, бошқа халқлар эртакларини ҳам болаларга мослаштириб табдил қилишда маълум натижаларга эришди. Бу жиҳатдан, айниқса, унинг 30-50-йиллардаги изланишлари самарали бўлди. Бу даврда у элликдан ортиқ халқ эртагини болаларга мослаштириб, қайта ишлади ва кичкинтойларга тортиқ этди. Булар “Икки сандиқ” (1945, 1948), “Ёрилтош”, “Уч тулки” (1947), “Қарғабой” (1948), “Тулки билан турна” (1951), “Мақтанчоқ куён” (1953), “Айёр тулки” (1955), “Оҳанрабо” (1959) сингари расмли китобчалар тарзида нашрдан чиқди. **Ш.Саъдулла** халқ эртакларининг композицион соддалиги, халқчилиги ва ғоявий йўналишига путур етказмай, замон талаблари доирасида ахлоқий-тарбиявий қимматга молик бўлишига диққат қилди. Натижада, эртаклар турли ёшдаги кичкинтойлар учун “хаёт дарслиги” вазифасини ўтай бошлади. Бу жиҳатдан адибнинг мактабгача тарбия ёшидаги болалар учун “Оч бўри”, “Чол билан бўри”, “Шолғом”, “Бўғирсоқ”, “Бўри ва эчки болалари”, “Қарға ва кўзи” каби эртакларни қайта ишлашдаги хизматлари эътиборга арзигуликдир.

Иккинчи йўналиш – фольклор сюжетлари асосида шеърӣ, насрий ва драматик асарлар яратиш ёки стилизация характеридаги фолклоризмлар. Бу йўналиш барча халқлар болалар адабиётлари равнақида етакчи омиллардан ҳисобланади.

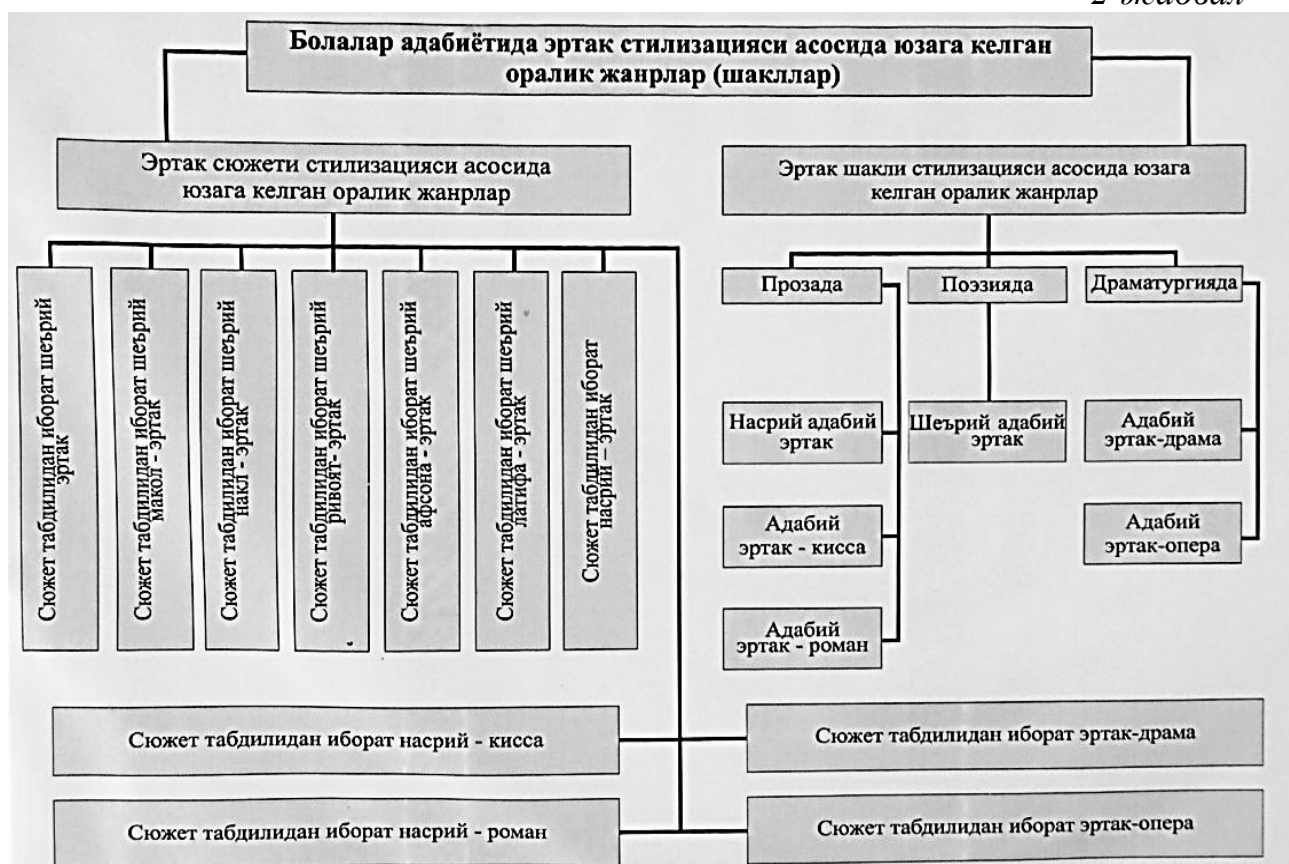
Фольклор жанрларининг композицион қулайликлари – оммавийлиги болаларга атаб ёзиладиган асарлар учун ғоят мувофиқдир. Болалар адиблари бу ҳақиқатни чуқурроқ англай борганлари сари кўпроқ ижодий камолотга

эришаётирлар. Улар халқ сюжетларига монанд сюжетлар ўйлаб топа бошладилар. Бундай тўқима адабий сюжетлар кўпинча ҳаёт воқелигини доим кузатиш ва ундан озиқланишнинг, шунингдек, бирор мақол ва маталнинг мазмунини воқеабанд тафсилот воситасида кичкинтойларга етказиш ниятининг натижаси бўлиб туғилади. Бу эса уларнинг халқ сюжетлари асосида ёзилган асарлардан фарқ қилувчи ўзига хос белгиси саналади. Шу сабабли бундай асарларни жанр эътиборларига кўра адабий эртаклар, дoston-эртаклар, адабий масаллар, адабий латифалар деб аташ тўғрироқдир. Бу жиҳатдан, айниқса, адабий эртакларнинг болалар шеъриятини тараққий эттиришдаги роли катта бўлди. Кичкинтойларни воқелигимиз руҳига олиб киришда, уларга ҳаётдан сабоқ олишни ва одам танишни ўргатишда Султон Жўранинг “Қалдирғоч”, Зафар Диёрнинг “Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса”, Қуддус Муҳаммадийнинг “Қўнғизой ва сичқонбой”, “Сандал ва печка”, “Чивин уришқоқ ва шамол полвон ҳақида”, “Доно бобо ва унинг 101 неварачеваралари”, Шукур Саъдулланинг “Бир тухум тарихи”, “Бир яллачи ва бир ўйинчи”, “Ялқов айиқ”, “Равоч ҳақида баллада”, “Қурумсоқ”, Пўлат Мўминнинг “Кеча, бугун ва эрта ҳақида эртак”, “Тиш чўтка, порошок ва атирсовун эртаги”, “Газ полвон эртаги”, “Чўлнинг чўлга хати”, С.Барноевнинг “Олтин шаҳар ҳақида афсона”, “Виждон”, “Қўғирчоқлар подшоси”, Т.Адашбоевнинг “Нур дарё”, “Уч бўталoқ ва сирли қовoқ”, Миразиз Аъзамнинг “Чумолиой билан ариойнинг саёҳати”, “Ерк қуши”, Анвар Обиджоннинг “Одил Бургутшоҳ ва Замбуруғ лақабли жосус ҳақида эртак”, Тохир Қаҳҳорнинг “Кўзга кўринмас махлуқ”, Ҳ.Имомбердиевнинг “Аждаҳо комида”, Муҳаммаджон Раҳмоннинг “Момоқаймоқ”, Нурали Қобулнинг “Одам, ойқортоғ ва дайди шамол ҳақида эртак” каби кўпгина адабий-шеърий эртакларининг ахлоқий-эстетик қиммати каттадир. Бу асарлар ўзбек болалар эпик поэзиясининг халқчил замонавий намуналари ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш жоизки, XX асрнинг 60-80-йилларида болалар адабиёти вакиллариининг фольклорга ижодий муносабати янада чуқурлаша борди. Бу даврда улар фольклорнинг қатор жанрларига хос шакл ва ифода усуллариини ижодий ўзлаштиришга алоҳида рағбат кўрсата бошладилар, натижада, болалар эпик поэзиясида шеърий адабий эртакнинг қатор ички кўринишлари билан бирга адабий топишмоқ, адабий тез айтиш, адабий латифа, прозада эса адабий насрий эртак, эртак-қисса сингари оралиқ шакллар юзага келди. Насрий адабий эртак жанрида Т.Ғойибов, П.Муҳаммадёрова, Азиз Абдураззоқ, М.Муродов, А.Ирисов, Ў.Шукуров, Ў.Саъдуллаева, С.Ғафуров, Раим Фарҳодий ва Р.Толибовлар изланган бўлсалар, Анвар Обиджон “Даҳшатли Мешполвон” (1989) эртак-қиссасини яратиб, жанрнинг янги воқелик асосидаги жилосини таъминлади. Бугина эмас, у “Паҳлавоннинг ўғирланиши”, “Қўнғироқли алдоқчи”, “Қоринботир” сингари эртак-пьесалари билан фолклор сюжетлари типидagi замонавий болалар драматургиясини бойитишга ҳисса қўшди. Бу жиҳатдан у Пўлат

Мўминнинг “Қовоқвой билан Чаноқбой”, “Суқатой ва Конфетбой”, “Она болам дейди, бола онам дейди”, Ғ.Жаҳонгировнинг “Ажойиб уруғ”, О.Толибов ва И.Аҳмедовларнинг “Ғайрат ва ғафлат”, Э.Раимовнинг “Қорбобонинг янги йил саргузаштлари” ва Раҳим Фарҳодийнинг “Ўткир шохли букача” сингари эртак-пьесаларида кўринган салбий характердаги стилизациялаш усулини янада чуқурлаштирди ва бу анъананинг ҳаётийлигини таъминлади. Бу эртак-пьесаларда нафақат сюжет қурилишида, балки образлар хатти-ҳаракатларида, нуткида, хилма-хил ифодавий воситаларда эртакларга хос фантастик унсурлар, тасвирий воситалар етакчи таомилга айланган.

2-жадвал



Ғафур Ғулом – болалар шоири ва носири
(1903-1966)

Академик шоир Ғафур Ғулом катталарнинг ардоқли адиби бўлиши билан бирга болаларнинг ҳам севимли ижодкори бўлиб, ижодиётининг катта

қисми айна пайтда болалар адабиётига ҳам тўлалигича тааллуқлидир. Ғафур Ғуломнинг болалар адабиётига алоқаси ҳақида сўз юритилар экан, даставвал, унинг болалар учун махсус яратган асарларини тилга олиш жоиз. Зеро, “Мукофот” (1940), “Шеърлар” (1946), “Тонготар кўшиғи” (1949), “Бари сеники” (1953), “Бир ғунча очилгунча” (1955), “Сиз менинг ёшлигимсиз” (1958) сингари шеърӣ тўпламларда шоир ёш авлодни, жумладан, ўз фарзандларини ҳам энг яхши умуминсонӣ қадриятлар руҳида тарбиялашга аҳд қилган талабчан ва меҳрибон мураббий, фарзандлари қамолдан фахрланаётган ва Ватан келажagini ишончли қўлларга топшираётганидан қалби қувончларга тўлиқ меҳрибон ота сифатида намоён бўлади.

У XX асрнинг 20-йилларидан 60-йилларигача болалар учун шеърлар, ҳикоя ва қиссалар ёзди. Унинг шеърларида болалар ҳаёти, уларнинг орзу-армонлари, ўқинчлари, қувончлари ифода этилган эди. Айна дамда насрий асарларидан “Нетай” 1930-йилда, “Тирилган мурда” 1934-йилда, “Ёдгор” 1936-йилда, “Шум бола” 1963-йилда чоп қилинди. Ғафур Ғуломнинг шеърӣ тўпламларини нашр этириш шоир вафотидан сўнг тўхтаб қолмади. 1969-йилда “Байрам мактуби”, 1970-йилда “Ўйлашни ўрганамиз”, 1983-йилда “Фарзандларимга” шеърӣ тўпламлари босилди. Зеро, Ғафур Ғуломнинг болаларга аталган асарларисиз ўзбек болалар адабиётини тасаввур қилиб бўлмайди. Ғафур Ғулом мутафаккир ва файласуф шоир сифатида болалар юрт келажаги эканини, уларнинг қамоли халқ қамоли эканини ҳис қилди, шу туйғуларни шеърларида гоҳ бола бўлиб, уларнинг дунёсини ёритса, гоҳ катталарнинг болаларга муносабатларини акс эттирди.

Ғафур Ғулом болаларга катталарнинг муносабатини “Чароғларим-қароғларим”, “Азиз авлодларимизга”, “Менинг бир сатрим”, “Ўқинг қизлар”, “Чирой”, “Сиз менинг ёшлигимсиз”, “Сен саломат бўлсанг бас” каби шеърларида ифодалар экан, ўзининг болапарвар шоир эканини намоён қила олган. У халқ шоири сифатида юртимизнинг ҳар бир боласини ўйлаган, уларнинг ҳар бирининг келажаги учун қайғурган десак муволафа бўлмайди. Ғафур Ғулом “Мен,— дея ёзган бир хатида, — аввало, болалар деганимда ўз болаларимни ўйлаганим йўқ. Бутун республикамизни ўз оилам деб, республика болаларини ўз болаларим деб биламан. Демак, улар учун ёзганим ёзган”.

Маълумки, ҳар бир асар ўз даврининг маҳсули ва унда қай даражададир шу давр хусусиятлари акс этади. Бинобарин, Ғафур Ғуломнинг юқорида тилга олинган тўпламларидаги асарлар ҳам бундан мустасно эмас. Ушбу тўпламлардаги бир қатор шеърлар гарчи Шўро мафкураси таъсиридан холи бўлмаса-да, тўлалигича олганда, шоир ижодиётида соф лирика устуворлик қилади. Унинг болалар адабиётимиз болаларга мўлжалланган алоҳида адабиёт сифатида эндиgina атак-чечак қилаётган 30-йилларда яратилган шеърларида тарбиявийлик — панд-насихат, ахлоқ-одоб руҳи ҳамда фан-техника ютуқлари тарғиби характеридаги маърифийлик етакчи мавқеъ касб этса, 50-60-йилларда яратилган асарларида ахлоқий-маърифийлик

билан бир қаторда, бола табиатининг турли қирраларини кашф қилиш ва ўзига хос оламини яратишга интилиш кўзга ташланади.

“Икки ёшлик” (1935), “Турсунали нега варракдан айниди?” (1937), “Яша дейман, ўғлим” (1939) шеърларида фан-техника ютуқларини эски турмуш тарзи билан қиёслаш орқали ёш авлодни илм-фан нуридан бахраманд бўлишга чорлаш, чақириқ руҳи устувор. Бу ўринда шуни ҳам қайд этиш керакки, 30-йиллар ўзбек адабиёти, хусусан, шеърлятида “агитка”лар руҳидаги тарғибий-ташвиқийлик кўзга яққол ташланиб турадиган хусусиятлардандир. Бироқ ҳатто шу тарғибий-ташвиқийликда ҳам ҳақиқий шоир асаридаги бадиият ажралиб туради. Бинобарин, “Икки ёшлик” шеърлядаги илм-фан тарғиби шунчаки эски турмуш танқиди ёхуд янги ҳаёт мактови эмас, балки янги мактабларда турли соҳалар бўйича фан асосларини эгаллаётган фарзандларнинг келажакда янги ва яхши ҳаётни қуриши керак бўлган, ҳар томонлама камол топган инсонлар бўлиб етишувига ишонч руҳи билан тўлиқдир. “Яша дейман, ўғлим” шеъри шу жиҳатдан олдинги икки шеърнинг мантиқий давомидай янграйди. Учувчи бўлиб, кўкларга учишга, юлдузларни кучишга, совуқ Арктикаларни ўзлаштиришга отланган, учқур ҳаёли кўкларда парвоз қилаётган ўғил орзу-ниятлари ва фарзанди камолидан фахр туйғуси шеърни ёлқинлантириб туради:

- Дада, мен осмонга учар бўлсам,
Чеки йўқ кўкни ҳам қучар бўлсам,
Юлдуздан-юлдузга кўчар бўлсам,
Сен тубида қолиб не дейсан?
Яша, дейман, ўғлим!

Ғафур Ғулом – донишманд шоир. У болаларга, ёш авлодга ишонч билан қараган. Етимлик мавзуи Ғафур Ғулом ижодида кўп учрайди. Негаки, шоирнинг ўзи етимлик жабрини тортган инсон. У тўққиз ёшда отасиз қолади, ўпка шамоллашидан вафот қилган отаси тўрт норасидага Ғафурни бош қилиб кетди. Кенжа синглиси энди олти ойлик эди. У тирикчиликнинг қайноқли, алампнок кўчаларига кириб чиқар экан, яшашни ўрганди. Оқибат ҳаёт курашлардан иборатлигини англади. Етимлик ночорлигини, алампларини “Нетай” қиссасида Нетай фожеаси тақдири ёрдамида акс эттирган бўлса, “Шум бола”да Қоровой ўғил бола-ку, деб ҳисоблади, уни яхши ҳаётдан умидвор қилиб яратди. Қоровой ҳаёт унга беҳисоб азоблар тайёрласа ҳам, қаддини ростлаб, йўлида давом этди. Бу маълум маънода Ғафур Ғуломнинг ўзи эди. Ғафур Ғулом янги давлат етимларга эътибор қилаётганини, ўзбек етимпарвар халқлигини кўриб, “Ёдгор”да бошқачароқ етимликни тасвирлади.

Ғафур Ғулом умрининг охиригача етимлик оғриқларини унутмади. Насрида акс эттирганидан ташқари, шеърлятида ҳам етимликни ифодалади. Шоир болаларга “келажаким, керагим” деб мурожаат қилар экан, юраги ҳам болаларники эканини таъкидлайди. Шоирнинг етимлик мотиви мавжуд шеърлярида бугунги болаликка шукрона бор. Истиклол даврининг катта-ю кичиги бу шеърларни ўқиб, бугунги болалик учун мустақил Ватандан, озод

давлатдан миннатдор бўлса арзийди. Шоир ўз асарларида ҳажвдан маҳорат билан фойдаланган. “Шум бола”даги фожеали болаликни ҳам шу қадар сатира ва юморга ўраганки, асардаги қайғули воқеаларни кўриб туриб ҳам кулаверасиз.

“Нортожининг курак тиши” ва “Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо...” шеърлари эса болаларни тоза-покиза юришга чорловчи, агитка тарзидаги асарлардандир. Ушбу шеърларда Ғафур Ғуломнинг мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжаллаб асар яратишдаги маҳорати бор-бўйи билан намоён бўлган. Ҳазил-мутуйиба воситасида кир-чир юрувчи болаларни чимдиб олиш ва тоза-покиза юришга ундаш ҳар иккала шеърнинг асосини ташкил қилади. Тишини тозалашга эринадиган, “юзини ҳафтада аранг ювади”ган олти яшар Нортожининг тиши оғриб қолиши ва дўстларининг унинг оғзига “экскурсия” қилишлари тасвирларини шоир ниҳоятда жонли, табиий яратган. Шеърда ижодкорнинг ҳажвий портрет яратиш маҳорати эътиборга сазовор:

Нортожининг ҳозир ёши олтида,
Бироқ чоллар каби кемшик бечора;
Бир парча гўшт ёки нон еб қўйдими,
Кечгача тиш ковлаб, бўлар овора (106).

Эндигина олти ёшга кирган Нортожининг кемшиклиги “таърифи”дан бошланган шеър тўртта курак тишининг чириб, дарз кетгани, тишлари паст-баландлигидан “сўйлоқ” деган ном олгани, “с” билан “ш” ҳарфин айтолмай, сўз ўрнига тили хуштак чалишигача муфассал тасвирланиб, портрет чизгилари тобора мукаммаллаштириб борилади. Айниқса, Нортожининг оғзига “экскурсия” тасвири жонлилиги билан ёш китобхон эътиборини қозониши шубҳасиздир:

Болалар бирма-бир текширадилар:
- Вой-баёв! Бунисини қаранг, ўртоқлар!
Тишларда истаган нарса топилар:
Жийдами, ўрикми, писта пўчоқлар.
Айниқса, олдинги курак тишида
Бир ҳафта бурунги овқат қолдиғи;
Ёнида, бошида, оралиғида
Сақич бўлаклари, тухум сариғи.

Нортожининг оғзига “экскурсия” ўзининг табиийлиги, ҳазил-мазах руҳидалиги билан ёш китобхонга қизиқарли, ибратли ва ахлоқий-тарбиявий аҳамият касб этади.

Мана ярим асрдирки, унинг сатира ва юмор билан суғорилган болаларбоп шеърлари болаларни ҳам, катталарни ҳам бирдай кулдиради ва тарбия қилади.

“Nortojining kurak tishi”

Oldingi to'rtta kurak tishining
Sog'i yo'q – hammasi chirik, darz ketgan.
Ba'zisi juda past, ba'zisi baland,
Ba'zisi lab yular-misli tikan.
Nortoji o'zi sho'x, erinchoq bola-
Yuzini haftada arang yuvadi.
Ko'cha ham kuylarda chang tuproq kechib,
“Olapar”, “To'rtko'z”ni doim quvadi.



50-60-йилларда болалар учун яратилган кўплаб шеърларида Гафур Гулом, аввало, меҳрибон ота сифатида намоён бўлади. “Бу йил биринчи синфга кирадиган ўғил-қизларимга атаб ёзган шеърим”, “Яна бир қутлуг кун”, “Қуёшнинг ёруғлиги барча халққа баробар” шеърларида ўсиб-униб келаётган фарзандининг мактаб оstonасига илк бора кадам қўяётганидан фахрланиш, унинг илм чўққилари ва касб-хунар асосларини эгаллаган, ахлоқ-одобли, комил инсон бўлиб етишувига ишонч туйғулари барқ урса, “Навқирон наслимиз синов олдида”, “Олтин медаль”, “Имтиҳон” шеърларида мактабни тугаллаб, мустақил ҳаётга йўлланма олаётган, олий ўқув юртларига кириб, халқимизга муносиб фарзанд бўлиш туйғулари билан ёнаётган ёш авлодга, фарзандларига оқ йўл тилаётган меҳрибон падар қиёфаси намоён бўлади.

Сизсиз келажак йўқ, сиз ахир халқнинг

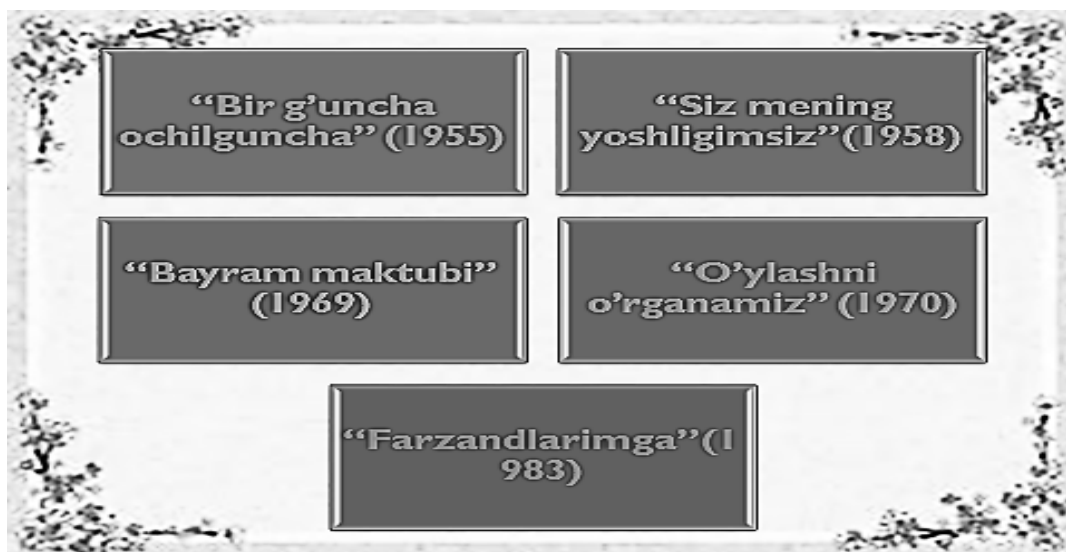
Минг йилни кўражак қароғларисиз.

Сизсиз ёримайди осмонда Зухра,

Замонлар тонгининг чароғларисиз

сатрларида барқ уриб турган ана шу ишонч, фахр туйғулари ёш китобхон маънавий-ахлоқий камолотида ўзига хос ўрин тутиши шубҳасиздир.





Ғафур Ғулом болалар учун яратган асарларнинг яна бир қирраси улардаги ҳаётга эндигина кириб келаётган ёш бола образининг ўзига хос шакл ва йўсинларда тасвирланиши билан характерлидир. “Қушчалар шеъри”, “Дадам ва мен”, “Ўйлашни ўрганамиз”), “Кеккаймачоқ Собиржон”, “Аҳмаджон – фотограф”, “Чакчақлашайлик” шеърларида ёш боланинг ўзига хос маъсум, беғубор, самимий дунёси яратилади.

“Ўйлашни ўрганамиз” шеърида Мухторжон олти яшар синглиси Мунисхон билан ўйлаш ҳақида суҳбатлашади, унга ўйлашни ўргатмоқчи бўлади:

- Мана, мен ўйлаяпман...
- Нимани ўйлаяпсан?
- Жуда кўп ўйлаяпман:

Морожнийдан тоғ бўлса.

Нукул гилос боғ бўлса,

Бир қозон қаймоқ бўлса,

Туядай пишлоқ бўлса...

Бу – ўғил боланинг беғубор дунёси, чексиз-чегарасиз хаёлларининг бир қирраси. Дарҳақиқат, музқаймоқни ёмон кўрадиган бола борми?

Акасидан ўйлашни ўрганган Мунисхон эса:

Битта қўғирчоқ бўлса,

Калити бузилмаса,

Кўзини юмганида

Мени ҳам кўриб турса...

деб орзу қиладики, бу – қиз боланинг ўзига хос дунёси, ўзига хос қизиқишлари олами.

Ака-сингилнинг ўйлашлари давом этаверади, ўртада озгина баҳс ҳам келиб чиқади. Синглисига янада жиддийроқ ўйлашни ўргатмоқчи бўлган

Мухторжоннинг “Сен оий бўласанми?” деган саволига Мунисхон “Сен-чи?” деб жавоб қайтаради. Жаҳли чиққан Мухторжон:

- Мен қиз бола эмасман,
Қизлар оий бўлади.
Мен катта бўлганимда,
Беш юзга кирганимда
Катта дада бўламан

деб жавоб беради. Ҳақиқатан ҳам “Сен оий бўласанми?” деган саволдан қайси ўғил боланинг жаҳли чиқмайди?! Шу сабабли ҳам “катта дада бўлганида юзта қизи бўладиган” Мухторхон қизларининг отини “Пунис” қўяди. Акасининг зардасига Мунисхоннинг жавоби ҳам таппа-тайёр. У “оий бўлганида мингта ўғли бўлади, оти Пухтор бўлади”. Ушбу кичик шеърда Ғафур Ғулом ёш бола дунёсини, фикрлаш тарзини, образини улкан маҳорат билан яратган.

“Чақчақлашайлик” шеърида яна ўша – озгина мактанчоқроқ, озгина ҳовлиқмароқ, озгина ваҳмачироқ болакайлар дунёси яратилади. Ёзги таътилдан қайтиб, мактабда ўқишларини бошлаган болаларнинг ҳар бири ёзда нима иш қилгани, қаерда дам олганию нималарни кўргани ҳақида навбати билан гапириб беради:

Аҳмад, Мели, Жўравой
Тянь-Шанга чиқибди,
Нишон калтак тикибди.
Тушарда ўн бўрининг
Қазибдилар гўрини.
Ёғлаб туриб таёқни
Савабдилар айикни.

Шу тарзда бошланган суҳбат (чақ-чақ) тўхтовсиз давом этаверади. Ҳар бир бола ёзда кўрсатган “каромат”лари ҳақида шу тариха лоф ура бошлайдилар. Ойша ўз қўлтиғида ўн беш жўжа очиб, жўжаларга “А” ва “В” витаминларни дон ўрнида бериб, уч кунда жўжаларини товуқ-хўрозга айлантирибди, Зокир боққан балиқлар аквариумга сиғмай, деворни ёриб чиқиб, дарё излаб йиғлабди ва ҳоказо.

Айтиш керакки, болаларнинг беғубор, ўзига хос содда оламини яратишга бағишланган шу тарздаги асарлар жаҳон болалар адабиётида алоҳида ўрин тутди. Ғафур Ғулом эса ушбу шеърлари билан ўзбек болалар адабиётида “Лофчилар-алдоқчилар” туркумида ўзига хос олам яратди.

Ғафур Ғуломнинг болалар шоири ва носири қиёфасига оталик ва мураббийлик туйғулари чуқур сингишиб кетган. Бунда етимликда кечган болалик хотиралари таъсири айрича рол ўйнаганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Шу ҳолат уни қўлига қалам олиб илк шеърини ёзишга ундаган эди. “Бир куни, – деб ёзган эди у ўзининг “Кечмиш ва кечирмишларимдан” хотираномасида, – болалар боғчасидаги етим болалардан 15 тасини бизнинг интернатга ўтказдилар. Мен бу гўдаклар билан бирга тунаб қолдим. Кечаси ухламай, кузатувчилик қилиб чиқдим. Шу кеча ўз етимлигим, бошимдан

кечирганларим ва шу етим болалар аҳволи... тўғрисида шеър ёздим. Шу шеъримни биринчи шеърим десам бўлади”. Ўша илк шеъридаёқ у болаларнинг ҳам ҳазрати Одам фарзанди эканлигини, бинобарин, улар ҳам инсондай яшаш ва улғайиш ҳуқуқига эга эканликларини уларнинг ўз тилларидан фавқулодда бир кўтаринкилик билан ифода этган эди.

Биз Одам боласимиз,
Одамнинг донасимиз.
Биз ўсиб улғаямиз,
Олим бўлиш ғоямиз.

Ғафур Ғулом етимликда улғайганини умр бўйи унута олмади. Етимлик уни ўксик қалб соҳибига айлантирган ва мудом таъқиб этганлиги туфайли болаларга атаб қайси мавзуда шеър ёзмасин, ўша заҳоти хотираси қатларидаги етимлик армонлари уйғониши табиий эди. Катталар учун ёзилган ва XX аср ўзбек шеъриятида воқеага айланган “Сен етим эмассан”да ҳам, болаларга атаб битилган “Байрам мактуби” ва бошқа қатор шеърларида ҳам бу ҳолни кузатиш мумкин. Жумладан, “Байрам мактуби”да ўқиймиз:

Ўттиз саккиз йил бурун
Бугунги сиз билан тенг
Ўн тўрт ёшларда эдим.
Тонгсиз, узун кечқурун
Қора қўйнинг очар кенг
Кўз ўнгида учурум.
Мактаб қаёқда дейсиз?
Ноннинг ҳатто ўзи йўқ,
Бўз яқтак, йиртиқ иштон,
Ешиксиз, ўтсиз, нурсиз,
Вайроналар куп-қуруқ,
Халқ тентирар паришон
Оқ подшонинг уруши
Юртни ергача топтаб,
Теккан эди тинкага.
Оч қўшиннинг юриши
Ер юзини гур ўртаб,
Ўхшарди алангага.

Қонхўр фашистлар минг-минглаб болаларни ота-оналаридан айро этиб, етим қолдираётганидан жирканганида шоир яна ўша “ўнинчи йиллар саргардонлиги”ни эсламай, ўтолмайди:

Етимлик нимадир-
Бизлардан сўра.
Ўнинчи йилларнинг
Саргардонлиги;
Иситма аралаш
Қўрқинч туш каби
Хаёл кўзгусидан

Ўчмайди сира
 Мен етим ўтганман,
 Оҳ, у етимлик...
 Вой бечора жоним,
 Десам арзийди,
 Бошимни силашга
 Бир меҳрибон қўл,
 Бир оғиз ширин сўз
 Нондек арзанда.
 Мен одам эдим-ку...
 Инсон фарзанди...

Sen yetim emassan,
 Tinchlan jigarim,
 Quyoshday mehribon,
 Vataning — onang,
 Zaminday vazmin-u.

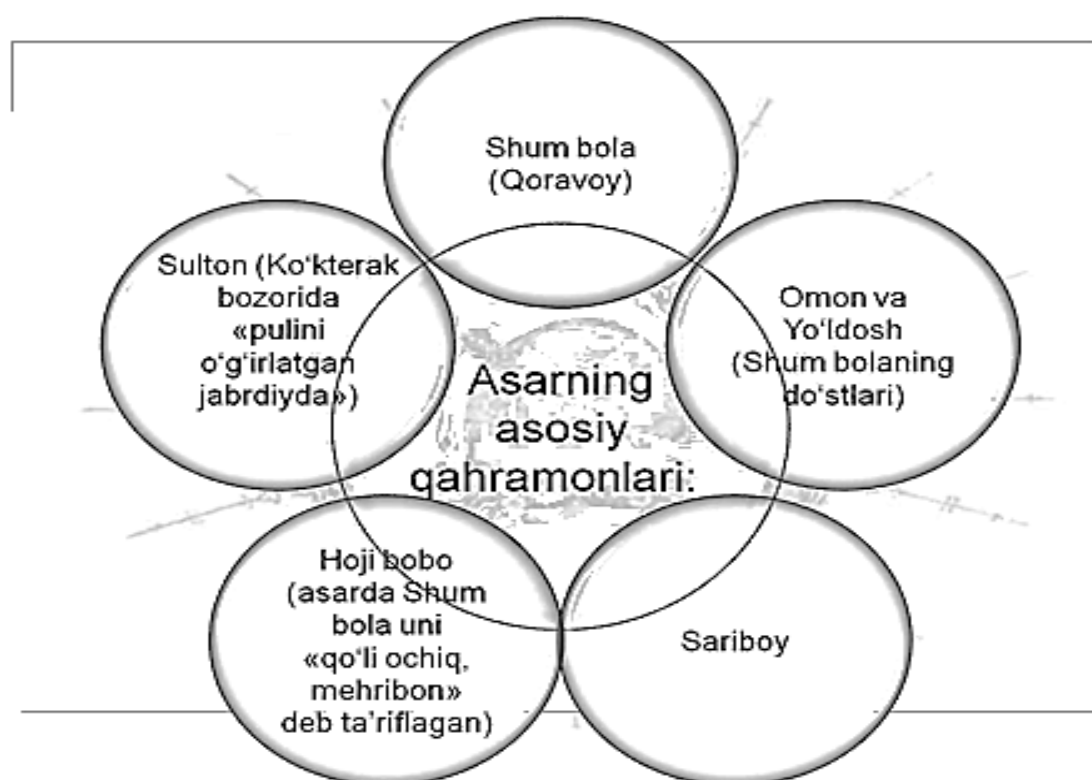


Mehnatkash mushfiq
 Istagan narsangni tayyorlaguvchi
 Xalq bor — otang bor.
 Cho'chima, jigarim,
 O'z uyingdasan.

Ғ.Ғуломнинг ўсмирлар китобхонлигининг асосини ташкил этган “Нетай”, “Ёдгор” ва “Шум бола” қиссаларида ҳам шу муаммо таҳлил қилинди. Адиб асарларида етимликни келтириб чиқарган сабаб ва оқибатларга бадиий назар солиш йўлидан боради. Зеро, отаси ё онаси (баъзан ҳар иккови)дан бевақт ажралиб, ўғай ота ёки ўғай онадан шафқат эмас, шафқатсизлик кўрган болакайнинг аччиқ ва аламли қисмати шундай фожеъ қисматдир. Бундай ҳолатда етимнинг ўғайлиги бирмунча шахсий фожеа саналиши мумкин. Аммо Ғафур Ғулом масалани шу ҳолда ечиш йўлидан бормаган, аксинча у ўтмишдаги нобоп тузум ва бемехр жамиятнинг шафқатсизлиги ҳам ўлганни тепкилаб, етим-есирларга ўғайлик қилиши фожеасини очишга ҳаракат қилди ва айтиш мумкинки, бунга муваффақ ҳам бўлди. Бу жиҳатдан Нетай ва Шум бола – Қоравойнинг етимлик қисмати талқини эътиборни тортади.

“Shum bola”

- Adibning “Shum bola” qissasida o‘zbek xalqining o‘tmishdagi og‘ir hayoti, xususan, o‘smirlarning qarovsizligi, ularning bir parcha non deb darbadar kezishlari achinarli nasvirlansa, ba’zi obrazlarning harakatlari kulgi ostiga olinadi

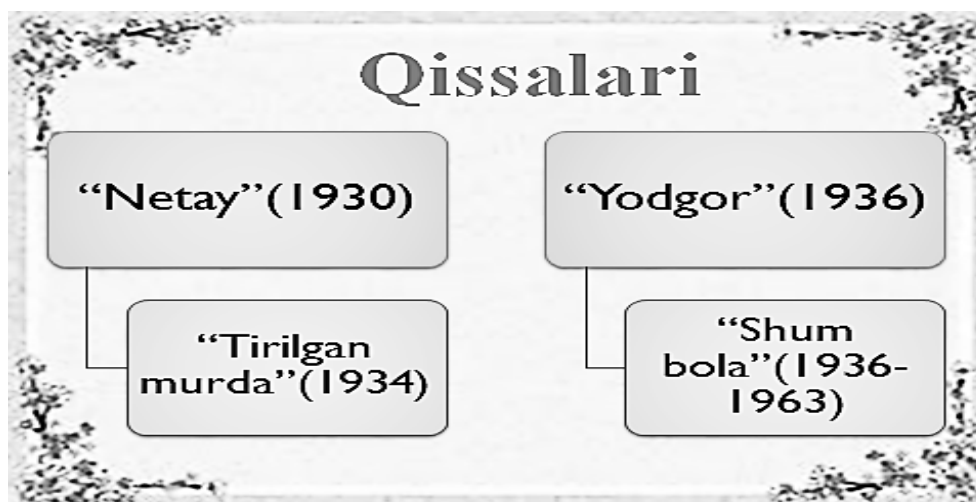


“Shum bola” kinofilmidan lavhalar



“Ёдгор” қиссасида етимлик сюжетни ҳаракатга солган мотив. Унда етим гўдак Ёдгорнинг қисматиға муносабат ҳал қилувчи рол ўйнайди. С.Мамажонов тўғри таъкидлаганидек: “Ёдгор” маълум жихатидан поэтик рамзли ном. Гўдак Ёдгор асарда тасвир обекти бўлмаса ҳам ёзувчи учун янги инсоний муносабатларни кўрсатиб беришда восита ролини ўйнайди. Бу гўдак Меҳри ва Жўралар, уларнинг ота-оналарининг қалб дунёсини очиб берувчи бир калитдир, шу гўдак асар воқеасини яратади, конфликтга кескин тус беради, сюжетни ўстиради ва уни иккига бўлиб ташлаб, кейин яна бир-бирига қўшади, Шу гўдак характерларни ривожлантиради, очади. У асардаги воқеалар ва одамларни бир-бири билан муносабатга киритувчи, асарнинг ҳамма бўлагини ёзувчининг кўриш марказига боғлаб, тортиб турувчи магнитдир: Меҳрининг ўз севганига шу гўдак халақит беради. Жўранинг “айбсиз айбдор” бўлиб, онаси, ака ва аммалари олдида таънага қолишида шу гўдак сабабчи бўлади, худди шунингдек, Жўранинг инсонийлигини очиб берувчи, Саодат севгисини синовдан ўтказувчи ва Меҳрига ҳаёт ҳақиқатини тушунтирган ҳам шу гўдак – Ёдгордир.





Ғафур Ғулом болаларга юзлаб шеърлар ҳадя қилди. Унинг “Сен етим эмассан”, “Ўйлашни ўрганамиз”, “Бари сеники” каби шеърлари дунё болалар адабиёти хазинасига қўшилишига лойиқ шеърлардан бўлса, мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болалар учун яратган асарлари орасида ўйин қўшиқлари ҳам алоҳида мавқеъ касб этади. “Оқ теракми, кўк терак”, “Читти гул”. “Буни топинг, қизларим” шеърлари халқ оғзаки ижодидаги ўйин ва топишмоқ-қўшиқлар асосида яратилган асарлар сифатида болалар адабиётимиз хазинасини бойитишга хизмат қилади.

Ғафур Ғулом ўз шеърларида болалик оламини тараннум қилар экан, қуйидагиларни амалга оширди:

1. Ҳар бир шеърда болаларнинг келажаги улуғ бўлишига ишонч бор. Ғафур Ғулом файласуф шоир сифатида ёш авлодга ишонч билдириш, уларни руҳлантириш жуда муҳимлигини англади. Шу боисдан “Яша, дейман, ўғлим!”, “Бари сеники” деб хитоб қилди.

2. Ғафур Ғулом болалардаги камчиликларни юмор ёрдамида кўрсатиб берди. “Нортожининг курак тиши”, “Аҳмаджон фотограф”, “Аҳмад ёмон бола эмас, аммо...” каби шеърлари болалар ҳажвиётининг ўлмас намуналаридир.

3. Шоирнинг деярли ҳар бир шеърида Ватан мадҳи бор, унинг шеърлари ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялай олади.

4. Ғафур Ғулом ёш авлоднинг комил бўлишида илм, мактаб, устоз етакчи ўрин тутишини шеърларида ёрқин ифода этди.

Ғафур Ғуломнинг ўзбек болалар адабиётига қўшган ҳиссаси бениҳоя салмоқли эканлиги шубҳасиз. Унинг кўплаб шеърий ва насрий асарлари болалар адабиётимиз хазинасига муносиб улуш бўлиб қўшилди. Ёзувчининг “Шум бола” ва бошқа бир қатор насрий асарлари том маънода болалар адабиётимиз дурдоналари ҳисобланади. Ҳатто Ғафур Ғулом болалар учун “Шум бола”дан бошқа асар яратмаганида ҳам шу биргина асари билан ўзбек болалар адабиётида ўз ўрнига эга бўлган ижодкор сифатида мангуга қолиши аниқ эди.

Том маънодаги бадиий асар даврлар тўфонига бардош бериб асрлардан асрларга ўтаверади. Ғафур Ғулом ижодида ҳам ана шундай ҳақиқий бадиият

махсуллари кўплаб топилади ва ушбу асарлар барча даврларда ёш авлод маънавий камолотига хизмат қилаверади.

Ғафур Ғулом - етук болалар шоири. У деярли эртаклар ёзмади, балки ҳаққоний ҳаёт тасвири асосида болалар таълим-тарбиясига муҳим ҳисса қўшди. Шоир ижодида ўз даври мафкураси сезилса-да, у боқий шеърлар яратиб, даврлардан оша олди, истиқлол даврида ҳам болаларнинг сеvimли шоирилигича қолди.



Ойбекнинг болалик олами (1905-1968)

Ўзининг роман ва қиссалари, илмий-назарий, сиёсий, бадий публицистик асарлари, таржималари, ажойиб шеърлари, достонлари, ҳикоялари билан ўзбек адабиёти хазинасини бойитган атоқли сўз санъаткорларидан бири – Мусо Тошмуҳаммад ўғли **Ойбек** болалар адабиёти тараққиётига ҳам муносиб ҳисса қўшган адибдир. У яратган шеър ва ҳикоялар, қисса ва достонлар болалар маънавиятига самарали таъсир этиб, ёш авлод эстетик дидининг шаклланишида катта рол ўйнамоқда. “Тунафша” (1926), “Болаликни эслаб” (1926), “Шаҳарча болаларига” (1934), “Шоирнинг болалиги” (1937), “Эски ва янги болалик” (1937), “Одобли Турсун”, “Аҳмаджон боғбон” (1971) каби шеърий китоблари, “Зафар ва Захро” (1953), “Ҳақгўйлар” (1976), “Бобом” (1957) каби достонлари, “Алишернинг ёшлиги” (1967) қиссаси, “Глобус” ҳикоялар тўплами, “Болалик” каби асарлари айниқса характерлидир.

Ёзувчи Ойбекнинг болалиги ҳам барча меҳнаткаш халқ болалари каби кечади. У ёшликдан уй-рўзғорга қарашиш, гузардан нарса олиб келиш, сув ташиш, ўтин ёриш, қор кураш каби юмушларни бажаради. Барча болалар каби баҳор вақтларида томма-том ошиб, варрак учирар, довучча қоқар, қиш бўлса ошиқ ўйнар, хўроз, тухум ва ит уриштиришларда қатнашар, ёз кунлари онасининг пинжида қариндош-уруғларининг уйларига “меҳмон”га борар, ҳайит, сайил ва бошқа миллий байрам кезларида эса ўзида йўқ севинибдор ўйини, халқ қизиқчиликларини, кўнгил очар томошаларни кўришга муяссар бўлар эди. Кейинчалик “Шаҳарча болаларига”, “Шоирнинг болалиги” шеърларида шу манзаралар ўз аксини топади. Ойбекнинг болалар ва ўсмирларга бағишланган шеърий асарларида бугунги қайноқ ҳаёт, илм, ҳунар ва меҳнатга бўлган муҳаббат, ватанпарварлик, жамоатчилик, ижтимоий бурчни англаш каби хусусиятлар акс этган. Бу фазилатлар ўша даврда Ойбек асарларининг етакчи мавзуга айланади. Шоир ғоявий-бадий кучли шеърлар билан бирга, болалар ва ўсмирлар ҳаётини тасвирловчи ҳикоялар ҳам ёзди. 1981-йилда адибнинг “Глобус” номли тўплами босилиб

чикди. Бунда Ойбекнинг шу вақтгача эълон қилинмаган “Гулнор опа” (1930), “Фонарчи ота” (1930), “Синган умид” (1930), “Тиллатопар” (1930) ҳикоялари ҳам чоп этилган.

Ойбек кичик ёшдаги мактаб болалари учун Покистон болалари ҳаётидан “Қонли бармоқлар” (1962) ҳикоясини ёзди. Ҳикояда Покистонда тинчлик учун курашувчилардан қандай қасос олинаётганлиги, уларнинг болалари кўчаларга чиқариб ташланаётганлиги, тиланчиликка ва малайликка маҳкум этилаётганлиги ҳикоя қилинади. Ёзувчи буни асар қаҳрамони тўққиз ёшли Алининг саргузаштлари орқали тасвирлайди. Ойбек ҳикояда Алиларнинг яшаш шароитини ва қандай кун кечиришини қуйидагича тасвирлайди: “Горишов Лоҳурнинг бағридаги бир даҳа. Лоҳур – кўшиқлар, гуллар диёри. Горишов эса даҳшат! Али бу хароба – вайроналар ичида югуради. Кўча, йўлка дейдиган нарса йўқ, туташ хароба кулбалар. Шундай хароба кулбаларнинг бирида Али билан онаси, отаси қамалгандан сўнг ҳайдалиб, кўчага ташланган эди”. Покистон шаҳарларининг кўча-кўйларида тўда-тўда тиланчи болалар юради. Гадоилар одатда “бахшиш” дейилса, ўзларини томдан ташлаб юборишга тайёр эканлиги ҳикояда бўртиб туради. Али бир парча нон қидириб, беш-олти кундан буён расталарни кезиб юрганида гулобчи дўкондор уни чақириб “жаҳл аралаш деди: “Мана бу яшиқларни бўшат!” Бунинг эвазига эса ҳақ тўлашга ваъда қилади. Али: “ростданми?” – деб сўради ва дўкондорнинг “ҳа” деган товушини эшитгач, бола узун хўрсинди, жилмайди. Кир, калта кўйлагининг енглариини шимариб, ишга тушди”. Али яшиқлардаги синиқ гулоб шишаларини ташийди: “Синиқ, чети учган шишалар ва бераҳм куёшнинг иссиғи хуноб қилар, кичик бармоқлари тилинган, қўллари қон. Аммо оч, тентираб юришдан чарчаган бола бу хизматдан вақти хушеди. Искирт, жулдур, чўпдай ориқ болалар боланинг қонаган қўлларига тикилдилар. Болалар Алига кўмак бермоқчи бўлганларида у “раҳмат”, деб жавоб берди. Али оч-наҳор, бармоқларини шиша синиқлари кесиб ачитишига, бир парча нон топишнинг ниҳоятда азоб-уқубатлари ва машаққатларига қарамай, дўкондор гулобчининг оғир ишини бажарди. Дўкондор бир қутини очиб, юпқа “чапатти” нонни улоқтирди. Али илиб олди, қувониб деди:

– Дарров бориб, аямга бераман, у касал!

– Ая, мен келдим, нон топиб келдим. Туринг, нон енг, нон...

Кампир онанинг юзини очди:

– Ўтди оламдан!

Дард билан, йўқчилик билан, очлик билан, ғам билан ҳамиша курашган бу ғариб аёлнинг юзида бахтсиз ҳаётнинг энг сўнгги нафасида ўлим билан кураш даҳшати кўринар эди”. Бу ҳаётий парча фақат покистонлик Алининг ҳаёти учун хос ҳодиса бўлибгина қолмай, балки камбағал меҳнаткаш болаларининг ҳаёти учун ҳам типик ҳол эди. Китобхон Алининг саргузаштлари билан танишар экан, унда оддий инсоний ҳуқуқлардан ҳам маҳрум этилган боланинг аянчли тақдири орқали ёвузликка нисбатан нафрат туйғулари шаклланади. Муҳими шундаки, ҳаётда доимо ёвузлик билан эзгулик

орасида тинимсиз кураш боришини, бу кураш инсонларни улуғ ишларга отлантириши мумкинлигини ҳис қиладилар.

Ойбек буюк ўзбек шоири Алишер Навоийнинг болалик йиллари ҳақида ҳикоя қилувчи “Алишернинг ёшлиги” қиссасини (1967) ёзди. Улуғ Навоий Ойбекнинг севимли сиймоларидан бири эди. Бу ҳақда адиб мақолаларидан бирида шундай ҳикоя қилади: “Навоий шеърятини ва Навоий образини ҳамиша кучли бир қуёш каби кўнглимни тортар эди. Ўз асарларимда Навоий образини яратишга зўр майл ва истагим бор эди. Ёшлигимдан бери Навоийнинг ўлмас, адабий шеърларини севиб ўқир эдим, унинг жозибали ғазаллари борган сари кўнглимга сингиб борди, шакл ва мазмунлари юрагимни мафтун этди... У менинг кўнглимда, ёдимда эди, бутун борлигимни банд этганди. Юрсам-турсам ҳамиша Навоийни ўйлар эдим. Унинг маънодор, ақлли кўзлари ҳамиша хушфёъл, раҳмдил, олижаноб қиёфаси, асл пок, улуғ қалбини ҳис этардим, кўз ўнгимда кўрардим...” Ойбек 1928-йилдан бошлаб Алишер Навоий ижодини чуқур ўрганишга киришди. У дастлаб, Навоий ижодига доир кўпгина илмий мақолаларни ўқиб ўрганади. Кейинроқ “Навоий”, “Тули ва Навоий” дostonларини нашр эттиради. Давлат мукофотида сазовор бўлган “Навоий” романида улуғ шоир ва мутафаккир ҳаётининг камолот даври тасвирланади. “Алишернинг ёшлиги” қиссасида Ҳиротдаги (тахминан 1447-1452-йиллар) тарихий воқеалар, шаҳзодаларнинг Шохруҳ вафотидан кейинги ўзаро тахт учун курашлари ва шу даврда ўтган Алишернинг болалик (тўрт ёшдан бошлаб) йиллари ҳақида ҳикоя қилинади. Қиссада Алишер образининг такомили ўша вақтдаги ташқи муҳит воқеалари ва зиддиятлари билан узвий алоқада тасвирланади. Ҳукмрон доира орасида мавқеи анча баланд бўлган Ғиёсиддин ва Гулбегим беканинг оиладаги самимийликлари, ўзларини сипо ҳам оқилона тутишлари, фарзанди Алишернинг ҳам жисмоний, ҳам ақлий томондан камолотида муҳим рол ўйнаганлиги ҳаққоний тасвирланади. Ёш Алишер характеридаги ўзига хос хислатлар унинг болалик чоғиданок намоён бўлган эди. Алишер сиймосига хос бўлган ақллилик, катталарга бўлган самимий ҳурмат, шеърятни нозик ҳис этиш, ғазалларни ғоят маромига етказиб, ифодали ўқиш, айниқса, “от чоптиришдан фикр юритиш яхшироқдир чамамда”, дея фикр юритиши китобхонда катта таассурот қолдиради. Алишернинг кейинчалик буюк давлат арбоби, улкан шоир даражасига етишишида бу каби фазилатларнинг ўзигина етарли асос бўлиб хизмат қилмади, албатта. Ойбек Алишер характерининг шаклланиш жараёнини ҳар бир эпизод, суҳбат, ёрдамчи образ ва қаҳрамонлар муносабати орқали ҳам бадиий асослай олган. Алишернинг ўқишга — мактабга бўлган ҳавасини адиб унинг тилидан: “Ов қилмоқ мерганлик — эрмак нарса, лекин энг зўр зарурият мактабдир. Турмушнинг кўп сирларини мактаб ўргатади”, деб унинг илмга бўлган қизиқишини тасвирлайди. Шу билан бирга унинг ота-онаси, қавм-қариндоши ва бошқаларнинг суҳбати, шоирларнинг ғазаллари Алишерга катта таъсир этганини қайд этади. Адибнинг “Болалик” қиссаси автобиографик характерга эга бўлиб, унинг марказида ёш Мусанинг саргузаштлари ётади. Муса образининг ҳаётдаги

асоси адиб Ойбекнинг ўзидир. Асарда Мусавойнинг етти ёшгача бўлган даврдаги характери шўхлик, тегажожлик, тиниб-тинчимаслик ва ўйинқароқликдан ташқари, очик кўнгил, дангалчи ўткир зеҳнлилиги Ойбекона тасвирга эга. “Болалик” қиссасида Турғун, Аъзам, Аҳмад, Қодир, Ҳожи, Собир каби Мусавойнинг тенгқурлари ва ўртоқларининг образлари ҳам берилган. Уларнинг ҳар бири ўз шахсий қиёфаларига эга. Ойбек ўша давр ташвишлари болалар ҳаёти ва тақдирида ҳам маълум даражада акс этганлигини маҳорат билан тасвирлайди. Хулоса қилиб айтганда, Ойбек юқоридаги каби асарлари билан ўзбек болалар адабиётининг шаклланиши ва юксалишига катта ҳисса қўшди. У ўзининг бундай асарлари билан болалар адабиётининг севимли куйчисига айланиб қолди.



Ҳамид Олимжон болаларнинг эртақнавис шоири (1909-1944)

Атоқли ўзбек шоири **Ҳамид Олимжон** “болалик кунлари” данок халқ ижодиётига меҳр қўйганлигини фахрланиб қуйлайди. Бора-бора фольклор “фикрини тортиб”, бутун умрга унга маҳорат сабоғи, тадқиқотлар ва оригинал асарлар яратиш манбаига айланиб қолди. Жумладан, унинг халқ шоирлари Фозил Йўлдош ўғли, Абдулла шоир, Ислом Назар ўғли билан доимий ижодий мулоқотлари, қатор халқ дostonлари, айниқса, қаҳрамонлик эпоси “Алпомиш”ни нашрга тайёрлаши ва улар устидаги кузатишлари фольклорга ижодий муносабатини янада чуқурлаштирган илҳом манбаи вазифасини ўтади.

Қолаверса, у болаларга мўлжаллаб ёзган “Лола”, “Ватан”, “Она ва ўғил”, “Ҳулкарнинг шеъри” ва “Самолёт” сингари қатор шеърларида халқ ижодига хос образ, мотив, оҳанг ва жанр стилизацияси унсурларидан маҳорат билан фойдаланди.

Ҳамид Олимжон умр бўйи халқ эртақларини тинглашдан толмади. Бу ҳақдаги иқрорларини “Она” шеърида “Фақат севади-ю эртақ айтади” дея ифодаласа, “Ўзбекистон” шеърида “Эртақларга кулоқ тутардим” тарзида эътироф этган, ниҳоят “Ойгул билан Бахтиёр” эртақ-дostonи дебочасида тинглаган эртақлари ва улардан олган таассуротларини яхлитроқ умумлаштиради: “Уйқусиз тунларим”да “кўп эртақ эшитгандим” дея “ўша дамлар”нинг сурурини қайта туяди. Эшитганлари эса “Ўзи учар гиламлар, “Тоҳир-Зухра”, “Ёрилтош”, Ойни уялтирган қош, Ўт боғлаган қанотлар, Беканот учган отлар, Бахтиёр билан Ойгул, Сўйлагувчи деворлар, Бола бўп қолган чоллар”. Ана шу эртақлар унинг фикрини тортган, “ҳавасини ортирган”, пировард-оқибатда, унинг санъаткор бўлиб шаклланишида таъсир кўрсатган ва ниҳоят унинг ўзида ҳам “То тонггача сўйласам эртақ” (“Савол”) деган ижодий ниятни уйғотган эди. Бу ният 30-йилларнинг иккинчи ярмига келиб шоирга тинчлик бермай қўйди, натижада унинг ўзбек болалар дostonчилиги тараққиётига жиддий таъсир кўрсатган ва ўзбек болалар эпик поэзиясида янги босқични бошлаб берган “Ойгул билан Бахтиёр” (1937) ҳамда “Симурғ ёки Паризод ва Бунёд” (1939) эртақ-дostonлари бирин-кетин дунёга келди. Бу асарлар ўзбек болалар эпик поезиясида янги оралиқ жанр – эртақ-дoston шаклининг қарор топишидан ташқари, фольклордан ижодий ўрганиш ва ўзлаштиришнинг ҳам ёрқин намуналари бўлди. Натижада, ўзбек болалар эпик поэзиясида шаклий изланишлар тобора чуқурлаша борди ва болалар дostonчилиги бағрида мақол-эртақ, масал-эртақ, нақл-эртақ, эртақ-дoston, ривоят-эртақ ва шеърый

латифа сингари хилма-хил оралиқ жанрларда асарлар яратиш анъанавий тус ола борди.

Аслини олганда, Ҳамид Олимжон бу эртақ-достонларини болаларни кўзлаб ёзмагани. А.С.Пушкин ҳам ўз эртақларини ёзганида шундай йўл тутгани маълум. Ҳамид Олимжон Пушкиннинг эртақлари устидаги ижодий изланишларига хос тажрибаларига суяниб, адабиётнинг меҳнат аҳли турмушига кенгроқ ва чуқурроқ сингишини, бутун омманинг китобхон бўлишини назарда тутиб, шу оммабоп жанрга қўл урган эди. Бинобарин, эртақ-достонлар ёзилган тарихий шароитга назар солинса, шоир изланишларининг ижтимоий-эстетик моҳияти янада равшанлашади. Шоир болалигида тинглаган эртақлар силсиласида қолиб кетмади, ўз асари сюжети устида ишлашда “Маликаи Ҳуснобод”, “Сусамбил” эртақлари сюжетлари, шунингдек, “Ерни-ер қиладиган хотин”, “Қаҳрамон”, “Ялтиллама сопол товоқ” эртақлари мотивлари, ҳатто “Чамбил қамали” ва “Жиззах кўзғолони” (Фозил Йўлдош ўғли асари) каби халқ достонларидан ҳам ижодий таъсирланди.

Чиндан ҳам эртақ-достонда муҳаббат ва бахт тарихи эмас, балки унга эришиш учун кураш тарихи эртақнамо йўсинда ифодаланган. Бу курашга жамиятда хотин-қизлар мавқеини тиклаш мотиви ҳам ҳамоҳанг. Шу сабабли асар воқеалари марказида Ойгул образи туради, у воқеаларни ҳаракатлантирувчи кучни бошқаради. Бу ғоя – эртақ-достон асоси бўлган “Маликаи Ҳуснобод” эртагининг бош ғояси. Кўринадик, халқнинг ўзида бу ғоя феодал муносабатлар жараёнида қадимдан юзага келган. Ижтимоий тенгсизлик ҳамма замонларда аёлларни ўз ҳуқуқларини танишга ундаган ва бу халқ ижодида хилма-хил жанрлардаги асарлар, жумладан, “Маликаи Ҳуснобод” эртагида ҳам аксини топган. Ойгул халқ эртақларида ҳамма замонларда ўз эрки, ўз ҳуқуқи, ўз муҳаббати учун курашиб келган аёлларнинг умумлашма образи даражасига кўтарилган. У подшолар таклифини рад этар экан, шунчаки ўз ижтимоий мавқеидангина келиб чиқмайди, балки подшоларнинг золимлиги, халқни истибдодга гирифтор этганлиги, маънавий субутсизлигини кўзга тутиб, шундай йўлни танлайди. Шу хусусиятига кўра у асардаги талқинда ҳатто Бахтиёрдан ҳам фаолроқдир. Зеро, у подачи Бахтиёрни ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан ўзига тенглиги учунгина эмас, балки ҳам жисмоний, ҳам маънавий баркамоллиги учун ихтиёр этди. Чунки у:

Гўзал эди ва чинор
Қоматиға эди зор.
Кўкраклари бутун бир
Офтобни яширарди.
Танларига бир умр
Ўт ловуллаб турарди.
Қиличдай ўткир эди,
Рустам каби зўр эди..

Бахтиёр худди шу фазилати билан Ойгул қалбини забт этганди ва шу фазилатлари туфайли унинг дилидаги орзуларни рўёбга чиқаришга кўмакдош бўла оларди. Чиндан ҳам асарда шу нуқтадан эътиборан Бахтиёр Ойгул истакларининг ижрочисидай ҳаракат қилади. Улар ҳамкорликда Сусамбилда “Янги бир дунё кура” бошладилар. Ниҳоят, Ойгул ҳимоясида:

Бахтиёр соясида
Сусамбилда эркин, шод,
Яшар эди халойиқ.
Уни бутун одамзод
Хаёл қилишга лойиқ.

Инсоният тарихи ҳамиша эрк ва адолат учун курашдан иборат бўлиб келган, халқ ижодиётида ҳам, мумтоз адабиётда ҳам бу кураш турли шаклларда, жумладан, озод ва фаровон юрт шаклида, Форобийда эса “идеал шаҳар” тарзида ифодаланиб келингани назарда тутилса, Ҳ. Олимжон кишиликнинг шу асрий ғоясини ўша анъанавий мантиқ доирасида талқин қилганлиги равшанлашади.

“Ойгул билан Бахтиёр” – жабрдийда халқнинг ўз ҳақ-ҳуқуқи, эрки йўлидаги курашини ифодаласа, “Симурғ ёки Паризод ва Бунёд” – меҳнат аҳлининг ҳалоллигини, сўзи ва ишида собитлилигини, мардлигини, ўз инсоний туйғуларининг чинакам эъзозкори эканлигини тараннум этади. Сирасини айтганда, бу эртак-достон учун манба вазифасини ўтаган “Симурғ афсонаси” Ўрта Осиё халқлари, айниқса, ўзбек ва тожик фольклорида қадим замонлардан бери машҳурдир. У “Маҳистон афсонаси” номи билан ҳам юритилган. Оғиздан-оғизга кўчиб юрган бу афсонани улуғ Фирдавсий биринчилардан бўлиб, ёзма адабиёт маҳсулига айлантирган. Симурғ билан боғлиқ эпизод “Шоҳнома” туфайли халқ ижодиётида кенг тарқалган “Рустам” эртагида қайта ишланиб, жозибаси янада ошгандир. Симурғ бу эртакда дунёда бўладиган воқеаларни ўз вақтида билиб туради: Золнинг туғилиш муддати, унинг оламдаги воқеаларни ўн йил илгари биладиган ҳукамо бўлиши ва минг йил яшашини шу Симурғ башорат қилади. Халқнинг табиат стихиялари сирларини олдиндан билиш истаги Симурғ образида ана шундай ифодаланган эди.

Симурғ – афсонавий баҳайбат куш. Унинг ёрдамида эртак қаҳрамони энг мушкул, ҳатто уддалаш амримаҳол бўлган ишларни бажаради, олис масофаларни кўз очиб юмгунча босиб ўтади. Ер остидаги қаҳрамон унинг кўмагида ер юзига чиқади. Лекин унутмаслик лозимки, Симурғ ҳар қандай қаҳрамонга дарров кўмаклашавермайди. У яхшилик кўргач, жавоб қайтаради. Бунда анъанавий мотив – унинг болаларига тажовуз қилмоқчи бўлган аждар ёки илонни ўлдириши шарт. Шу яхшилиги эвазига Симурғ қаҳрамоннинг фидойисига айланади.

Симурғ – антропоморфизм ҳодисаси маҳсули. Одам қиёфасига кира оладиган, одамдай ҳаракат қила ва сўзлаша оладиган хусусиятлари қаҳрамонларга ғоят қўл келади. У эврилиш хусусиятига эга: истаса, кесакка айлана олади, истаса, қаноти ўткир қиличга айланиб, тоғни кесади. Халқ

орзуларининг рамзи бўлган бу қуш Мурғуфармон, Кўктубулғон номлари билан ҳам юритилади. Маҳмуд Қошғарий туркий халқлар ёзма адабиётида бу хусусда илк маълумот берганлардан бўлса керак: “Кўктубулғон – бир қушнинг номи. Айтишларича, бу қушнинг икки қаноти пўлат бўлади ва у қаноти билан тоққа урилиб, бир томондан бошқа томонга ўтади”.

Шундан бошлаб, бу афсонавий қуш турлича ғояларни талқин этишда воситачилик қилди. Буни Ибн Синонинг “Тайр рисоласи”, Фариддин Атторнинг “Мантиқ-ут-тайр”, Алишер Навоийнинг “Лисон-ут-тайр” асарларидаги талқинлар далиллай олади.

Халқ орзуларининг оташин куйчиси Ҳамид Олимжонни ҳам бу сеҳргар қуш мафтун этди. Натижада, у 1939-йилда эртақ-достон устидаги ижодий ишини якунлади, дастлаб уни республика радиосидан ўқиб эшиттирди. Худди шу йилларда тожик шоири Муҳаммаджон Раҳимий ҳам “Афсонаи Симурғ” достони устида ишлаётган эди. У бу достонни 1937-йилда бошлаган бўлса-да, 1964-йилда тугата олди. М.Раҳимий достони халқ сюжети айланиб айландир. Достон марказида беш ғайни ботирларнинг Тағоб қалъаси маликаси Маҳистоннинг “учар от”, “енгилмас қилич”, “жаҳон кўзгуси”, “ҳаёт олмаси” ва “ишқ шароби” топишдан иборат беш шартини бажаришларига оид эпизодлар ётади.

Ҳамид Олимжон эса бу манба билан чекланиб қолмади, у “Ойнаи жаҳоннамо”, “Ботир ошиқ” сингари эртақлар сюжетларидан ҳам ижодий фойдаланиб, тамоман янги мазмундаги эртақ-достон яратди. Бунда унга Пушкиннинг халқ эртақларидаги ижтимоий мотивни кучайтириш анъанаси ёрдам берди. А.С.Пушкин “Олтин хўроз”да шонинг ғофиллигидан, “Шоҳ Салтан”да эса, унинг маънавий бузуқлигидан кулиб, эртақларидаги ижтимоий мотивнинг ўткирлигига эришган ва шу усулда зулмкорлар қиёфасини фош этган эди. Ҳамид Олимжон ҳам “Ойгул билан Бахтиёр”да шонни зулм салтанати тиргаги сифатида кўрсатса, “Симурғ ёки Паризод ва Бунёд”да субутсизлигини намоиш этади. Шоир бу эртақ-достонида ёвузлик ва субутсизлик ҳукмронлигидаги муҳитда вояга етган Паризодни асарнинг марказий образларидан бири сифатида бўрттиради. Шу замида асл афсонада гўзаллик ва севги тимсоли бўлган Маҳистон ўрнида Ҳамид Олимжон ғоявий ниятига мос тошбағир Паризод образи майдонга келган.

Паризод – худбин ва димоғдор хон қизи. Хон саройидаги барча пасткашликлар муҳитида шаклланган. Шу сабабли “қалби мармардай совуқ” бу қиз “тишидан заҳар томган, ишидан ўлим ёққан, шоҳи осмонда, тирноғи қонда” бўлган дев билан хуфя ошно эди. Шу пасткашлиги, бойликка ўчлиги ва камбағални назарига илмаганлиги туфайли Бунёдни ҳам сева олмасди. У ваъдада ҳам ношуд. Бунёдни ўлимга рўпара қилиб, аслида унга тегишга рози бўлмай, шунчаки ундан қутилмоқ важдан ваъда берган эди. У шу қадар юзсизки, девни енгиб келган ғолиб Бунёдга шу ниятдагина ваъда берганлигини тан олади:

Чўпонни севолмадим,
Ҳеч кўнгил қўёлмадим.

Ғурбатга қорганимнинг,
Девга юборганимнинг
Сабаби шунда эди,
Кўнглим тугунда эди.
Ўлиб кетар деб эдим,
Чириб кетар деб эдим.
Қанча ботир бўлсанг ҳам,
Зўр баҳодир бўлсанг ҳам,
Тўшагинг хас деб билдим,
Аслингни паст деб билдим,
Севолмадим сени мен,
Чунки мен хон қизиман.

Хон қизи сурбетлик билан отасининг хонлигидан кериларкан, ўзини аслзода ҳисоблаб, оддий меҳнаткашлар “аслини паст” деб қарайди. Ҳамид Олимжон Паризод тимсолида феодал иерархиясида ҳукмрон доиралардаги димоғдор ва субутсиз хотин-қизларнинг салбий умумлашма намунасини яратди.

Бунёд – Паризоднинг антиподи, аслзода эмас, оддий чўпон. Ишида ҳам, сўзида субути бутун. Шартнинг оғир-енгилини билмайди, эзгулик йўлида ўлимдан қайтмайдиган баҳодир. У – халқ паҳлавони. Номининг “гапирувчилиги” ҳам шу ниятнинг ифодаси. Ғоят камтар ва камсуқум инсон. Орият ва номусни баланд тутади. Ҳатто сўзида тутуриқсиз Паризод ҳаёсизларча уни таҳқирлаб, отасининг вазирига тегиб олганини айтганида Бунёд “ўтда тутакиб”

Не айтарин билмасдан,
Тили сўзга келмасдан..
Паризодни, хонни ҳам,
Икки номард жонни ҳам
Қиличдан ўтказмоққа,
Ўлимга ютқизмоққа

шайланганида ҳам қасос ўтида ёниб, саройдан мардона чиқиб кетади. Паризод шарт қўйгани учун ёвуз девни ўлдирганлигини таъна қилмайди, аксинча бу, гарчи шоир бирор ишорада акс эттирмаса-да, элдошларини ёвузликдан қутқазгани учун шундай йўл тутади ва ғазабланса-да, ҳеч нарса демай чиқиб кетади. Аммо:

Бевафо хон қизини,
Номард хоннинг ўзини,
Унутмади ҳеч қачон.

Худди шу туйғу уни келажакдаги курашларга чоғлаши муқаррар. Эртақ-достон шу хилдаги умидбахш руҳ билан якун топади.

Бу ўринда шуни таъкидлаш зарурки, бутун эртақ-достон давомида Симурғ Бунёдга биргина эпизодда – девни енгишини таъминлашидагина кўмаклашса-да, аслида бу воқеалар драматизмни авж нуктага чиқариб, тугунни ечишга очқич вазифасини бажарган ҳал қилувчи эпизоддир. Ҳамид

Олимжон шунга урғу бериб, асарини “Симурғ ёки Паризод ва Бунёд” дея номлаган. Бинобарин, асар номини қисқартириб ёки шоирнинг айрим мажмуаларида бўлганидек, “Семурғ” тарзида чалкаштириб ёзиш нотўғридир. Негаки, афсонавий қуш номи Симурғ бўлиб, ўттиз қушни англатади, форсча Семурғ эса – уч қуш маъносидадир. Бунда миқдордаги фарқ Симурғнинг бўрттирма тимсолини далиллашини унутмаслик лозим.

Хуллас, Ҳамид Олимжоннинг “Ойгул билан Бахтиёр”, “Симурғ ёхуд Паризод ва Бунёд” эртақ-достонларида халқ эртақларининг вориси сифатида иш кўрди, халқ эртақларининг ижтимоий-ахлоқий мундарижасини халқона оҳанг ва поэтик вазнда реалистик ифода этди. Шу сабабли бу асарлар ҳамон севилиб ўқилмоқда, улар асосида сахна асарлари, кинофилмлар яратилиб келинмоқда. Жумладан, “Ўзбекфильм” томонидан 1972-йилда яратилган “Симурғ” эртақ-фильми ўзбек болалар бадиий фильмларининг ёрқин намунасига айланиб қолди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, халқ ижодиётига хос ифода усули, сюжет қурилиши, композицион аниқлик, образлилик, тилнинг соддалиги ва бошқа унсурлардан ижодий фойдаланиш ўзбек болалар адабиёти реализминин, халқчиллигини, жанрий хилма-хиллиги, ғоявий-бадиий кўламдорлиги ва савиясини таъминламоқда. Академик С.Мамажонов ёзганидек: “Халқ ижоди ёзувчилар учун халқ тарихини, курашини, унинг мақсад ва идеалларини, руҳи, онги, психологияси ва характерини, унинг бой тилини ўрганиш манбаи бўлмоқда; халқ билан, ҳаёт ва замон билан узвий боғланишда маълум маънода ғоявий-эстетик кўприклардан бири бўлиб хизмат этмоқда”. Шундай хизмати туфайли ўзбек болалар адабиёти тобора теранлашмоқда ва ҳаяжонбахшлиги кучаймоқда. Бинобарин, бу жараёни чуқур ва ҳар тарафлама тадқиқ қилиш – ўзбек болалар адабиёти камолотининг уфқларини очишга йўл кўрсатиши аниқ.

МАВЗУГА ДОИР ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР: поэзия, проза, драматургия, матбуот, адабий эртақ, эртақ қисса, автобиографик қисса, биографик қисса, масал, эртақ-достон, тасвир, баён, талқин, болаларча тафаккур.

Билим, кўникма ва малакани ривожлантиришга йўналтирувчи саволлар:

1. Халқ эртақларининг адабий эртақка ўсиб чиқиш омиллари нимада? Бу анъана қачон бошланган?
2. Ўзбек болалар адабиётидаги фолклоризм ва стилизатсия намуналарига муносабат билдиринг.
3. Ҳамид Олимжоннинг эртақнавислик фаолиятини изоҳланг, шеърӣ-адабий эртақларидан мисол келтириб, таҳлил қилинг.
4. Шукур Саъдулланинг “Оч бўри, шўх кўзи ва қирчанғи” шеърӣ эртаги қандай усулда яратилган? Ундаги фолклоризм ходисаси ҳақида мулоҳаза юритинг.
5. “Шолғом”, “Бўғирсоқ”, “Бўри ва эчки болалари” каби халқ эртақлари негизида яратилган адабий эртақлар ва уларнинг муаллифлари тўғрисида нималарни биласиз?
6. Жанр, сюжет, мотив ёхуд образ стилизациясининг синтезлашуви деганда нимани тушунасиз? Мисоллар ёрдамида изоҳлаб беринг.

7. Ҳамид Олимжон “Ойгул билан Бахтиёр” эртак-достонини ёзишда халқнинг қайси эртаклари ва достонлари сужети ва мотивларидан ижодий фойдаланган?
8. “Симурғ ёки Паризод ва Бунёд” эртак-достони учун халқнинг қайси эртаги ва афсонаси манба вазифасини ўтаган?
9. Ойбекнинг болалар адабиётидаги ўрни?
10. “Қонли бармоқлар”да қайси хориж болалари ҳаёти акс этган?
11. Биографик ва автобиографик асарлар ҳақида маълумот беринг.
12. Ғафур Ғуломнинг “Ўйлашни ўрганамиз” шеърида қандай ифода устувор?
13. Ғафур Ғуломнинг юмористик шеърларидан бирини таҳлил қилинг?
14. Ғафур Ғулом қиссаларида етимлик мотиви ва жамиятнинг болаликка муносабати ифодаси қайси қиссаларида кўзга ташланади?

Мавзуга оид тест саволлари:

- 1. “Зафар ва Захро”, “Ҳақгўйлар”, “Бобом” достонлари муаллифини аниқланг.**
 - а) Султон Жўра;
 - б) Ғафур Ғулом;
 - с) Зафар Диёр;
 - д) Ойбек.
- 2. Ойбекнинг автобиографик қиссаси қайси жавобда тўғри?**
 - а) “Алишернинг ёшлиғи”;
 - б) “Болалик”;
 - с) “Зафар ва Захро”
 - д) “Шоирнинг болалиғи”
- 3. Ойбекнинг биографик қиссаси қайси жавобда тўғри?**
 - а) “Алишернинг ёшлиғи”;
 - б) “Болалик”;
 - с) “Зафар ва Захро”;
 - д) “Шоирнинг болалиғи”.
- 4. Ойбекнинг хорижлик болалар ҳаётидан ҳикоя қилувчи қиссалари қайси қаторда тўғри қорсатилган?**
 - а) “Алишернинг ёшлиғи”, “Ҳақгўйлар”;
 - б) “Қонли бармоқлар”, “Зафар ва Захро”;
 - с) “Бобом”, “Болалик”;
 - д) “Синган умид”, “Тиллатопар”.
- 5. Ойбек буюк мутафаккир Алишер Навоий ижодини ўрганишга киришган даври ва Навоий ҳақидаги асарлари қайси жавобда тўғри?**
 - а) 1940-йилдан, “Навоий” романи, “Алишернинг ёшлиғи”, “Болалик”, қиссалари;
 - б) 1960-йиллардан, “Тули ва Навоий”, “Навоий”, “Бобом” достонлари;
 - с) 1928-йилдан, “Навоий”, “Тули ва Навоий” достонлари, “Навоий” романи, “Алишернинг ёшлиғи” қиссаси;
 - д) “Ҳусайн ва Навоий”, “Алишер навоий” қиссалари.
- 6. “Болалик” қиссасидаги Муса образининг ҳаётдаги асоси қайси жавобда тўғри?**
 - а) адиб Ойбекнинг ўзи;
 - б) адиб Ойбекнинг бобоси;
 - с) адиб Ойбекнинг укаси;
 - д) адиб Ойбекнинг отаси.
- 7. Ҳамид Олимжоннинг болалар ва ўсмирлар китобхонлигига дахлдор асарлари мундарижасини аниқланг;**
 - а) “Ойгул билан Бахтиёр”, “Семурғ ” эртак достони;
 - б) “ Ҳулкарнинг шеъри”, “Самолёт”, “Лола”, “Ватан”, “Она ва ўғил” шеърлари;

с) “Жангчи Турсун”, “Зафар достони”;

д) а ва б жавоблар

8. Ҳамид Олимжон халқ оғзаки ижоди таъсирида қайси достонларни яратди?

а) “Жангчи Турсун”, “Семурғ”;

б) “Ойгул билан Бахтиёр”;

с) “Семурғ ёки Паризод ва Бунёд”;

д) б ва с жавоблар.

9. Ҳамид Олимжон “Ойгул ва Бахтиёр”ни халқ оғзаки ижодидаги қайси эртак асосида ёзган?

а) “Маликайи Ҳуснобод”;

б) “Маликайи Турандот”;

с) “Тулиқаҳқаҳ”;

д) “Уچار гилам”;

10. “Ойгул ва Бахтиёр” эртак достонидаги Дархон ким ва у нима учун исён кўтаради?

а) Ойгулнинг отаси, озодлик учун жабр-зулмга қарши озодлик учун кураш олиб борган исёнчиларнинг бошлиғи;

б) Жамбил хонининг золимлигини фош этиб, озодлик йўлида қурбон бўлган меҳнаткаш халқ вакили;

с) Жамбил элининг хони;

д) а ва б жавоблар.



Тавсия этилган адабиётлар:

1. Жумабоев М. Болалар адабиёти. Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 2002.

2. Жумабоев М. Болалар адабиёти. Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 2011.

3. Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараён. – Т.: Фан, 1989.

4. Ўзбек болалар адабиёти антологияси. Икки жилдлик. 1-2-жилд. – Т.: Ўқитувчи, 2006.

5. Ўзбек болалар адабиёти. Мақолалар. – Т.: Ёш гвардия, 1969.

6. Ойбек. Болалик. – Т., 2005; яна: Алишернинг ёшлиғи. – Т., 2007

7. Равшанов П. Болаликнинг сехрли олами. – Т.: Ёш гвардия, 1985; яна: Тарих бадиияти. – Т., 1989

8. Олимжон Ҳ. Ойгул билан Бахтиёр. – Т.: Юлдузча, 1988.

ВИИ. БОЛАЛАР АДАБИЁТИ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧИДА

Режа:

1. Султон Жўра – ўсмирлар куйчиси.

2. Зафар Диёр – кичкинтойлар шоири.

3. Қуддус Муҳаммадий – болаларнинг табиатшунос шоири.

4. Шукур Саъдулла – болалар шоири, адиби ва драматик песалар муаллифи.

Султон Жўра – ўсмирлар куйчиси (1910-1943)

Султон Жўра ўттизинчи йилларда ўз салафлари қаторида ўзбек болалар адабиётини ривожлантириш, юксалтириш учун курашган адиблардан бири

эди. Шоирнинг ҳаётлик чоғида “Шеърлар” (1933), “Фидокор” (1939) ва “Москва” (1941) тўпламлари босилиб чиққан эди. Шунга қарамай у ўз номига абадийлик шарафини бахш эта олди.

Султон Жўра навқирон авлоднинг оташин дўсти бўлиб меҳнат, мардлик ва бахтиёр ёшлик куйчиси сифатида танилди. У ўзбек болалар адабиётининг бунёдкорларидан бири эди. 15 йиллик ижодий фаолияти давомида “Шеърлар” (1933), “Фидокор”(1939) ва “Москва”(1941) сингари унгагина шеърӣ тўпламини ҳаётлигида ўзи чоп эттирган бўлса, кейинчалик унинг бутун ижодий мероси “Ҳаворанг гилам” (1553), “Очиқ чехралар”(1959), “Ёмғирдан сўнг” (1965), “Шеърлар” (1973), “Қалдирғоч” (1981), “Соғинчли салом” (1988), шунингдек, рус тилидаги “Рождение истины” (1961) ва “Открытое лицо” (1986) каби ўнлаб тўпламлар ҳолида китобхонларнинг маънавий мулкига айлантирилди.

Султон Жўра 1910-йилнинг 15-январида Бухоро амирлигидаги Шофиркон туманининг Қоғолтом қишлоғида камбағал деҳқон оиласида дунёга келди. Ўз таржимаи ҳолида ёзганидек, 3-4 яшарлигида ота-онаси ўлиб, қариндошлари қарамоғида қолади. Ҳамқишлоғи боғбон Абдурауф Душанбоев хонадонида асранди ўғил бўлиб, унинг хизматини қила туриб, қишлоқ масжиди ҳузуридаги эски мактабда савод олишни ҳам унутмайди. Бу даврда укаси Саидни олис Қазалидаги қариндошлари олиб кетса, опалари Хадича, Фотима ва Османурлар бирин-кетин турмушга чиқиб, турли манзилларда яшай бошлашади. Шу зайлда бўлажак шоирнинг оиласи пароканда ҳолда турмуш гирдобига шўнғийди. Султон 14 ёшга тўлгач, Бухоро шаҳрида яшаётган опаси Фотима Жабборовани қора тутиб, Бухорога келади. Опасини топгач, бир муддат уникида яшаб, шаҳардаги етти йиллик мактабда ўқий бошлайди. Уни 1927-йилда тугатиб, Бухоро педагогика билим юрти (собик халқ маорифи институти – Иннарпрос)га ўқишга киради. Бу ердаги жўшқин ҳаёт унинг ғайратига ғайрат қўшди, ижодкорлик салоҳиятини ҳаракатга келтирди. “Юлдуз” таҳаллуси билан билим юрти деворий газетасида дастлабки шеърӣ машқларини эълон қилиб турди. Билим юртида бирга ўқиган синфдоши Қурбон Бадалиийнинг хотирлашича, Султон Жўра “айниқса, шеърӣятга, пьесалардаги ролларни ижро этишга жуда қизиқар, шунингдек, мусиқий асбобларни яхши чертар ва ниҳоят, чаққон футболчи ҳам эди”⁴⁰.

Билим юртида 1928-1929-йилларда “Билим учкуни” номида таълим-тарбиявий, адабий-фанний ойлик журнал чиқариб турилган; бу журналда Жалол Икромий, Туйғун, Зиё Икромий, Ҳаким Ҳомидий, Кунашбоев, Мавлон Икромий каби талаба-ижодкор ёшлар қаторида Султон Жўранинг ҳам асарлари босилиб турган. Чунончи, унинг “Эрк қизи” шеъри шу журналнинг 1929-йилги қўшма сониде босилган. Лекин унинг матбуотда босилган дастлабки шеъри “Меҳнат қўйнида” деб аталиб, 1927- йилда “Янги йўл” журналида босилган эди. Бинобарин, унинг шеърлари ана шу даврдан

⁴⁰Qurbon Badaliy. Sinfdosh, safdosh edik... «Buxoro mavjlari», 2006, 3-son, 11-bet

эътиборан “Бухоро ахбори” газетаси ва турли журналларда тез-тез кўринадиган бўлди.

Султон Жўра 1930-йилда билим юртини муваффақиятли тугатиб, шаҳардаги 3-етти йиллик мактабда ўзбек тили ва адабиётидан дарс бера бошлади.

1933-йили Андижон вилоятининг Избоскан туманида яшаб ишлаётган опаси Фотима ва поччасининг чорлови билан улар олдига кўчиб борди. Дастлаб 17-мактабда ўқитувчилик қила бошлади. У Андижондаги фаолияти ҳақида ўз автобиографиясида куйидагиларни арз этади: “1938-йил 18-сентябрда Андижонга келиб, хотин-қизлар билим юртига тил ва адабиётдан ўқитувчи бўлиб кирдим. 1934-йилда Андижон кечки пединститутининг география факультетига кириб, 1940-йил январиди уни тугатиб чиқдим (чунки у вақтда литфак йўқ эди). Тил ва адабиёт соҳасида мустақил ўз устимда ишлаб, кечки институтда лекторлик қилдим”⁴¹. Кейинчалик шоир ижодини махсус ўрганиб, номзодлик диссертациясини ёзган Набижон Қобилов аслида унинг ана шу маърузаларини тинглаган шогирди эди. У Андижон хотин-қизлар билим юртида ўқитган яна бир шогирди, кейинчалик таниқли фольклоршунос бўлиб етишган филология фанлари доктори, профессор Ғ.Мусина устози фазилатларини шундай хотирлайди: “Мен Андижон педагогика билим юртида ўқиб юрган вақтимда ҳурматли Султон Жўра бизга ўзбек тили ва адабиёти фанларидан дарс берар эди. Студентлар ўртасида: “Кимда-ким Султон Жўрадан таълим олса, у албатта, тилчи, адабиётшунос ёки шоир бўлиб йетишади”, деган гап юрар эди”. Бу шунчаки гап бўлмай, айна ҳақиқатнинг эътирофи эканлигини у ўқитган талабалар сафидан М.Мирзаев, Ғ.Мусина, Ҳ.Раззоқов сингари таниқли филолог олимлар-у Маҳмуд Жалил, Сотти Мамажон каби шоирларнинг етишиб чиққани яққол тасдиқлайди. Султон Жўра айна пайтда қизғин адабий-ижодий фаолият билан ҳам шуғулланиб, замонасидаги ижтимоий ҳаёт муаммоларига бағишланган шеърлар, шеърый эртаклар, дostonлар, баллада ва драматик асарлар ёзди. Бу асарларида Ватан ва унинг табиати, меҳнат ва унинг завқи, хотин-қизлар озодлиги ва қувноқ болаликни шарафлади. Айтиш мумкинки, бу даврда у ғоят фаол ижодкор сифатида наинки Андижонда, балки бутун республикада ҳам танилди ва эътироф этила бошланди. Буни Ғафур Ғулом бош-қош бўлиб, 1939-йилда Тошкентда унинг адабий кечаси ўтказилиши, қолаверса, шу йили Москвада бўлган ўзбек адабиёти ва санъати декадасида етук шоир ва адиблар сафида қатнашуви ҳамда “Ҳурмат белгиси” орденига сазовор бўлиши далиллари яққол тасдиқлайди. Гап шундаки, 1940-йилгача, шоирнинг ўзи “биринчи шеърый тўпламим” деб эътироф этган “Фидокор” тўплами нашр этилишигача у, асосан, даврий матбуотда босилган шеърый ва публицистик асарлари билан шундай эътибор қозона олган эди. Рост, бу асарларнинг каттагина қисми катта ёшдагиларга мўлжалланган эса-да, у болалар ва ўсмирларни ҳам унутмади, улар учун

⁴¹O`sha joy.

ғоявий-бадий жихатдан етук асарлар ёзиб, болалар ва ўсмирлар куйчиси сифатида танилди. У турли ёшдаги болалар рухий оламини нафис хис қила олганлиги сабабли улар характеридаги табиий соддаликни, тиниб-тинчимасликни, айрим ҳолларда ёлғончилигу дангасаликни ёрқин ифода эта оладиган “Лола”, “Ой нечта”, “Чўнтак”, “Маматнинг кечирими”, “Ёлғончи”, “Қарздор”, “Кимнинг хати чиройли”, “Яхши” ва “Аъло”нинг мақтови”, “Ҳарфлар паради”, “Тиниш белгиларининг мажлиси” каби XX асрнинг 30-йилларидаги ўзбек болалар шеърятининг бетакрор намуналарини яратди.

Айтайлик, “Ҳарфлар паради” шеърида лотин ёзуvidан кирилл ёзуvига ўтишнинг маданий ҳаётимиздаги муҳимлигини болалар қалбига сингдиришни кўзласа, “Тиниш белгиларининг мажлиси” асарида тилшуносликнинг таркибий қисми бўлган пунктуациянинг моҳиятини бадий образлар орқали тушунтириш назарда тутилган. Бинобарин, бундай шеърлар ғоят катта илмий ва амалий аҳамиятга эга. Шоир мажозий образлардан моҳирона фойдаланиб, ҳар бир тиниш белгисининг ўзига сўз беради, улар ўз вазифаларини ғоят аниқ таърифлашади. Айни чоғда тиниш белгилари ўзларини ўринли ишлата олмаганларидан ўпкалаб ҳам оладилар. Бу эса шоирнинг енгил юмор билан суғорилган қочирими эди. Шеърнинг ютуғи шундаки, асарда тиниш белгилари ўз вазифасини баён қила туриб, шу қонданинг исботи ҳам намоён бўлган:

– Ўртоқ раис, энди менга навбат беринг,-
Деб сўз олди кичик тўқмоқ – бизнинг вергул.
– Гар ундалма гапда келса қоқ ўртада
Унинг икки ёнбошида мен жўрттага:
“Қани энди ундалмахон, қочиб боқчи”– ,
Деб бўлурман, юбормайин унга соқчи.
Гар ундалма гап сўнгида келса, у чоқ,
Ундан олдин кўйилурман, тушун, ўртоқ!

Шоир ҳар бир тиниш белгисининг кўримли образини яратади. Ундов белги – мирзатеракка, нуқта – коптокка, сўроқ белгиси – ўроққа, вергул – тўқмоққа, қўштирноқ – қизикчиларга, тире – гугурт чўпига ўхшатилади. Ҳатто, нуқтанинг грамматик моҳияти “фикрлар станцияси”га тенглаштирилади. Бундай шеърлардан албатта, ўқувчилар эстетик завқ олишдан ташқари, илмий маълумотга ҳам эга бўладилар.

Султон Жўра кичкинтойлар табиатидаги беғуборликни кўпгина шеърларида самимий ифодалайди. Жумладан, “Икки баҳо”, “Чўнтак”, “Қарздор”, “Маматнинг кечирмиши” каби шеърларда айрим болалар характерида содир бўлувчи иллатларни юмор ёрдамида акс эттиради.

“Шоир қисқа умр кўриб, ниҳоятда оз фурсат ижод қилганига қарамай, адабиётда ўз изини қолдирди. У Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Мақсуд Шайхзодалар шогирди эди. Аммо фақат устозлардан ўрганиб қолмай, ўзига хос шеърят билан майдонга чиқди.

Унинг шеъряти бир бутун ҳолда эрк ва кураш тўғрисидаги ўйлардан иборат бўлиб, асосан, қаҳрамонлик мавзусига бағишланган”,– деб ёзади

шоирнинг ҳамюрти Омон Мухтор Султон Жўра таваллудининг етмиш йиллиги муносабати билан нашр этилган “Қалдирғоч” китобининг “Жўшқин кунлар шоири” деб номланган сўзбошисида⁴². Ҳақиқатан ҳам шоир шеърияти ўзининг мана шу хусусиятлари билан ажралиб туради. Муҳими, у энди бошқа жанрларда ҳам баракали ижод қилиш билан бирга, халқ эртаклари негизида шеърӣ-адабий эртаклар ярата бошлади.

Шоир ёш китобхонлар учун йирик бадий асарлар ҳам ижод этгани диққатга сазовор. Унинг “Қалдирғоч”, “Зангори гилам” шеърӣ эртаклари ва “Бруно” поэмаси ўзбек болалар шеърӣ тараққиётида муҳим аҳамиятга эга. “Ёлғончи” достонида мактабда ёмон ўқийдиган Нўмонжоннинг ота-онасини алдаши, ўқитувчи эса уларни мактабга чорлаб берган хатларини ҳар гал йиртиб ташлаши, ниҳоят, ўқитувчисининг ўзи улар уйига келиб, Нўмонжон хатти-ҳаракатларини фoш этиши ва ўз ёлғонлари оқибатидан изза бўлган лирик қаҳрамоннинг тузалиш сари юз тутиши ифодаланган. “Қалдирғоч” эртагида юрт соғинчи, “Зангори гилам” эртагида эса эрк учун кураш мотивлари инъикос топган.

Шоир “Бруно” пэмасида улуг италян олими Жордано Брунонинг ўлмас образини яратди. “Бруно” поэмаси наинки шоир ижодида, балки XX асрнинг 30-40-йилларидаги ўзбек поэзиясида айрича мавқега эга бўлган асардир. Шоир ижодий мероси тадқиқотчиси Н.Қобиловнинг шаҳодатича, унда бу асарни ёзиш иштиёқини шоир ҳали Андижон кечки педагогика институти география факултетида ўқиб юрган кезларида профессор Леоновнинг буюк италян олими Жордано Бруно ҳақида ўқиган маърузалари уйғотган. Шундан сўнг Султон Жўра Бруно илмий фаолияти ҳақида хилма-хил материаллар тўплаб ўргана бошлайди, ниҳоят, 1937-йилда “Бруно” поэмасини ёзишга киришиб, тугаган ҳар бир бобини сафдошларига ўқиб бериб, улар фикр-мулоҳазалари асосида яна қайта кўриб, асарини мукаммаллаштира боради. 1940-йилда эса уни “Ўзбек адабиёти” (ҳозирги “Шарқ юлдузи”) журналида эълон қилади. Достонни синчиклаб ўқиш эса шуни кўрсатадики, унда шоир ҳамма замонлар учун долзарблик қимматини йўқотмаган фан ва диний фанатизм, фан ва диний ақидапарастлик ўртасидаги кураш мавзусини асос қилиб олгани кўзга ташланади. Достонда умуман, динни қоралаш кўзланмаган, балки ҳар қанақа зулму таадди, зўравонлик билан реакцион моҳиятини намоён этган диний экстремизм ва унинг қабих тарафдорларини фoш этиш руҳи устуворлигини пайқаш қийин эмас. Яна унутмайликки, шоир бу муаммони ақл-заковат билан нодонлик, эзгулик билан ёвузлик, ҳақиқат билан ёлғон, ҳур фикрлилик билан ақидапарастлик, эркинлик билан тутқунлик ўртасидаги шафқатсиз кураш негизида ҳал қилишга уринган. Бунда фан ва диний фанатизм ўзига хос ниқоб вазифасини ўтаган.

Султон Жўра ўрта асрларда Европа тарихида кечган воқеликка мурожаат қиларкан, ўзбек адабиётига тамоман янги мавзу хорижда яшовчи халқлар турмуши мавзусини олиб кирди. Шу тариқа, италиялик буюк

⁴²Sulton Jo'ra. Qaldirg'och. Toshkent, ASN, 1980, 3-bet.

астроном, математик ва файласуф олим Жордано Брунонинг (1548-1600) фожеали қисмати дoston сюжетига асос қилиб олинди.

Шоирнинг болаларга атаб ёзган “Ёлғончи” (1941), “Зангори гилам”(1940) шеърий эртагидан ташқари “Карим ва Қундуз”(1939) поэмаси, “Парвознома” (1939) балладаси, “Қалдирғоч”(1939) шеърий эртаклари долзарб мавзудалиги, сиёсий, бадий пухталиги ва катта салмоғи билан шоир ижодининг камолотига гувоҳлик қилади.

Шоирнинг “Карим ва Қундуз” поэмаси ўзбек халқининг бахтиёр ҳаётини тасвирлашга бағишланган. Шоир ўзбек халқининг реалистик образини яратиш билан ўша даврларда юз берган муҳим ўзгаришларни кўрсатиб беради.

Шоир поэма қаҳрамони Нормат отанинг фожеали саргузаштини ҳикоя қилиш билан ўтмишдаги сув танқислиги, сув учун бўлган қонли можаролар манзарасини, меҳнаткашларнинг оғир ҳаёт манзараларини тасвирлаб беради. Рост, шўро даврида ер-сув меҳнаткашлар қўлига ўтди. Сув ҳақидаги жирканч фожеали ҳодисалар орқада қолди. Аммо, экин майдонларининг кенгайиши, гигант хўжаликлар тузилиши орқасида сувга бўлган талаб кучайиб, сув танқислиги ҳамон сезилиб турарди. Поэма қаҳрамонлари Карим ва Қундуз шижоати, меҳнатсевар, тадбирли кишилар экани, Норматнинг кексалигига қарамай куч-ғайратга тўлалиги, канал қазувчилар рўйхатига биринчилардан бўлиб ёзилиши ибратга сазовордир.

Султон Жўранинг “Парвознома” балладаси ҳам фан ва дин ўртасидаги муаммони ифодаловчи асардир. Асарнинг лирик қаҳрамони учиги орзуманд бўлган халқдир. Ўтмишда бу орзу фақат афсоналарда: гоҳ “Семурғ қуш”, гоҳ “Уچار от” ёки “Уچار гилам”ларда ўз ифодасини топганини шоир турли халқ афсоналари мисолида ҳикоя қилади.

Энг муҳими шундаки, шоирнинг ҳамма жанрдаги асарлари ўзига хос ғоявий теранлик, бадий юксакликка эга. Султон Жўра асарлари кенг китобхонлар оммаси томонидан қизгин қарши олинishi ва севилиб ўқиishi – шоирнинг халқ дидига кира билувчи маҳорат эгаси эканига жонли гувоҳдир.

Султон Жўранинг “Зангори гилам” шеърий эртаги фольклор мотивида оригинал лиро-эпик асар яратишнинг ёрқин намунасидир. Эртақ икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида ўзбек ва тожик халқлари ўртасида кенг тарқалган “Ҳаворанг гилам” (“Зангори гилам”) номли эртақ сюжетида кенг фойдаланилади. Асар воқеаси эртақлардагидек:

Бор экан-да йўқ экан,
Оч экан-да тўқ экан,—

деган анъанавий зачиндан бошланади. Унда зулм ўчоғи бўлган бойникида хизмат қилувчи Раҳим исмли чолнинг ҳаёти, адолатсизлик туфайли бошига тушган жафоли кунлар тасвирланади.

Чолнинг Қорасоч исмли қизи ва хотини бўлиб, булар чор-ночор кун кечирадилар. Раҳим бойнинг қўлида арзимаган иш ҳақи эвазига ишлаб, оиласини зўрға боқарди. Бироқ улар “ярим оч йиртиқ – жулдир уст-бош”

билан юрсалар-да, дўст ва иноқ яшардилар. Аммо буларнинг бисотида бор-йўғи биргина гилами бўлади. Гилам жуда чиройли эди. Хаворанг тоғлар, ям-яшил шинам боғлар, фируза, шиша осмон, унда нур сочган ой ва юлдузлар, гулларнинг суратлари ипак билан солинганидан улар гиламга қараб завқланардилар. Шу гиламдан диллари ором олиб яшар эди. Раҳим гулларни севгандек, гиламни ҳам севар, кўз қорачиғидай асрар эди. Лекин очкўз бой камбағалнинг биргина гиламига суқ кўзи билан қарайди. Чолнинг “битта-ю битта гилам, у менинг кўз нургинам”, - деганига қарамай, шу гилам туфайли уни кувғин қилади, Раҳимнинг оиласи бошига кўп жафолар солади, ўзини зиндонга ташлайди. Раҳим бойнинг хизматкори Мамат ёрдамида зиндондан қочади. Зиндондан чиққандан сўнг на кулбасини, на хотини ва на қизини топади. Шундан кейин бошини олиб, чиқиб кетади. Тоғдаги бир ғорда асаларилару, ёввойи эчкилар ва тоғ бургути ёрдамида, ҳамдардлигида умр кечиради. Кунлар кетидан кунлар ўтади. Асарнинг финали, яъни якуни шоирнинг шу туркумдаги бошқа эпик асарлари сингари тугайди. Раҳим ажойиб воқеанинг гувоҳи бўлади. У жаҳонни ларзага солувчи улкан бир халқ қурилишини, янги – ўзгача ҳаётий манзарани кўради, улар чолга ўзининг зангори гиламига ўхшаб кўринади. Чол ҳайрон, бой кўлида ишлаб юрган одамлар бир-биридан хушчақчақ, кўли-кўлига тегмайди. Раҳимнинг ҳайрат билан берган саволига шундай жавоб қилишади:

Шу он кенг дала бирдан:

Деди: “Сизми гапирган?”

Ҳозир ер деҳқонники!

Энди янги қонун-ку!

Қилиниб катта бир жанг,

Бойлар этилмишдир танг!.. ”

Ниҳоят, Раҳим ўлкада катта бир ўзгариш рўй берганини, озодлик учун қонли жанглар бўлганини, қизи халқнинг ўзи хўжайин бўлган хўжаликка раҳбарлик қилаётганини кўриб, кўзи севинч ёшларига тўлади.

Чолнинг қизи Қорасоч билан учрашув эпизоди жуда таъсирли қилиб тасвирланган. Қишлоқ кенгашининг раиси қилиб сайланган Қорасоч ҳузурига Раҳим чолни келтирадилар. Бой ўрнида ёш аёл ўтирганини кўрган чол ҳайрон бўлиб қолади: “Тили бурро, бошига кизил дурра ўраган” киз чолнинг кўзига таниш кўринади.

Қиз ҳам иссиқ боқиш-ла,

Чолга меҳр бағишлаб,

Қаради-ю қолди тек,

Ва тўсатдан туриб тик

Деди: “Оҳ, жоним дадам!”

(Ҳайрон қолди бор одам)

Чол ҳам қизини – Қорасочни танийди, боши тошдан бўлган болам деб алқайди, ўзи сингари оч-фақирларнинг бундай ҳаётга эришишларига ишонгиси келмайди. Янги ҳаётга эришиш тарихларини қизи отасини уйига этиб зиёфат бергандан кейин аста-секин тушунтириб беради. Асар шўро

даври маҳсули бўлганлиги учун, албатта, шоир бахтли ҳаётнинг асосчиси сифатида Ленинни кўрсатади ва уни олқишлайди. Шу ўринда, “Зангори гилам” шеърий эртагининг мана шу охирги қисми ғоявий жиҳатдан эскирганлигини ҳам таъкидлаб ўтишга тўғри келади.

Ёзувчи халқнинг қудрати буюк куч эканини, ҳақ ўз ўрнида қарор топишини юксак таъсирчанлик билан тасвирлайди. Рост, асарга бугунги кун нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, ундаги ғояларнинг баъзилари эскирганлиги, давр эса ўзгариб, қарашлар ҳам янгилангани учун унга бошқача баҳо бериш лозимлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Бугун бойларга, умуман, ўтмишга қараш, баҳо бериш тубдан ўзгарди. Шоир ўз даврининг фарзанди, ўз замонасининг ғоялари билан тўйинган асарлар яратишга ҳақли, шунинг учун Султон Жўранинг асарлардан баъзи бир жиҳатларга шу нуқтаи назардан муносабат билдириш жоиз. Шунга қарамай, “Зангори гилам” эртагида бугун ҳам, бундан кейин ҳам китобхонга озуқа берувчи фазилятлар талайгина. Улардан биринчиси, инсоннинг эрк, озодлик учун кураш масаласи. Шунга кўра, шеърий-адабий эртақдаги Раҳим чол унинг қизи Қорасоч ва бошқа персонажлар озодликни севувчи, эрка интилувчи, эзгулик учун курашувчи қаҳрамонлар сифатида қадрлидир.

“Зангори гилам” шеърий эртаги шу номдаги халқ эртаги сюжетини қайта табдил қилиш асосида яратилган.

Умуман, эртақ янги замон воқелигини маъқуллаш руҳида бўлиб, шоирнинг юксак савиядаги фолклоризм яратиш эвазига ўзбек болалар эпик поэзиясига янги поэтик шакллар ва образлар кирита олганлигидан далолат беради.

Халқ оғзаки ижоди ўзининг ўта халқчиллиги, чуқур мазмуни, ҳаётийлиги, тил ва услуб равллиги, бадиий баркамоллиги билан қадрланади. Халқ бадиий ижодининг болалар учун энг зарур хусусиятлари унинг намуналари сюжетидаги воқеалар сеҳрли ҳодисалар, ажойиб-ғаройиб образларга ниҳоятда бой бўлиши ва ҳар бир бола учун янги бир олам ҳисобланишидир. Фольклор асарларининг тили, бадиий услуби жуда содда ва равл бўлганлиги учун ёш китобхон ўқиши, тушунишида қулайлик туғдириши табиий. Шунинг учун болалар шоирлари халқ оғзаки ижодининг мана шу фазилятларига катта эътибор бериб ижод қилдилар. Бу эса улар асарларининг халқчиллик руҳини оширишга ёрдам беради.

Султон Жўра халқ ижодидан – фольклор асарларидан моҳирлик билан фойдаланади. У афсонавий эпос ва эртақлар мотивини реал ҳаёт лавҳалари билан тўлдиради. Айтайлик, “Жаннат” эртагида афсонавий тасвирлар сюжет учун асос бўлган бўлса, “Зангори гилам”да муаллиф бош қаҳрамон Раҳимнинг биринчи қисмдаги жафоли ҳаётини тасвирлашда халқ эртаги сюжетидан кенг ва унумли фойдаланади. Раҳимнинг кейинги ҳаёти, яъни аввалгисига қарама-қарши бўлган бахтли ҳаёти аниқ ва реал ҳаёт заминида тасвирланади. Кўриниб турибдики, муаллиф фольклор асарларининг қули бўлиб қолмаган, балки, ундаги манзара, сюжет ва тасвирий воситаларни ижодий қўллагани ҳолда ўз асарларига сайқал беради.

Шоир эртақда ўзи кўп мурожаат қиладиган қарши қўйиш усулидан, шу билан бирга рамзийликдан унумли фойдаланади. Зангори гилам чол учун оғир ва машаққатли ҳаётда бирдан-бир овунчоқ завқ-шавқ манбаи эди. Гиламидан ажралган чол озодликдан, эркидан ҳам ажралиб тутқунликда қолади. Дўстларининг ёрдамида зиндондан қутулган Раҳим чол янги ҳаётга эришган одамлар макони – ўз қишлоғига келар экан, энг аввало, “Ҳовли ўртасидаги қайрағоч қошидаги” ўша зангори гиламга кўзи тушади. “Дўндиқ-дўндиқ болалар, гўё ғунча лолалар” ўйнаётган гиламга ҳайратланиб тикилади. Гилам (айниқса, учар гиламлар) халқ эртақларида қаҳрамонларни сеҳр-жоду воситасида бир мамлакатдан бошқасига бир зумда элтиб қўювчи бир восита ҳисобланса, Султон Жўра уни озодликка элтувчи, эзгуликка бошловчи детал сифатида тасвирлайди. Ҳақиқатан ҳам шу гилам туфайли Раҳим чол қизини топади, халқнинг эзгулик тоғанини бойларнинг зулмидан озод бўлганини билиб олади.

Шоирнинг маҳорати шундаки, зангори гиламни шунчалик гўзал ва самимий таърифлайдики, ёш китобхон кўзи ўнгида ёрқин гавдаланади. Бунда ҳаворанг тоғлар:

Ям-яшил шинам боғлар
Фируза-шиша осмон,
Ва осмондан нур сочган

Ой ва юлдузларнинг барчаси ипак билан солинган кўп асил ва гўзал ягона гилам тасвирланади. Гилам Раҳимга етти авлоддан мерос қолган, шунинг учун “гуллар намни севгандек”у гиламини севади.

Султон Жўра – ҳаёлотли кучли ижодкор, қаҳрамонларнинг кийимлари, юриш-туришлари асрдан асрга ўтишларида фантастика элементлари кенг қамровли экани кўринади. Бу асарни бугун ўқиган ўқувчи шоирнинг орзу-хаёллари қайсидир маънода рўёбга чиққанлигини англаб етадилар.

Шоир Султон Жўра моҳир таржимон ҳам эди. У татар халқ шоири Абдулла Тўқайнинг болаларга аталган “Эчки билан кўй ҳақида эртақ” асарини ўзбекчага ўгириб, болалар адабиётимизни қардош халқлар мумтоз асарлари ҳисобига бойитди. Султон Жўра сўзи билан иши бир инсон эди. Шу сабабли иккинчи жаҳон уруши бошланиб, фашистлар халқимизнинг бошига оламшумул кулфат солганда кўнгиллилар сафида жанггоҳга отланди. Қаламу қурол билан жанг қиладди. Отишмалар остида окопларда “Чавандоз”, “Пулемётчи овози”, “Тўпчи Муҳаммад”, “Найзамиз”, “Берлин аптекасида”, “Қаҳрамон кўчқор”, “Соғиниб”, “Жаҳон сени олқишлар” сингари иккинчи жаҳон уруши давридаги ўзбек ҳарбий шеърятининг сара намуналарини яратди. Уларда ўзбек жангчиларининг жасоратини куйлаб, ғалабага ишончларини мустаҳкамлади. Султон Жўра 1943-йилнинг 14-ноябрида Белоруссиянинг Гомел вилоятига қарашли Боршчевка қишлоғида бўлган шиддатли жангда ҳалок бўлади. У жангда кўрсатган жасорати учун вафотидан сўнг “Иккинчи даражали Ватан уруши” ордени билан тақдирланган эди.



Зафар Диёр (1912-1946)

Ўзбек болалар шеърляти тараққиётида ёркин из қолдирган кичкинтойларнинг истеъдодли шоирларидан бири Зафар Диёр

1912-йилда Наманган вилоятининг ҳозирги Чуст туманидаги Самсоқтепа қишлоғида деҳқон оиласида туғилган. 1916-йилда Зафарлар оиласи Тошкент шаҳрига кўчиб келади. Зафарнинг отаси дала ишларида, онаси эса босмахонада меҳнат қиладилар. 1927-йилда Зафар тўлиқсиз ўрта мактабни битиради ва Самарқанддаги Наримонов номли педагогика техникумига ўқишга киради. Унинг дастлабки шеърй машқлари билим юрти деворий газетаси саҳифаларида кўрина бошлайди. Ўтган асрнинг 20-йиллар охири ва 30-йиллар бошларида ҳозирги “Тонг юлдузи” газетасида, “Ёш куч” журналларида шеърлари чоп этила бошлади. Шоир ўз асарларида кичкинтойларнинг орзу-умидлари, армонлари, катталарга бераётган ёрдамлари, дўстликлари зўр муҳаббат билан куйланади.

Зафар Диёр XX асрнинг 30-йиллари болалар адабиётининг ўз овозига бўлган, такрорланмас саҳифаларини яратган ўзига хос ижодкор эди. У бор-йўғи 34 йил умр кўрган, йигирма йилга етар-етмас ижод қилган бўлса-да, шу қисқа давр мобайнида болалар адабиётимиз зарварақларини безайдиган кўплаб умрбоқий асарлар яратишга муваффақ бўлди.

Зафар Диёр шу давр ичида истеъдодли шоир, носир, драматург сифатида болалар адабиётимизда ўз ўрнини топди, ҳозиржавоб публицист сифатида даврнинг долзарб муаммоларини кўтариб чиқди. У ўзбек болалар адабиётида мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжалланган янги йўналишнинг том маънодаги яратувчиларидан бири бўлди десак, хато қилмаймиз.

Зафар Диёрнинг ижоди 1928 йилдан бошланган. 1932 йилда чоп этилган илк шеърлар тўплами – «Қўшиқлар»да Она-Ватанни куйлаш ва ватанпарварлик, яратувчилик меҳнати ва янги ҳаёт қурилишидаги ютуқлар, ёшларнинг мардонавор кураши мадҳ этилган. Ватанпарварлик ҳисси билан суғорилган «Тантана» (1938), «Шеърлар» (1939), «Муборак» (1940), «Шеър ва ҳикоялар» (1940) каби тўплamlари нашр этилган.

Зафар Диёр ижодида ёш авлодни маънавий камолот сари етаклаш, илм-фан ютуқларини эгаллашга тарғиб қилиш мавзулари етакчи мавқе касб этади. «Серқуёш ўлка» ва «Ўзбекистон» шеърлари она-Ватан гўзалликларини куйлаш ва ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилса, «Муборак» ва «Зафар нишонаси» шеърларида яратувчилик меҳнати билан ватан шуҳратини оширишга хизмат қилаётган

ватандошларимизнинг ҳалол меҳнати натижасида кун сайин гуллаб-яшнаётган она-Ватан куйланади. «Кел, учайлик Шимолга», «Пўлат қанотлар» (1937) шеърлари ёш авлодни мард ва жасур, қийинчиликлардан қўрқмайдиган қилиб тарбиялашда катта аҳамиятга эга. «Машинист» достони (1936)да меҳнат жараёнида тарбияланаётган янги авлод тимсоли яратилган. «Бургут», «Мадриддан келган меҳмон», «Янги эртак», «Тошхон билан Мошхон», «Юсак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса», «Кичкина боғбон» сингари эртак ва дostonлари эса бир жиҳатдан, ўзбек болалар адабиётида адабий эртак ва дoston жанрининг шаклланишида ўзига хос ўрин тутса, иккинчи томондан халқ оғзаки ижодидан таъсирланиш, ўрганиш маҳсули сифатида эътиборга сазовордир. «Китоб, менинг дўстимсан» (1939), «Биринчи қадам» шеърлари ўз даврининг ўқувчиларни илм-фан нуридан баҳраманд бўлишга ундайдиган энг сара асарлардан ҳисобланади. «Арча қўшиғи» (1938, «Баҳор» (1939), «Баҳор келди», «Гунафша», «Қушлар қўшиғи». «Қанотли дўстлар» каби асарлари йил фасллари, табиат ва ҳайвонот дунёси тасвирига бағишланган, ватан гўзалликларини кўз-кўз қилиш руҳидаги асарлардир.

Шоирнинг Иккинчи жаҳон уруши даврида ёзган «Бизнинг оила», «Бизнинг қуролимиз» шеърӣ тўпламларига кирган «Она қўшиғи», «Қурол беринг менга ҳам», «Оппоқ болам», «Поезд кетар фронтга» сингари шеърларида халқимизни немис-фашист босқинчиларига қарши курашга чорлаш, ватандошларимизнинг фронтдаги қаҳрамонлиги ўз аксини топган бўлса, «9 май», «Табассум» шеърлари ғалаба нашидаси сифатида янграйди.

Шоир вафотидан сўнг, 1948 йилда чоп этилган «Чаман» номли шеър, эртак ва дostonлар тўплами мактабгача ёшдаги болаларга бағишланган. Зафар Диёрнинг болаларга аталган шеърлари ёш авлод маънавий камолотини таъминлаш, ватанпарварлик туйғусини тарбиялаш ва шакллантиришда улкан бадийий восита бўлиб хизмат қилади.

Зафар Диёрнинг ижодий йўли XX асрнинг 30-40-йилларига тўғри келади. Бу давр адабиёти ҳақида фикр юритганда, аввало, бадийий адабиёт тўлалигича шўро сиёсати манфаатларига бўйсундирилганини таъкидлаш жоиз. Ижодкорлар хоҳиш-истакларидан қатъи назар, халқ хўжалигининг барча соҳаларидаги ютуқлар, илм-фан, маданият ва маърифат соҳаларидаги ижобий натижаларни шўролар тузумининг афзалликлари сифатида мадҳ этишга мажбур бўлдилар. Зафар Диёр ижоди ҳам бундан мустасно эмас. Бироқ ҳар бир ижодкор асарлари орасида том маънодаги бадиияти, самимияти, бадийий адабиётнинг эстетик-маърифий моҳияти биринчи ўринга қўйилганлиги билан ажралиб турадиган асарлар бўладикӣ, улар даврлар бухронидан омон-эсон ўтиб, бир умр китобхонларни энг яхши инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашга, умрбоқий кадриятларни куйлашга, шарафлашга хизмат қилаверади. Зафар Диёр ижодида ҳам шундай асарлар оз эмас. Уларда ота-боболаримизнинг яратувчилик меҳнатини мадҳ этиш, ёш авлодни оталар ишига садоқат руҳида тарбиялаш манфаатлари етакчи мавқеъ касб этди. Жумладан, «Пўлат қанотлар», «Лола», «Парвознома»,

«Қаҳрамоннинг ўлими», «Тайгада суҳбат» шеърлари қаҳрамонлик ҳақидаги энг яхши, ғоявий-бадий пухта шеърлардан ҳисобланса, «Китоб, менинг дўстимсан!», «Биринчи кадам», «Лагерь кўшиғи», «Боғчамиз», «Сентябрь кўшиғи» шеърлари ёш авлодни илм-маърифат нуридан баҳраманд бўлиш сари етаклашга хизмат қилади.

«Боғчамиз», «Биринчи сентябрь», «Сентябрь кўшиғи», «Биринчи кадам» шеърлари боғчадан илк бора мактаб сари йўл олаётган болалар тилидан ёзилган. Уларда мактаб ва ўқув қуролларига муҳаббат, савод ўрганиш қувончи ва бир ёш улғайиш масъулияти ўз аксини топган. «Лагерь кўшиғи» ва «Каникул кунлари» шеърларида эса ёзги таътилда оромгоҳлар қучоғида ўйнаб-кулиб дам олган, янги куч-ғайратга тўлиб, қадрдон мактаби сари ошиқаётган ўқувчилар қувончи туйғулари акс этган. Жумладан:

Яшна, Ватан,
Жон Ватан
Сенга шараф-шон Ватан.
Сенсан
Бизнинг онамиз,
Ҳадя сенга жон ва тан

сатрлари билан бошланадиган “Ватан” шеърининг ушбу куйма мисраларида шоир қалбидан жўшиб чиқаётган эзгу туйғуларини ёш китобхонга етказиш учун мазмунга мос шундай ўйноқи шакл топганки, оҳангдорлик, вазнлардаги ҳиссий кўтаринкилик ёш қалб уришининг дуркун зарбларига ҳамоҳанг тушаётгандай бўлади. Шеърнинг оҳангдорлигини таъминлайдиган бадиият унсурларидан такрор санъати «ватан» ва «сен» сўзларини 4 мартадан такрорлаш орқали яратилган бўлса; тажнис санъати «жон» (биринчи ўринда кўчма маънодаги, эркалашни ифодалайдиган «жоним», иккинчи ўринда эса ўз маъносида) ва «ватан» (биринчи ўринда ўз маъносида, иккинчи ўринда «ва тан» сўзлари ёрдамида сўз ўйини ҳам яратилган) сўзлари воситасида яратилган. Бинобарин, ана шундай бадиият унсурлари, бир жиҳатдан, ижодкор маҳоратини белгиловчи қирра бўлса, иккинчидан, шеърнинг ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан бақувват, пухталигини таъминлаган.

“Ватан” шеъри Иккинчи жаҳон уруши йилларида ёзилган. Маълумки, ҳар бир даврнинг ўз етакчи мавзулари бўлади. Бу мавзуларда яратилган асарлар қиммати эса, аввало, конкрет давр воқелигини қай даражада жонлантира олганлиги билан ўлчанади. Шу маънода Иккинчи жаҳон уруши даврининг асосий мавзуси – она Ватан мадҳидир. Инчунин, шу даврда яратилган Она-Ватан мавзуидаги асарларда ўсиб-улғайиб келаётган ёш авлодни туғилиб-ўсган, киндик қони тўқилган она тупроққа садоқат руҳида тарбиялаш, унинг ҳар бир қаричини авайлаб-асрашга ўргатиш руҳи устуворлик қилади.

Бироқ Ватан мавзуси Зафар Диёр ижодига уруш муносабати билангина кириб келган тасодифий мавзу эмас. Унинг «Серқуёш ўлка», «Ўзбекистон» сингари шеърлари серқуёш Ўзбекистоннинг умумлашма поэтик тимсолини яратишга бағишланган. Бундан ташқари, ўттизинчи йилларда битилган бир

қатор шеърларида диёримиз гўзалликларини бутун оламга кўз-кўз қилган, ёш авлодни она-Ватанни янада яшнатиш учун яратувчилик меҳнати сари чорлаган йил фасллари Ватан гўзаллиги билан ҳамоҳанг тасвирланади. Табиат ва ҳайвонот дунёси тасвирида ҳам ўзгача бир меҳр барқ уриб туради. «Январда», «Арча», «Арча қўшиғи», «Баҳор яқин», «Навбаҳор», «Баҳор келди», «Баҳор келди, ўртоқлар», «Гунафша», «Қушлар қўшиғи», «Қанотли дўстлар» сингари шеър ва қўшиқлар шулар жумласидандир.

«Арча қўшиғи» (1938) шеърида янги йил арчаси атрофида қувнаб ўйнаётган болалар шодлиги, хурсандчилиги тараннум этилади. Шунинг ҳам айтиш жоизки, шу шеър ўзбек адабиётидаги арча байрами, янги йил арчаси тасвирига бағишланган илк асарлардандир. Чунки янги йилни безатилган арча атрофида ўйин-кулги билан кутиб олиш ҳам аслида ўттизинчи йилларда жорий этилган, Ўзбекистон ҳаёти учун эса бу умуман янгилик эди. Демак, бу ҳам шеърининг ҳозиржавоблигини, шеър қимматини кўрсатадиган мисоллардан. Шеър болалар тилидан ёзилган бўлиб, уларнинг бахт, қувонч қўшиғи каби янграйди:

Чаман-чаман боғларнинг,
Бизлар жамбил, райҳони.
Бизнинг қувноқ қўшиқлар,
Жаранглатар ҳар ённи.

Ҳақиқатан ҳам, фарзандларимиз «чаман боғ»нинг – обод Ватанимизнинг энг гўзал ва сўлмас гуллари – «жамбил, райҳон»ларидирлар. Фақат уларгина «қувноқ қўшиқлар» айтиб, «ҳар ённи жаранглатиб», бахтли ёшликни мадҳ этишлари мумкин. Мана шу фахриянинг болалар тилидан айтилиши ва «жамбил, райҳон» сингари такрорланмас ўхшатишлар эса шеър самимияти ва ғоявий-эстетик аҳамиятини янада оширган, ёш китобхонга тўла етиб боришини таъминлаган. Бу фикр «Баҳор» (1939) шеърида янада ёрқинлаштирилган. Гул Ватан, гулзор Ватан баҳорда янада кўрк очиши, унинг фарзандлари – гулу булбуллари эркинликни, бахт-саодатни қуйлаши шеърнинг бошидан охиригача қизил ип бўлиб ўтади:

Яна гулга
Тўлгай Ватан,
Биз қўйнида яйраймиз;
Гул новдага
Қўниб турган
Булбул каби сайраймиз...
Биз шу кўркем
Гулбаҳорнинг
Гўзал асл гуллари!

Шу руҳ – табиат гўзалликларини Ватан гўзаллиги билан боғлаб тасвирлаш шоирнинг бу мавзудаги деярли барча шеърларига хос бўлган хусусиятлардандир. Ушбу шеърда ҳам ёш боланинг ўсиб-униб келаётган беғубор гулга, Ватаннинг ушбу гуллар билан янада чирой очган гулзорга,

фарзандларимизнинг Ватан гўзалликларини куйлашдан чарчамайдиган булбулга ўхшатилиши тўла маънода ўзини оқлаган, шеър бадииятини оширишга хизмат қилган.

Шунингдек, Зафар Диёрнинг ҳайвон ва паррандаларга бағишланган шеърларида ҳам шунга ўхшаш икки мақсад кўзга ташланади. Уларнинг биринчиси болаларга ҳайвон ёхуд паррандаларнинг ўзига хосликлари ҳақида маълумот бериш бўлса, иккинчиси болаларни табиат ва ҳайвонот дунёсига меҳрибон бўлиш, уларни авайлаб-асраш ва кўпайтириш ҳамда дўст бўлишга ундашдир. Ҳар иккала мақсад ҳам аслида тарбияга бориб тақалади. Тарбиянинг куруқдан куруқ панд-насиҳат тарзида эмас, балки гўзал бадиий шаклга солинган шеър тарзида берилиши мақсадга тезроқ етказиши ва ёш китобхоннинг бадиий дидини ҳам чархлашини истеъдодли санъаткор тўғри англаган ва асарларида акс эттира олган ҳам.

Маълумки, болалар адабиёти бир вақтнинг ўзида ҳам эстетик, ҳам маърифий аҳамият касб этади. Бинобарин, у ёш авлодни илм-фан нуридан баҳраманд қилиш орқали маънавий камолотга етказиш манфаатларига масъулдир. Болалар адабиётимизда ушбу мавзудаги асарлар етакчилик қилиши ҳам шу боисдан. Бу асарларда илм-маърифат таърифланади, унга ҳамду-санолар ўқилади. Улар орасида Зафар Диёрнинг «Китоб, менинг дўстимсан!» (1939) шеъри алоҳида ўрин тутати. Шеър бола тилидан ҳикоя қилиниши, чуқур самимияти ва ўйноқчилиги, равлонлиги ва мусиқийлиги, болаларбоплиги билан ажралиб туради. Зеро:

Гулшан аро мен ила
Сухбатларинг чиройли,
Катта-кичик эл аро
Улфатларинг чиройлик!

дейиш фақат китобга ўртоқ бўла олган болагагина хосдир. Ҳар бир тўртликдан сўнг такрорланувчи:

Шунинг учун дейманки,
Китоб, менинг дўстимсан!

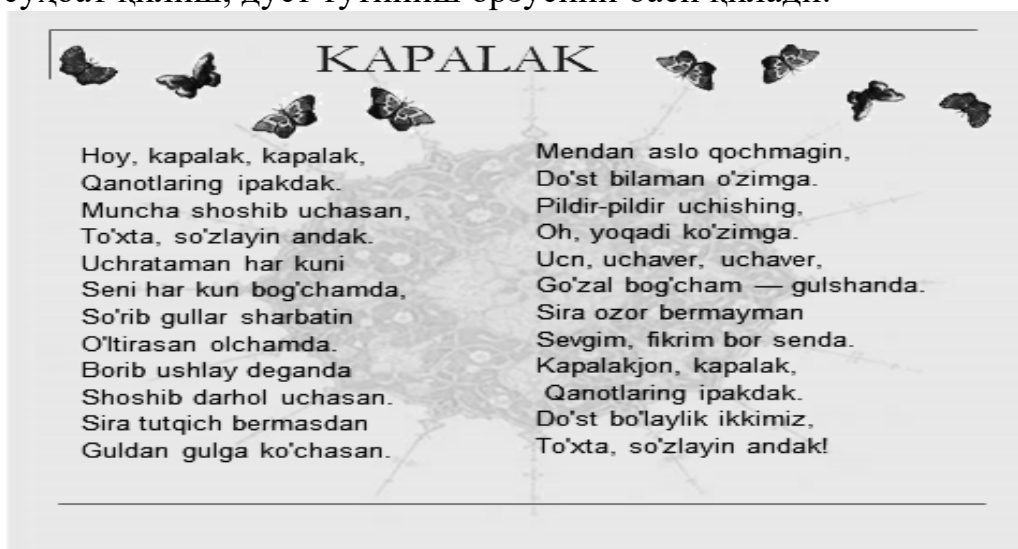
нақароти эса шеър оҳангини янада мусиқийлаштирган, китоб яхши сифатлар жамулжами эканлиги таъкидини янада асослаган. Ушбу шеърдаги жонлантириш санъати (китоб билан сухбат) шеър бадииятига кўрк бўлиб тушганки, бу бадиият унсурлари бирлашиб, шоир ижодиётини гўзал гуллардан сараланган сархил гулдастага ўхшатишга асос бўлади.

Зафар Диёрнинг 30-йиллар ижодиётида сатирик, юмористик ва аллегорик тарздаги дидактик асарлар ҳам алоҳида ўрин тутати. Бунда, аввало, юмор ва мажозийликда болалар адабиётининг баъзи ўзига хосликлари намоён бўлишининг таъсири кўринади. Шунингдек, сатира ва юморнинг тарбияда катта ўрин тутиши ҳам ижодкорларни улардан унумли фойдаланишга ундаган бўлиш табиий бир ҳолдир. «Зарар эмасми?» шеъри бу мавзудаги асарлар орасида ажралиб туради. Унда болалар қувноқ кулги билан тоза-озода юришга, шахсий гигиенага амал қилишга ўргатилади ва нуқсонларини тузатишга ундалади.

Иккинчи жаҳон уруши даврида шеърят болалар адабиётининг етакчи жанри сифатида кичиклар рухий дунёсини чуқур ифодалай олди. Зафар Диёр бу йилларда «Бизнинг қуролимиз» (1941), «Бизнинг оила» (1942), «Совға» (1944) сингари шеърӣ тўпламларни яратди. Бу тўпламлардаги келажакка ишонч руҳи билан суғорилган қатор асарларида шоирнинг фронт ва мамлакат ичкарасидаги фарзандларимизнинг қаҳрамонона ҳаётлари ва инсонпарварлик хислатларига йўғрилган олижаноб туйғулари поэтик ифодасини топди. Тасвирдаги лиризм кучайиб, бола қалбининг катта воқеаларга муносабатини аниқ акс эттира олиш даражасига кўтарилди. Ташвиқотчилик, ҳис-ҳаяжонни юксак пафосда ифодалаш, жанговар чақирик, хитоб сингари эмоционал кечинмалар асарлар мазмунига чуқур сингдирилди. Она юртга садоқат, дўстлик ва мардлик мавзуларининг тасвирий кўлами янада кенгайди. Мазкур мавзуларда яратилган асарларда оптимистик рух, ғалабага қатъий ишонч руҳи барқарор бўлди. Бу давр шоир ижодининг юлдузли, энг сермахсул ва камолотга эришган даври бўлди.

Бевафо дунё шоирни ижоди айна гуллаб-яшнаётган бир пайтда – 1946 йилда орамиздан бевақт олиб кетган бўлса-да, унинг ёш авлод шахсиятини шакллантиришга хизмат қиладиган кўплаб асарлари бугунги кунда ҳам ўзбек болалар адабиётининг энг гўзал саҳифаларини ташкил қилади. Шу маънода Зафар Диёр асарлари бугунги кунимизда ҳам, эртага ҳам фарзандларимизни, шоирнинг ўзи бир шеърида таъкидлаганидай, «ўзбек ўғли – эр ўғли, асл ботир – шер ўғли» бўлиш руҳида тарбиялашга беминнат хизмат қилаверади.

Зафар Диёрнинг ўзи айтганидек, унинг шеърларида болаларнинг табиат ва жамият ҳодисалари билан танишишига катта аҳамият берилади. Кичкинтойлар ўзларининг дўстлари – капалаклар, қалдирғочлар, лайлаклар ҳақида қувнаб-қувнаб куйлайди. Шоирнинг “Капалак” шеъри сюжетли воқеа асосига қурилган. Жажжи лирик қаҳрамон капалакка мурожаат қилиб, у билан суҳбат қилиш, дўст тутиниш орзусини баён қилади:



Капалакнинг тутқич бермай, шошиб учиши, гулдан гулга кўниб, шарбат сўриб ўтириши – “пилдир-пилдир учиши” лирик қаҳрамонга завқ

бағишлайди, аммо уни тутолмаганидан ҳалак. Негаки, у капалакни жуда яхши кўргани учун дўст бўлмоқчи, холос. Унга озор етказмоқчи эмас. Ана шу орзусини айтиш учунгина уни тутиб, суҳбатлашмоқчи. Бу жиҳат кичкинтойлар табиатига хос ва мослиги англашилиб туради.

BINAFA SHA

■ Binafshaxon, binafsha ■ Kulishlaring chiroyli: ■ Bog'imizda ochilib ■ Turishlaring chiroyli. ■ Hamma chiqar dalaga ■ Binafshalar tergalı, ■ Men ham terdim bir dasta ■ Opamizga bergali. ■ — Mana, opa, binafsha, ■ Qarang, qanday chiroyli. ■ — Yuring, — dedi opamiz, ■ — Binafshalar teraylik. ■ Binafshalar ochildi ■ Chakkangga taq, chakkangga.	■ Atir hidi sochildi, ■ Chakkangga taq, chakkangga. ■ Lazzat olib hididan ■ Bolarilar uchadi. ■ Ipakqanot kapalak ■ Barglarini quchadi. ■ Seni maqtab kuylaydi, ■ Bog' aylanib qushchalar. ■ Darak berib bahordan, ■ Quvontirding shunchalar. ■ Binafshaxon, binafsha ■ Kulishlaring chiroyli. ■ Ko'ksimizda hid sochib ■ Turishlaring chiroyli!

Зафар Диёр мактабгача тарбия ёшидаги болаларга мўлжаллаб ёзган шеърлари шу каби содда, самимий туйғуларга йўғрилган, образларнинг кўримлилигига асосланган бўлса, эртак ва дostonларида ўсмирлар тафаккури етакчи. Шоирнинг 30-йилларда ёзган “Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса” дostonи кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштиришга бағишланган, давр воқелиги акс этган эртак-dostonдир. У уч ўртоқ–кенг ўтлоқ, юксак тоғ ҳамда мард ўртоқ–инсон мулоқоти, ҳамкорлигига бағишланган. Эртак кенг саҳролар тасвири, чанг-у тўзон қоплаган даштнинг қониб сув ичиш орзусини ҳикоя қилиш билан бошланган. Айниқса, унинг бағридаги ўтлоқ аламзада. Негаки:

–Дилбар ёзда, баҳорда,
Кундуз, хатто наҳорда,
Бир қуш яйраб ўтмаса,
Бир қултум сув ютмаса,
Карвонлар ҳам ўтар кам.

Шу сабабдан ўтлоқ ўксиб-ўксиб йиғлаб, қиёматли ўртоғи бўлган тоғга дардли боқади. Бу пайтда у юксак тоғ усти тўла оппоқ қор билан худди посбон-у, осмон унга соябондек турарди. Ўтлоқ хатто унга ёлбора бошлайди:

–Дўстим, сенда сув мўлдир,
Устингда қор мўл-кўлдир.
Сув бор – шундай ободсан,
Ободликдан хўб шодсан.
Сен ҳам яшнаб кул десанг,
Севинчларга тўл десанг,
Бер сувингдан менга ҳам
Кўяй ҳаётга қадам.

Афсуски, шундай юксак тоғ қадрдон ўртоғи – ўтлоқ сахрога обиҳаёт беришдан, кўксига сув қўйишдан ожиз эди. У шундан надомат чекади:

–Билсанг, оёқ-қўлим йўқ,
Сенга элтар йўлим йўқ,
Қандай қилиб ўртоқжон,
Сув йўллайман сен томон.
Бунинг учун куч керак,
Кучга тўла зўр билак.

Уларнинг ана шу суҳбати устига қомати чинордек, савлати Гўрўғлидек бир мард ўртоқ келиб қолади. Биринчи бўлиб, юксак тоғ сўз бошлайди:

–Хой, мард ўртоқ, мард ўртоқ,
Қара, шунча кенг ўтлоқ,
Сувсизликдан дили тоғ...
Чаманзорга айлантир,
Мангуликка шодлантир.

Бу фикрни иссиқликдан қовжираб, ҳансираб ётган ўтлоқ ҳам қўллаб қувватлайди:

Сув бер менга, сув бергин,
Кўксимдан сўнг гул тергин,—

дейди. Ана шундан кейин уч ўртоқ ўзаро келишиб, “Сир” томон, яъни Сирдарёга йўл оладилар. У ўз йўлида гоҳ қирғоқларга сиғмай тўлиб-тошар, гоҳ тўқайлар-у боғлардан ўтиб, Орол денгизига сувини этиб қуяр эди. Инсон қўли туфайли ўша сувларнинг бир қисми, қақраб ётган сахроларга буриб юборилади...

Эртак шу уч ўртоқ орзусининг рўёбга чиқиши билан хотима топади. Шу нуқтаи назардан қаралса, дўстликнинг, ўзаро ҳамкорликнинг улуғланиши асарнинг тарбиявий аҳамиятини белгилайди. Шунингдек, асар ёш авлодни табиатга муҳаббат руҳида вояга етишларига ҳисса қўша олади. Зафар Диёр болалар ва ўсмирларга хос шижоаткорликни, меҳнатсеварликни куйлаган. Айни пайтда ўз даврининг долзарб мавзуси – қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш масаласини болалар адабиётида ўзига хос усулда, эртак жанри сюжетини замонавий воқелик асосида яратишга эришади. Лирик қаҳрамонларнинг номланиши (ўтлоқ, тоғ, ўртоқ) ва сифатлари (кенг, юксак, мард) ҳам анъанавий ва замонавий талқинларга хос. Шу билан бирга, асар ғояси бугунги экологик фожеалар заминини ойдинлаштиришга, уни замондош ўқувчига тушунтиришга хизмат қилади:

Йўқ-йўқ, бўшга оқиш, бас.
Бир Оролга боқиш, бас.
Инсон сени нўхталар,
Телбалигинг тўхталар!
Юриб янги йўллардан,
Боғ-бўстонлар очасан,
Сув билан нур сочасан.



Эндиликда, Орол денгизининг ҳалокати бир жихатдан ўша Сирдарё сувининг мунтазам келиб қуйилмаганида, чўл-у саҳроларни ўзлаштириш миқдори ошиб кетиб, сув танқислиги ортиб кетгани таъкидланаётган экан, бу асар ўша давр воқелигини, ҳодисага бир ёқлама ёндашиш оқибатларини англашга ёрдам беради. Шунга кўра, асарнинг бадиий савияси эътирофга лойиқ ҳолда унинг мавзусига замон воқелиги инъикоси сифатида қараш мақсадга мувофиқ.

Умуман, Зафар Диёр она юрт, серкуёш ўлка, кичкинтойлар бахтиёрлиги, қизиқишлари, кечинмаларини тараннум этувчи шеърлари билан ўтган асрнинг 30-йиллари болалар адабиётига алоҳида ҳисса қўша олган, бугун ҳам шеърлари жажжи ўқувчилар тилида баралла қуйланадиган шоир сифатида барҳаётдир.

Uning «Ona allasi» (1942) qo'shig'i o'z vaqtida yozilgan qo'shiq edi.

- Uxla, qo'zim, do'ndig'im,
Uxla, mana, chiqdi oy.
Seni sevib, erkalab,
Jo'r bo'ladi menga soy.
Maqtovingni kuylasam,
Yumilmaydi hech ko'zim.
Uzoq tunlar onangga
Yo'ldosh ? yorug' yulduzim.
Uxla, bolam, oyginam,
Kishnab turgan toyginam..



Қуддус Муҳаммадий (1907-1997)

Тўқсон йиллик умрини болаларга шеър, қўшиқ, достон, достон-эртақ яратишга бағишлаган Қуддус Муҳаммадий 1907-йилда Тошкент шаҳрида меҳнаткаш деҳқон оиласида дунёга келади. Бўлажак шоирнинг отаси Муҳаммад Алибек Абдурахмонбеков анча саводли киши эди. Шу сабабли у дастлабки маълумотни отасидан олди.

1925-йилда отаси вафот этгач, Қуддус Муҳаммадий аввал амакисиникида, сўнгра эса мактаб-интернатда тарбия олади. Интернатда Қуддус Муҳаммадийнинг биринчи шеъри “Чувалачи” майдонга келади ва бу ерда чиқадиган “Қуёш” номли деворий газетада босилиб чиқади. Шу илк машқларидаёқ бўлажак шоирнинг нафосат оламини кузатиш ва бадиий идрок этиш таланти ҳамда умумлаштириш маҳорати яққол кўринади. У етти йиллик мактабни тамомлаб, Тошкент қишлоқ хўжалик техникумига ўқишга киради. Бу ерда у болалар учун шеърлар ёза бошлайди. Унинг “Тонг ўйини”, “Паранжи”, “Аҳмад ва асалари”, “Селексия стансияси” номли шеърлари вақтли матбуотда босилиб чиқади. 1931-йилдан Қуддус Муҳаммадий мактабда ботаника ўқитувчиси бўлиб ишлайди, шу билан бирга, Ўрта Осиё давлат университетининг биология факультетида ўқий бошлади.

Қуддус Муҳаммадий илк шеърларидан бири орқали улкан адиб Ойбек билан танишади. Ойбек бу истеъдодли болалар шоирини ҳамиша қўллаб-қувватлаб, ижодига ғамхўрлик қилиб келган. Бир куни Ёзувчилар уюшмасида мушоира бўлади. Мушоирага раислик қилаётган Ҳамид Олимжон шеър ўқиш навбатини Қуддус Муҳаммадийга беради. У завқ билан “Саъва сайраркан” шеърини ўқийди. Бўлажак шоирнинг ижодий қобилиятини пайкаган Ҳамид Олимжон шеър тугаши билан уни ёнига чақиртиради. Қачондан бери шеър ёзишини, қаерда ишлашини суриштириб, шеър маъқул тушганини айтади. Сўнг болалар учун шеърларнинг камлиги ҳақида тўхталиб, мана шундай ажойиб шеърларни кўпроқ ёзишни таъкидлайди.

Шоирнинг биринчи шеърлар тўплами 1946-йилда “Ўқувчига эсдалик” номи билан босилиб чиқади. Шундан кейин «Шеър ва эртақлар», «Синов» (1947), «Орзу», «Баҳор келди» (1948), «Қирқ ўғил, қирқ қиз» (1951), «Янги уй» (1953), «Меҳрибон дўстлар» (1955), «Танланган асарлар» (1957), «Қандай бўлмоғим керак?» (1960), «Жуда қизиқ, жуда чиройли» (1961), «Она-бола меҳри» (1963), «Бола бошидан, ўғлон ёшидан» (1964), «Доно бобонинг неварачеваралари» (1966), «Қанотли дўстлар» (1967, рус тилида), «Очилдастурхон» (1971), «Табиат алифбеси» (1971), «Боғларда болалар» (1976), «Қанотли дўстлар» (1978), «Чўпон бобо қўшиғи» (1979), «Китоб-офтоб қўшиғи» (1985), «Мен сизга бир ҳикмат айтайин» (1987) сингари 60 дан ортиқ шеър ва эртақлар тўпламлари Қуддус Муҳаммадийни ҳақли равишда болалар шеърятимизнинг сарвари, саркори сифатида танитди. Болалар адабиётида ўзига хос «Хамса» бўлмиш беш китобдан иборат «Табиат алифбеси» (1971-1980) эса том маънода шоир ижодининг гултожи ҳисобланади.

Қуддус Муҳаммадийнинг шеърӣ тўпламлари, эртақ-достонларидан ташқари, мактаб дарсликларига киритилган асарларининг ўзиёқ, унинг оммабоп ва ҳаммабоп шеърлар ёзганидан далолат беради. Муҳими, ана шу эҳтирос ҳали-ҳануз сўнгани йўқ. Шоир шеърлари мустақиллик болалари томонидан ҳам бирдек, севиб ўқилмоқда. Шунга яраша ижодкор бадий оламининг талқини ўзининг янги қирралари билан тўлишиб бормоқда.

Қ.Муҳаммадий ижодига хос бўлган муҳим хусусиятлардан бири ҳозиржавобликдир. Шоир асарларида она-Ватанга муҳаббат, аъло ўқиш, хулқ-одобда бошқаларга намуна бўлишга даъват этиш, фан ва техникани ўрганиш муаммолари асосий мавзулардан ҳисобланади.

Қуддус Муҳаммадий доимо зарур мавзуларда асарлар яратиб келди. Ҳар бир шеърни кундалик ҳаётимиздан олиб ёзди. Ёзганда ҳам қизиқ ёзди, қизгин ёзди, соз ёзди. Болаларни ўқишга, хунар ўрганишга, одобли бўлишга, меҳнатга чақирди, қизиқтирди, ёрдам берди. Буни шоирнинг “Ўқувчига эсдалик” шеърда кўриш мумкин. Асарда мактаб ўқувчисининг маънавий қиёфаси ва вазифаларига муфассал тўхталиб, ўқиш, билим ўрганиш зарурлигини таъкидлайди:

Бўлай десанг боғбон,
Ё Ватанга посбон.
Ё осмонда учувчи,
Ё денгизда сузувчи,
Нимани қилсанг тилак,
Барига ўқиш керак.
Ўқувчи, сендан талаб,
Мактабга бор эрталаб.
Ўқи бериб меҳрингни,
Қўйиб кўнгил, зеҳнингни

сатрлари минглаб болаларнинг келажагини белгилашда, уларни илм-маърифатга ошно қилишда йўл бошловчи бўлиб хизмат қилган бўлса, ажаб эмас. Чунки ниҳоятда самимий бу шеърда шоир ҳар бир ёш китобхон билан ғойибона учрашиб, дилдан суҳбатлашади, уларни ҳаётда ўз ўрнини топиб, ватанига, халқига, оиласига муносиб фарзанд бўлишга чорлайди. Жуда катта маърифий-таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ушбу шеър бадий-эстетик қиммати нуқтаи назаридан ҳам болалар шеърятимиз хазинасининг тўридан ўрин эгаллайди десак, асло муболаға бўлмайди.

Қуддус Муҳаммадий ижодига хос бўлган асосий хусусият унинг асарларида бадийлик, маърифийлик ва тарбиявийликнинг уйғунлиги, чамбарчас боғланиб кетганлигидадир. Шоир асарларининг етакчи мавзулари Она-Ватанга муҳаббат, аъло ўқиш, фан ва техникани эгаллаш, хулқ-одобда камолотга интилиш сингариларда намоён бўлади. У ҳар бир шеърини бевосита болалар ҳаётидан олиб ёзишга интилади, кичкинтойларни аъло ўқишга, касб-хунар ўрганишга, одобли ва меҳнатсевар бўлишга чорлайди.

Шоир ижодида меҳнатсеварлик ва меҳнаткашлар тимсолини яратиш мавзуси ҳам алоҳида ўрин тутади. «Мироб», «Бу бинони ким қурган?»,

«Мамажон шофёр», «Машинистка», «Ипак нимадан пайдо бўлади?», «Милиционер амаким», «Шарофат холам пазанда» шеърларида шоир турли касб эгаларининг фазилатларини улуғлайди, ёш китобхонни касб-хунар сирлари билан таништиради, меҳнаткаш инсон кўли билан яратилган ҳар бир буюмнинг яратилиш тарихини ҳикоя қилиб беради, энг оддий касб-хунардан ҳам гўзаллик излайди, оддий меҳнат кишиси тимсолини болалар наздида ўрнатиб бўладиган улуғвор инсон даражасига кўтаради

Қуддус Муҳаммадий ижодига хос жиҳатлардан яна бири она-табиатни тараннум этишда намоён бўлади. У юртимиз табиати, фаслларининг гўзаллигини берилиб тасвирлаш билан ўқувчида гўзалликни севиш ҳиссини тарбиялайди, ўз фикрларини табиат тасвири, кўринишлари ва фасллари орқали жонлантириб беради. «Баҳор остонасида», «Баҳор келди», «Баҳор мени чақирар», «Баҳор билан сўзлашдим» туркум шеърларида баҳор келиши билан табиат уйғониши, дала-даштлар деҳқонлар меҳнати билан янада яшнаб, кўрк очиши ёрқин тасвирлар, поэтик эпитетлар, ўхшатиш ва жонлантиришлар воситасида гўзал бадиий бўёқларда тасвирласа, «Қиш ҳам чиройли», «Қиш эртаси», «Қиш бобонинг ҳазили» шеърларида қиш фасли гўзалликларини ёш китобхон нигоҳи билан кашф этади. Бу жиҳатдан, айниқса, шоирнинг «Баҳор келди» шеъри эътиборга сазовордир:

Қўлларида соз билан,
Гул-ғунча пардоз билан,
Силкиниб парвоз билан,
Учиб турна ғоз билан
Севимли баҳор келди.

Шоир табиатнинг уйғониш фасли бўлган баҳорни том маънода жонлантириш билан табиатнинг уйғонишини хурсандчилик айёми, тўй-томошага ўхшатади, баҳорнинг қўлларига созини олиб, гул-ғунчалар билан безаниб – пардоз қилиб, юртимизга баҳорда ташриф буюрадиган турна-ю ғозлар билан биргаликда парвоз қилиб кириб келиши манзарасини ёш китобхон кўз ўнгида ёрқин намоён қилишга эришади.

«Бизнинг куз» шеъридаги

Кузимизнинг гўзаллигин,
Оғайнилар, кўрганмисиз?
Токдан ҳусайн, ердан қирқма,
Шохдан беҳи узганмисиз?
Узум узиб, шарбат сузиб,
Шиннига ўт ёққанмисиз?
Гала-гала дўстлар билан
Дув-дув ёнғоқ қоққанмисиз?

сатрлари эса серкуёш ўлкамиздаги пишиқчилик фасли ҳисобланмиш кузнинг ўзига хос манзараси яратилганлиги билан ёш китобхон қалбидан бир умрга ўрин эгаллайди.

Шоир ижодининг ушбу қирралари қай жиҳатлардандир, халқ оғзаки ижодига яқинлашиб кетади, тасвир ва таърифларнинг халқона соддалиги,

табийлиги, беғуборлиги билан эътиборни тортади, бир умрга хотирага михланиб қолади. Маълумки, Қуддус Муҳаммадий 1941-45 йилларда Ислом шоирнинг котиби бўлган. Назаримизда, ушбу халқоналик шогирдга устоздан кўчган бўлиб, халқ оғзаки ижоди донолигининг шоир ижодига самарали таъсири далолатидир.

Қуддус Муҳаммадий шеърларидаги яна бир фазилят шоирнинг жонли табиатга табиатшунос мураббий сифатида нигоҳ ташлаши ва ундаги ҳар бир дов-дарахт, ўсимлик, гуллар ҳамда жониворлар – кушлардан қурт-қумурскаларгача ҳар бирини ёш китобхонга таништириши, энг оддий нарсалардан ҳам гўзаллик излаши, ўқувчининг табиат ҳақидаги тасаввурини бойитиши, билмаганини билдириши, кўрмаганини кўрсатишида акс этади. «Ток дарахти бир хил-у, узуми нега ҳар хил?», «Толим гуллайди-ю, нега мева тугмайди?», «Шафтоли доктор», «Чувалчанг-трактор» шеърлари шу жиҳатдан характерлидир.

Шоир ижодининг яна бир қирраси ёш авлоднинг аъло ўқишларига, хулқ-атворларининг шаклланишига ҳалақит берадиган ёмон одатларни ҳажв йўли билан тасвирлаш ҳамда ўткир сатира тиғи ва енгил кулги воситасида тузатишга ҳаракат қилишида кўзга ташланади. Машҳур «Дум» шеъридан бошлаб, «Аҳмаджонга уят», «Ўткиржон ва вақт», «Дўнаншер нега иккичи?», «Равшанжоннинг қўли тилга кирди», «Тугмача» сингари кўплаб шеърларида болалар табиатидаги турфа нуқсонлар баъзан бевосита, баъзан мажозий йўлда ҳажв тиғи остига олинади. Бу шеърларни ўқиган ёш китобхон ҳажв қилинган қаҳрамонлар тимсолида ўзини ҳам кўради, хулқ-атворидаги шундай камчиликлардан тезроқ қутулишга ҳаракат қилади.

Муҳими шундаки, шоир ижтимоий ҳаёт воқеалари ва табиат ҳодисаларига теран назар ташлайди, ўзига хос ички ва ташқи томонларини, ривожланиш қонуниятларини чуқур идрок этган ҳолда уларни болалар адабиёти талабларига мувофиқ, жонли ва динамик тарзда гавдалантиради ва бадий умумлашма образлар яратади, асарларини болаларнинг ёшига, талабига ва савиясига мос қилиб яратади.

Қуддус Муҳаммадий “нимавойлар”нинг саволларига жамиятнинг эртасини ўйлаган ҳолда жавоб излаши сабаби, шеърлар сарлавҳаси ҳам саволлардан иборат: “Дадажон, нима учун офтоб ерга қараб туради?”, “Кимнинг уйи энг каттакон?”, “Ҳамма нарса ер устида, ер ўзи нима устида?”, “Олча нега қип-қизил?”, “Ёнғоқнинг қобиғи нега қаттиқ?”, “Ёнғоқни нега ёнғоқ деймиз?”, “Ток дарахти бир хил-у узумлари нега ҳар хил?”, “Ўрик нега сарғайиб пишади?”, “Жийданинг шохи нега эгик?”, “Шафтолининг барги нега аччиқ?”, “Сада нега мева қилмас?”, “Дада, боғбон токни нега қирқиб туради?”, “Қора мушукчани машина нега босди?”, “Нима учун мушук одамлардан ажралмайди?”, “Мол нега кавш қайтаради?”, “Читтак нега қиттак?”, “Қалдирғочлар чарчамайдими, дада?”, “Лайлакнинг оёқ-тумшуғи нега узун?”, “Кушлар қишда қайда кўноқлар?”, “Хўроз нега қичқиради?” каби. Булар шунчаки жўнгина саволлар эмас, ҳар қандай ота-она ҳам уларга дабдурустдан нима деб жавоб беришга қийналади. Айтайлик, ўрик нега

сарғайиб пишади? - деган саволга ғўралигида туршак бўлган ўрик қуёш нури билан хароратдан хлорофилл сўриб, қизариб пишиб етилади, деб жавоб бергудек бўлсангиз, унда хлорофилл нима, қуёшдан уни қандай сўради, каби янгидан-янги саволлар туғилади. Қуддус Муҳаммадийнинг топқирлиги шундаки, у бундай саволларга инсонни унинг меҳнати ва касбу корини шарафловчи маънога эга дидактик жавоб топади, бу дидактик жавоб янги саволнинг туғилишига деярли ўрин қолдирмайди. Айтайлик, чиндан ҳам ўрик нега сарғайиб пишади? Шоир бу саволга шундай жавоб беради: ўрик ўзини эккан, вақтида суғорган, вақтида тагини юмшатган, вақтида қуруқшаган шох-шаббасини қирқиб парваришлаган инсон дастурхонини зийнатлашни интиқлик билан кута-кута ранги сарғайиб, етилиб пишармиш. Шоир бунда халқнинг “кута-кута ранги сомон бўлди” ибораси мазмунини янгича талқин этган.

Қуддус Муҳаммадий сари шеърларини тўплам тарзида тартиб беришда мумтоз адабиётимизнинг минг йиллик шарқона девон тартиб бериш анъаналарига ижодий муносабатда бўлишга ҳаракат қилиб, ўз асарларидан сараларини “Офтоб, Ер, Сув, Ҳаво”, “Дов-дарахт меҳригиё яшил дўстлар”, “Ердаги жон-у жондорлар”, “Қанотлилар” ҳамда “Одам ва мақоллар” сарлавҳалари остида беш гуруҳда жамлаб, 1971-йилда “Табиат алифбеси” номи билан нашр эттирган эди. Бу китоб ёш шеър ихлосмандлари томонидан катта қизиқиш билан қабул қилинган, шоир китоб қисмларини кенгайтириб китоб ҳолига келтиришга киришди, бу соҳадаги изланишларини 1974-йилда бошлаб 1988-йилда интиҳосига етказди. Етти йил давомида умумий “Табиат алифбеси” номи остидаги беш шеърый тўплам “Табиат алифбеси” (1-китоб, 1974), “Боғларда болалар” (2-китоб, 1976), “Қанотли дўстлар” (3-китоб, 1977), “Чўпон бобо қўшиғи” (4-китоб, 1979), “Одам – олам қўшиғи (5-китоб, 1981) босилиб чиқди.

Шу тариқа, Қуддус Муҳаммадий ўзбек болалар адабиёти тарихида илк бор беш китобдан иборат яхлит мажмуа яратиш анъанасини бошлаб берди. Бу беш китобдан иборат шеърлар мажмуаси ҳар қандай кўп томлик сайланма ёки танланган асарлардан шуниси билан фарқ қиладики, уларнинг ҳар бир китобида алоҳида бир мавзудаги шеърлар, эртаклар жамланган бўлиб, барчаси биргаликда табиат алифбесидан сабоқ берувчи ягона концепцияга бирлаштирилган.

“Табиат алифбеси” деб аталган биринчи китобда олам ва унинг тузилиши, йил фасллари, жисмлар ва уларнинг инсон ҳаётига дахлдорлигини ифодаловчи қуёш, ер, сув ва ҳаво ҳақида баҳс этувчи шеърлар жамланган бўлса, “Боғларда болалар” отлиғ иккинчи китоб наботот оламини ташкил этувчи дов-дарахтлар, гуллар, хуллас, яшил дўстлар ҳақидаги шеърлардан таркиб топган.

Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофотида сазовор бўлган учинчи китоб “Қанотли дўстлар” деб номланган ва унда қушлар олами, уларнинг хилма-хил табиати ҳамда инсонлар ҳаётига дахлдор қирраларини ифодаловчи шеърлар жамлаб берилган.

Касб-хунар ва меҳнатга ҳавас уйғотувчи шеърлар “Чўпон бобо кўшиғи” отлиғ тўртинчи китобга жамланган бўлса, инсоннинг табиат фарзанди эканлиги ҳақидаги шеърлар бешинчи китоб бўлган “Одам – олам кўшиғи” мундарижасини ташкил этади. Шу зайлда беш шеърый китоб инсон ва унинг ҳаёти, инсон ва унинг теварак-атрофида яшовчи қушлар, ҳайвонлар, ҳашаротлар, наботот олами, осмон жисмлари, ердаги нарсалар билан муносабати моҳиятини болаларга хос қарашлар замирида бадий талқин қилишга йўналтирилган хилма-хил жанрлардаги асарлар силсиласини қамраб олган. Шу фазилатига кўра, бу беш шеърый китоб наинки Қуддус Муҳаммадий ижодида, балки XX аср ўзбек болалар шеърияти тарихида ҳам бетакрор адабий ҳодиса бўлиб қолди. Унинг бош қаҳрамони – болалик ва шоирнинг ўзи.

Қуддус Муҳаммадий бутун ижодий фаолияти давомида халқни ўз устози деб билди, халқнинг бой ва қадимий оғзаки бадий ижодига меҳр билан қаради, уни кунт билан ўрганди. Хусусан, халқ шоири Ислом ота Назар ўғлига шогирд тушиб, анча вақт давомида у билан ижодий мулоқотда бўлиши унинг халқ ижоди сирларини янада чуқурроқ идрок этишига кенгрок имконият очди. Халқ кўшиқлари ритмидаги ўйноқиликни юзага келтирган воситаларни ҳис эта бошлади, халқ афсоналари, ривоят, нақл, эртак ва топишмоқ жанрларига хос шакл, сюжет мотивлари ва ритмидан ижодий илҳомланиб, ўзбек болалар эпик поэзиясини фольклоризмларнинг хилма-хил жилолари билан бойитди. Натижада, “Товуқ нега қақиллайди?”, “Хўроз нега қичқиради?”, “Мушук нега пихиллайди?”, “Олаҳакка оғзидан туғар эмиш”, “Ҳаккавойнинг хом ҳаёли”, “Булбул билан майна қиссаси”, “Ой юзида нега доғ бор?”, “Тентак сой”, “Буви ва сандиқ” қиссаси, “Тут дарахти ва ипак қурти тутилиши”, “Зағизғон”, “Тошбақа” сингари шеърый афсона ва шеърый ривоятлар, “Бир майизни қирқ бўлиб” шеърый нақли, “Бир ўзбошимча чумчуқ ҳақида”, “Кўнғизой билан Сичқонвой”, “Сандал ва печка”, “Чивин урушқоқ ва шамол ботир”, “Олтин дарахт”, “Доно бобо ва бир юз беш паҳлавон ўғил ва қизлари ҳақида эртак”, “Ола бола ва аъло бола қиссаси”, “Боғбон чол уч хум эртак айтганмиш”, “Эркинжон ойга чиқибди”, “Адашган бола қиссаси” каби шеърый эртаклар ҳамда “Олтин олов, ширин палов ва яшил қозон ҳақида топишмоқ” шеърый эртак-топишмоғидан иборат оралиқ жанрлардаги асарлари дунёга келди.

Бундан ташқари, Қуддус Муҳаммадий мумтоз шеъриятимиздаги чистоннавислик анъаналарини ижодий ривожлантириб, “Топинг-чи?”, “Виз-виз”, “Ўйлаб топ”, “Буни топинг, болалар, айтиб берманг оналар”, “Буни топинг болалар” каби қатор шеърый топишмоқларини яратади.

Шоир топишмоқ жанри имкониятларидан кенг микёсида фойдаланишни кўзлаб, болаларни ижтимоий воқеликка фаолроқ аралаштирадиган ва шу хусусда фикр юритишга даъват этадиган топишмоқ-шеър ва топишмоқ-эртак сингари оралиқ жанрларда кувноқ асарлар ижод қилди. “Буни топинг, болалар, айтиб берманг, оналар” топишмоқ шеърининг дастлабки банди еттилик шаклида: олти сатри жумбоқни тасвирласа, сўнгги сатри ўша

жумбоқ ечимини ифодалайди. Кейинги байти саккизлик шаклида: етти сатрда жумбоқ тасвирланган, кейингисида ечим берилган. Жумбоқларнинг биринчиси – лолалар, иккинчиси – булоқлар! Кейинги жумбоқ 21 сатрда, тўртинчи жумбоқ 20 сатрда, бешинчи жумбоқ 10 сатрда, охириги жумбоқ 11 сатрда тасвирланиб, жавоби сир тутилган. Буларни топиш ўқувчиларга ҳавола қилинган:

Буни топинг болалар,
Айтиб берманг, оналар!

сатрлари билан топишмоқ-шеър интиҳо топган.

“Қўнғизой билан Сичқонбой” Қуддус Муҳаммадий ижодиётидаги шох асар бўлиб, 1940-йилда ёзилган ва дастлаб “Муштум” журналида “Қўнғиз бикач билан Сичқонвой” номи остида ўша йили босилиб чиққан. Шоир уни яна қайта ишлов бериб, такомиллаштириб 1955-йилда ҳозирги номи билан эълон қилди. Шундан бери қайта-қайта нашр этилган бу асар ўзбек болалар эпик поэзияси тараққиётида ўзига хос салмоққа эга бўлиб, Ҳамид Олимжон, Миртемир ва Султон Жўралар бошлаб берган шеърый эртақнавислик анъанаси ҳосиласи сифатида юзага келган.

Қўнғизой ва унинг тарафдорларининг Сичқонбой ва унинг тарафдорлари билан ўзаро курашлари лавҳалари эртақ сюжети асосини ташкил этади. Қўнғизой ўз муҳаббати учун ҳар қанча курашмасин, пул ва зўравонликни касб қилиб олган Сичқонбойга тегишга мажбур бўлади. Сичқонбойнинг ўз хотини ва болалари бор, лекин бойлик уни кутуртирган, у Қўнғизой висолига етиш учун ҳеч нарсадан қайтмайди, ҳеч нарсани аямайди, хотинини қўйиб юборади, Қўнғизойга совчи устига совчи юбориб, уни ҳам, ота-онасини ҳам ҳолу жонига қўймайди. Бошида ўзини “омбор мудир, мудирларнинг кузири, текин пули” ошганидан шошилиб, босар-тусарини билолмай “ҳамёнини хазондай соча бошлади”. Булар билан ҳам муддаосига етолмаслигини пайкагач эса каламушни совчиликка юбориб, Қўнғизой отасига пўписа қилиб, қизини бермаса, ўлдиражагини айтиб, ниҳоят муродига этади. Шоир Сичқонбой ўтказган тўй лавҳаларини янада ёрқинроқ чизади. Тўйга оид расм-русумлар тасвирида Сичқонбой ва унинг сафдошлари хатти-ҳаракати, дабдабали тўй манзараси реал акс этади:

Текинхўрлар келишиб,
Бири пазанда бўпти,
Бири созанда бўпти,
Ола қарға қарнайчи,
Қора қарға сурнайчи.
Бақалар ногорачи,
Гўнг пашша ҳофиз, куйчи.
Бешиктерват ўйинчи,
Чигиртка чертар ғижжак.
Сичқон олифта луччак.
Чирилдоқ шоввоз найчи,
Ўйин тушар ниначи.

Ўргимчак тор курибди,
Қўнғизой оҳ урибди.

Бу тасвирда ҳар бир куш, ҳашарот ёки ҳайвон ўз қиёфаси, ҳаракати ва овози билан жонли гавдалантирилган. Уларнинг барчаси тўй шавқидан сармаст, фақат Қўнғизой дилига кулги сиғмайди. Унинг бутун вужудини алам ва норозилик қоплаган. Шоир бу ҳолатни келиндан рози-ризолик сўраш удуми орқали янада бўрттиради. Қўнғизойни ҳар қанча зўрлашмасин, тан маҳрамликка рози бўлавермайди, лекин қайта-қайта сўровлардан кейин унинг янгаси Қўнғизой қиз тилидан “ҳа” деб юборади. Ниҳоят қизни Сичқонбой уйига этган заҳоти, йўлак томонда:

Қўшни бўлак томондан.
Йиғлаган овоз кепти,
Бекилмаган эшикдан,
Чиқибди сичқон бекач.
Кавак уйда қон бекач,
Сичқонбойнинг хотини.
Бир вақт севган отини.
Яъни жуфти йўлдоши,
Қўнғизойнинг кундоши.
Ортида сичқончалар,
Тириклай етимчалар.
Тизилишиб кетма-кет,

дадалашиб, чийиллаб кела бошлайдилар. Сичқонбой қанча ғазабланмасин, Қўнғизой дили ҳам шу қадар оғриққа тўлиб кетибди. Булар ҳам етмагандай, “Сичқон ўлсин хотинбоз” чиқиб қолди. У “Қанча хотинни қўйди, кўпларни кўзин ўйди”. Устига устак яна “Ичиб келади кунда, баъзида ярим тунда” жанжал, машмаша кўтаргани-кўтарган. “Эркак хотинга подшоҳ дея” Қўнғизойни юлқиб уради. Хотинига Чумчуқ билан юрибсан, - деб тухмат қилишдан ҳам тап тортмайди. Ҳолбуки, Қўнғизойнинг қўли уй ишларидан бўшамасди: “Касов эди қўллари, Супурги сумбуллари”. Дард устига чипқон деганларидек, қайнонаси ҳам чаёндай унга нашта санчгани-санчган эди. Бундай оғир вазиятдан тўйган Қўнғизой бир куни қочиб онасиникига келади. Сичқонбой унинг изидан келиб, яна зўравонлик билан уйга олиб келади. Энди уни аввалгидан баттар хўрлай бошлайди. Шунда унинг эски дўстлари капалак-у ниначилар жонига оро кириб:

Қўркма сичқон дўғидан,
Сўйлоқ тиши ўқидан.
Сен учун биз парвона,
Емасмиз-ку бегона.
Сичқонлар кўзини оч!
Дугона, ўрмонга қоч!

дея маслаҳат берадилар. Қўнғизой шу маслаҳатга амал қилиб, ойсиз қоронғу тунда ўрмонга қараб қочади. Уни ўрмондаги дов-дарахтлар-у гуллар, сайроқи кушлар капалак ва ниначилар хурсанд кутиб олишади. Шунда у

тинмай ишлайди ва ўзига мос меҳнаткаш асалари билан топишиб олади. Энди уларнинг тўйи эскича удумларсиз, ўзлари хоҳлаганларича завқу сурур билан бўлиб ўтади. “Тўйга юрак тўйбоши” бўлади. Бу оддий бир тўй бўлиб, унга барча ўрмонликлар келади:

Келишди жуфт-жуфт бўлиб,
Кетма-кет тўп-тўп бўлиб.
Саъва, булбул, тўрғайгача,
Қолмади читтаккача.
Бўлди ажойиб базм,
Ўйин, аския, ҳазил.
Қушлар сайрар – оркестр,
Лайлак – дрижор мастер.
Капалаклар ўйинчи,
Рақсга тушар ниначи.
Айиқлар масхарабоз,
Маймунлар ўйнар дорбоз.
Боларилар хизматда,
Қўнғизойим иззатда.

Шоир тўй манзарасини бутун борлиғи билан ҳаракатда кўрсата олган. Шу завқу қувонч Қўнғизойининг бахтли турмуши далолатига айланган.

Эртаси охирида Сичқонбой ўғрилиққа кириб, мушук кўлига тушгани хабар қилинади, қиссадан ҳисса тарзида “Ҳар ким эканини ўрар” деган хулоса ўртага ташланади.

Шундай қилиб, Қуддус Муҳаммадий ўзбек болалар шеърлятини том маънода янги мавзулар ва ғоялар, янги бадиий шакллар ва образлар, янги тасвирий воситалар ва услублар билан бойитди; навқирон наслнинг орзу-армонлари, ўйин, ўқиш ва яшашдаги зафарлари, изтироб ва қувончлари, орзу ва умидларини, одам ва оламга муносабатларини турфа жилоларда куйлаб ўз юртида ва унинг сарҳадларидан ташқарида ҳам танилди. Унинг асарлари йигирмадан зиёд тилларга таржима қилиниб, С.Маршак, А.Барто, С.Михалков сингари болалар шоирлари эътиборини қозонди.

Шоир ижодининг нозиктаб тадқиқотчиларидан бири, академик М.Қўшжонов фикрича: «У нима тўғрисида асар яратмасин, нима ҳақида гапирмасин, доим ўша нарсадан инсон ҳаёти нуқтаи назаридан маъно излайди. Шоир шу маънони топади ҳам. Бу оддий бир маъно эмас, балки болаларнинг ҳаётдан оладиган биринчи таассуротларини изоҳлайдиган, унинг дунёқараши шаклланишига хизмат қиладиган маъно».

Болалар шеърлятимизнинг том маънодаги сарбонларидан бири бўлмиш Қуддус Муҳаммадий 1999 йилнинг 22 июнида дунёдан ўтди. Унинг камтар-камсукумлиги, содда-беғуборлиги шеърларида мангуликка кўчган бўлса, қалби шеърларида қолди.



Шукур Саъдулла (1912-1972)

1912-йилнинг 15-январида Жиззах шаҳрида хизматчи оиласида туғилган. У дастлабки саводини эски мактабда чиқаргач, 1924-йилда Самарқанд шаҳрига келиб, педагогика билим юртида ўқийди. 1932-йилда шоирнинг “Ҳайкирик” номли 1-шеърлар тўплами чоп этилади.

Шукур Саъдулла 1931-йилда Ўзбекистон Давлат нашриётининг болалар ва ёшлар адабиёти бўлимига муҳаррирликка ишга таклиф этилади. 1950-йилда Илём Муслим билан ҳамкорликда С.Маршакнинг “Шеър ва эртаклар” асарини ўзбек китобхоналарига тортиқ этишди.

У даниялик машҳур эртакчи Г.Х.Андерсен, рус ёзувчиси Н.А.Некрасов асарлари, Л.Толстой ва Б.Житков ҳикоялари, болалар шоирлари М.Квитко, А.Барто, М.Миршакар, О.Бердиёров, М.Файзулина шеърларини, В.Лебедев-Кумачнинг ёшлик тароналарини, Б.Горбатовнинг “Бўйсунмаганлар” (1953), В.Осаеванинг “Восёк Трубачев ва унинг ўртоқлари” (1954) повестларини, Корней Чуковскийнинг “Доктор Войжоним” (1966) асарини она тилимизга таржима қилган.

Шукур Саъдулла болалар учун турли жанрларда ижод этди: шеър, поэма, ҳикоя, қисса, опера ва бир қанча шеърӣ эртаклар ёзди. Халқ ижодиётига мансуб айрим анъанавӣ жанрлар, хусусан, халқ латифалари асосида “Икки донишманд”, “Афандининг кўйлаги”, “Афанди тегирмончи ва кўса” каби шеърӣ латифалардан топишмоқ жанри талабларини сақлаган ҳолда топишмоқ-шеър намуналарини, “Айёр чумчук”, “Нўхатполвон”, “Лақма ит” каби шеърӣ эртаклар, “Ёрилтош”, “Афсона яратган қиз” сингари эртак-пьесалар ҳамда “Қачал Полвон ёки ёғоч кўғирчоқнинг саргузаштлари” эртак-қиссасини яратди.

Унинг мактабгача тарбия ва кичик мактаб ёшидаги болажонларга бағишлаб ёзган кўплаб шеърлари ҳамон кичкинтойлар тилидан тушмай келади. Айниқса, “Шохиста”, “Ёмғир-ёғалоқ”, “Яхши исм”, “Дилдор ва копток” шеърлари жажжи болакайлар феъл-атворини тўла акс эттиргани билан ажралиб туради. Шунингдек, Шукур Саъдулланинг йил фасллари ҳақидаги шеърлари мактаб дарсликларидан ўрин олганлиги эътиборли. Муаллифнинг “Ёрилтош”, “Қачал полвон ёхуд ёғоч кўғирчоқнинг саргузаштлари” эртак-драмалари, “Нўхатполвон”, “Лақма ит”, “Айёр чумчук” адабий эртакларининг сюжети ва бадий-композицион хусусиятлари диққатга сазовор. Шукур Саъдулланинг ўзбек болалар насри тараққиётига кўшган ҳиссаси “Командирнинг бошидан кечирганлари”, “Азиз қишлоғим” қиссаларида намоён бўлади.

Шукур Саъдулла мактабгача ёшдагилар учун самарали ижод этди. Унинг асарлари хилма-хил жанрларда ёзилган бўлиб, асосан, қувноқ воқеабанд шеърлар, Ватан табиатининг кўркам лавҳаларини ифодаловчи пейзажлар, портрет-шеърлар, шеърӣ имзолар, ўйин кўшиқлари, масал-

эртаклар, масаллар, топишмоқ ва бошқалардан иборат. Уларда кичкинтой замондошимиз фаолиятининг турли кирралари теварак-атрофга, ундаги нарсаларга муносабатлари, орзу-ўйлари, интилишлари, характерлари болаларча мушоҳадакорлик негизда поэтик талқин қилинади. Шоир кичкинтойлар ҳаётида кунда учрайдиган ҳар қандай ҳодисадан инсонни маънан бойитадиган маъно топишга интилади. Бундай интилишнинг самарасини “Ким яхши?”, “Дилдор ва копток”, “Лола ва мен”, “Оймома”, “Кичкина бола”, “Қиз ва гул”, “Бола ва тўрғай”, “Ёмғир ёғалоқ”, “Турналар”, “Ҳасан-Ҳусан”, “Дам олиш кунини”, “Улоқчам” каби ўнлаб шеърлар мисолида кўриш мумкин.

Адабиётшунос А.Милиент эътироф этганидек, мурғак бола тасаввурида ота-онаси ва яқин қариндошларининг ўз ҳаётида қандай рол ўйнашларини англаш – муқаддас Ватан тушунчаси моҳиятини идрок этишнинг бошланишидир. Шукур Саъдулла масалани шу тахлитда туяди. Бунининг кичкинтойларнинг гапириш услубига монанд қилиб ёзган савол-жавобдан иборат "Ким яхши?" шеърида жозибали акс эттиради:

Аяси дер: – Хўп, айтиб бер,
Уйимизда ким яхши?
– Аям яхши, дадам яхши,
Бувимлар ҳам яхши! – дер.
– Аканглар-чи?
– Акам яхши!
– Опанглар-чи?
– Яхшилар!
– Ўргилай, – деб ҳаммалари
Жажжи қизни ўпишар!

Кўринаётирки, шоир кўзлаган мақсад улкан: оилада ҳамманинг ҳурматини қозониш учун барчани бир кўзда кўриш лозим. Шоир шу ахлоқий ақидани болалар табиати мантиқига мос келадиган пафос даражасига кўтаради ва муддаосига эришади. “Дилдор ва копток” шеърида Шукур Саъдулла болаларда кичкиналигидаёқ мустақилликка, ўз-ўзига хизмат этиш кўникмаларини вужудга келтиришга, шу жараёнда болалар феъл-атворидаги нуқсонларни тузатиш мақсадида педагогик нуқтаи назардан тўғри муомала қила билиш заруриятини уқтиради. Бунда шоир шунчаки насиҳатгўйлик қилиб ўтирмайди, балки ҳаётининг воқеаларини потик образларда гавдалантириб, ўқувчига эстетик таъсир кўрсатади. Шоирнинг усталиги шундаки, у Дилдор феъл-атворидаги танқидликни болалар нутқига хос такрорларни қўллаш ва болаларнинг мудом тинимсиз ҳаракатда бўлиш мантиғига мувофиқ, асосан, ҳаракатни ифодаладиган феъл туркумидаги сўзларга шоирона ҳарорат сингдириб ишлатиш орқали асослайди. Натижада, болалар нутқидаги хос тиним (пауза), феъл-атворида хос танқидлик шеър интонациясидаёқ англашиниб туради. Шоир шу экспрессив восита туфайли кичкинтойларга меҳнатга муҳаббат ҳиссини сингдиришга эришган.

“Озода” портрет-шеърида тозаллик меҳнат натижаси эканлиги “олти яшар жажжигина Озода” тимсолида ўрнатилган. “Дастёр қиз” шеърида меҳнат ҳурматга эриштиради, деган ғоя болалар ҳаётидаги оддий воқеа баёни орқали олға сурилади. “Лола ва мушук” шеърида озодалиikka муносабат болаларча мушоҳадакорлик замирида талқин қилинади. Шоир бундай ҳаракатлар ўхшашлиги мантиқига таяниб, ички композицион яхлитликни вужудга келтирган. Шоир кичкинтойлар руҳиятининг мураккабликларини чуқурроқ билишга интилади. Шу сабабли улар феъл-атворидаги ҳар қандай ўзгаришларга бир хил муносабатда бўлавермайди: инсоний фазилатлар ва кечинмаларни чуқур самимийлик билан ифодаласа, “болаларча соддалик” деб аталувчи хислатлардан енгилгина кулиб, жилмайиб кўяди. Бундай пайтда беғараз юмор шоир шеърларининг ҳароратига айланади. “Дам олиш куни”, “Оймомо” шеърлари шу хилдаги юмористик руҳи билан ажралиб туради.

Кичкинтойларнинг Ватанимиз гўзал табиатидан завқланиб кечган ранг-баранг туйғуларини ифодалашда пейзаж Шукур Саъдулланинг асосий тасвирий воситасига айлангандир. Бу жиҳатдан шоирнинг “Тўрт фасл” туркуми, “Баҳор келди”, “Ёмғир ёғалоқ”, “Турналар”, “Қиз ва гул”, “Ёқут кўзли исирға”, “Биринчи қор”, “Мен арча кесгани ўрмонга бордим”, “Арча кўшиғи” сингари шеърлари эътиборлидир.

“Қиз ва гул” – ўзбек болалар шеърлятида мактабгача ёшдагилар учун яратилган пейзаж лирикасининг гўзал намунаси. Бу асар Ҳамид Олимжоннинг машҳур “Лола” шеърига ҳамоҳанг ёзилган. Унда табиат гўзаллиги фонида инсон гўзаллиги шоирона нафосат билан ёлқинлантирилган:

Дарё оқар жўш уриб,
Соҳил тўла гул-лола.
Кўкка боқиб, ғоз туриб,
Куйлар жажжи қиз бола.
Сочларига гул тақиб,
Оро берар ўзига.
Дарё эмас, гул оқиб,
Кўринар қиз кўзига.
Дарё лаби лолазор,
Куйлар жажжи Гулбаҳор!

Сиртдан мўжазгина кўринадиган бу шеърда фақат “жўшқин дарё” ва “кўкка боқиб”, “ғоз туриб” куйлаётган “жажжи қиз бола” образлари бордай туюлади. Аслида эса, шоир шеър якунланмасида қизча номини маълум қилиб, асарни янги бир рамзий образ – баҳор образи ҳисобига бойитади. Гулбаҳор гапирувчи экспрессив ном. Унинг тимсолида “сочларига гул таққан” бахтиёр қизалоқларимиз ҳамда табиатга файз киритиб келаётган кўркем фасл образларини ёрқин тасаввур қилиш мумкин.

Шеърлий имзо – ўзбек болалар шеърляти учун мутлақо янги жанр. У асосан, диалог ёки монолог шаклида бўлади. Баъзан топишмоқдек

жумбоқдан иборат бўлса, баъзан эпиграмма хусусиятига эга. Бундай пайтда пичинг, истеҳзо унинг асосий фазилатига айланади. Бинобарин, шеърий имзо кучли эмоционал таъсирчанликка эга миниатюр бадиий асар ҳисобланади. Шеърий имзода ҳайвонлар, қушлар, ҳашаротлар ҳамда бошқа нарсаларнинг шеърий тавсифи ихчамгина: баъзан оддийгина, баъзан юмористик тарзда ифодаланади. Унинг ҳар бир сатри ёки бандининг мазмуни асосида аниқ нарсалар ёки воқеани акс эттирувчи жозибали расм чизиш мумкин. Демак, шеърий имзо шоир ва рассомнинг ҳамкорликдаги фантазияси маҳсули ҳисобланади.

Шукур Саъдулланнинг ҳайвонлар, қушлар, ҳашаротлар ва болалар ўйинчоқлари тўғрисидаги қатор асарлари маърифий-бадиий қимматга эга шеърий имзолар сирасини ташкил этади. “Читтак” – қушча расми остига “чекилган” ана шундай шеърий имзолардан. Шоир унда топишмоқдагидек яширинган нарсалар – жумбоқнинг белгиларини санаб кўрсатиб, шу усул билан кичкинтойларга читтакнинг ташқи кўринишига оид оддийгина маълумотлар беради, улар тасаввурини аниқ тушунчалар ҳисобига тўлдиради ва бойитади:

Мен қушчамаман кичкина,
Тилларим чучуккина.
Ола-чипор қанотим,
Билсангиз – читтак отим.

Читтак ўзини шундай танитади. Унинг сўзлаш услуби худди болаларникидай. Антропоморфизмдан фойдаланиш шеърий имзонинг маърифий аҳамиятини таъминлашдан ташқари, тез ёдланишини ҳам қулайлаштиради. Демакки, кичкинтойлар луғат бойлигини “ола-чипор”, “чучуккина”, “читтак” каби янги тушунчалар ҳисобига бойитиш имконини туғдирган.

Шоир поэтик ижодида ҳажвий шеърлар бармоқ билан санарли: “Олим уялди”, “Бизнинг ойна”, “Ивирсиқ”, “Анқов”, “Шалаббо”, “Инжиқ қизча”, “Жумбоқ” қабилар шу силсилани ташкил этади. Шукур Саъдулла 60-йилларга келиб ўз қаламини насрда ҳам синай бошлайди, бунда ҳам у мактабгача ёшдаги кичкинтойларнинг ўйлари, орзулари, ишлари, тақдирлари, характерларини бадиий таҳлил қилишни мақсад қилиб олганди. Бинобарин, унинг бундай ҳикояларини маълум даражада кичкинтойлар оламининг ўзига хос бадиий тадқиқотлари деса бўлади. Бу ҳикояларнинг аксарияти ички қарама-қаршилик негизидаги композицион асосда қурилган: “Туш”, “Исми қўйилмаган хат”, “Ютқиқиқ”, “Яхшилиқ” ҳикоялари ана шундай фазилатга эга. Ҳикояларнинг аксариятида ифодаланаётган фикр-муддао муаллиф танлаган “Анқов”, “Ялқов”, “Қўрқоқ”, “Қайсар”, “Очкўз”, “Чақимчи”, “Ўжар”, “Дилозор”, “Иза”, “Гап уқмас” сингари сарлавҳалардаёқ равшан англашилиб туради. Бу ҳажвий ҳикоячаларда адибнинг ўзи тасвирланаётган воқеаларга аралашмайди.

“Командирнинг бошидан кечирганлари” (1961) қиссаси ёзувчининг саргузашт жанридаги дастлабки машқидир. Бу қисса ўзбек болалар прозасида мактабгача ёшдаги кичкинтойлар ҳаётини, орзу ва ташвишларини

реалистик ва романтик бўёқларда ифодалаган биринчи йирик асар ҳисобланади. “Командирнинг бошидан кечирганлари” асарида серқуёш республикамизнинг азим пойтахти, Шарқнинг машъали – гўзал Тошкент шаҳри беш яшар Ҳаётнинг тасодифий саёҳатлари фонида эпик тарзда тасвирланади. Унда Ҳаёт марказий фигура, у ҳали мактаб кўрмаган, кузатувчанлик қобилияти паст мактабгача ёшдаги кичкинтойларнинг вакили сифатида ҳаракат қилади.

Асарда Ҳаётнинг ҳаракати тасодифлар негизида содир бўлса-да, ёзувчи талқинида кўзлаган маълум эстетик-тарбиявий мақсадни акс эттиради. Чиндан ҳам қаҳрамон саёҳатлари кечган Тошкентнинг эътиборли жойлари тасвири кичкинтойни қанчалик завқлантира олса, унинг қалбида Ватанга муҳаббат туйғусини ҳам шу қадар тўлқинлантира олади ва мазкур туйғунинг мустаҳкамланишига, эътиқодга айланишига мададкорлик қилади. Ёзувчи асар қаҳрамони беш яшар Ҳаётни ана шундай ҳаракатлар қилдириш эвазига воқеликни – турмуш ҳақиқатини кичкинтойлар савиясига муносиб акс эттира олган.

Адибнинг замонавий мавзуда яратган иккинчи асари “Азиз қишлоғим” қиссасидир. Бу асар 1967-йилда ёзилган бўлиб, 1969-йилда нашр этилди. Шукур Саъдулла асарда халқимиз ҳаётининг янги бир манзарасини – қишлоқдаги қайноқ турмушни шаҳарлик бола Ҳабибулланинг қишлоққа қилган саёҳати жараёнида кўрсатади. “Азиз қишлоғим”да мавжуд образларнинг барчасида ижобий инсоний фазилатлар мужассам, шунга қарамай, ёзувчи қисса конфликтини инсон ва табиий офат ўртасидаги кураш негизида қуриб, “Инсон деган сўзнинг мағрур жаранглаши”ни (М.Горький) реал ифодалай олган.

1966-йилда Тошкент зилзиласи фақат тошкентликларнигина эмас, балки бутун мамлакатни, ҳатто миллион-миллион болаларни ҳам безовта қилгани тарихий ҳақиқатдир. Шукур Саъдулла қиссада худди шу мавзуга қўл уриб, шу баҳонада қишлоқ аҳлининг зилзила жафокашларига хайрихоҳлик туйғуларини ифодалашга интилади. Бу ҳол, айниқса, қишлоқликларнинг тошкентлик бола Ҳабибуллага муносабатлари фонида ёрқин гавдалантирилган.

Шукур Саъдулла “Қачал Полвон ёхуд ёғоч кўғирчоқнинг саргузашти” эртақ-қиссасини яратишда ўзбек кўғирчоқ театрининг чодир ҳаёл ва чодир жамол типидagi икки турида ўйналадиган Қачал Полвон саргузаштларига доир халқ комедияларига асосланади. Халқ комедиялари мазмунини ижодий қайта ишлаб, ғоявий-бадий ниятига мувофиқ қисқартиради, тўлдиради ва янги деталлар, эпизодлар ижод қилиб бойитади. Халқ комедияларининг кўғирчоқ қаҳрамонларини эса асар қаҳрамонларига – бадий образларига айлантирди. Шу асосда эртақ-қиссада фантазия ва реализм ўзаро уйғунлашиб, асарнинг яхлит сюжетини вужудга келтиради. Бунда Шукур Саъдулланинг италиялик адиб К.Коллодининг “Пиноккионинг саргузаштлари” ҳамда рус адиби А.Толстойнинг “Олтин калит ёки Буратинонинг бошдан кечирганлари” асарларидан ижодий таъсирланганлиги

ҳам муҳим рол ўйнаган. Асардаги образларнинг қарийб барчаси кўғирчоқ комедиялар қаҳрамонларидан иборат. Адиб тайёр образларни ўз ҳолича ишлатавермайди. Уларга ўз ғоявий-эстетик концепсиясига мувофиқ ижодий ёндашади. Фантастик эртақ-қиссада Шукур Саъдулла томонидан ижод қилинган салбий ва ижобий характердаги тўқима образлар ҳам йўқ эмас. Адиб ҳар бир характернинг ўз қиёфасига, характер белгиларига эга бўлишини таъминлаш мақсадида турли бадиий воситаларга мурожаат қилади. Эртақ-қиссада эллика яқин образ мавжуд. Мазкур образларни ғоявий-бадиий эстетик хусусиятлари ва ижтимоий-тарбиявий вазифаларига кўра уч гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Халқ типлари. Бу гуруҳга Качал Полвон, Шомамат ота, Ориф жарчи, Бойбува кўса, Бекназар карнайчи, Эрназар маймунчи, Жўра қизик, Муллажон, Бичахон, Тўтихон, етим қиз Моҳира, кайвони, аскиячилар, Қўзи чўтир, Рўзи гов, Деҳқон ота, Жалол полвон, роҳатижонфуруш, эгизак ака-укалар Алижон ва Валижон, меҳтарбозлар бошлиғи Мирсалим, Қурбонали оталар мансубдирлар. Булар орасида марказий ўринда Качал Полвон образи туради. Качал Полвон индивидуал белгиларга эга умумлашма тип. У шўх, қувноқ, хушчақчақ, содда ва дилкаш. Вазиятни мудом тўғри баҳолай олади. Бу хусусиятлар унинг дўстлари билан олиб борган сиёсий курашида қозонган ғалабасини мантиқий асослашда ўзини кўрсатган.

Тўғри, Качал Полвон инқилобчи образи эмас, шунга қарамай Качал Полвон Абдурахмонбек салтанатига қарши элдошлари – фақир маҳаллаликлар озодлиги, ҳақ-ҳуқуқлари учун астойдил курашган халқ қаҳрамони тимсолидай кичкинтойлар қалбига йўл топиб, уларга халқпарварликдан сабоқ беради. Эртақ-қиссада Качал Полвон якка ҳаракат қилмайди. Ҳамма фақир маҳаллаликлар билан кенгашиб, улар билан белгиланган мақсад сари олға интилади. Натижада, доимо ғалаба қозонади. Ёзувчи шу тахлитда жамоатчилик қудрати ва енгилмаслигини ҳаёт ҳақиқатига мувофиқ талқин қилади. Халқ типларига мансуб бошқа барча ижобий образлар эпизодик характердадир. Адиб бу персонажларнинг маълум ғоявий-бадиий қимматига ва ҳар бирининг ўзига хос индивидуал белгиларига эга бўлишини эсда тутишга интилади.

2. Сатирик образлар. Бу гуруҳга ҳоким Абдурахмонбек, Исо авлиё, Носир бўри, Қора Миршаб, Тўрача-чиноқ, мактабдор домла, халфа, эшонқул, Сарсинбой чавандозлар мансуб. Бу салбий персонажлар ижобий персонажларга нисбатан бирмунча мукамалроқ ишланган. Булардан ташқари, сатирик образлар қаторига савдогар Абдурахим, Мирзасалим оқсоқол, жарчи Муллагаранг, айғоқчи талабалар – Умар эчки, Салим тажанг, Аширбек каби номи бору аслида қиёфасини кўрсатмайдиган персонажлар ҳам бор.

Абдурахмонбек – бош салбий персонаж. Аслида “Саркардалар” деб аталувчи чодирхаёл кўғирчоқ театрида ўйналувчи халқ комедиясида Фарғона вилоятининг золим ҳокими қиёфасида кўринадиган бу персонаж Шукур Саъдулла талқинида афсонавий кўғирчоқлар мамлакати бўлмиш

Ширинсойнинг соҳиб салтанати. У – феодал иерархиясининг чўққисида турган ҳамда адолатсиз тизимни бутунича ўзида тажассум этган золим ва телба ҳукмдорнинг тимсоли. Унда феодал ҳукмдорга хос барча хусусиятлар мавжуд. Ёзувчи Абдурахмонбек персонажини характерлашда ранг-баранг бўёқларга мурожаат этади. Бунда фош этувчи социал юмор, айниқса, катта рол ўйнаган. Натижада, Абдурахмонбек золимликда тенгсиз шахс ва феодал давлат арбобининг умумлашган типи даражасига кўтарилган.

Бошқа салбий персонажларни ишлашда ҳам Шукур Саъдулла Горкийнинг душманни ҳамиша хунук ва нафратангиз этиб кўрсатиш тўғрисидаги маслаҳатларига амал қилиб, улар дунёсини маънавий кашшоқлар ва бадкирдорлар дунёси тарзида кичкинтойлар кўз ўнгида гавдалантирган. Шу йўл билан кичкинтойларда ёмонлик ва хунукликни эзгулик ва гўзалликдан тез ажрата билиш малакасини шакллантиришни кўзлаган.

3. Афсонавий махлуқлар, ҳайвонлар, ҳашаротлар ва қушлар образлари жумласига аждар, кавсар дев, оқ чавкар от, қуёнлар, чумолилар, кўршапалак, каптарлар, какликлар, беданалар ва қирғовулларни киритиш мумкин. Буларнинг барчаси ҳам асар қаҳрамонлари ҳаётида, хусусан, Качал Полвон фаолиятида муҳим рол ўйнайди. Аждар, кавсар дев каби афсонавий махлуқлар ҳамда илон ёвузлик тимсоли ҳисоблансалар-да, Качал Полвоннинг ижобий фазилатларини бўрттиришда хизмат қиладилар. Ёш китобхон оппоқ қанотларини китоб ўрнида Качал Полвонга тақдим этган капалакларни ҳам, бойлар зўравонлик билан ўзиники қилиб олган камбағаллар буғдойини қайтаришда жонбозлик кўрсатган ва Качал Полвоннинг озодликка чиқишига катта мадад берган захматкаш чумолиларни ҳам, Качал Полвонни жазодан огоҳлантирган ниначини ҳам, олдинги оёқларини кўтариб, бир-бирига уриб қарсак чалган қуёнларни ҳам, хушхон-у раққос беданалар, какликлар, қирғовулларни ҳам сира унутолмайди.

Шукур Саъдулла эртақ-қиссанинг бадиий жиҳатдан қизиқарли бўлиши, унда халқ комедияларига хос миллий руҳнинг барқ уриб туриши учун ўзбек халқ ижодиёти, ҳатто болалар фольклори намуналарига кенг мурожаат қилади, хушчақчақ аскиялардан, юморни ва ўйчанликни кучайтирадиган топишмоқлардан, тез айтишлар, санамалар, доно мақоллари ва маталларидан унумли ва ўринли фойдаланади.

Бу асарларда яхшилик билан ёмонлик, тadbиркорлик ва такаббурлик, меҳр ва ғазаб, сабр билан тоқатсизлик ўрталаридаги шафқатсиз кураш ифодаланиб, пировард-натижада яхшилик, тadbиркорлик, меҳр ва сабрнинг тантанаси кўрсатилади. Болаларга шу тушунчалар моҳияти сингдирилади. Бинобарин, бу асарлар болаларда юксак инсоний фазилатларни тарбиялашда ва уларнинг завқини, қизиқишларини оширишда аҳамиятлидир.

Шукур Саъдулла фольклор материалларидан ижодий фойдаланиб, бир неча драматик асарлар ҳам ёзди. Унинг “Ёрилтош” мусикали эртақ-драмаси (1937) ва опера либреттоси (1967), “Чол билан бўри” кичик шеърый пьесаси

(1967), “Зубайда” (1969) эртак-драмаси ўзбек болалар драматургиясининг юксалишида ҳисса қўша олди.

“Ёрилтош”– Шукур Саъдулланинг драматургияга дадил қўл уриши туфайли битилган ва асосан, ўсмирларга мўлжалланган мусиқали эртак-драмадир. Асар биргина “Ёрилтош” эртаги сюжетини стилизация қилиш асосидагина эмас, балки шу эртакда тасвирланган ўғайлик мотивларига ҳамоҳанг бўлган бошқа бир қанча халқ эртакларидан ижодий илҳомланиш ва таъсирланиш негизида ёзилган. Драматург уни уч марта қайта ишлаб, ўзбек болалар драматургиясининг ёрқин намунасига айлантира олди. “Ёрилтош” эртак драмаси катта-ю кичикни бирдек қизиқтиради. У фольклордаги шу номли эртак асосида ёзилган. Шукур Саъдулла халқ эртагини бадий жиҳатдан тўлиқ қайта ишлаган. Бу аввало, эртак-драма композициясида кўринади. Халқ эртаги сюжети асосан, насрий қисмдан иборат. Фақат Гулноранинг тошга, Оймоманинг опасига ёлвориб айтган сўзлари шеърый ифодаланган. Эртак-драма эса кўпроқ шеърлар асосида тузилган. У тўрт парда, олти кўринишли бўлиб, ҳам насрий, ҳам назмдан ташкил топган. Хусусан, қаҳрамонларнинг ички кечинмалари, орзу ҳаваслари, туйғулари шеър орқали берилади. Саҳна Гулноранинг боғ этагида, бошида гулчамбар, ашула айтиб юрган кўриниши билан бошланади:

Эркин-эркин юрсам мен,
Даври-даврон сурсам мен,
Бахтли кунлар кўрсам мен,
Қанди-наввот сўрсам мен.
Бўлса чамбар бошимда,
Худди гулдек ёшимда,
Булбул бўлса қошимда,
Шакар бўлса ошимда...

Шукур Саъдулла бу асарни мусиқий эртак-драмага мослаб ёзгани сабабли, унда шунга ўхшаш шеърый матнлар талайгина. Ўғай она ва Гулнора ўртасидаги зиддиятлар барча ўғайлик мотивидаги эртакларга ўхшаб кетади: албатта, шўрлик қизга жабр-ситам қилинади, уйнинг барча юмуши унинг бўйнида, тагин икки гапнинг бирида ҳақоратли сўзлар билан хўрланади. Гулнора ҳам ана шу зулмлар дастидан дод дейишга андишаси қўймай, куйлашга, юрагини ёзишга ҳаракат қилади. Ўғай она Гулнорани қанча хўрлагани, ёмон кўргани сари ундан қутулгиси ҳам йўқ. Гулнора ўғай она зулмидан қутулмоқчи бўлганда, ўғай она унга: “Қутуласан-а, қутуласан. Осмонга чиқсанг оёғингдан тортаман, ерга кирсанг қулоғингдан. Ҳали чучварани хом санаб юрибсан... Бўл тезроқ, бор, ўтин келтир, тўнгат ёр, чой қайнат, ҳовлини шипир, айвонни тузат, кўрпача ёз қора ер...”, – дейди. Ўғай онанинг туб мақсади кейин фош бўлади. Унинг Сўлоқмон арзандасига Гулнорани олиб бериш учун тўй бошланган эди. Гулноранинг дугоналари, йигит-қизлар дастлаб қўшиқ айтишиб, ўйин тушганда ҳам Гулнора нима гаплигини тушунмайди.

Шукур Саъдулла асарда қизлар ашуласи, ўйини, Гулнора ва қизларнинг лапар айтишувини ижодий маҳорат билан ифодалайди. Негаки, халқ эртаги сюжетида бундай лапарлар йўқ. Бу ёр-ёр ва лапарларнинг аксарияти тўйларда, қиз йиғинларида айтиладиган матнлардир. Масалан,

Хай-хай ўлан, жон ўлан, мис панжара,
Хар жафога кўнади қиз бечора.

Ёки,

Узун-узун арғамчи ҳалинчакка,
Дока кўйлак ярашади келинчакка.
Дока кўйлак этагига тут қоқайлик,
Йигитларнинг юрагига ўт ёқайлик.

Шунингдек, Гулнора билан қизлар ўртасидаги айтишувларнинг баъзилари шоир ижоди эканлиги яққол кўринади. Масалан, қизлар билан кўшилиб ўйнаб-кулаётган Гулнора олдида келтирилган келин сарполарини кўриб, ҳайратланади. Ўз шубҳаларини ўртоқларидан сўраганда, улар бундай жавоб қиладилар:

Айтсак хафа бўлмайсан, гўзал Гулнора,
Бу балога, азизим, топ ўзинг чора.
Бу ўлтириш, бу кулгу, бу ўйин ялла,
Чинни айтсак бошланган тўйинг, Гулнора.

Ёки, бу сўзлар чинлигига энди ишонмасликка иложи қолмаган Гулнора шундай бўзлайди:

Ўгай акам.. Вой шўрим, кошкийди ўлсам,
Ғунчалигимда тезроқ, очилмай сўлсам...
Юрагим пора-пора бўлди... Уф... Эвоҳ...
На қилай... қайга бордим... шўрим курди... оҳ...

Кўринадики, Шукур Саъдулла “Ёрилтош” эртак-драмасини анчайин ижодий қайта ишлаган. Кейинги сахналарда ҳам Гулноранинг тоғ-тошлар орасидан ўгай онаси ва ўгай акаси таъқибидан қочиб, куйлаган ғазаллари гоҳ мумтоз адабиётга хос вазнда, гоҳ фольклорий оҳангда ифодаланган. Айтайлик, “Зулм ила тушди бошимга кўп жафо, эй дўстларим, Айрилиққа йўлни солдим, заъфарондир юзларим”,– деб бошланувчи ғазал аруз вазнида янграса,

Эй харсанг тош-харсанг тош-а,
Хўрланганман, кўзда ёш-а.
Ёрилгин тош, ёрил тош-а,
Мен сенга йўлдош, йўлдош-а,

мисралари халқ оҳангларига ҳамоҳанг. Эртак драма сюжети халқ эртагидан деярли тафовут қилмаса-да, шунга ўхшаш сахна кўринишлари, Гулноранинг кечинмалари билан боғлиқ айтим-олқишлар ёхуд ўгай она қарғишлари шоирнинг ижодий маҳсули эканлиги кўриниб туради.

Шукур Саъдулла эртак-драма сюжетида ҳам айрим ўзига хос образ ва деталлар киритади, албатта. Масалан, Гулнорага тош уни беркитишини онасидан ёдгор қолган маржон тош айтади ва унинг йўлини ёритиб боради.

Эртак-драманинг охиригача ана шу маржонлар опа-сингилларга ҳомийлик қилади. Оймомага опаси алла айтиши ҳам шоир ижодий тўқимаси, дейиш мумкин.

Гулнора ва Оймома саҳрода ухлаб қолгач, Аждарнинг пайдо бўлиши, бу уларнинг ўғай акаси эканлиги, улар олишиб, охири аждар кечирим сўраб, онасининг кирдикорларини хабар бериб кетиши ҳам эртак-драмага жон бағишлайдики, бу ҳам халқ эртагида кузатилмайди.

Бундан шу нарса аён бўладики, ўғай она ва унинг ўғли сеҳр-жоду билан иш қилади. Улар эртаклардаги демонологик образларга ўхшаб, турли қиёфаларга кира оладилар. Ўғай она Гулнорани хотин қилиб олган шох уйига Парихон қиёфасига кириб боришида ҳам бу далилни кўриш мумкин.

Умуман, эртак-драмада шеърӣ йўл билан ёзилган қисмлар кўпроқ. Шунга қарамай, шоир болаларбоп ифода усули билан энг долзарб мавзуларни тилга олган. Шоирнинг “Пьесалар” китобида бу эртак-драманинг ёзилган йили 1937-1938-йиллар деб кўрсатилган. Шунинг ўзиёқ “Ёрилтош”нинг рамзий маъно касб этишини англатади. Чунки, бу йиллар миллатимиз тарихида энг қирғинбарот, ялпи қатағон даври сифатида аччиқ хотира бўлиб қолган. Ўтибор берилса, эртак-драмада асосан озодлик, эркинлик ҳақида кўп куйланади. Яна Гулноранинг тилидан тоғу тошларга нидо қилинади. Ўғай она ва аканинг ёвуз қиёфаларга кириб опа-сингилларга кун бермай, ёвузлик қилиши ўша йиллар фожеаларини эсга солади. Бекойим билан Парихоннинг тил бириктириб, Гулнорага қасд қилишлари замирида ҳам ёвузлик ётади. Буларнинг барчаси, аввало, Шукур Саъдулланинг халқ оғзаки ижодининг бой меросидан унумли фойдалана олгани натижаси бўлса, иккинчидан, шоир истеъдоди намунасидир. Зотан, у халқ ижодига хос мотивларни ҳам эртак-драмада ўринли ифодалай олган.

Хуллас, Шукур Саъдулла ҳам шоир, ҳам ёзувчи, ҳам драматург, ҳам таржимон, ҳам фолклоршунос сифатида болаларга қирқдан ортиқ китоб ҳадя этган.

МАВЗУГА ДОИР ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР: пьеса, эртак-драма, композиция, мотив, эртак-қисса, ҳажвий ҳикоя, шеърӣ имзо, эпиграмма, портрет-шеър, топишмоқ шеър, чистоннавислик, достон-эртак, маснавий, поэтик шакл, эпик поэзия, персонаж, фанатизм, пунктуация.

Билим, кўникма ва малакани ривожлантиришга йўналтирувчи саволлар:

1. Қуддус Муҳаммадий ижодий фаолияти қай жиҳатлари билан ажралиб туради?
2. Шоир асарларининг мавзуси ва ғояси ҳақида маълумот беринг.
3. “Табиат алифбеси” таркибига кирувчи шеърлар тўплами қандай номланади?
4. Султон Жўранинг педагог шоирлигини асосланг.
5. “Харфлар паради” қандай шеърлар туркумига киради?
6. “Тиниш белгиларининг мажлиси” қайси фанга доир шеър?
7. Портрет шеър нима?
8. Шеърӣ имзо-чи?
9. Шукур Саъдулла қандай жанрларда ижод қилган?

Мавзуга оид тест саволлари:

1. Тошкент қишлоқ хўжалик техникуми, Ўрта Осиё давлат университети биология факултетини тамомлаб, мактабда ботаника ўқитувчиси бўлиб ишлашига қарамай, ижодкор сифатида машҳур болалар шоирини аниқланг?

- а) Султон Жўра;
- б) Зафар Диёр;
- с) Ғафур Ғулом;
- д) Қуддус Мухаммадий;

2. Бир мактабда гап миш-миш

Турғуннинг думи бормиш... *Ушбу мисралар муаллифи, шеърнинг номи ва йўналиши қайси жавобда тўғри?*

- а) Зафар Диёр, “Қаҳрамон”, ҳажвий;
- б) Қуддус Мухаммадий, “Дум”, юмористик;
- с) Қуддус Мухаммадий, “Лапашанг”, сатирик;
- д) Қуддус Мухаммадий, “Номсиз эркатойлар”, юмористик.

3. Қуддус Мухаммадий ижодининг чўққиси – беш китобдан иборат тўпламларининг номи, мундарижаси қайси жавобда тўғри қайд этилган?

- а) 1-китоб – “Табиат алифбеси”, қуёш, ҳаво, ер ва сув ҳақида;
- б) 2-китоб – “Чўпон бобо қўшиғи”, жониворлар ҳақида; 3-китоб “Қанотли дўстлар”, 100 дан ошиқ қушларнинг ҳаёти ақс этган;
- с) 4-китоб – “Боғларда болалар”, ўсимликлар ва дов-дарахтлар ҳақида; 5-китоб “Одам-олам қўшиғи” – инсонлар ҳақида;
- д) А, Б, С жавоблар.

4. Қуддус Мухаммадийнинг эртақ-достонлари қайси жавобда тўғри?

- а) “Бир ўзбошимча чумчуқ ҳақида”, “Қўнғизой ва Сичқонбой”, “Сандал ва печка”;
- б) “Табиат алифбеси”, “Одам-олам қўшиғи”;
- с) “Момақаймоқ”, “Шафтоли доктор”;
- д) “Асалари ва Аҳмаджон”, “Мамажон шофёр”.

5. Ушбу мисралар муаллифи ким?

Дўстлар менинг юртимни,

Ўзбекистон дейдилар.

Донги тутган дунёни

Боғу бўстон дейдилар.

- а) Ҳамид Олимжон;
- б) Зафар Диёр;
- с) Қуддус Мухаммадий;
- д) Қудрат Ҳикмат.

6. “Капалак”, “Бинафша”, “Навбахор”, “Қушлар ҳақида қўшиқ” сингари машҳур шеърлар муаллифи ва бу асосан қайси ёшдаги болаларга мўлжалланганини аниқланг?

- а) Ғафур Ғулом, мактабгача тарбия ёшидаги болаларга;
- б) Қуддус Мухаммадий, болалар ва ўсмирларга;
- с) Зафар Диёр, кичик мактаб ёшидаги болаларга;
- д) тўғри жавоб йўқ.

7. Зафар Диёрнинг лирик-эпик асарлари қайси қаторда тўғри кўрсатилган?

- а) “Машинист”, “Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса”;
- б) “Қушлар ҳақида қўшиқ”, “Мадриддан келган меҳмон”;
- с) “Тилсиз ўртоқ”, “Мадриддан келган меҳмон”, “Мамлакат”, “Қазбек”;
- д) А ва Д жавоблар.

8. Зафар Диёрнинг қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш мавзусидаги асари қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- а) “Кичкина боғбон ҳақида достон”;

- б) “Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса”;
- с) “Мадриддан келган меҳмон”;
- д) “Машинист”.

9...1907- йилда Тошкент шаҳрида меҳнаткаш деҳқон оиласида дунёга келди. 1925-йилда эса унинг биринчи шеъри “Чувалачи” эълон қилинди. **Қайси жавоб маълумотга мос?**

- а) Зафар Диёр;
- б) Шукур Саъдулла;
- с) Қуддус Муҳаммадий;
- д) Ғафур Ғулом.

10. 1910-йилнинг 15- январида Бухоро вилоятининг Шофиркон туманидаги Қағалтом қишлоғида туғилган болалар адиби қайси жавобда келтирилган?

- а) Омон Мухтор;
- б) Сафар Барноев;
- с) Султон Жўра;
- д) Зафар Диёр.

11. Султон Жўранинг илк шеърлари қачон ва қаерда чоп этилган ҳамда дастлабки китобларининг номи тўғри қайд этилган жавобни аниқланг?

- а) 1933-йилда Бухоро ёш шоирларининг “Шеърлар” тўпламида;
- б) 1939-йилда “Фидокор”, 1941-йилда “Москва” шеърий тўпламлари, 1942-йилда “Ирода” номли песаси нашр этилган;
- с) шоир вафотидан сўнг “Ҳаво ранг гилам”, “Зангори гилам”, “Бруно”, “Парвоз”, “Қалдирғоч”, “Танланган асарлар” китоблари босилиб чиққан;
- д) барча жавоблар тўғри.

12. Султон Жўранинг Ватан уруши йилларида яратган асарлари номи келтирилган жавобни аниқланг?

- а) “Тўпчи Муҳаммад”, “Пулемётчи овози”, “Чавандоз”, “Уч оғайни ботирлар”, “Соғинсли салом”;
- б) “Найзамиз”, “Қаҳрамон Кўчқор”, “Жаҳон сени олқишлар”, “Берлин артекасида”, “Салом хат”;
- с) “Қалдирғоч”, “Зангори гилам”, “Денгиз тагида”, “Тиниш белгиларининг мажлиси”;
- д) А ва Б жавоблар.

13. Султон Жўранинг педагог-шоир сифатидаги таълим-тарбиявий шеърлари қайси жавобда тўғри?

- а) “Кимнинг хати чиройли”, “Тиниш белгиларининг мажлиси”, “Ҳарфлар паради”;
- б) “Ой нечта”, “Маматнинг кечирмиши”, “Яхши”нинг мақтови”;
- с) “Соғинчли салом”, “Салом хат”, “Соғиниш”, “Ёлғончи”;
- д) тўғри жавоб йўқ.

14. Уқдингизми? Етадими? Борми савол?

Ёки ўзим сўрайинми сиздан савол? *бу мисралар нимани тилидан айтилган, қайси шеърдан олинган ва унинг муаллифини аниқланг.*

- а) “Тунафша”, бинафша тилидан, Зафар Диёр
- б) “Тиниш белгиларининг мажлиси”, сўроқ белгиси тилидан, Султон Жўра;
- с) “Ҳарфлар паради”, ҳарфлар тилидан, Султон Жўра;
- д) “Темирлар ўйини”, темирлар тилидан, Қуддус Муҳаммадий.

15. Гар ундалма гапда келса қоқ ўртада,

Унинг икки ёнбошида мен жўрттага...

Гар ундалма гап сўнгида келса, у чоқ,

Ундан олдин қўиларман, тушун ўртоқ! **Бу таъриф қайси тиниш белгисига хос. Шеър номи ва муаллифини аниқланг.**

- а) қўштирноққа, “Кимнинг хати чиройли”, Султон Жўра;
- б) “А” ҳарфига, “Ҳарфлар паради”, Султон Жўра;
- с) тирега, “Тиниш белгиларининг мажлиси”, Султон Жўра;
- д) вергулга, “Тиниш белгиларининг мажлиси”, Султон Жўра;

16. Чиройли ёз, ёзсанг хат!

Чунки бу ҳам зўр санъат... ушбу шеър номи, муаллифи ва моҳияти қайси жавобда тўғри?

- а) “Кимнинг хати чиройли”, Султон Жўра,
- б) ёзувнинг гўзал бўлишида партада тўғри ўтириш қоида­сига қатъий риоя қилиш;
- с) боланинг соғлом, бақувват бўлиб камол топиши;
- д) барча жавоблар тўғри.

13. Шукур Саъдулла асарлари қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

а) “Шоҳиста”, “Дастёр қиз”, “Озода”, “Командирнинг бошидан кечирганлари” шеърлар ва ҳикоялар тўплами;

б) “Ёрилтош”, “Бизнинг боғчамиз”, “Икки билакузук”, “Зубайда”, “Афсона яратган қиз” пьесалари;

с) “Исм қўйилмаган хат”, “Сенинг байраминг”, “Менинг азиз болаларим” қисса ва эртак-дostonлари

д) нотўғри жавоб йўқ.

14. Милт этиб чиқди қуёш,

Деди:- Дўстлар, қиш одош .

Кўрсак йўқ қора булут,

Ер юзи кўк гилам – ўт. Бу мисралар Шукур Саъдулланинг қайси шеъридан олинган ва нима таърифланмоқда?

а) “Ёмғир ёғалоқ”, ёмғир;

б) “Бойчечак”, гул;

с) “Тўрт фасл”, баҳор;

д) “Тўрт фасл”, куз.

15. Шукур Саъдулланинг халқ эртаклари услубида ёзилган асарларини аниқланг?

а) “Уч айиқ”, “Айёр чумчук”, “Ари билан қалдирғоч”, “Лақма ит”;

б) “Ивирсиқ”, “Анқов”, “Командирнинг бошидан кечирганлари”;

с) “Икки донишманд”, “Ялқов айиқча”, “Нўхат полвон”, “Ит ўзига қандай қилиб дўст топди”, “Чол билан бўри”;

д) А ва С жавоблар.

16. Шукур Саъдулланинг қиссалари қайси жавобда келтирилган?

а) “Шоҳиста”, “Ялқов айиқча”, “Дастёр қиз”;

б) “Азиз кишлоғим”, “Командирнинг бошидан кечирганлари”;

с) “Қачал полвон”, “Исм қўйилмаган хат”;

д) Б ва С жавоблар.

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараён. – Т.: Фан, 1989.

2. Ўзбек болалар адабиёти антологияси. Икки жилдлик. 1-2-жилд. – Т.: Ўқитувчи, 2006.

3. Ўзбек болалар адабиёти. Мақолалар. – Т.: Ёш гвардия, 1969.

4. Муҳаммадий Қ. Табиат алифбеси. 1-китоб. – Т.: Ёш гвардия, 1974; яна: Боғларда болалар. 2-китоб. – Т., 1976.

5. Муҳаммадий Қ. Чўпон бобо қўшиғи. 4-китоб. – Т., 1975; яна: Одам-олам қўшиғи. 5-китоб. – Т., 1981.

6. Қобилов Н. Кичкинтойларнинг катта шоири. – Т.: Ёш гвардия, 1973; яна: Элбек. – Т., FACH, 1988.

7. Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Т.: Маънавият, 2005; яна: Уйғонган миллат маърифати. – Т., Маънавият, 2011.
8. Қодирий А. Кичик насрий асарлар. – Т., 1989.
9. Шермухамедов П., Турсунов Ж., Сафаров О., Эгамов Х. Ўзбек болалар адабиёти. Дарслик-хрестоматия. – Т.: Ўқитувчи, 1976.
10. Назаров Б. Ғафур Ғулом олами. – Т.: Фан, 2004.
11. Сафаров О. Замонлар тонгининг чароқларисиз. – Бухоро, 2003.

ВИИИ. БОЛАЛАР АДАБИЁТИ ТАРАҚҚИЁТ САРИ

Режа:

1. Илёс Муслим – болалар шоири.
2. Ҳаким Назир – ўзбек болалар реалистик насрининг соҳибкори.
3. Миркарим Осим – тарихий-биографик қиссанавис адиб.
4. Пўлат Мўмин болаларнинг қўшиқнавис шоири.
5. Қудрат Ҳикмат шеърларининг бадий-тасвирий хусусиятлари.
6. Носир Фозилов ижодида болалар ва ўсмирлар руҳияти талқини.
7. Фарҳод Мусажон – болалар адиби ва кинодраматурги.

Илёс Муслим – болалар шоири

(1909-1993)

Болалар учун асар яратишдек сермашаққат ва қутлуғ ишга умрини бағишлаган Илёс Муслим 1909-йилда Қирғизистоннинг Бишкек шаҳрида чўян қуювчи – ҳунарманд оиласида дунёга келади. И.Муслим 1927-йилнинг кузида Тошкентга келиб, эрлар билим юртига ўқишга киради. 1930-йилда у билим юртини муваффақиятли тамомлагач, Қашқадарёнинг Яккабоғ туманидаги Шаман-қирғиз ва Шерозий қишлоқларида ўқитувчилик қилиб, ёшларга билим беради.

1931-1942-йилларда Илёс Муслим Ўзбекистон давлат нашриётида, бадий адабиёт, ёшлар ва болалар адабиёти нашриётларида турли лавозимларда ишлайди. Шоирнинг биринчи шеърлар тўплами 1932-йилда “Ўсув” номи билан китобхонлар ҳукмига ҳавола этилди. 1934-йилда “Захархандалар” деган иккинчи тўплами, “Микти келди” достони босилиб чиқади. 1938-йилда эса “Шеърлар” тўплами нашрдан чиқади. 1942-1947-йилларда ҳарбий хизматда бўлиб қайтган шоир яна адабий ижодга қизғин шўнғийди. Шундан кейин унинг бирин-кетин “Турналар” (1952), “Бизнинг мактаб” (1954), “Сенинг совғанг” (1957), “Тилла қўнғиз” (1960), “Ишчан асаларилар” (1962), “Ойлар айтишуви”, “Ойхон ва райхон” (1964), “Кўрик” (1969) каби катор шеърый тўпламлари болалар адабиёти тараққиётига ҳисса бўлиб қўшилди.

Шоир шеърларида ўзига хос поэтик образлар, ўхшатишлар кўзга ташланади. Масалан, у баҳор элчиси бойчечакни таърифлар экан, унинг ёрқин деталлари – ранг ва хусусиятларини кичкинтойлар тафаккурига мос талқин этади:

Ҳали эримасдан қор,

Дала, қирда гулбаҳор.
Чикди митти гул-чечак,
Май элчиси бойчечак.
Аскар каби турар тик,
Барглари яшил, тетик.
Унинг ранги сариқ, оқ,
Бошида кумуш қалпоқ.

И.Муслим шеърда образнинг кичкинтойлар тасаввурига хос кўримлилигини таъминлаган. Баҳор дала-қирдан бошланиши бежиз эмас. Куёш нури энг кўп тушадиган, илиқлик тафти илгарироқ сезиладиган жой бепоён қир-у далалардир. Бойчечак ҳам дастлаб дала-тузда яшнаб очилади. У қадимда Наврўз элчиси сифатида болалар қувончига сабаб бўлган. Ундан гулдасталар ясашган болакайлар ҳовлима-ҳовли юриб, кўшиқ куйлаб, бойчечак улашиб, баҳор хабарини бериб, суюнчи олишган. У ҳақдаги халқ кўшиғида қадимги аجدодларимизнинг илк баҳор кунларидаги “қозон тўлди” маросими ва баҳор келганига ишора қилинади. Шоир халқ орасида қадимдан болалар томонидан куйланиб келинаётган кўшиққа аниқлик киритиб, унинг янги қирраларини тасвирлайди. Май турфа гулларнинг қийғос очилган палласи, бойчечак эса унинг дастлабки нишонаси эканлиги шу тариқа болаларга аён бўлади. Бу жажжи гулнинг аскарга ўхшатилиши ҳам тасодиф эмас. Унинг совуқ ва эриб улгурмаган қордан кўркмай, бош кўтариб туриши аскарларга хос жасоратга қиёсланмоқда. Кумуш қалпоқ тушунчаси фақат гулнинг (оқ ранг) ташбеҳланиши бўлиб қолмай, қор остидан бош кўтариб туришига ҳам ишорадир.

Шоир шеърларининг аксарияти мактабгача таълим ёшидаги ёхуд кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларга мўлжаллаб ёзилгани шеърлар мазмун-мундарижасидан англашилади. Бу ёшдаги болаларни кўпроқ ҳайвонлар, қушлар ва жониворлар, гуллар, зилол сувлар-у ёз неъматлари ёки қорбобо ва қиш, ям-яшил арча жуда-жуда қизиқтиради. Илёс Муслим болаларга олам-олам шодлик келтирувчи ана шундай мавзуларга тез-тез мурожаат қилади. Шоирнинг “Лайлак келди”, “Турналар”, “Куён”, “Тойчоғим”, “Лайлак”, “Гул терамиз”, “Арча кўшиғи”, “Мактабимиз” сингари шеърлари шу маънода ардоқли.

И.Муслимнинг меҳнат мавзуида ёзилган шеърлари ўқувчиларда фақат меҳнатга кўникма ҳосил қилиш, меҳнатнинг ҳаётий эҳтиёж эканини уқтириб қолмасдан, балки уларда меҳнатдан завқланиш туйғуларини ҳам шакллантириб боради. Шу жиҳатдан шоирнинг “Сенинг совғанг”, “Ойхон ва райхон” шеърлари аҳамиятли. Масалан, дастлабки шеърда жажжи кўлчалари билан кашта тикиб онасига совға қилишга чоғланаётган қизалоқ ҳақида сўз борса, иккинчи шеърда жамбил-райхон экиб, жўякларига сув қўйиб кўкартирган Ойхон таърифланади. Шеърларда шоир ўзи хулосалагандай, ҳалол меҳнат роҳатини тотиш завқи ёрқин акс этган. “Одобли қизча”да эса қиз болаларга хос тартиблилик, саранжом-саришталикка даъват этилади:

Раъно кичкина ҳали,

Ишига ҳамма ҳайрон.
Қўлда жажжи супурги,
Чиннидек ҳовли, айвон.
Уйни тартибли тутар,
Чанг қўнмас диванга ҳеч.
Буни кўриб қўшнилар
Мақташади эрта-кеч.

Албатта, бундай шеърларнинг мазмуни анча содда, бадийликдан кўра оддий сўзлар баёни тарзида ифода этилган бўлса-да, ярим аср илгариги авлод кичкинтойларининг зехн идрокига мувофиқлиги аён ҳақиқат. Қолаверса, бугунги кичкинтойлар ибрат олса арзийдиган халқ қадриятлари мавжуд унда.

Илёс Муслим қатор юмористик шеърлар ҳам ёзган. “Эшматвойнинг қилиғи”, “Бефаҳм Эсон” шеърларида болаларда учраб турадиган айрим қусурлар ҳажв қилинади. Шунингдек, унинг “Ойлар айтишуви” шеърда тақвимдаги 12 ойнинг ўзига хос муҳим хусусиятлари, навбат билан кетма-кет алмашиб келиши, эл-юртни обод этиши куйланади. Зеро, Илёс Муслим бой ижодий тажрибага ҳамда халқ эътирофига сазовор шоирлардан биридир.

**Ҳаким Назир – ўзбек болалар реалистик
насрининг соҳибкори
(1915-2008)**

Болалар дунёси кенг, ўзига хос, ажиб дунё. Оз қувонч-ташвишлари, орзу-ҳаваслари, саргузашт-ҳангомалари, ўйин-кулгилари-ю, ўз сир-у жумбоқларига тўла. Бу бой дунёга кириб қолган одам ундан чиқиб кетгиси келмайди. Ҳаким Назир ўзбек болалар насрининг отахон ижодкорларидан, кичкинтойларнинг сеvimли адибларидан бири бўлиб, ана ўша ажиб дунё билан умрининг охиригача қалин алоқада бўлди. Болалар олами уни оҳанрабодай ўзига тортиб, ҳар томонлама қамраб олган. Унинг кечмиш-кечирмишлари, ишлари, мақсад-ниятлари билан кичкинтойлар оламига чамбарчас боғланиб кетиши алоҳида эътирофга сазовор.



У болалар учун ўндан зиёд қисса, роман, пьеса, сон-саноксиз ҳикоялар яратди. “Лочин қанотлар” романи, “Сўнмас чакмоқлар”, “Ёнар дарё”, “Кенжатой” қиссалари, ўнлаб ҳикоялари кўпгина хорижий тилларга таржима этилиб, чет элларда танилди. Бинобарин, адиб ижодининг серқирра талқинига эътибор мустақиллик йилларида янада ортгани бежиз эмас.

Ўзбек болалар насрининг заҳматкаш адибларидан бири Ҳақим Назир 1915-йилда Тошкентнинг Арпаоя маҳалласида маҳсидўз-қосиб оиласида дунёга келди. Ҳақимжон оғир меҳнат ҳисобига кун кечирадиган жафокаш оилада катта бўлгани учун ёшлиқдан меҳнатни ҳурмат қилиш руҳида тарбияланган. Эҳтимол унинг кўнглида болалик йилларидаёқ ота касбига

яширин майл пайдо бўлгандир, у мактабда бошланғич маълумот олгандан сўнг, 1931-йилда оёқ кийим фабрикасига ишга кирази. Дастлаб шогирд, кейинроқ мастер бўлиб ишлайди. Фабрикада ўз хунарининг устаси бўлиш билан қаноатланиб қолмай, айти вақтда кечки ишчилар университетиди ўқиб, умумий малакасини оширишни давом эттиради. Ҳакимжон ўқиб ва ишлаб юрган давларида адабиётга жуда қизиқиб қолади. Газета ва журналларда босилган бадиий асарлар, рус ва ўзбек ёзувчиларининг китоблари унинг доимий ҳамроҳига айланадилар. Ўқилган қиссалар, ҳикоялар эса Ҳакимжонда, ўша йиллари унинг ўзи ҳам изоҳлай олмаган ажиб кайфиятларни ҳосил қилади. Бунинг илк мевалари сифатида ўз атрофида рўй бераётган янгиликлар, воқеалар ҳақидаги очерклар, лавҳалар майдонга келади. Бунга бир жиҳатдан оила муҳити ҳам катта таъсир этди. Унинг ота-онаси ўз даврининг ўқимишли кишиларидан бўлиб, буларнинг уйида тез-тез китобхонлик бўлиб турарди. Қўни-қўшнилар, узоқ-яқиндаги таниш-билишлар уларникида йиғилишиб, Навоий, Ғузулий, Машраб ғазалларидан тортиб, халқ достон ва эртаклари, “Қиссасул анбиё”, “Бобо Равшан”, “Юсуф-Зулайҳо”ларгача ўқишар эди. Ҳакимжон буларни марок билан тинглар, айрим парчаларини ёдлаб олар, кейин ўртоқларига айтиб берарди. Эшитган нарсаларининг мағзини чақишга интилар, сўраб-суриштирар, шу тариқа, унинг қалбидаги адабиётга ҳавас туйғуси тобора ортиб борар эди. Ҳакимжон Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”ини ҳам биринчи марта мана шу китобхонлар давларида оммавий ўқишда тинглаган. Бинобарин, ёш Ҳакимжоннинг адабиёт бўстонида ошинолиги она сути, меҳри, мафтункор эртаклари билан тарбия топди, дейилса тўғрироқ бўлади. Адабий ижодга туганмас ихлос ва муҳаббат уйғотган ана шу омиллар кейинчалик ёрқин бўй кўрсатди.

Ўзбекистон вақтли матбуоти адабиётимизнинг йирик арбобларини бағрига олиб тарбиялаган, қаламига куч ва ижодига сайқал берган даргоҳдир. Шунинг учун Ҳаким Назир ўз ёшлик ғайрати, билим ва истеъдодини ёзувчиликка бағишлашга қарор қилгач, бу эзгу ниятга олиб борадиган йўл матбуот орқали ўтажагини англайди. 1933-1941-йиллар мобайнида “Ленин учқуни” (ҳозирги “Тонг юлдузи”), “Ёш ленинчи” (“Туркистон”) газеталари редакцияларида хизмат қилади. Айниқса, болалар газетасида ишлаган йилларида етук шоир Зафар Диёр билан ижодий ҳамкорликда бўлиш натижасида болаларга илиқ муҳаббат билан қарашга, уларнинг характери ва психологиясини кузатишга ўрганади. Болаларнинг мактаб ҳамда оиладаги ҳаётини тасвирловчи кичик-кичик бадиий асарлари жамоатчилик эътиборини ўзига торта бошлайди. Қўли ёзувчиликка анча келишиб қолган Ҳаким Назир ўрта маълумот билан кўзлаган мақсадга эришиш қийин эканини тушунади. 1936-йилда шу тилак билан В.Г.Белинский номидаги Тошкент кечки педагогика институтининг тил ва адабиёт факултетига ўқишга кирази. Институтни 1941-йили тамомлаб, бирмунча вақт ўқитувчилик қилади.

Мактаб Ҳаким Назир учун айнаи муддао бўлган муҳит эди. Бу ерда бевосита болалар орасида ишлаш ёзувчига бой материал беради, воқеликка янада яқинлаштиради. Орадан бир оз вақт ўтгач, Ўзбекистон радио эшиттиришларида ишлайди. Халқимиз иккинчи жаҳон урушлари фронтларида қаҳрамонона жанг қилаётган кунларда Ҳаким Назир халқни, ёш авлодни она-Ватанга чексиз муҳаббат, ёвуз душманга ўткир нафрат руҳида тарбияловчи очерклар, ҳикоялар, публицистик мақолалар ёзиб, радиодан эшиттиради. Радиокомитетда ўн бир йил ишлаб, болалар ва ёшлар учун махсус қизиқарли адабий-бадий эшиттириш программалари тузишнинг ташаббускорларидан бўлади. Эллигинчи йиллар бошида республика ёзувчилар уюшмасида хизмат қилади. У ердаги қизғин ижодий муҳит, ўзбек адабиётининг Ғафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода каби атоқли намояндалари билан танишиш Ҳаким Назир истиқболи учун катта аҳамиятга эга бўлди. Ёзувчи адибларнинг тез-тез ўтказилиб турадиган йиғилишлари, наср бўлимининг ўша йиллардаги раҳбари, забардаст адиб Абдулла Қаҳҳорнинг малакали маслаҳатлари ёш ҳикоянавис учун маҳорат мактаби ролини бажаради. Ёзувчи сифатида шаклланишида Абдулла Қаҳҳорнинг таъсири кучли бўлганини, новеллачилик сирларини шу санъаткордан уқиб олганини кейинчалик Ҳаким Назирнинг ўзи матбуотда шундай баён қилган эди: "...Менинг ўзимда ҳам ҳикоячиликка ҳавас уйғотган ёзувчилардан бири Абдулла Қаҳҳор бўлди. Биз биринчи ҳикояларимиз билан Абдулла акага дуч келганимиздаёқ унинг ғоят қаттиқ қўлли, талабчан устоз эканлигини билдик. Бундан ўн йилча бурун Абдулла ака ҳикояларимдан бирини ўқиб чиқиб: "Буни ғўнгдан тозаланса, дуруст ҳикоя бўлади" дегани ёдимдан чиқмайди, ҳақиқатда ўша ҳикоямда агротехникага оид гаплар кўпайиб кетиб, одам образи, унинг психологияси яхши очилмай қолган эди. Ахир бадий адабиётнинг асосий материали инсон-да! Одамларнинг ички ва ташқи қиёфасини яққол очиб бериш учун уларнинг турли тақдирини чуқур ўрганиб, аниқ кўз олдинга келтириб ёзгандагина яхши асар майдонга келишини Абдулла ака тажрибасида кўп учратдик ..." ⁴³. Гарчи Ҳаким Назир ҳикоялари Республикамиз газета ва журналларида урушдан олдинги йилларданоқ кўрина бошлаган эса-да, унинг тўнғич китоби "Қишлоқдаги жиянларим" 1948-йилда нашр этилди. "Бошоқ", "Бир туп ғўза", "Таниш сурат" сингари бир қанча ҳикоялардан иборат бу китоб қисқа муддат ичида тез тарқалди ва ўқувчиларнинг қўлидан тушмайдиган бўлиб қолди.

Ҳаким Назирнинг болалар ёзувчиси сифатида босиб ўтган ижодий йўли доимо адабий танқидчиликнинг диққат-марказида бўлиб келди. Дастлаб, "Салим отанинг гинаси" ҳикояси билан сўз заршуноси А.Қаҳҳор назарига тушади. Шундан сўнг ёзувчилардан П.Турсун, Н.Сафаров, А.Мухтор, Х.Тўхтабоев, С.Барноев; адабиётшунос танқидчилардан О.Шарафиддинов, М.Юнусов, Л.Қаюмов, У.Норматов, О.Тоғаев, М.Норматов, Б.Имомов,

⁴³Бу ҳақда қаранг: Юнусов М. Серилҳом қалб, саҳий қалам / Ҳаким Назир. Танланган асарлар. Икки томлик. 1-том. – Тошкент: "Ёш гвардия", 1969, 7-бет.

П.Шермухамедов, О.Сафаров, Х.Эгамов ва бошқа ўнлаб танқидчилар вақти-вақти билан ёзувчи ижодидаги янгилик ва камчиликларни ўрганиб, қизғин мунозараларга сабаб бўладиган мақолалар ёзганлар.

Қунт, чидам билан ўз устида ишлаши, тинимсиз ижодий изланиши туфайли Ҳаким Назир болалар ёзувчиси сифатида китобхонларга танилиб улгурди. Ҳикоя жанри ёзувчи билан ёш китобхонлар оламини бирлаштиришда гўё кўприк вазифасини ўтади. Бу кўприк орқали Ҳаким Назир болаларнинг бой, гўзал, қувноқ, ажойиботларга тўла дунёсига кириб боради. Бир-биридан таъсирли, бир-биридан ўқимишли, болаларча жонли ҳикоялари дунё юзини кўрди. Буларда кичкинтойларнинг қувончларга тўла турмуши, ҳис-туйғулари, ўқиши, хулқ-одоби, катталарга ҳурмати, меҳнатга муносабати, миллий қадриятлар ўз бадиий ифодасини топди. Ҳикояларда ёзувчининг кичкинтойлар савияси ва руҳиятини кўрсатишга алоҳида эътибор бергани эътирофга сазовор. Шу жиҳатдан адибнинг “Беш баҳо” (1955), “Чўл ҳавоси” (1958), “Яхши исм” (1962), “Мени танийсизми?” (1963), “Болажонларим” (1964) номли ҳикоялар тўпламлари бирин-кетин эълон этилиб, болалар ва ўсмирларнинг маънавий мулкига айланди.

Ҳаким Назирнинг кўпгина ҳикоялари боғча ёшидаги ёки эндигина биринчи синфга қадам қўйган болалар ҳаётини акс эттиришга бағишланган. Адибнинг “Бир оғиз сўз”, “Расмли китобча”, “Давроннинг қушчаси”, “Қайсаргина укам”, “Яхши исм”, “Икки ўртоқ”, “Булбул”, “Игна”, “Бир туп ғўза” каби ҳикоялари фикр далилидир. Бу ҳикояларда болалар ўртасидаги ўзаро дўстлик, ахлоқ-одоб, аъло ўқиш, жамоат ишларида фаоллик кўрсатиш, катталарнинг юмушларига қўмаклашиш, қушлар ва жониворларга ғамхўр бўлиш, орзу-умидлар қанотида яшаш каби масалалар акс этади.

Болаларда орзу-умид, яхшилик сари интилиш катталарга нисбатан кучлироқ бўлади. “Яхши исм” ҳикоячасида адиб шу тўғрида фикр юритади. Шоира эндигина биринчи синфга қадам қўйган. У ҳали мактаб қоидаларини яхши билмайди. Шунинг учун қизча ўқитувчиси Зухра юлдузига ракета учирилганлиги тўғрисидаги ахборотни рўзномадан ўқиб берганида бутун синфни бошига кўтариб:

– Топдим! Топдим! Топдим!!!– дея бақириб юборади.

Аён бўлишича кеча Шоиранинг онаси унга сингилча туғиб берган бўлиб, чақалоққа нима деб исм қўйиш жанжал бўлиб турган экан. Шоирада ҳавас яхши, ният кучли. Унга ракета ва айниқса, Зухра юлдузи ёқиб қолади. Шу онда сингилчасига Зухра деб исм бериш фикри туғилади. Бу ҳақда бутун синфга сўзлаб беради. “Яхши исм”нинг хулосаси ҳам болалар орзу қилгандек яқунланадики, асарни ўқиган ҳар бир боланинг Шоирага, у танлаган исмга, қудратли техникага, ширинсухан муаллимага ва отага ҳаваси келади.

Болаларга ҳар томонлама тўғри таълим-тарбия бериш, тушунтириш, ўргатиш, уларда қўникмалар ҳосил қилиш катталарга боғлиқ. Ёзувчи “Булбулча” ҳикоясида бу масалага катта эътибор беради. Она табиатга, қушларга меҳрибончилик қилиш ғояси бу асарнинг ғоясини ташкил қилади.

Қобилжон қушларни эҳтиёт қилиш, эъзозлаш керак эканлигини, уларни уриш, озор бериш ёмонлигини ҳали тушуниб етмайди. Шу сабабли қўшни ҳовлига келиб сайраган булбулни урмоқчи бўлади. Олим ака ишдан қайтганда Қобилжон қўшниларникига булбул келганидан хабар беради.

– Дада, дада! – деди у кўзини катта очиб, – нега бизнинг боққа булбул келмайди-а?

– Қўрқади,– деди дадаси.

– Нимадан қўрқади?–деди у ажабланиб.

– Сендан!– деди дадаси.

– Ия, нега энди мендан қўрқади?

–Ахир кесак отсанг, майиб бўлади-да? Бу ишинг ярамайди деб айтиб эдим-ку. Қобилжон индамай ўйланиб қолди: энди нима бўлади? Ростдан ҳам булбулжон унинг боғига ҳеч келмасмикин-а?

–Кесак отмасам келадими, дада?– деди охири Қобилжон.

–Албатта, келади,– деб ишонтирди дадаси.

–Бўпти! – деди Қобилжон ва шу пайтдан бошлаб қушларга кесак отмайдиган бўлди.

Адибнинг мактаб ёшидаги болаларга бағишлаб ёзган жуда кўп ҳикоялари китобхонни она-юртни севишга, меҳнаткаш бўлишга, меҳнат аҳлини, ота-онани эъзозлашга, касб-ҳунар эгаси бўлишга чорлайди.

Ҳаким Назир ҳикоя жанрида муваффақият билан қалам сурадиган бўлгандан кейин, болалар учун мароқли қиссалар ёзиш орзусига тушади. 1954–йилда майдонга чиққан “Кўкорол чироқлари” ўша орзунинг амалга ошуви эди. Катта ҳажмли асарлар яратишдаги биринчи тажриба ҳисобланган “Кўкорол чироқлари” муайян нуқсонлардан холи эмасди. Асар муаллифнинг дўстлари билдирган истаклар, мулоҳазалар асосида қайта ишланиб, 1958-йили “Сўнмас чакмоқлар” номи билан нашр қилинди. “Сўнмас чакмоқлар” бахтли болалик ҳақидаги қиссадир. Унда болалар ва ўсмирларнинг бир ёқадан бош чиқариб, ниҳоятда аҳил бўлиб яшаганликлари учун ўқишда ҳам, ижтимоий фойдали меҳнатда ҳам мақташга лойиқ ютуқларга эришганликларини кўриш мумкин.

Ҳаким Назир ҳар бир янги асари учун материални ўзига ҳамнафас замондошларининг кечиб турган реал турмушидан олишга ўрганганидан, республикамиз бўйлаб кезиб юради. Унинг асарлари мавзуга кўра баъзан Фарғона водийсида, баъзан Бухоро газчилари орасида, баъзан эса, пахтакорлар делегацияси орасида Озарбайжон далаларида кўриш мумкин.

Ёзувчининг “Кенжатой” (1976) қиссасида ҳунар мактаби ҳаёти қизиқарли ва жозибадор акс эттирилган болиб, ўсмирларда ишчи касбидан фахрланиш туйғусини тарбиялашга хизмат қилади.

“Тоҳир-Зухра қиссаси”нинг (1985) бош муаммоси ҳаётга қадам қўяётган, балоғат палласидаги ўспирин билан қизалоқнинг ёш қалбларида туғилмиш илк севги кечинмаларига қаратилган, қаҳрамонларнинг ёниқ изтиробига кенг ўрин берилган.

“Дадамни топиб беринглар” қиссасида (1991) бир деҳқон оиласи бошига тушган ноҳақлик фожиаси кичиклар назари орқали ўтказилиб, уларнинг онги ва руҳиятига етказган салбий таъсири бадиий таҳлил этилганини кўрамиз ва китобхон ёш қаҳрамонлар билан изтиробга тушади.

Ҳаким Назир сўнгги китобини “Оқ фотиҳа” деб атади. Бу хотира-қисса бўлиб, болалик саргузаштларига бағишланади. Муаллиф безовталиқ, ғулғула-ҳаяжонларга тўла болалик чоғлари кўрган-кечирганларини жонли лавҳаларда ҳикоя қилади, кичикликда ота-онасидан олган илк инсоний сабоқлари учун уларга чуқур ва самимий миннатдорчилигини изҳор қилади.

Дарҳақиқат, эндигина мустақил ҳаёт оstonасига қадам қўяётган ўсмирларни ёш ниҳолга ўхшатаман: ниҳолни қанчалик авайлаб-асрасанг, унга меҳрингни берсанг, шунча тўғри ва кўркем бўлиб ўсади; эътиборсизлик қилсанг ўтинга айланади.

Қиссаларида ўсмирлар оламининг энг долзарб муаммоларини кўтариб чиққан Ҳаким Назир ижодига хос бўлган яна бир хусусият бу қиссаларда саноат мавзусига мурожаат қилинганидир: “Сўнмас чакмоқлар”да кишлоқ хўжалигини техникалаштириш; “Сув гадоси”да сув омбори барпо қилиш; “Ёнар дарё”да мамлакатда “ёнар дарё” оқиётган оловкорлар; “Лочин қанотлари”да авиамоделчилик тўғараги ҳақида фикр юритади.

Албатта, ёзувчи асарларида ёшлар ва техникага мурожаат қилиши бежиз эмас. Ҳаким Назир техникаси қудратли бўлган мамлакатда ривожланиш бўлишини яхши англайди. Ўзбекистоннинг ҳам эътиборли мамлакатлар қаторидан ўрин эгаллашини орзу қилади, шу қудратли техникани Ўзбекистонлик ақлли, зукко, фидоий йигит-қизлар бошқаришини истайди.

1959-йилнинг июл-август ойлари. Республиканинг иқлими мўътадил жойларида қумга тухум қўмса кўз очиб-юмгунча пишадиган пайтлар-у, Ҳаким Назир Қизилқум барханларини ўтиб Газлига кетаяпти. Шу дамда “Газлида қум бўрони шахмат доналаридан батартиб ўрнашган янги биноларга тўқнашиб, авжига чиқар ва бўри каби увларди. Шунга қарамай, бу ишчи посёлкасида ҳаёт қайнарди...” Одамлар саёҳат учун келмайдиган ерларга кўнглида бирор “дарди” бўлмаса келардимиди? Бу “дард” шубҳасиз, қум саҳролари ўртасида “Шаҳри азим” барпо қилиб, ундан бутун ўлкага “ёнар дарё” оқиётган мўжизакор кишиларни мадҳ этиш “Газ қайнар достони”, “Ўтлар туташганда” номли очерклар оловкорларни қуйлаш намунасидир.

Ёзувчи қумлар қалъасидан олиб келган таассуротлар, қалбига яқин бўлиб қолган катта-кичик қурувчилар кўп эди. Улар бир-икки очерк доирасига сиғмаганидан алоҳида мароқли қисса ёзишга аҳд қилади. Ниҳоят, “Газқайнар” манзарасини ёрқин бўёқларда гавдалантирадиган “Ёнар дарё” қиссаси (1965) яратилади. Асарнинг мазмунини ушқоқлиги учун “митти” лақабини олган ўқувчи бола Дамирнинг оила муҳити, ўртоғи Бўрон Газқайнарга бошлаб борганда кўрган-кечирганлари ташкил қилади. Муаллиф оиладаги катталарнинг муносабатига, яхши-ёмон ҳодисаларга,

турли предметларга Дамирнинг кўзи билан қарайди. Бундан икки йил аввал отаси вафот этиб, синглиси Попук иккови онасининг қарамоғида қолишган. Кўп вақти ишда ўтадиган она болалар тарбиясига дурустроқ вақт ажратолмайди. Дамир эса кекса бувисининг ўта меҳрибонлиги, юмшоқлиги орқасида ўйинқароқ, ўқишга камҳафсала, ўжар бўлиб қолган. Жадвалда кўрсатилган кун тартибини истаганча ўзгартиради, онасига бўйин эгмасликка ҳаракат қилади.

Дамирларга узоқ қариндош бўлган Султон амаки бу оилага бот-бот келадиган бўлгандан бери болалар унга ўрганиб қоладилар. Султон амаки ўзи билан бирга бу уйда етишмай турган ота меҳрига яқин илиқлик олиб келади. Кейинчалик ота сифатида шу оилага кирган Султон амаки Дамир характерининг шаклланишида муҳим рол ўйнайди. Дамир ҳаётидаги иккинчи воқеа унинг Қизилқумга сафари бўлади. Ўртоғи Бўрон тили билан айтганда, “шу чоққача ўз уясидан ташқарига чиқмаган” бешинчи синф ўқувчиси кўз ўнгида янги олам очилади.

“Ёнар дарё”да муаллиф ўсмирлар руҳиятини усталик билан тасвирлайди. Гўё ўз қаҳрамони билан изма-из юради-ю, у нимани кўрса шуни қайд қилиб, нима деса шуни ёзиб олади. Дамир сир яширмайдиган очик бола. Онасидан аразлаб овқатга бормай оч қолганида, дарси миясига кирмай “дафтар бетигаги рақамлар, ҳарфлар худди чигирткадай дик-дик сакрашиб” кетгани борми, Султон амакини дада қилиб олиб келмоқчи бўлганларини эшитганда “ғаши келиб бувисидан жаҳли чиққани” борми, дадаси оилани чўлга олиб кетаман деганда онаси гап ўргатиб, “бормаймиз” дейишга ундаши кўнглига ёқмагани борми, ҳамма-ҳаммасини рўй-рост айтиб бераверади.

Қиссадаги “Адажон” сарлавҳали ҳикояда Дамир ва отаси ўртасидаги ришталарнинг нечоғли боғлана борганини кўриш мумкин. Чунки, Султон амаки ҳам ўзини бу оиланинг ҳақиқий аъзосидек тутишида ҳали нималардир халақит берар эди. Айниқса, бу ерга келгандан буён уйдан бирор марта хат келмагани уни шубҳа-гумонларга соларди. Шу сабабли у ўғлидан сўрайди:

– Дамиржон!, – дейди у овози қалтираб, – чин ўғлим бўлсанг, бир сўз сўрайман, тўппа-тўғри жавоб айтасан, келишдикми?

– Ҳимм, – дейди Дамир.

– Қани айтчи: ойинг мени ҳеч эслайдими?

– Ҳимм, – деб юборади-ю, лекин нима деб эслаганини айтиб ўтирмайди...

“Эҳ, Султон амаки, Султон амаки! - ўйлайди ичида Дамир. - Сизнинг уйдан кетиб қолганингиз, ойимнинг ҳадеб хафа бўлавергани келишга мажбур қилди мени. Бўлмаса у ёқда ойимни хавотир олдириб, сизнинг олдингизда ўзимни қийнаб юрармидим?” Сўнгра, синглисининг хархашаси-ю, бувисининг касал бўлиб қолганларини бирма-бар гапириуб бергач: “– Борасизми, ада?” – деб юборади. Бу Дамирнинг биринчи бор “ада”лаши эди. Айтишга айтади-ю, ичидан чуқур хўрсиниқ келади, қулоғи шанғиллаб, кўзи тиниб кетади. Султон амаки ҳам шундай бўлдим, анча вақт индамай, қон

талашган уйқусиз кўзларини Дамирга тикиб қолади. “Бу тикилиши менга жуда ҳам юмшоқ, меҳрибон, ич-ичимдагини билиб тургандай якин кўринди”, – дейди Дамир. Кейин Султон амаки бирдан эгилади-ю, кучли кўллари билан кўлтиғидан олиб осмонга кўтаради ва:

– Санга айтсам ўғилгинам, ҳозироқ уйга қанот бойлаб борардик! Аммо бу ердаги ишлар, ўзинг ҳам кўряпсан, оғирлашиб кетяпти, кўнгил узолмай турибман,– дейди.

Шу тариқа, ота-бола ўртасида меҳр ришталари мустаҳкамлана боради. Бу чўлда иш қизиқ кетади. Султон амаки чинакам жасоратлар кўрсатиб, Дамир кўз ўнгида қаҳрамонга айланади.

Ҳаким Назир 1973-йилда “Лочин қанотлари” романини яратди. Бунда урушга кетган ота-оналарнинг ўрнини босган Ўктам, Умри ва бошқа ватанпарварлар образлари гавдалантирилди. Тадқиқотчилар “Лочин қанотлари” романи ўзбек болалар адабиётида деярли кўл урилмаган мавзунини – уруш йиллари кичкинтойларнинг буюк ғалабага кўшган ҳиссасини кўрсатишга бағишланган йирик асар сифатида қимматлидир, деб таъкидлайдилар.

Ёзувчининг “Чиранма ғоз – ҳунаринг оз” номли пьесаси кўп йиллар давомида Ёш томошабинлар театри саҳнасида қўйилди.

Ҳаким Назир ижодида катталар учун ёзилган асарлар ҳам анчагина. Жумладан, “Одамнинг қадри” (1958), “Ўтлар туташганда” (1960), “Онаизор” (1961), “Азиз одам” (1964) каби ҳикоя ва очерклар тўпламлари; “Сув гадоси” (1962), “Кўктерак шабадаси” (1968) шу маънода эътирофга сазовор.

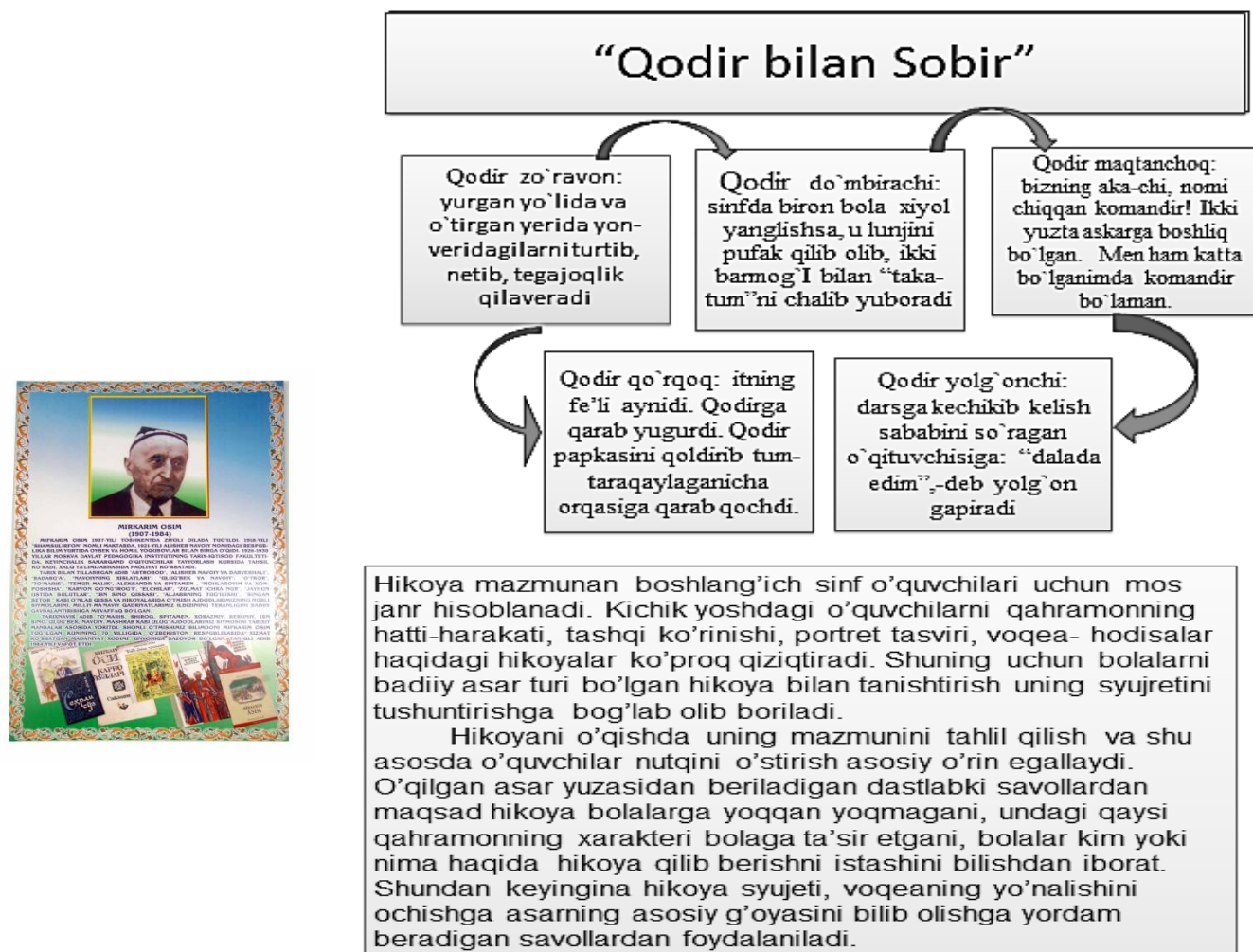
Ҳаким Назир инсонийлик, замонавийлик ва меҳр-оқибат куйчиси сифатида ижтимоий ҳаётимиздаги ҳар бир ўсиш-ўзгаришни синчковлик билан кузатади. Кузатганларида қалбига маъқул тушганларини ўрнак тарзида адабиётга олиб киради. Шунинг учун ҳам унинг қиссаларида инсоний қадр-қиммат асосий ўринда тарғиб этилади. Ёзувчи ҳар лаҳзада инсонни шарафлашни ўзининг бурчи деб англаб, бу масъулиятли вазифага катта меҳр ва масъуллик ҳисси билан қарайди.

Шуниси аҳамиятга моликки, Ҳаким Назир ҳаётни кузатар экан, ундаги янгиликларни фақат янги бўлганлиги, янги мавзуга материал бўла олиши учунгина олиб қирмайди. “Мен ижобий қаҳрамонни замон барометрига ўхшатаман. Қаҳрамоннинг ўй-фикри, орзу-умиди, хатти-ҳаракати, руҳи-кайфиятида замон нафаси, даврнинг томир уриши акс этиб туради... Китобхон қўлига китоб олиши билан ундан ўз қаҳрамонини излаши турган гап. У ўзига ёқиб қолган қаҳрамонга қалб тўридан жой беради. Унга тақлид қилгиси, унинг ишлари ва хатти-ҳаракатларини такрорлагиси келади, ҳар ишда, унга ўхшашга ҳаракат қилади”, – дейди у.

Шу сабабли адиб ҳаётга бадиий образлар янгилиги нуктаи назаридан ёндашади. Қалб янгилигига, гап янгилигига интилади. Янги гапни айтишга муносиб янги муаммолар яратишга жазм этади. Қудрат, Коля, Меҳри, Дамир, Бўрон, Фотима, Тохир, Зухра, Собир, Раисалар яна шундай янги гап

айтиш истагида туғилган типлар бўлиб, болалар адабиётида ҳар бирининг ўз ўрни бор.

Ҳақим Назир Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти ва Х.К.Андерсен номли Халқаро фахрий диплом совриндоридир.



Миркарим Осим – тарихий-биографик қиссанавис адиб (1907-1984)

Адабиётда халқимизнинг тарихий ўтмиши мавзуини бadiий акс эттириш тўғрисида мулоҳаза юритилса, таниқли адиб Миркарим Осимнинг бу соҳадаги хизматларини эсламаслик мумкин эмас. Ёзувчи тарихий ўтмишга ҳамиша ва астойдил қизиқиб келган. Халқ ўтмишига қизиқиш унинг ижодида тарихий мавзуни бош йўналишга айлантирди.

Ўзбек шўро адабиётининг тўнғич авлодига мансуб Миркарим Осим 1907-йилда Тошкентда, зиёли оиласида дунёга келган. 1918-йилдан “Шамсул урфон” номли бошланғич мактабда ўқиди. 1921-йилдан Алишер Навоий номидаги республика билим юртида таҳсил кўрди. Дўстлари Ойбек ва

Ҳ.Ёкубовлар билан бу техникумда адабиёт-санъат турларини ўрганди. 1926-1930-йилларда Москва Давлат педагогика институтининг тарих-иқтисод факультетида ўқиди. Самарқандда ўқитувчилар тайёрлаш курсида, 1932-йилда Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлиги Педагогика илмий-тадқиқот институтида ишлади. Тарих фанидан қўлланма, тавсия, дарсликлар яратди. Миркарим Осим бадиий ижодни шеърлар ёзиш билан бошлаган. Сўнгра ҳикоя ва қисса жанрларида ҳам қалам тебратта бошлаган. 1940-йилда Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида “Астробод”, “Алишер Навоий ва Дарвишали”, “Бадарға”, “Навоийнинг хислатлари”, “Улуғбек ва Навоий” сингари ҳикоя ва тарихий қиссалар ёза бошлади. Адиб бир умр тарихий қиссалар ёзиш билан машғул бўлиб, янги-янги авлодларни ўтмиш ва унинг илғор шахсларига нисбатан муҳаббат руҳида тарбиялади. Ватанпарварлик, инсонпарварлик ғояларини улуғлади.

Миркарим Осим 50-йиллар Сталин қатағонининг бегуноҳ маънавий қурбонларидан биридир. Унинг ватанпарварлик, миллатпарварлик, ўтмиш тарихга муҳаббат руҳидаги асарлари ўз муаллифига қора кунлар олиб келди. Адиб кўп йиллар шўро режимининг азобларини чекди. 40-йилларнинг охирида қатағонга учради, 50-йилларда озодликка чиқди. Тарихий мавзуларда ҳикоялар, қиссалар ёзди. Барча асарларида халқ тарихи, нурли сиймолар характери ёрқин тасвирланади.

60-йилларда Ватанга қайтган санъаткор тарихий асарлар ёзишда давом этади. Адабий нашриётларда кичик адабий ходим вазифаларида ишлади. Миркарим Осим тарихчи адиблар орасида асл манбани бузмай, қайта бадиий жонлантириши билан ажралиб туради. Адабиётшунос М.Сатторов тарихчи адибнинг асарларини даврий жиҳатдан шартли равишда уч гуруҳга ажратади.

1.Тарихимизнинг қадимги давлари ҳақида ҳикоялар (македониялик Искандар, араб халифалигининг, кейинроқ эроний шоҳларнинг Ўрта Осиёга юришлари ҳақидаги битилган ҳикоя, қисса ва турли образлар талқинига оид асарлар).

2. Ўрта асрлар тарихидан ҳикоя қилувчи асарлар (мўғуллар истилоси, фан ва маданиятнинг буюк арбоблари ҳақида биографик қисса ва ҳикоялари).

3. ХВІІІІ асрдан то Октабр тўнтаришига қадар (1917-йил) бўлган давр тарихий ҳаётини бадиий акс эттирган асарлар туркуми.

Чиндан ҳам муаллиф асарлари даврий жиҳатдан кенг қамровли. Айниқса, адибнинг Ўрта асрлар тарихидан ҳикоя қилувчи тарихий-биографик қиссалари алоҳида эътирофга сазовор. Айни пайтда Миркарим Осим асарларини уч катта мавзу йўналиши бўйича таҳлил қилиш, баҳолаш мумкин:

- тарихий қаҳрамонлик мавзуидаги асарлар.
- тарихий-маиший мавзу.
- тарихий-биографик асарлар.

Адиб ярим асрлик ижодий фаолиятида ана шу уч давр ва уч мавзувий йўналиш бўйича самарали ижод қилиб, ўзбек насрини, ўзбек қиссачилигини бойитди. Хусусан, у тарихий қиссачиликда катта ютуқларни қўлга киритди. Бу йўналишда у қадим аждодларимизнинг, Ватанимиз тупроғига бостириб кирган чет эллик боскинчиларга (эрон, араб, мўғул, рус) қарши олиб борган қаҳрамонона курашлари, ўтмиш илм-фан маданиятимиз юлдузларининг жаҳон маданияти хазинасига қўшган беқиёс ҳиссалари, ўзбек халқининг икки томонлама зулм-истибдоддан тинкаси қуриб, адолатсизликка қарши исёнга отланиб, миллий озодлик учун курашгани ҳақида бир қатор асарлар яратди. Жумладан, муаллифнинг “Ўтрор” қиссаси фикримизни далиллай олади. Унда ўзбек халқининг 1216-1220-йиллардаги сиёсий-ижтимоий ва маданий ҳаёти бадий акс эттирилади. Қиссада тарихий воқеалар талқини баробарида халқнинг маиший турмуш шароити, касб-кори, машғулотлари тасвирига ҳам кенг ўрин ажратилган. Шунинг учун уни тарихий-маиший йўналишдаги асар деб қараш лозим.

Миркарим Осим ижодида тарихий-биографик мавзу ҳам катта оқимни ташкил этади. Адибнинг “Жайхун устида булутлар” қиссаси улуғ қомусий олим Абу Райхон Берунийнинг, “Ибн Сино қиссаси” буюк ҳаким ва олим Абу Али ибн Синонинг, “Алжабрнинг туғилиши” ҳикояси машҳур математик ал-Хоразмийнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган.

Адиб ўз тарихий-биографик асарларини, одатда, бу улуғ инсонларнинг таваллуд айёмининг тантанали нишонланиши муносабати билан совға сифатида яратган. Жумладан, “Жайхун устида булутлар” қиссаси Абу Райхон Берунийнинг 1000 йиллигига, уч-тўрт биографик ҳикоялардан ташкил топган “Ибн Сино қиссаси” Абу Али ибн Синонинг 1000 йиллигига, “Алжабрнинг туғилиши” ҳикояси ал-Хоразмийнинг 1200 йиллигига бағишлаб ёзилган. Шунингдек, адибнинг XV аср ҳаётига оид “Зулмат ичра нур” қиссаси атоқли шоир Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейига тортиқ қилинган эди. Ўсмирлар ва болаларга бағишланган бу асарда бобокалон шоиримиз ҳаёти ва ижодий фаолиятининг барча даври ҳиссий нозикликлари билан яхлит қамраб олинган. Ёхуд адибнинг “Нур ва зулмат” қиссаси Жаҳон отин Увайсийнинг қалб изтиробларини тараннум этади. Шунга кўра бу каби асарлар тарихий-биографик асарларнинг энг ажойиб намуналаридан ҳисобланади. Бундан ташқари, қаҳрамонлик мавзуга ижодкорнинг “Тўмарис”, “Темур Малик”, “Александр ва Спитамен” каби асарларини киритиш мумкин бўлса, маиший мавзудагиларга “Моҳлар ойим ва Хонпошша”, “Карвон кўнғироғи”, “Элчилар” асарлари, шунингдек, “Карвон йўлларида”, “Дўстлик қалдирғочлари”, “Тилсиз гувоҳ”, “Зулмат ва муҳаббат нури” каби тарихий қиссалари ҳаётимизнинг, аниқроғи, халқимиз тарихининг илмий ва бадий жиҳатдан нисбатан кам тадқиқ қилинган давлари – XVIII-XIX асрлар ҳаётига, ўша давр халқларимиз турмушининг тарихий тараққиётига бағишланади.

Тарихий мавзуларда асар яратиш олижаноб вазифа ва, айти пайтда, бениҳоя масъулиятлидир. Тарихни баҳолаш вақтнинг зиммасида, албатта.

Миркарим Осим тарихимизнинг очилмаган саҳифаларини бирма-бир варақлаб, унга мурожаат этди. “У киши нафақат ёзувчи, – деб ёзган эди О.Ёқубов, – балки ҳар қандай тарихшунос олим билан (албатта, тарихий воқеалар ҳақида гап кетганда) беллаша оладиган, тарихни беш қўлдек биладиган зукко эди. Шу боисдан, оддий китобхонлар қатори тарихшунос олимларимиз ҳам унинг асарларини ўқиб ўрганадилар”⁴⁴.

Тарихий қиссалар илмий-назарий маълумотларга қараганда таъсирчан ва тарбиявий-эстетик аҳамият устувор эканлигини С.Анорбоев мулоҳазаларидан ҳам англаш мумкин. Унинг эътирофича, 1940-йилларда ҳали адабиёт дарсликлари ва хрестоматияларда Алишер Навоий ҳақида қисқача биографик маълумотлар бўлмаган бир пайтда, олимларнинг даврий матбуотда эълон қилинган Навоий ҳаёт йўли, ижодининг кенг таҳлили ўқувчилар оммасига бой маълумот бера олган. “Миркарим Осимнинг “Алишер Навоий ва Дарвишали”, “Астробод”, “Алишернинг ёшлиги”, “Бадарға” ҳикояларини ўқиганимда эса, – деб ёзади муаллиф алоҳида қониқиш билан, – Алишер менинг кўзимга гоҳ уйқусираб отдан йиқилиб, Язд чўлида қолиб кетган зийраккина бола, гоҳ навқирон йигит, гоҳ...жоҳил рухонийлардан тап тортмай ҳажв қилувчи тили ўткир забардаст шоир, гоҳ адолат тигини баланд кўтарган давлат арбоби қиёфасида намоён бўлади”⁴⁵.

1963-йилга келиб, Алишер Навоий ҳақида адибнинг “Зулмат ичра нур” қиссаси яратилди. Қиссада Алишер Навоий образи бошқа шу мавзудаги асарларга нисбатан теран акс этган. Сабаби, М.Осим Алишернинг тадрижий камолотини кўрсатишда шоир ҳаётидаги энг муҳим қирраларга эътибор қаратади. Яъни, тўрт ёшли боланинг шоир тоғаларини ҳайратга солиб Қосим Анвор ғазалларидан ёд айтиши, китобга ихлос қўйиши, кекса тарихчи билан бўлган учрашувлари, қушлар тилига муҳаббати, Фаридиддин Аттор ҳақидаги ривоятларни завқу-шавқ билан тинглаши тизимли равишда тасвирланади. М.Осим Алишернинг “Мантиқ ут-тайр”га муккасидан кетиб, асосий ўқишига улгуролмай қолаётганини ҳам ҳаққоний кўрсатади.

“Деворлари ганч сувоқ билан ўймакор қилиб ишланган мактабхона қий-чувга тўлган. Юмшоқнамат устида тиз чўкиб ўтирган болалар чуввос кўтариб олдиларидаги тахта устига қўйилган китобларни ўқишади. Кичикроқ болалар алифбе ва “Абжад” ёзилган тахталарга қараб: “Алиф, бе, те, се”, деб қичкиради, баъзилари “Ҳафтияк”ни ҳижжалайди...Алишер эса тахта остига Атторнинг “Мантиқ ут-тайр”ини қўйиб завқ билан ўқийди. Бу китобни ўқиганда кўз ўнгида ажойиб бир манзара ҳосил бўлади...” Алишер асарга диққати жалб бўлиб, домланинг танбеҳини эшитади: “–Алишер, хаёл сурмай, сабоғингни такрорла, ҳали сени қошимга чорлагаймен...”

Алишер “Қушлар тили”ни беркитиб, тахта устида очик турган Қуръон калималарини такрорлай бошлайди. “Ёсин” сурасининг бир қисмини ёд олиб келиш топширилганига қарамай, Алишер бунга кам вақт ажратгани боис,

⁴⁴Yoqubov O. Vatanni tanitgan adib. // “Sharq yulduzi”, 2002, 2-son, 134-b.

⁴⁵Anorboyev S. Tarixdan saboqlar. // “Guliston”, 1977 yil, 12-son, 15-bet.

домла уни ёнига чақириб сўраганда, тутилиб қолади. “– Бўлмайди, сабоғингни ўқимабсен”, – деб ўшқиради домла унга, аммо савашга қўли бормайди.

Шу тасвирдаёқ Алишер образи ифодасида табиийлик яққол сезилади. Гарчи сўз бўлажак шоир ҳақида кетаётган эса-да, унинг ҳамма болаларга хос хусусиятлари, бир нарсага қизиқдими, бутун хаёли ўшанга банд бўлиб, асосий вазифалардан чалғиши ўринли тасвирланган.

Қиссада Алишернинг ана шу болалик тасвиридан сўнг, ўн олти ёшли ўспиринлиги даврига эътибор қаратилади. У мактабдош дўсти Ҳусайн билан Абулқосим Бобур саройида хизматга киради. Бу давр ҳам Алишер ҳаётида бурилиш ясайди. Подшоҳ вафот этиши биланоқ, тахт учун кураш аланга олади, ўн саккизга кирган барваста Ҳусайн Мирза ҳам бир куни Навоийни чодирига чақириб, ўзи билан бирга сафарга чиқишни таклиф қилади:

“ – Мен қазоқликқа чиқиб кетурмен, – дейди Ҳусайн хипча белидаги камарга қилич-қинини осар экан. – Юринг мен била Семурғ қушини изламоққа!

Унинг излаган Семурғ қуши панжаси ва тумшуғи қон, одам гўштига ўч йиртқич парранда эканини Навоий яхши биларди, шу сабабдан собиқ мактабдошининг таклифини рад этиб:

– Мен Машҳад шаҳрида қолиб, мадрасада ўқимоқ ниятидадурмен, – дейди.

– Афсуски, сиз қилич эмас, қалам била машқ қилиб келгансиз, бўлмаса менга эргашиб кетган бўлур эрдингиз. Майли, сиз илм хазинасидин дурдоналар тера беринг, юрт учун яраб қолар. Мен эрсам кўкрагимни шамолга бериб, Семурғ қушини излаймен”.

Бу тасвирда ҳам Алишер Навоийнинг илм ва маънавиятга улугъ эътиқоди кўрсатилган. Аммо шу билан бирга Навоий изтироблари ҳам ёнма-ён бериб борилади. Хусусан, қиссанинг “Паҳлавон Муҳаммад ҳазили” фаслида ёш шоирнинг ҳаётда дуч келган машаққатлари ҳақида фикр юритилади. Жумладан, унинг ота онадан етим, ҳомийсиз қолгани етмаганидек, мусофир юртида мафосил (суяк зирқираши) касалига мубтало бўлиши, у турган пастак хужрада кечирган кунлари, Машҳадда Паҳлавон Муҳаммаддан кўрган эзгуликлари ҳикоя қилинади. Шу муносабат билан улугъ устознинг унга қилган қалтис ҳазили, яъни, Навоий кечкурун ёзиб чўнтагига солиб қўйган янги ғазални уни кўргани келганда уйқуси элитган шоирга сездирмай, қозикқа илинган жоманинг чокини тикиш учун олган Паҳлавон Муҳаммад бу ғазални икки-уч марта ўқиб, ёдлаб олади-да, яна жойига қўяди. Навоий уйғониб, устози келтирган таомдан тановул қилгач, адабиёт, шеърият ҳақида суҳбат боради ва гап келиб, оташнафас шоирларга такалади, Навоий Лутфийни эҳтиром билан тилга олади; Паҳлавон Муҳаммад эса Сайид Ҳасимий ҳақида куйиб-ёниб гапиради-да, Навоийнинг шу бугун эрталаб ёзган шеърини завқ билан ўқиб беради:

Ҳар қаён боқсам юзумга ул қуёшдин нур эрур,

Ҳар сори қилсам назар ул ой менга манзур эрур.

Шеърнинг сўнгги икки мисрасини ўқийтганда “Навоий” сўзи ўрнига “Насимий” сўзини қўйиб ўқийди:

Гар Насимий симбарлар васлин истаб кўрса ранж,
Йўқ ажаб, нечунки хом этган киши ранжур эрур.

Шу тарика, кекса устоз олдида лол қолган ёш шоирнинг ғалат ахволи чинакам намоён бўлган. М.Осим бу ҳикоятни асарга ўринли сингдира олган. Бундан ташқари, Навоий ўз даврининг энг улуғ шоири, мутафаккири бўлиб етишуви осон кечмагани, доимо ўзига яраша зиддиятлар, қийинчиликларга рўпара бўлгани ҳам қиссада тилга олинади. Шу маънода қиссадаги “Яхшининг шарофати”, “Бадарға”, “Самарқанд бўсағаларида” фасллари Навоий ҳаётининг мураккаб қисматларини ўзида акс эттирган.

М.Осим Навоийнинг ана шундай нотинч замонда ҳам тинмай ижод билан шуғулланишини, у саҳаргача мижжа қоқмай ишлаши ҳикоя қилинаркан, қуйидаги тасвири янада эътиборни тортади: “Шоирнинг тоғ ён бағрига солинган шийпони ўртасида, пастак курси устида бир шам лип-лип ёниб турар, мис қандил устига кўз ёшларини тўкар эди. Ойдинсиз кечаларда шам **нури зулмат**нинг бағрини ёриб ўтиб, олисдан милтиллаб кўринарди...”

Ҳа, ёзувчи айтмоқчи бўлган ҳақиқат шуки, Навоий яшаган ижтимоий давр, ҳаёт қоп-қоронғу зулматдан иборат бўлса-да, унинг сиймоси, ижоди ўша зулмат бағрини ёриб ўтган нур эди, гўё. Олисдан милтиллаб кўринган шам мисоли замон тўфонларидан омон қола олган Навоий ижоди ўзи орзу қилганидек, бугун ёрқин ёғду таратаётир, албатта.

Автобиографик қиссаларни ўрганган А.Аброров ёзади: “Автобиографик қиссалар ўз услубига кўра икки турли бўлади. Бир неча турдаги автобиографик асарларда ёзувчи ўз бошидан кечирган воқеа ва ҳодисаларни, фактларни бошқа бадиий образ орқали типиклаштиради. Аниқроғи, авторнинг ўзи асарнинг марказида турса ҳам, у бошқа ном билан сужетда ҳаракат қилади.

Иккинчи тур автобиографик асарларда бош қаҳрамон сифатида бош қаҳрамон ўз номи билан қатнашади. Авторнинг ўз ҳаётида юз берган воқеа ва фактлар, ўзи кўрган ёки иштирок этган эпизодлар асарнинг асосий материали бўлади”. Ушбу фикрларни адибнинг тарихий-биографик қиссаларига татбиқ этадиган бўлсак, уларни қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. Тарихий шахс бошидан кечирган воқеа ва ҳодисаларни, далилларни бошқа бадиий образ орқали типиклаштириш. Бошқача қилиб айтганда, бадиий тўқимага асосланган тарихий-биографик қиссалар.

2. Бош қаҳрамон сифатида тарихий шахснинг ўзи танланади. Яъни тарихий воқеликка асосланган тарихий-биографик қиссалар. Адибнинг юқорида номлари зикр этилган қиссаларини иккинчи гуруҳга киритиш мумкин.

Адиб тарихий-биографик қиссаларида тарихимизда муносиб ном қолдирган кўплаб тарихий шахслар образлари яратилган. Бу ҳақда адабиётшунос П.Шермухамедов ёзади: “Миркарим Осимнинг яна бир гуруҳ

асарлари борки, уларда халқимиз тарихининг зарварақларида ўчмас қилиб ёзиб қўйилган сиймоларнинг табаррук образлари тасвирланган. “Жайхун устида булутлар” қиссасининг қаҳрамони Беруний, “Юлдузлар сайри”даги Улуғбек, “Зулмат ичра нур” асаридаги Навоий, “Ихлос тузоғи” қаҳрамони Машраб мана шундай образлардир.” Бинобарин, “Юлдузлар сайри” тарихий-биогафик қиссасидаги бадиий лавҳалар фикримизни тасдиқлайди. Унда Улуғбекнинг болалик йиллари тасвирланади.

Бундан ташқари, Миркарим Осим тарих билан тиллашган адиб сифатида Тўмарис, Широқ, Спитамен, Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Машраб каби улуғ аждодларимиз сиймосини ҳам тарихий манбаалар асосида шундай ёрқин чизгиларда ярата олган. Зотан у ўтмишимиз билимдони сифатида эътироф этилиб, “Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими” унвонига сазовор бўлганлиги бежиз эмас. Таниқли адиб 1984-йили вафот этди. Мустақиллигимизнинг ўн йиллиги арафасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан ўзбек миллий маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган М.Осим “Буюк хизматлари учун” ордени билан мукофотланди.

Бугунги куннинг машҳур ва танилиб келаётган тарихчи адиблар Миркарим Осимни ҳақли равишда ўзларининг устозлари деб биладилар.

Пўлат Мўмин – болаларнинг қўшиқнавис шоири (1922-2004)

Болаларнинг суюкли шоири Пўлат Мўмин ёшлигиданок адабиётга ҳавас қўйди. У Тошкент педагогика билим юртида ўқиб юрган вақтида адабиёт тўғрагига фаол қатнашади. Адабиётни кунт билан ўқиди, ўрганди. Ўрта маълумот олгач, ҳозирги Низомий номи Тошкент давлат педагогика университетининг ўзбек тили ва адабиёти факултетига ўқишга кириб, уни муваффақиятли тамомлади, аспирантурада ўқиди, мактабларда



ўқитувчилик қилди. Сўнгра Ўзбекистон Давлат нашриётида ишлади. П. Мўмин қаерда ишламасин, доимо адабиётга муҳаббат билан қаради, уни кунт билан мутолаа қилди, ўрганди. Кичик-кичик шеърлар ёза бошлади. 1944-йилда “Баҳорга саёҳат” номи биринчи шеъри босилиб чиқади. Биринчи шеърлар тўплами эса 1949-йилда “Сайранг, қушлар!” номи билан нашр этилади. Китоб адабий жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинди. Тўпламдан муносиб ўрин олган “Ҳайкал”, “Алла ва Жалла” (эртақ) сингари асарлари мазмундорлиги, қизиқарлилиги

билан китобхонлар эътиборини ўзига жалб этади. Болаларга атаб ижод этиш, бу соҳада муваффақият қозониш учун қобилият ва истакнинг ўзигина етмайди. Белинский таърифи билан айтганда, болалар ёзувчиси бўлиб туғилиш керак. Бу

болалар ёзувчиси моҳир педагоглардай бола қалбининг билимдони бўлсин, нозик дид эгаси, гўдак табиати ва психологиясининг билимдони, меҳрибон ва болажон, камтарин ва самимий, болаларча соддадил ҳам доно бўлсин, деган мазмунни тақозо этади, албатта. Пўлат Мўмин ижодида ана шундай хусусиятлар мужассамлиги аён ҳақиқат. Шоирнинг тинимсиз ижодий меҳнати туфайли “Хунардан унар”, “Тўғри ўсган гул бўлар”, “Ақл қаерда бўлар”, “Ўринбосарлар”, “Олтин най”, “Бир ярим Карим”, “Энди адашмайди”, “Барча бола дўст бўлса”, “Раҳматга раҳмат”, “Газполвон эртақ айтар”, “Дўстинг қанча кўп бўлса”, “Офтоб ва одоб”, “Яхшиларга ўхшасам”, “Бу жуда соз”, “Эсон ва Омон”, “Олтмиш олти олтин қўл”, “Устозлар изидан”, “Болаларнинг бахти кулган”, “Бир юз бир олтин қўл” шеърӣ тўпламлари; “Чаноквой билан Қовоквой”, “Баҳодирнинг ботирлиги”, “Оқ фил йўқолди”, “Суқатой-конфетвой”, “Она болам дейди” каби эртақлари, песалари юзага келди. Бу китобларга кирган энг яхши шеър ва кўшиқлари, дoston ва эртақлари болалар адабиёти хазинасига муносиб ҳисса бўлиб кўшилди, уни бойитди. Бу асарлардан бир қанчаси жаҳон халқлари тилларига таржима қилинганки, бу фақат шоирнинг эмас, балки ўзбек болалар адабиётининг ҳам ютуғидир. Кимда-ким аъло ва яхши баҳоларга ўқиш учун астойдил интилса, ҳаракат қилса, заҳмат чекса, шубҳасиз, у мақсадига эришади, самарали билим олади. Агар бу интилиш жисмоний меҳнат билан кўшиб олиб борилса, янада муваффақиятли бўлади. Пўлат Мўмин таълим ва жисмоний меҳнатга бағишланган шеърларида меҳнат ва меҳнатсевар болалар ҳақида фикр юритади. Баъзан ишёқмас, дангаса, ялқов ўқувчиларни танқид қилади, уларнинг камчиликларини очиб ташлайди. Масалан, “Беш олдим, беш!” шеърининг қаҳрамони узoқ вақт паст баҳoга ўқиб юрарди, фанларни кўнгилдагидек ўзлаштира олмаганидан дўстлари, ота-онаси ва ўқитувчилар олдида гуноҳкордек ҳис қиларди ўзини. Ўқувчи бундай қийин аҳволдан фақат кўпроқ дарс тайёрлаши, китоб ўқиши билан қутулиб кетиши мумкинлигига ҳам ишонарди. Бир куни у уйга берилган топшириқни қайта-қайта ўқиб, дарс ва китобдан бошқа ҳеч нарсани ўйламасликка ҳаракат қилади. Натижада, эртаси куни “беш” баҳo олади. Шу-шу бола китобни севиб қолади. Қунт қилиш, берилган топшириқ устида кўп меҳнат қилиш лозимлигини тушуниб этади. Ўзидаги бундай ижобий ўзгаришдан хурсанд бўлади. Боладаги бу қувонч ва ҳаяжонни шоир ёш китобхон руҳиятига мос равишда чизиб беради:

Шундай қилиб дўстларим,
Айтсам юрак сўзларим,
Юришиб қолди ишим
Кўпайиб кетди “беш”им.

Болалар шоирининг “Туганмас кон”, “Ўқитувчи баҳo кўйганда”, “Кўчаларни тўлдириб”, “Сизга нима бўлди, ўғил болалар?”, “Юқумли “2”лар”, “Билса бўлар экан-ку!”, “Сентабрдан ким севинар?” каби шеърлари ҳам аъло ва яхши ўқиш учун интилаётган, ҳаракат қилаётган болалар тўғрисида ёзилгандир. Баъзан ўқувчи-ёшлар орасида муғамбир болалар ҳам топилиб қолади.

Шоирнинг “Кўл кўтариб кўлга тушди” деган шеърида шундай болалар кулги қилинади. Асар қаҳрамони аслида дангаса, ишёқмас, колоқ ўқувчи. У буни ўқитувчисига сездирмаслик учун ҳар куни дарс пайтида “Мен айтаман, деб кўтаради кўл”. Ўқитувчи эса боланинг бундай муғамбирлигини сезмайди, у дарсни яхши ўзлаштирибди, деб ундан сўрамайди. Охири бир куни “Майли, айта қол” дейди. Шунда ҳалиги бола саволга жавоб бера олмай, ўқитувчи ва ўқувчи дўстлари олдида изза бўлади:

Дарвозасига
Урилгандай гол,
Кўлга тушганди
У кўтариб кўл.

Шоир шеърларида кичкинтойларнинг жисмоний меҳнатга интилишларини ҳам очиб беришга ҳаракат қилади. Унинг “Ер чопилди – жавоб топилди” шеърининг ёш қаҳрамони уйга берилган топшириқ – мисолларни дастлаб ишлай олмайди. Шунда у жисмоний меҳнат қилишга киришади – ер чопади; терлаб-пишиб, кўнгли ёришади, фикри ойдинлашади. Ниҳоят, уйга берилган мисолларни қийналмай ечади; ер чопилгач мисолнинг жавоби ҳам топилади. Шоирнинг “Офтоб чикди оламга” шеъри у халқ оғзаки ижодидаги ялинчоқ жанри стилизацияси асосида ёзилган. Шеърда болаларнинг ҳаракати, уриниши, катталар ишига кўмаклашиши завқли ҳикоя қилинган. Шу тариқа, шоир офтобнинг олам-олам қувонч, шодлик, меҳнат, яшаш, яшариш рамзи эканлигини кичкинтой дўстлари қулоғига қуйишга, буни бола образи орқали янада ёрқинроқ, таъсирлироқ акс эттиришга ҳаракат қилади:

Офтоб чикди оламга,
Чопиб бордим дадамга.
Дадам кўчат экарди,
Салом бердим дадамга.

Пўлат Мўминнинг “5” баҳо қўшиғи”, Хурсандмисиз? Хурсандмиз”, “Уч баҳо – пуч баҳо” сингари қўшиқлари ўқиш, илмли бўлиш мавзуга бағишланган. Ўз устида кўп ишлаш, китоб ўқиш, дарс қолдирмаслик “аъло” ўқишнинг мустаҳкам гарови эканлигини шоир “Уч баҳо – пуч баҳо” қўшиғида тасвирлайди. Оналарни, кексаларни ҳурмат қилиш, эъзозлаш (“Ачом-ачом бувижон”, “Меҳрибоним, ойижон!”); ўзаро ҳурмат, дўстликни улуғлаш (“Бир жаҳон болалармиз”); ҳар бир шодиёна, байрамларни зўр тайёргарлик билан кутиб олиш, чеварлик касбини болаликдан билиб бориш (“Кўйлагим”) мавзуларига бағишлаб шоир ўнлаб қўшиқлар яратганки, бундай қўшиқлар ҳамон болалар тилидан тушмай келади.

Пўлат Мўминнинг “Ўктам авлод” қошиғи 5 ҳижоли мисралардан ташкил топган. Унда баркамол авлод сиймоси чизиб берилган:

Соғлом, баркамол
Авлод бўлсалар,
Илм-у ҳунарда
Кучга тўлсалар.

Ватанга улар
Ҳар доим керак,
Шерюрак, асл
Фарзандлар керак.

Қўшиқнинг мазмунида ватанпарварлик ҳисси устувор. Унинг ритмик жарангдорлигини юзага келтирган “б”, “л”, “м”, “к” “р” каби товушлар такрори – аллитерация ритмик оҳанг ҳосил қила олган. Ҳар мисранинг ўзи туроқланиб келиш билан бирга, мавзунинг лирик ифодаси ўқувчига таъсирлироқ акс этган.

Болалар бўлса,
Топқир бўлсалар.
Чакқон-у эпчил,
Чопқир бўлсалар.
Кўзлари ўткир
Мерганлар керак
Мардона кўкрак
Керганлар керак.

Шоирнинг “Офтоб ҳам яхши, одоб ҳам яхши ” шеърида ҳам “о”, “у”, “ў” унлилари, “д”, “т”, “б”, “з”, “с” “ф” ундош товушлари аллитерациясини кузатиш мумкин. Айниқса, “одоб-офтоб”, “лолалар-болалар”, “одам-олам” тарзида тўлиқ қофияланган жумлалар шеърнинг ритмик, ўйноқи оҳангдорлиги ҳамда ёд олишга қулайлигини белгилаган. Муҳими, бу шеърнинг мазмундорлигига путур етказмайди. Пўлат Мўмин ахлоқ ва одоб куйчиси ҳисобланади. Бу масала кўпроқ унинг “Бировлар”, “Бир одамнинг афсуси”, “Сўзи шунақа – ўзи шунақа”, “Беҳзодни биласизми?”, “Улғайдими ақлингиз?”, “Қўлинг олтин – йўлинг олтин”, “Биринчи бўл, биринчи” каби шеър ва қўшиқларида очиб берилади. Пўлат Мўмин “Алла билан Жалла”, “Зийрак фил ва зикна боққол”, “Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига”, “Унутган ўғил”, “Олтин най”, “Доно бола”, “Билганни қари – билмайди пари” сингари эртақ-достонларида халқ оғзаки ижоди намуналаридан унумли фойдалангани кўриниб туради. Пўлат Мўмин достончи-шоир сифатида ҳам жуда қадрлидир. Унинг “Олтин нокли боғ”, “Кўча – кўпчилик учун”, “Эҳ, роса ширин экан”, “Холнинг жийрон велосипеди”, “Кўнгил истар яхшилик” поэмалари аллақачон кичкинтойларнинг севимли асарларига айланиб кетган. Шоирнинг достонларида болалалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўқитувчи ва жонажон мактабга муҳаббат, бирлик, байналминаллик каби масалалар илгари сурилган. Болалар ҳаётида содир бўладиган ютуқ ва камчиликлар бадиий бўёқларда, қизиқарли эпизодларда чизиб берилган.

Пўлат Мўмин ўзининг эртақ-пьесалари билан ҳам ёш китобхонлар ўртасида шуҳрат қозонди. Унинг “Қовоқвой билан Чаноквой”, “Суқатой-конфетвой”, “Она болам дейди, бола онам дейди” номли фантастик эртақ-пьесалари узоқ вақтлардан бери болаларнинг қувончига қувонч қўшиб келаётир. Қовоқвойнинг дангасалиги, лапашанглиги, эркалиги, тантиқлигини ўткир кулги остига олувчи ва Чаноквойнинг билимдонлиги, донолиги ва меҳрибон дўстлигини улуғловчи

“Қовоқвой билан Чаноқвой” болаларни яхшиликка даъват этади. Асарнинг таълимий-тарбиявий аҳамияти жуда катта. Ундаги эртакларга хос шартли, аллегорик образлар томомила аниқ ва ҳаётий заминга асосланган. Пьесанинг бош қаҳрамонларидан бири Қовоқвойдир. Унинг тимсолида шоир дангасалик ва беғамлик оқибатида дарсларни ўзлаштира олмай, синфда қолувчи лапашанг ва пўк боланинг тадрижий тақомилини мужассамлаштирган. Дўстлари таъсирида Қовоқвойнинг аста-секин тузала бориши, илғорлар қаторига кириб, меҳнатсеварлик ва эпчиллик даражасига кўтарилиши билан боғлиқ воқеалар, бу йўлдаги кишилар ўртасидаги муносабат, тортишув ва курашлар пьесанинг асосини ташкил этади. П. Мўмин эртак сюжетини ҳаракатга келтиришда бош ва ёрдамчи конфликтлардан фойдаланади. Қишлоқ хўжалик экинларининг ашаддий душманлари чигиртка ва капалаклар ўз уруғларини пахтакорларга тарқатмоқчи бўладилар-у, Тарвуз, Қовун, Чаноқвой, Пахтаой, Ғужумой, Лавлаги ҳамда Шолғом каби кучлар таъқибидан кўрқадилар. Қовоқвойнинг бефаҳм, ландовур, беғам ҳамда кўрқоқлиги зараркунандаларга иш беради. Улар пахтазорларга сочишни буюриб, тухумлари солинган халтачани Қовоқвойга зўрлаб тутқазадилар. Ҳашаротлар ундан ўз мақсадлари йўлида фойдаланиш учун ҳаракат қилса, ижобий қаҳрамонлар Қовоқвойни тарбияламоқчи. Мана шу ўртадаги кураш асар конфликтининг бош етакчи томонини ташкил этади. Меҳнатга бўйни ёр бермай, дарсларни ўзлаштира олмаганидан ташқари, Қовоқвой танбал, ялқов, фаҳм-фаросати кам, бўшанг, айни вақтда у ҳаддан зиёда чиранчоқ. Унинг характеридаги бу сифатлар асардаги ижобий кучлар билан бўлган зиддият ва тўқнашувларда очиб ташланади, Қовоқвой аста-секин тузалиш томон йўналтирилади. Бир-бирини ўртоқларча самимий танқид қилишга асосланган ижобий кучлар ўртасидаги шу зиддиятлар драматик конфликтнинг ёрдамчи чизигини юзага келтиради. Пўлат Мўмин Қовоқвойнинг мақтанчоқлигини фош этиб, уни изза қилишда тўғридан-тўғри залга - томошабинларнинг ўзига мурожаат этиши орқали асарнинг жонлилигини таъминлайди. Қовоқвойнинг “Мендан карра жадвални сўранг, сув қилиб ичиб юбордим”, – деган мазмунда керилиб савол-жавоб ўйнаши зални фаоллаштиради, мақтанчоқнинг мияси ғовлаб, ўсал бўлиши қалбларга самимий кулги шавқини солади. Чиранчоқ Қовоқвойнинг жисмоний заиф ва пўклиги камтарин Тарвуз билан юз берган тортишув ва тўқнашувларда, бокс мусобақаларида билиниб, шарманда бўлади. Қовоқвой Тарвuzдан енгилиб зил кетса, иккинчи томондан қадам-бақадам ғайратга кира боради, бадан тарбия машқлари фойдасини, меҳнатсеварлик манфаат келтиришини англайди. Қовоқвойнинг қайта тарбияланишида айниқса Чаноқвой ҳал қилувчи рол ўйнайди. Бошда Чаноқвойнинг одилона, самимий, дўстона маслаҳатларига менсимай қараб, кулоқ солмаган Қовоқвой “Сехргар” гапларини жон дили билан тинглайди, унинг кўрсатмаларига амал қилиб, карра жадвални ўргана боради, ғайратга киради, фаоллашади; зараркунанда ҳашаротларга қарши курашиш, уларни тутишда фаоллик кўрсатиш даражасига кўтарилади. Бироқ унинг характеридаги заиф томонлари тезда узил-кесил йўқолмайди. У энди дўстларига “Сехргар”ни

учратганлиги билан мақтанади. Муҳими шундаки, дўстлар уни қайта тарбиялашга, ўз сафларига қайтаришга мувоффақ бўладилар.

Пьесанинг шеърӣй кучи, юмористик ва сатирик фазилатлари ҳам Чаноквой, Қовоквой, Тарвузвой нуткида, уларнинг диалог ва монологларида яхши кўринади.

Бу асардаги яхши фазилатлар драматургнинг бошқа бир эртак-пьесаси «Суқатой-конфетвой»да ҳам кўринган. Мавзуси ва ғоявий йўналиши, услуби жиҳатидан бу икки асар бир-бирига яқин. Унда ҳам илм, одоб, ҳалоллик ва меҳнатсеварлик улуғланади. Воқеа Билим хола, Жанжал хола, Қурт ўртасидаги кураш асосида ривожланади.

Пўлат Мўминнинг бутун эътибори, ижодининг моҳияти болаларга ҳаёт йўлини кўрсатиб беришга интилишдан иборат. Шу пьесадаги Ақлжон билан Одобжон айтганидек:

Ақл, Одоб, Фан йўли,
Йўлларнинг энг маъқули,
Кимки юрса уч йўлдан,
Иши келади ўнгдан,
Йўллар элтар мактабга,
Етказди мақсадга.

Англашиладики, Пўлат Мўмин ижодининг етакчи ғояси ёш авлод маънавий камолотини юксалтириш ҳамда ахлоқий қадриятлардан сабоқ беришдир.



Қудрат Ҳикмат шеърларининг бадиӣй-тасвирий хусусиятлари (1925-1968)

Қудрат Ҳикматнинг болалар шоири сифатидаги қирралари ранг-баранг. Унинг бадиӣй олами ниҳоятда бой. Шоирнинг сўз ва топилмалари, ўз фикрини бадиӣй тамсиллар ёрдамида образли ифодалаш орқали бетакрор бадиӣй нутқ ярата олиш маҳорати ўзига хос услубини белгилайди.

Қудрат Ҳикмат Тошкентнинг энг қадимги маҳаллаларидан бири бўлган Себзорда 1925-йил камбағал деҳқон оиласида дунёга келган. У онасидан ёшлигиданоқ етим қолади. Ўрта мактабни битириб чиққач, адабиётга, шеърӣятга бўлган ихлоси ижодкорлар ҳузурига бошлайди. У ўқувчилик чоғлардаёқ, Қуддус Муҳаммадий раҳбарлигидаги ижодкорлар тўғарагига қатнаган. 1945-йилдан Қудрат Ҳикмат шеърлари ўша давр матбуотида нашр этила бошлаган.

1947-йилда эса Ойбек тавсияси билан халқ оғзаки ижодини пухта ўрганиш мақсадида Самарқандга бориб, Ислом шоирнинг котиби сифатида иш бошлайди. 1950-йилда ёш шоирнинг илк китоби “Менинг Ватаним” номи

билан нашр этилди. Шундан сўнг Қудрат Ҳикмат нафақат матбуотдаги чиқишлари, балки бирин- кетин чоп қилинган “Бахтли болалар”(1951), ”Ободлик”(1954), “Дўстлик”(1955), ”Москвага саёҳат”, ”Чирчиқ”, ”Илоншоҳ ваунинг амалдори Ари ҳақида эртак”, “Уч ўртоқнинг совғаси”, ”Соатжоннинг соати ”(1964) каби шеърӣй тўпламлари орқали танилиб борди. Қудрат Ҳикматнинг меҳнат фаолияти ҳам асосан, болалар матбуоти ва нашриётларида кечган.

Қудрат Ҳикмат шеърларидаги лирик қаҳрамонлар образи, умуман болалик олами ифодаси кенг ва мўл. Уларнинг кўпчилиги жуда кичкина, ҳатто энди тили чиққан-у шунда ҳам ўз мулоҳазага эга. Шоирнинг “Ажойиб” шеъри шу жиҳатдан эътиборли. Шеърда лирик қаҳрамон кечинмалари кичкинтой қизалоқнинг феъл характер хусусиятини энг ёрқин деталларда изоҳлай олиши орқали теранлашади. У қизнинг дўмбиллаб юришини, чуғирлашини беҳуда таъкидламаган. Демак қизчаси энди 3-4 ёшга кириб, бийрон гапиришга ўтаяпти. Аммо ҳали на ўсимликлар ва на табиат ҳодисаларини яхши тушунади. Шу сабабли осмондаги қуёшни ҳам ўзининг қўлидаги пуфаги каби тасаввур қилади:

Талпиниб дер қуёшга
Қаранг улар катта шар,
Устларига ўрашиб
Қўйишибди тилла зар.

Унга ўртоқ юборай
Қулоғига гул тақиб.
Боғимиздан кетмасин
Бошқа ёққа улоқиб.

Қизча ўз пуфагига гул тақиб, юқорига узатмоқчи. Қуёш бошқа ёққа улоқиб кетмасин тагин деган хаёл уни безовталантирган. Шоир лирик қаҳрамон тилидан қизчадаги ана шу ҳолатни ёрқин тасвирлайди.

Қудрат Ҳикматнинг кўпгина шеърларида болалар тилидан ҳикоя қилиш устувор. Шоир шеърларини мутолаа қилган катталар ҳам беихтиёр болалар дунёсининг сирли оламига киргандек ҳис қилади ўзини. “Ёмғир ва мен” шеърида буни яққол кўриш мумкин:

Асфалт йўлдан келардим
Уйим ҳам яқин.
Бўлди момоқалдирок
Чакнади чақин.

Йиғлаб туя булутлар
Қочдилар қирга.
Йўл ярқирар ойнадек
Учраб ёмғирга.

Мен ўзимга қойилман

Босиб анча йўл,
Ботинкам яп-янгидай
Бўлмапти ҳеч ҳўл.

Қудрат Ҳикмат бола тилида унинг дилидагиларни шундайгина қофияга сола олган. Булутларни туяга ўхшатилиши, уларнинг қирга қараб қочиши эса айнан кичкинтой тасаввурларига хос. Муҳими, болажон ботинкасининг ёмғирда яп-янгидай бўлишидан беҳад хурсанд. Бу детал шоирнинг кичкинтойлар истаги ва содда тасаввурини яхши билганлигидан далолатдир.

Қудрат Ҳикматнинг болалар учун ёзилган кўпгина шеърлари китобхонларни ўйлантиради, уларни фикрлашга, ҳаёт ҳақида мулоҳаза этишга даъват этади. Жумладан “Нок нусха лампочка”, “Қўлқоп кийган аскарга ўхшайди мих полвон ҳам”, “Тоғдан келар пилдираб, ариқларда шилдираб”, “Серҳосил, қайчи баргча, худди бир қарич арча” каби сатрлари кўп жиҳатдан содда топишмоқларга ўхшайди.

Шоир шеърларининг бадий олами улардаги ранг-баранг тасвирий ифодалар, образлар орқали кўзга ташланади. Масалан, “Баҳор” шеърда ўзига хос топилмалар мавжуд:

Учиб юрар майин шамоллар
Елпиб-елпиб анҳор юзини.
Қирғоқларда соябон толлар
Ойна сувда кўрар ўзини.

Тонг еллари ўйноқлаб секин,
Жийдазорга кириб йўқолар.
Майса ўтлар тебраниб секин
Орқасидан кузатиб қолар.

Чумчуқларнинг оғзида чўп-хас,
Ин қўйишар тутлар устига.
Кўкни қучган тераклар тўймас
Оро берар кулранг пўстига.

Шеърни ўқиган ҳар қандай китобхон унинг эстетик тасвири ва жозибдорлигини дарров илғайди. Болалар шеъриятида фасллар тўғрисида кўплаб шеърлар битилган. Аммо, шоир баҳорни шундай тасвирлайди-ки, натижада шеърнинг ҳар бир мисрасида янги-янги образлар жилоланади. Бунда шоир ташхис санъатидан моҳирона фойдаланиб, кўклам образини қайтадан инкишоф этади. Натижада, баҳор ўзига оро, зеб бериб, ҳуснидан сархуш бўлган гўзал қиз тимсолида яхлит умумлашма образга айланади; тонгги шаббода, тол, майса, ўт-ўланлар, чинор ва тераклар бир-бирларини кузатадилар, илҳомланадилар ёки ўзларини елпийдилар. Бундай тасвирий усул ўқувчиларнинг ҳаёлот оламини янада кенгайтириб, мушоҳадалашга ўргатади. Шу билан бирга, ёш авлодга табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ва ўхшашликни англашга ёрдамлашади.

Қудрат Ҳикмат болалар шоири сифатида шеър оҳангдорлигига катта эътибор беради. Унинг “Эшак нега ҳанграйди?” шеърида долзарб ижтимоий ғоя ҳам акс этган. Шер бир куни ўрмонга филни, тулки, кийик, эшак ва чўчқани чақириб мажлис қилади. Уларга савол ташлайди:

– Қайси ҳайвон дунёда
Куч-қувватда зиёда?

Бошқа ҳайвонлар нима дейишларини билмасдан, ўйланиб қолишганда, “Эшак ҳанграб тепиб ер: – Ҳо мен, и-ҳо мен дер.” Шер уни чиндан маъкуллаб: “– майли, сен зўр, кўп кучинг!” дейди. Шер яна:

– Қайси ҳайвон дунёда
Гўзалликда зиёда?! –

деб савол берганида, на бўрсиқ, на жирафа, на кенгуру бирор марта гапга оғиз очмай, эшак юқоридаги жавобни қайтаради. “Хўп, сен кўркем”,– деб қутулади шер. Ниҳоят:

Баҳсда гўё тонг отар,
Шер сўнг марта сўз қотар:
– Дунёда энг аҳмоқ ким?
Мажлис аҳли қолар жим.

Бу гал ҳам эл бурундан
Эшак туриб ўриндан
– И-ҳо мен, и-ҳо мен!– дер
– Ҳа, сен ўзинг!– дейди шер.

Демак, шоир аҳмоқлик белгиларини эшак хатти-ҳаракатлари мисолида акс эттиради.

Зукко ўқувчи шеърдаги кинояни тез пайқайди, жамиятда, инсонлар орасида ўзини доно санайдиган нодонлар кўплиги ва уларнинг кулгили аҳволи ҳақида хулоса чиқаради. Камтаринлик инсонга камол бағишлашига иқрор бўлади. Зотан, шоирнинг ғоявий мақсади ҳам шу. Қудрат Ҳикмат шеъриятнинг бадиий хусусиятлари сержило, шоир фикрларни рассом сингари чизаётганга ўхшайди.

Қудрат Ҳикмат “Илон шоҳ билан унинг амалдори Ари ҳақида эртак” номли шеър-адабий эртакда эса фольклор мотивларидан кенг фойдаланган. Буни шоир қуйидагича эътироф этади:

Янги эмас бу эртак,
Тингланг айтиб бераман,
Уни халқдан олгандим,
Халққа қайтиб бераман...

Дарҳақиқат, шоир бу адабий эртакни ёзишда халқ ривоятига асосланади. Аммо уни ифодалашда, образларни тасвирлашда, воқеа сюжетини баён қилишда болаларбоп оҳанг, содда тилни асос қилиб олади. Шоир эртак ривоят бошланмасида дастлаб, илон, бўри, тулки каби ҳайвонлар феъл-атвори, яшаш тарзини ҳам баён қилади. Шунингдек, қовоқ арининг “айғоқчилиги”ни узун кун ғун-ғунлаб турли миш-мишларни шоҳга

етказиши, ҳукмдор шоҳ Илоннинг тулки каби ҳийлакорлар ичида қандай сиёсат юритишни бирма-бир таъкидлаб ўтади.

Халқ ривоятига кўра, Илон арига энг ширин қонни аниқлашни буюради. Ари барча жонзотларнинг қонини бирма-бир тотиб чиққач, энг мазали қон инсоннинг танасида оқаётганини билиб олади. Бу хушхабарни Илонга етказиш учун шошилиб кетаётган арига дуч келган қалдирғоч бу маълумотни севинч билан қарши олади ва тилидан ўпиш баҳонасида арининг тилини узиб олади. Шундан буён ари нукул ғунғиллайди, қалдирғоч эса инсон тепасида ин қўйиб, осойишта яшайди, дейилган инонч мавжуд.

Бу сюжет Қудрат Ҳикмат шеърӣ-адабий эртагида янгича талқин, қўшимча воқеалар ва образлар билан тўлдирилади ҳамда шеърӣ ифодаланади. Шоир бўрининг ёвузлик, тулкининг айёрлик қирраларини халқ эртаклари анъанасига таяниб теранроқ очиб беради.

Масалан, ҳукмдор шоҳ вазири - тулкини юртни кезиб, элнинг хайрихоҳлиги, сир-асрорини билиб келишга юборганида, тулки ўз одати бўйича иш кўради. Аввал кўрага кўз олайтиради, ғозни емоқчи бўлганида, ит вовуллаб хуради. Шунда одамлар уни ушлаб, калтаклаб урадилар. Аранг қутулиб қолган тулки одамга нисбатдан кекини унутмайди.

Ёки Илоншоҳ дўлга қолиб, бетоб бўлганда тулки пайтдан фойдаланади: ковоқ арига энг ширин қон топиб келиш амрини буюради. Гарчи адабий эртак халқ ривоятидагидек якун топса-да, арининг қон таъмини аниқлашдаги саргузаштлари, ари ва қалдирғоч, қалдирғоч ва Илон шоҳ мулоқотлари ёрқин воқеалар таъсирида жозибадор ҳикоя қилинган. Натижада асар ниҳоясидаги ғоя тарбиявий характер касб этади: Илон хилватда бақа овлайди. Юзи шувут тулки эса ҳар жойда писиб юради. У қуш, одам бор жойда қорасини кўрсатмайди. Аммо:

Катта-кичик қалдирғоч,
Учиб кенг ер кафтида
Яшар экан шод-иноқ.
Ҳар хонадон шифтида,
Ҳанузгача инсонлар,
Уни чорлаб қошига,
Соф диллиги туфайли,
Кўтаришар бошига.

Бинобарин, халқ ривоятидаги ақида шеърӣ эртакда янада таъсирчан тарбиявий ғояларга бой тарзда акс этган. Шеърӣ эртакда фабула ўзгаришсиз сақланса ҳам шоир ғоявий мақсадини аллегория ва антропоморфизм усуллари воситасида ифодалайди. Яъни, тулки, арининг хатти-ҳаракатларида киноя, истехзо ярқ этиб кўзга ташланса, ҳайвонлар ва қушларнинг ўзаро сўзлашувида, уларнинг ҳукмдор, вазир, соқчи ва айғоқчи каби вазифаларни бажаришида инсонга хос хусусиятлар мужассамдир. Бу эса ўз навбатида, Қудрат Ҳикмат асарига ҳам маърифӣ-ахлоқӣ мақсадларни сингдириш имкониятини бера олган. Зотан, бу каби шеърӣ-адабий эртаклар нафақат халқ ривоятлари талқини нуқтаи назаридан

диққатга сазовор, балки, улар орқали болаларга жамиятдаги турли тоифали инсонларнинг характер хусусиятлари, муносабатлари моҳиятини реал ифодалаш билан аҳамиятлидир.

Қудрат Ҳикмат бундан ташқари, “Човқар”, “Тошбақалар ҳужуми”, “Қум остида қовунлар” каби шеърӣй эртакларида ҳам халқ оғзаки ижодининг у ёхуд бу қиррасини замонавий масалалар омехталигида талқин этади.

Зотан, Қудрат Ҳикмат шеърларидаги воқеабандлик, образлилик қофияларнинг ихчамлиги, ҳатто, содда тузилиши, тил хусусиятлари – барча-барчаси шоир шеърларининг ғоявий-бадий эмоционаллигини оширишга хизмат қилади. Ҳамчунин, Қудрат Ҳикмат шеърларини ўқиб-улғайган ўқувчи ўз она тилимиз бойликларидан воқиф бўлиб, бадий сўз қудратини теран ҳис этади, Ватан ва юрт ифтихори билан яшайди.



**Носир Фозиллов ижодида болалар ва
ўсмирлар руҳияти талқини**
(1929-йилда туғилган)

Носир Фозиллов 1929-йили Қозоғистоннинг Чимкент вилояти Туркистон туманининг Кориз қишлоғида таваллуд топади. Унинг ота ва оналари деҳқончилик билан шуғулланган. “Ижод деб аталмиш йўлнинг боши, – деб ёзган эди Н.Фозиллов, – том маънода, туғилиш, болалик дунёси, бу дунёнинг улғайиб, катта йўллар яратиши билан чамбарчас боғлиқ”. Бу ўринда ёдга албатта, ота-она, оила, муҳит, тарбия келади, зеро улар ҳар бир фарзанд учун ҳаёт мактаби.

Бўлажак ёзувчининг отаси Фозил, онаси Жаҳонбиби – исми-жисмига монанд хулқ-атворли, меҳнатсевар инсонлар бўлишгани адибнинг ўзи томонидан эътироф этилади. Носир Фозилловнинг болалиги 1930-1933-йиллардаги очарчилик ва уруш даврига тўғри келган. Адибнинг хотирлашича, уларнинг қишлоғини иккига бўлиб юборишади. Улар кўчиб ўтган Ёйилма деган қишлоқдаги 70-80 хонадон чорва билан шуғулланган. У пайтларда одамлар ўқиш-ёзишга ҳавас қўйишдан ҳам кўпроқ қорин қайғуси билан қаттиқ боғланган эди. Қишлоқда фақат битта – Қаҳҳор деган одамда патефон бўлиб, салгина бўлса-да, диллардан ғамларни ювиб, кишини узоқларга олиб кета оларди. Бироқ китобхонлик кучли бўлган. Одамлар ўқиш-ёзишни деярли билмасалар-да, Носир Фозилловга ўхшаш 7-8 ёшдан мактабга бориб, шариллатиб ўқишни қойиллатадиган болаларга кечалари халқ дostonлари – “Гўрўғли”дан “Ҳасанхон”, “Равшанхон”, “Авазхон”

достонларини такрор ва такрор ўқитишган, сел бўлиб тинглашлардан чарчашмаган. “Кейинчалик тушунсам, – мушоҳада юритади адиб, – улар шу достонларда ушалмаган армонларини кўришар, улар билан бирга туғилиб, бирга яшаб, ғам-ҳасратларини унутишар экан. Адабиётнинг кучини қаранг-а”...

Бўлғуси адиб ҳам ўқиб, ҳам меҳнат қилган. У ўз тенгдошларидан анча кеч, яъни 1949-йилда ўрта мактабни тугатган. Сўнг Тошкентга келиб, университетга ўқишга киради ва уни 1954-йилда тугатади. Шундан кейин “Гулхан”, “Шарқ юлдузи” каби журналларда, “Ёш гвардия”, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётларида турли лавозимларда ишлайди.

Адибнинг биринчи ҳикояси “Ленин учкуни” (ҳозирги “Тонг юлдузи”) газетасида 1953-йилда босилган бўлса, унинг биринчи китоби 1959-йилда “Ирмоқ” номи билан чоп қилинади. Сўнггра, “Оқим” (1962), “Робинзонлар” (1964), “Қуш қаноти билан” (1965), “Қорхат” (1968), “Кўклам қиёслари” (1970), “Дийдор” (1979), “Танланган асарлар” 2 жилдлик (1983-84), “Шум боланинг набиралари” (1985), “Устозлар даврасида” (1988), “Болалигим-пошшолигим” (1989), “Топдим-у йўқотмадим” (2010) каби китоблари нашрдан чиқади.

1985-йилда унга “Шум боланинг набиралари” китоби учун Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Ғ.Ғулом номидаги, 1986-йилда қозоқ адабиётидан қилган таржималари учун Қозоғистон Ёзувчилар уюшмасининг Бойимбет Майлин номидаги, “Устозлар даврасида” асари учун эса Ҳамза номидаги Давлат мукофоти берилди. 1990-йилда эса у “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби” унвонига сазовор бўлди. Шунингдек, Қозоғистон Президентининг “Тинчлик ва маънавий ҳамжихатлик учун” халқаро мукофоти (1994), Қозоғистон Ёзувчилар уюшмасининг “Олош” номли халқаро Мукофоти (2000), Ғалабанинг 50 йиллиги муносабати билан медал (1995), “Эл-юрт ҳурмати” орденлари (1999) соҳибидир.

Ёзувчи қиссалари мавзусига кўра ўтмиш ва замонавий воқеаларни ифода этиши билан ажралиб туради. Ўтмиш деганимиз, ўтган асрнинг биринчи ярми. Бунда миллий тарихимиздаги долғали йилларда халқ ҳаёти, болалар ва ўсмирлар олами ўқувчи кўз ўнгида ёрқин гавдаланади. Н.Ғозиловнинг ўзига хос бадиий маҳорати шундаки, у нафақат ўзбек, балки қардош халқлар турмуш тарзи, тилини ҳам яхши билади ва уларни табиий акс эттира олади. Шу маънода, унинг қиссаларида турли давр ва турли миллат ўсмирларининг образлари гавдаланади. Бинобарин, “Шум боланинг набиралари” қиссаси оддий воқеадан бошланган. Болалар мактабдаги “Қизил изтопарлар” тўғарагига аъзо бўлишган ва бу аъзолар рўйхати “Гулхан” журнаliga юборилгач, муҳарририят болаларга махсус хат йўллаб, уруш ветеранлари жасоратини ўрганиш билан боғлиқ топшириқ беради. Анвар Фурқат номига келган шундай хатни почта қутисидан ўғирлаётган пайт ўртоғининг ўзи келиб қолади ва хатни на ўзи ўқий олади, на дўстига кўрсата олади. Аммо Фурқат мактабдаги яна бир шундай тўғарак аъзоси Ғайрат номига келган хатдан хабардорлиги учун бу топшириқни бажариш ҳақида

Анварга маслаҳат солади. Ёзувчи Анвар образини тасвирлашда Ғафур Гуломнинг шум боласига таклидан ёндашгани сезилиб туради. Фақат Анвар тараққий этган давр боласи эканлигидан, унинг шумликлари ҳам замонавийроқ. Масалан, у мактабда физика тўғарагига ҳам аъзо. Сабаби, темир-терсак унинг жону дили. Радиомӣ, эски телевизормӣ, звоноғу дазмолмӣ-ей, хуллас, қўлига нима тушиб қолғудай бўлса, билса-билмаса кавлагани-кавлаган. Шунинг учун ҳатто чораклик баҳолари ҳам пасайиб кетади... Уйда ҳам шу сабабли турли хангомаларни қўзғаб юради. Анвар мактабдан келганида синглиси Маҳфуза чиқиб қолади.

– Энди ўласан!

– Нега ўлар эканман?!– дейди Анвар хангу-манг бўлиб.

– Радиони бузибсанку...

– Бузганим йўқ. Проигривателни олиб, мактабдаги радиога қўйдик. Ану мактабда музика тўғарагидаги радио ишламас экан... Шунга қизлар танса тушолмай... Шу орада ойиси чиқиб қолгач, бу чоракда “икки” тушмаганлигидан мактанмоқчи бўлган Анварнинг сумкасидан дазмол ҳам чиқиб қолиб, тагин баҳона излашга тушади. Ойисининг авзойи бузуқлигини сезгач эса, девордан ошиб, қочиб қолади. Анвар ойисидан ҳам кўра синглиси Маҳфузадан жаҳли чиққан эди. Гўё ўша ҳаммасини ойисига чақиб берган. Энди кўчада совқотиб, қаерга боришни билмай асабийлашаётиб, ундан қасд олиш пайига тушиб, навбатдаги хангомани бошлайди. Барча кўни-қўшнилари бола-чақаси-ю, бутун оиласи билан меҳмонга, онасининг “Туғилган куни”га айтиб чиқади. Мақсади эса меҳмон кўп келса, қозон-товоқ ювишни ёмон кўрадиган синглисига иш кўпайтириб, ўч олмоқчи... Ростдан ҳам кечқурун ҳовли меҳмонга тўлади. Маҳфузага иш кўпайиб кетади. Анварнинг шумтакалиги катталар томонидан кулги қилиниб, унинг бобосига ўхшашлиги, Назарбекдаги воқеалар, кимлар иштирок этгани тилга олинадӣ ва 20-йиллардаги воқеалар эсланади...

Н.Фозиловнинг қиссадан қиссага кўчиб юрувчи тасвирлар, ташбеҳлар, образлар (Карим кўзойнак, Изатулла, Жалил, Абдунаби, Пўлат амаки, Аъзам...), ҳатто сюжетлар (чалов ўриш, “эшак карвон” билан ғалла ташиш, ўсмир йигитлар ўртасидаги ўзаро низолар) силсиласи мавжуд... Бу унинг ўзига кадрдон далалар, анғиз ва жинғил каби бута-ю тўқайзорлар, болалигиданок кўз ўнгига жо бўлган манзаралар (масалан, “қишлоғимиз окшомини бир кўрсангиз: одамлар даладан қайтиб келаётган, пода орқасида булутдек чанг қолдириб, қишлоқ сари силжиётган, кунбўйи анғиз устида донлаб, ғужғон ўйнаётган қора зағчалар қишлоқ осмонини ажиб бир куйга тўлдириб, Сир бўйига - қўноқ жойига шошилаётган...” Ёки, “болаларнинг қий-чуви-ю, сигирларнинг мўраши, итларнинг вовуллаши, ...сигирларнинг туёқларидан кўтарилган оппоқ чангнинг каттакон жулдур кўрпага ўхшаб ҳавода муаллақ қалқиб юриши” каби), одамлар, воқеалар ва ҳ.к. Унинг қаҳрамонлари ўзбек адабиётида деярли учрамайди. Айтайлик, Ирискелди, Супабек оталарнинг подачилик сир-у синоатлари, уларга ёрдам берадиган Қалмақон, Карим, Камола каби ўсмир йигит-қизларнинг балоғат палласига

етиш туйғулари... Болаларнинг уйма- уй юриб ош-у ҳалол йиғишлари, чалов ўриши-ю, хирмонда ишлаб, эшак, от ва туяда шаҳар билан қишлоқ ўртасида сут-у қатик сотиб, оилани тебратишга ёрдам бериши, “эшак карвон”ларда ғалла ташиши, дала-даштни кезиб, тўқайзорлар кечиб ов қилиши, дарё-ю денгизда балиқ тутиб, ўз меҳнати лаззатини англаб етиши кабилар ўзбек китобхони учун оҳори тўкилмаган ҳикоялардир. Қолаверса, бу қиссаларда қозок, ўзбек, татар, қирғиз, украин, поляк каби турли миллат вакилларининг умумлашма образи мавжуд. Қисса қаҳрамонлари қайси миллатга мансуб бўлишидан қатъи назар, ўзаро бир ёқадан бош чиқариб, ишлайдилар, қаҳрамонлик кўрсатадилар ёхуд ўзаро биродарлик алоқаларини йўлга қўядилар. Ва бундай асарлар давр талабига кўра сунъий ифода эмас, табиий манзара касб этгани билан эътиборга лойиқ. Н.Фозилов талқин этган образлар чиндан ҳам ўз асосига эга. Туркистонлик, қорақалпоғистонлик ўзбек-у қозоклар ана шундай қон-қариндош бўлиб яшаётгани аини ҳақиқат. Демак, бу табиий жараёни ўсмирлар китобхонлигида Н.Фозилов маромига етказиб тасвирлагани ҳам эътирофга жоиз. Аини пайтда қиссаларда бу ёшларнинг ўзбошимчаликлари қилиб, баъзан ташвиш ҳам туғдириши ёки, ўзларини катта бўлиб қолгандек мустақил иш тутишга интилишлари болалар адабиётининг ўзига хослигини очишга хизмат қилади...

Ўзбек болалар адабиёти ўзининг ҳозирги босқичида жамиятимизда кечаётган долзарб масалаларни маърифий-тарбиявий ва бошқа ранг-баранг ижодий услубларда акс эттирмоқда. Хусусан, бу давр болалар қиссачилиги ижодкорларнинг янгича шакл ва услубларга мурожаати ҳисобидан бойиди. Ўтган аср болалар қиссачилигидаги тарихий, автобиографик, саргузашт, детектив, фантастик йўналишлар унинг алоҳида тамойилларини белгилаган бўлса, янги аср бўсағасида инсон руҳияти, аниқроғи болалар ва ўсмирларнинг ички олами теран тадқиқ этилган психологик асарлар ижобий мазмун касб этаётир. Негаки, миллий болалар адабиёти қарийб бир аср давомида ўз анъаналаридан узиб қўйилган эди. Унда халқ педагогикасидаги ахлоқий қарашлар, таълим-тарбия усуллари, урф-одатлар ва меҳр-оқибат кўринишларининг ҳаётий ифодаси бадиий тадқиқ этилмади. Мустақиллик даври болалар адабиётида ижтимоий долзарб масалаларга бағишланган қисса ва бадиҳалар шу маънода самара бераётир.

Н.Фозилов ижодига хос бош фазилат унинг фақат ўзи яхши билган, чуқур ҳис этган вапухта ўрганган мавзу, воқеа ва одамлар тўғрисида қалам тебратишидир. Унинг “Оқим”, “Қуш қаноти билан” ва “Қорхат” қиссалари китобхонларда алоҳида таассурот қолдиради. Ёзувчининг “Қуш қаноти билан...” қиссаси этук адабиётшунос Тўхтасин Жалоловга бағишланган бўлиб, катагон қурбонлари, шахсга сиғиниш даври оқибатлари бадиий адабиётда ёритилган дастлабки асар сифатида долзарб. Мухими, қиссада тухматга учраб ноҳақ қамалган Акмал ака қисмати ўсмир йигит Сарвар тилидан ҳикоя қилинади. Яъни давр зиддиятлари, қамокдан бўшаб сургун муддатини ўтагани Туркистон қишлоқларидан бирига юборилган Акмал акага қишлоқ аҳли, аввало, болалар қилган ғамхўрлик, дўстликларининг

тараннум этилиши мустабид шўро истибдоди авж олган 60-йиллар адабиётида ўзига хос жасорат эди.

Қиссадаги яна бир жиҳат китобхоннинг алоҳида диққатини тортади. Бу айнан болалар ва ўсмирлар орасидагина учраб турадиган яширин тил ифодаси. Акбар, Аъзам, Сарварлар далада меҳнат қилишаркан, уларга тушликда қатик олиб келадиган Ҳасан кўзойнакнинг алдаётганини сезиб қолишади. Яъни қатикда маза-матраса йўқ, сув кўшиб, суюлтириб келаятгани билингач, уни нима қилиш ҳақида баҳслашаётган пайтда, уларга бошлиқ этиб тайинланган Аакмал ака келиб қолади. Болалар нима қилишни билмай турганда, Акбар гапида давом этаверади:

– Ламаймизми**пой**?

– Дайқан либқи?– дейди Аъзам.

– Татўрт лабо либбў лаймиз**пой**. Римизби, манинг**ф**ер нидаё, римизби таўр дайўл. Михўп?

–Тибўп.

–Чонқа мизбошлай.

–Рби атдансо нгсў.

Акмал ака бу қанақа тил дегандек болаларга қарайди. Улар тушунтиришади. Мактабда майнабозчилик учун шунақа тилда гаплашишларини, бир сўзни айтмоқчи бўлишса, у сўзнинг **охирги бўғинини олдига олиб** гапираверишлари, қизларники янада бошқачароқ, масалан “Уйга кетасанми?”– демоқчи бўлса: “Ултишга келтишасанми?” тарзида эканини тушунтиришади.

Ёзувчининг тасвир услуби, лексик қатлами болалар учун катта хазина. Бундай ифодадар асарнинг бир неча ўрнида такрорланиб келади. Масалан, “Саратон” қиссаси шундай тасвир билан бошланади: “Арпа бошоқлари сарғайиб, буғдой бошоқларига ранг кира бошлаган, қовун палаклари таноб ёзиб, туйнақлар этик бошидай бўлиб қолган палла. Деҳқонларнинг тили билан айтганда: йўғон чўзилиб, ингичка узиладиган пайт...”

Шундан кейин асар қаҳрамонлари Камола ва Тўра, уларнинг подачилик касблари ҳақида сўз боради. Подачилик ўзбек-у қозоқ, туркман-у тожик, қирғиз халқларининг қадимий ва азалий касбларидан бири ҳисобланади. Ватан уруши йилларида ҳам бу асосий тирикчилик ҳамда меҳр-оқибат манбаи саналган. Шу маънода, унинг ўзига хос машаққатлари, ўсмирларнинг бу касбга муносабати бадиий талқин этилган. Жумладан, куйидаги сатрларда баайни яйлов манзараси жонланади: “Пода ҳар куни офтоб тиккага келганида беларик бўйига – сувотга (мол суғориладиган жой) олиб келинади. Ҳозир ҳам Камола билан Тўра пода кетида чангга ботиб келишяпти. Кун иссиқ, дим бўлишига қарамай, улар устиларига қалин фуфайка, пахтали шим, кирза этик кийиб олишган, бошларига қулоч боғичлари қайтарилган қулоқчин. Эгниларига кийимларининг ранги қанақалигини билиш у ёқда турсин, чанг-тўзон орасида уларнинг қайси бири Камола-ю, қайси бири Тўралигини ҳам ажратиш қийин эди... Гиёс ака поданинг олдида, эшакка миниб олган, устида пахталик сирма чопон, бошида кўҳна тулки тумоқ...

Сувот подачиларнинг, қолаверса молларнинг бир оз ором оладиган жойи....ариқ бўйида худди кампирнинг тишидек сийрак ўн-ўн беш туп тол бор, соя-салқин... тагидан ғир-ғир шабада эсиб туради”.

Ҳа, бу тасвир, манзаралар ХХИ аср боласига ғайритабиий туюлиши мумкин. Аммо қийинчилик ва уруш йилларида бу оддий ҳол эканлигига кекса авлодлар, жумладан, ёзувчининг ўзи ҳам жонли гувоҳ. Ўсмирларнинг ана шу ҳаётни ҳеч ранжимасдан қабул қилиши, ота-оналари қатори турмушнинг оғир машаққатини элкаларига олиши асарда яққол акс этган. Ёзувчи бу ҳаёт қийинчиликларига бўйин эгмайдиган бир туйғу – ўсмирларнинг балоғатга этиши ва ажиб ҳис-туйғуларга ўзлари сезмаган ҳолда банди бўлиш онларини таъсирчан бўёқларда акс эттиради.

Ёзувчи асарларининг ёш китобхонларга мақбул бўладиган қирралари бисёр. Унинг кўпгина асарлари қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади. Бундай қисса ва ҳикоялар марказида ҳам кўпроқ ўсмирлар туради. Айтайлик, “Қорхат” қиссасининг сюжети реал воқелик асосига қурилганидан ташқари, болаларни чидамли, топқир, билимли ва иродали бўлишига даъват этган. Ёки, ёзувчи “Ташвиш” қиссида Сафаралининг уруш даври билан боғлиқ хатига назар ташлайди. Шунда ҳам адабиётимизда нисбатан камроқ қаламга олинаётган, аммо ниҳоятда муҳим бўлган ўсмирларнинг катта дунё сари қадам қўйиши, ундан ўз ўрнини қидириши, қалбларда илк бор чечак отган мусаффо ва ширин муҳаббат романтикасини илҳом билан тасвирлайди. Ҳури, Мусо, Тўра, Камола муҳаббатлари бетакрор жозибали тасвири, андиша ва ҳаёга тўла самимий, пок илк туйғу сифатида кишини ҳайратга солади. Буларнинг барчасида ўша ўсмирлик зийнати зоҳир.

Шундай адабий жанрлар бўладик, улар ўқувчида нафақат бадиий-эстетик завқ уйғотади, балки илмий-назарий билимларини оширишда ҳам муҳим рол ўйнайди. Бундай асарлар китобхон маънавий-ахлоқий олами янги ўзанларининг очилишига туртки бўлади. Адабий хотира-ёднома асарлар шу жиҳатдан тадқиқотчилар ва кенг китобхонлар оммасида алоҳида қизиқиш уйғотади. Умуман, хотира оромбахш - туйғу. У ҳар бир инсонга деярли ҳамроҳ, қалбига сирдош, кексайганида эса ягона дилкаш суҳбатдош. Энг ширин кечинмалар, кўнгил ардоғидаги дўстлар фақат хотирадагина тиниқ акс этади. Йиллар ўтиб, кадрдонлар давраси, суҳбати-ю сийрати бу оламда омонатлиги англанданда, хотиралар билан таскин топади инсон қалби. Хотира ёзиш ҳам шу маънода соҳир қалб соғинчига хос бир илинж.

Адибнинг 1988-йилда нашр этилган “Устозлар даврасида” китоби ўз даврида юқори баҳоланган эди. Орадан йигирма йилдан зиёдроқ вақт ўтиб, бу мавзуга тагин қўл уриши бежиз эмас, албатта. Ёзувчи энди бу китобини устози Саид Аҳмаднинг “Топганларим ва йўқотганларим” китобига жавоб шаклида – “Топдим у йўқотмадим” деб атайди. Шу номдаёқ, асарнинг бош муддаоси ойдинлашади. Китобда қирққа яқин адабиёт салафларининг ёрқин сиймоси муаллиф хотираси орқали қайта жонлантирилган.

Н.Фозилов ўз адабий хотираларида устоз санъаткорлар ҳаётининг нодир саҳифаларини ёш авлодга “тирилтириб” кўрсатиб беради. Чиндан ҳам

муаллифнинг умр бўйи топганлари – дўсту биродарлари энг қимматли гавҳарга тенг. Уларнинг ёди, олган сабоқлари йўқолмас инжу. Буни кенг китобхонлар оммаси билан баҳам кўрмаслик эса била туриб уларни шундай ганжинадан маҳрум этишдай бир гап.

Шунга кўра, бу китоб бугунги авлодлар учун улкан маънавий-хаётий тарбия мактабини ўтай олиши билан диққатга сазовор.

Дарҳақиқат, Н.Фозиловнинг болалигидан шу кунгача таниган-билган устозлари, ўзбеку қозоқ ижодкорлар, умуман, яхши инсонлар ёди, руҳи билан яшаётганлиги ибратли ҳаётининг мазмунини белгилайди. Бинобарин, адиб асарлари ҳар жиҳатдан бугунги авлодлар учун улкан маънавий-хаётий тарбия мактабини ўтай олиши билан эътиборга лойиқ.

Болалар адабиёти, – деб ёзган эди Н.Фозилов, – нозик адабиёт. Болалар адабиёти биз билган катталар адабиётининг боши... Болалар ёзувчилари ўз асарлари билан катта адабиётга бошловчи дарғалар. Бу адабиёт – ҳурматталаб адабиёт, эъзозталаб адабиёт... Боланинг кўнгли ҳам шундай. Уни синдириб бўлмайди. Унга ҳамиша эътибор даркор. Шундагина унинг кўнгли тўлиб ўсади. У – меҳрталаб. Шундагина у муҳаббатингиз мевасига айланади, изингизни босади.”



Фарҳод Мусажон
(1933-2013)

Фарҳод Мусажонов – кўп қиррали ижодкор. У 1933-йилнинг 19-декабрида Тошкентда таваллуд топган, носир, драматург ва киносценаристдир. 1956-йилда Тошкент давлат университетининг шарқ факултетини муваффақиятли тугатган. Республика радиоси, телевидениеси ҳамда “Ўзбекистон маданияти” газетаси, “Ғунча” ва “Шарқ юлдузи” журналларида ишлаган. “Ўзбекфильм” (1967) студиясида хизмат қилган. 1968-1970-йилларда Москвада сценаристлар Олий курсида ўқиган. 1976-йиллари “Ўзбекфильм”да турли лавозимларда, “Ўзбеккино” акционерлик компаниясида хизмат қилган.

Ф.Мусажонов адабий ижодининг бошланиши 50-йилларнинг ўрталарига тўғри келади. Ўз ижодини болаларга шеър ва ҳикоялар ёзишдан бошлайди. “Дарадаги қишлоқда” деб номланган биринчи ҳикояси 1956-йилда чоп қилинган. Унинг “Офтобни қувалаб”, “Бўш келма, Алиқулов!”, “Бир қултум булоқ суви” каби қиссалари ва олтмишга яқин ҳикоялари дунё юзини кўрган.

Ҳозиргача унинг 30 га яқин тўплами нашр этилган. Айни чоғда у катталар учун ҳам “Бу кўзларга ишонса бўлади”, “Зўраки кашанда” каби асарларни яратган. Бундан ташқари, Ф.Мусажонов драматург сифатида “Оқ кабутар”, “Нажот истаб”, Ҳамза театрида қўйилган “Олифта”, “Хизматингга ҳозирман”, “Талваса” каби драмаларни ёзган.

Шунингдек, у “Жазирама офтоб остидаги уй”, “Бировнинг боши”, “Миноралар остидаги цирк”, “Кўзларим йўлингда”, “Ҳувайдо”, “Аския”, “Қизиқчи”, “Сўнмас зиё” каби сценарийлар муаллифи ҳамдир. Унинг “Душанба, нонуштадан сўнг” (1974), “Боғ кўчамни кўмсайман” (1977), “Қилич ва шамшир”, “Кўргулик”, “Қилич ва соз” (2000), “Лафз” (2003) каби қиссалари ўз ўқувчисига эга.

Истеъдодли болалар адиби, драматург ва сценарист Ф.Мусажонов “Шухрат” медали билан тақдирланган (2000). 2013-йил 28-май куни Тошкент шаҳрида вафот этган.

Ф.Мусажонов таниқли болалар адиби сифатида кичкинтойлар учун қатор ҳикоялар ёзган. Унинг “Совға”, “Яхшилик”, “Сахий боғбон”, “Ёмғир” ҳикоялари кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда катта қизиқиш уйғота олади. Айтайлик, “Яхшилик” ҳикояси қаҳрамони Эркин исмли мактанчоқ бола. У кўчада ўйнаб юриб, қўшнилари Пирмат бобонинг тугунча кўтариб келаётганини кўриб қолади ва ҳовлиқиб ўртоғига мактанади:

– Ҳозир-чи, мен бориб Пирмат бобомларга ёрдам бераман. Қўлларидаги тугунчани кўтариб келаман. Мени Пирмат бобо жуда яхши кўрадилар. “Ақлли бола экансан, ҳақиқий ўқувчи шундай бўлиши керак”, – деб мактайдилар. Ишонмасанг, мен билан юргин, ўзинг кўрасан.

Болаларга яқинлашиб қолган Пирмат бобо Эркиннинг сўзларини эшитиб қолади. Шу сабабли уйига етганидан кейин Пирмат бобо Эркиннинг қўлидан тугунчани олади, лекин ҳар галгидек, “Баракалла, раҳмат болам, ақлли экансан”, – деб мактамайди. Фақат “Раҳмат” дейди ва энгашиб Эркиннинг қулоғига алланарсалар деб пичирлайди.

Ҳа, Эркиндаги мактанчоқлик унинг яхшилигини ювиб юборганди. Пирмат бобо унга ана шуни тушунтирган эди. Бу хусусият Эркин тенги кўпчилик болаларга хос, албатта. Бундай ўқувчилар бирор кишига ёрдамлари тегса, мактаниш учунгина қиладилар, гўё. Аммо буни таъкидлаш, ўз яхшилигини кўз-кўз қилиш одобдан эмаслиги ҳикояда жонли тасвирланганки, ҳикоянинг тарбиявий аҳамияти ҳам шунда.

Ф.Мусажоновнинг “Ёмғир” ҳикоясида ҳам асосан кичик ёшдаги болалар орасида учраб турадиган муғамбирлик, ялқовлик аломатларининг пайдо бўлиши Эркинжон образи орқали кўрсатиб ўтилган. Ёмғирли кунда иссиққина уйда мазза қилиб деразадан кўчани томоша қилиб ўтиргиси келиб, ўзини касалга солган ёш қаҳрамон ўрнидан тургиси келмайди. Унга онасининг “Ҳа, нима бўлди сенга, касал бўлиб қолмадингми?” деган гапи хуш ёқиб, “Бошим оғрияпти” дейди. Онаси ишга кетгач, у чақирган доктор келади ва Эркинжонга “касалинг оғир, олдини олмасанг бўлмайди, ишинг чатоқ,” – деб ҳақиқий ташхисни қўйиб кетади. Шу тариқа, Эркинжондаги

ёлғончилик сабаби ялқовлик экани, қолаверса, онасини муғамбирлик билан алдагани ҳар қандай касалдан ҳам хавфли экани англашилади. Шубҳасиз, бу ҳикоя таҳлили жараёнида ўқувчилар ўзларида мавжуд шу каби нуқсонларни тузатишга, яъни ўз “касал”ларини даволашга ҳаракат қиладилар. Эркинжондек изза бўлмаслик учун ялқовликдан қочишлари тайин. Ҳикояда доктор Эркинжонга: “Шу дорини ичсанг, тузалиб кетасан”, – дейди. Бу дорининг нима эканлигини зукко ўқувчининг ўзи тушуниб олиши лозим. Яъни, ҳар эрталаб барвақт туриш, бадантарбия билан шуғулланиш, жисмоний соғломлик ҳар қандай ўқувчини ялқовликдан кутқаради. Шунда ёлғон гапиришга ҳам ўрин қолмайди.

Ёзувчининг “Сахий боғбон” ҳикоясида эса меҳнатнинг ҳақиқий мақтови ҳиссини туйган кичкинтой образи тасвирланган. Одилжон отаси билан биргаликда ҳовлиларига гул кўчатини ўтқазиши, уни парваришлаб, ғунча тукканидаги чексиз қувончи, ниҳоят, ғунча учи ёрилиб, қип-қизил пиёладай атиргулга айланганидаги шодлиги жонли акс этган. Шундай кунларда ўзи тенги қўшниси Шоҳиста уни туғилган кунига таклиф қилади. Оила аъзолари Одилжоннинг нима олиб чиқишини маслаҳат қилишади. Шунда дадаси:

– Атиргулингни олиб чиқақол, – дейди.

– Ҳо...– дейди Одилжон, – ҳали мен Шоҳиста учун шунча овора бўлиб гулни ўстирган эканман-да. Керак эмас, – дейди. Шунда дадаси ва бувиси ибратомуз фикрлар айтади. Унинг ёлғиз ўзи учун иш қилишидан ҳатто хафа бўлишади. Шоҳистанинг гулни жуда яхши кўришини таъкидлашади. Одилжон шундагина рози бўлиб, қип-қизил атиргулини Шоҳистага совға қилади. Натижада ҳаммадан ширин мақтов, яхши боғбон шундай сахий бўлади, деган гапларни эшитиб, хурсанд бўлади.

Ф.Мусаёнов ҳикояларида шу тарика, кичкинтойларнинг ранг-баранг олами билан бирга, улардаги эндигина куртак ота бошлаган нуқсонларнинг тузалиши тасвирланади. Бундай ҳикояларнинг ўрганилиши ўқувчиларда ахлоқий тарбия намунаси сифатида эътирофга сазовор. Ҳикоялардаги бадиий сўз моҳияти, уларда қўлланган ўхшатиш, синоним ва антонимлар, шунингдек, гулларни парвариш қилиш ҳамда унинг очилиши билан боғлиқ тасвирлар эса ўқувчининг бу борадаги маърифий сабоғини оширади. Қолаверса, ёзувчида кичкинтойлар руҳияти, улар оламидаги турфа рангларни тасвирлай билиши ҳикояларнинг жонлилигини, қизиқарлилигини таъминлаган. Ўз навбатида, бу кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ҳикоялар мазмунини тушуниши ва ундан ўзи учун керакли билимни олишига ёрдам беради.

Адибнинг “Бўш келма, Алиқулов!”, “Бир қултум булоқ суви”, “Орзуга айб йўқ” қиссалари эса ўсмирлар китобхонлигидан кенг ўрин олган. Унда ўсмир ёшидаги қаҳрамонларнинг турли кечинмалари, катталар билан ва ўзаро муносабатлари гоҳ юмористик, гоҳ ҳазин ёхуд жиддий мушоҳадалар тарзида ифода этилади.

Ф.Мусаёнов асарлари рус, украин, қozoқ ва қoraқалпоқ тилларига таржима қилинган.

★ 4 “Saxiy bog’bon” hikoyasi muallifi kim?

?

a. Xudoyberdi To’xtaboyev
b. Nosir Fozilov
d. Farhod Musajonov



HIKOYA MATNINI QISMLARGA BO'LING.



HAR BIR QISMGA SARLAVHA TOPING!

REJA:

Odiljonning ahdi.

Odiljon so'zining ustidan chiqdi.

Shohistaning tug'ilgan kuni.

Odiljonning sovg'asi.

Bog'bonga rahmat!

МАВЗУГА ДОИР ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР: ташибеҳ, тақвим, реалистик наср, роман, очерк, лавҳа, новелла, тарихий-биографик, тарихий-қаҳрамонлик, тарихий-маиший, фантастик, эртақ-песа, эпизод, драматик конфликт, воқеабанд, киноя, истеҳзо.

Билим, кўникма ва малакани ривожлантиришга йўналтирувчи саволлар:

1. Пўлат Мўмин шеърларининг мундарижаси ҳақида тўхталинг.
2. “Офтоб ҳам яхши, одоб ҳам яхши” шеъри хусусиятлари ҳақида фикр юритинг.
3. Пўлат Мўмин шеърий-адабий эртаклари мавзусини ойдинлаштиринг.
4. Қ.Ҳикмат шеърлари бадиияти ҳақида нима дея оласиз?
5. Қ.Ҳикматнинг “Баҳор”, “Қиш тўзғитар момиқ пар”, “Аямажиз” шеърларидаги бадиий-тасвир воситалар ҳақида фикр юрита оласизми?
6. Н.Фозилов ҳикоялари мундарижасини аниқланг.
7. Н.Фозилов асарларида ўсмирлар психологияси қандай ўринга эга?
8. Н.Фозиловнинг “Саратон” қиссаси ҳақида мулоҳаза юрита оласизми?
9. “Топдим-у йўқотмадим” қандай асар?

Мавзуга оид тест саволлари:

1. Пўлат Мўминнинг эртақ-песалари ва эртақ-дostonлари қайси жавобда келтирилган?

- а) “Қовоквой билан Чаноквой”, “Сукатой-конфетвой”, “Она болам дейди, бола онам”;
- б) “Алла билан Жалла”, “Зийрак фил ва зикна боққол”, “Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига”, “Унутган ўғил”;
- в) “Олтин най”, “Доно бола”, “Билганни қари-билмайди пари”, “Тиш чўтка, Порошок ва Атирсовун эртаги”;
- д) А, Б ва С жавоблар.

2. Пўлат Мўминнинг шеърий тўпламлари қайси жавобда келтирилган?

- а) “Ҳунардан унар”, “Тўғри ўсган гул бўлар”, “Бир ярим Карим” “Бир юз бир олтин кўл”, “Раҳматга раҳмат”) “Офтоб ва одоб”, “Бу жуда соз”;

б) “Газполвон эртак айтар”, “Дўстинг қанча қўп бўлса” “Есон ва Омон” “Олтмиш олти олтин қўл”;

с) А ва Б жавоблар;

д) “Айёр чумчуқ”, “Ўзбошимча чумчуқ ҳақида эртак”.

3. Пўлат Мўминнинг “Суқатой-конфетвой” эртак-песасининг ғоявий мундарижаси ва образлари қайси жавобда тўғри?

а) илм, одоб, ҳалоллик ва меҳнатсеварлик улуғланади;

б) воқеа Билим хола, Жанжал хола, Қурт ўртасидаги кураш асосида ривожланади;

с) Қовоқвой ва Чаноквой ўртасидаги курашдан ташкил топган;

д) А ва Б жавоблар тўғри.

4. Тарвуз, Қовун, Чаноквой, Пахтаой, Ғужумой, Лавлаги, Шолғом қишлоқ хўжалик экинлари ва зараркунанда ҳашаротлар чигиртка, капалак ҳамда ялқов, танбал, беғам Қовоқвойларнинг аллегорик образи Пўлат Мўминнинг қайси асарида тасвирланган?

а) “Алла билан Жалла”;

б) “Она болам дейди, бола онам дейди”;

с) “Суқатой ва Конфетвой”;

д) “Қовоқвой билан чаноквой”.

5. “Саратон” қиссасининг муаллифи ва қаҳрамонлари қайси жавобда кўрсатилган?

а) Н.Фозилов; Камол, Тўра;

б) Ф.Мусаёнов, Тоҳир, Зухра;

с) Ҳ.Назир, Дамир, Омон;

д) Х.Тўхтабоев, Ҳошимжон, Акрам

5. “Қишлоқдаги жиянларим”, “Беш баҳо”, “Чўл ҳавоси”, “Яхши исм”, “Мени танийсизми?”, “Болажонларим”, каби ҳикоялар қайси болалар адиби қаламига мансуб?

а) Шукур Саъдулла;

б) Ҳаким Назир;

с) Омон Мухтор;

д) Зафар Диёр.

6. Ҳаким Назирнинг кичик ёшдаги болалар ҳаётини акс эттиришга бағишланган асарлари қайси жавобда тўғри?

а) “Бир оғиз сўз”, “Расмли китобча”, “Давроннинг кушчаси”, “Қанддон”;

б) “Қайсаргина укам”, “Яхши исм”, “Икки ўртоқ”, “Булбул”, “Игна”, “Бир туп ғўза”;

с) А, Б жавоблар; д) барча жавоб тўғри.

7. Ҳ.Назирнинг “Ёнар дарё” қиссасида қандай манзаралар акс этган ва воқеалар кимнинг тилидан ҳикоя қилинади?

а) Қизилқум саҳроси кишиларининг жасорати ва “Газ қайнар” манзараси;

б) оиладаги бола тарбияси, бунда ота-онанинг тутган ўрни;

с) воқеалар ўн икки ёшли ўқувчи Дамир тилидан ҳикоя қилинади;

д) А, Б ва Д жавоблар

8. Ҳ. Назирнинг “Кенжатой” ва “Тоҳир-Зухра” қиссаларининг етакчи мавзуси қайси жавобда тўғри?

а) “Кенжатой”да ҳунар мактаби ҳаёти акс этган болиб, ўсмирларда ишчи касбига ҳавас уйғотишга хизмат қилади;

б) “Тоҳир-Зухра”да балоғат ёшидаги ўспирин ва қизалоқларнинг қалбида туғилган илк севги кечинмалари ҳикоя қилинган;

с) А ва Б жавоблар тўғри;

д) қиссаларнинг ҳар иккисида қишлоқ ҳаёти акс этган.

9. Ҳаким Назирнинг сўнгги хотира-қисса китоби ва унинг мавзуи қайси жавобда кўрсатилган?

а) “Оқ фотиҳа”, болалик саргузаштларига бағишланган; адиб бу китобида болалик чоғлари кўрган-кечирганларини жонли лавҳаларда ҳикоя қилади; кичиклигида ота-онасидан олган илк инсоний сабоқлари учун чуқур ва самимий миннатдорчилигини изҳор этади;

б) ижодий йўли ҳақидаги адабий суҳбатлар;

с) уруш йилларидаги қаҳрамонлар ҳаётига бағишланган;

д) барча жавоблар тўғри.

10. Ҳ.Назир 1973- йилда қандай роман ёзган ва унинг асосий образлари қайси жавобда тўғри?

а) “Чиранма ғоз, хунаринг оз” ;

б) “Лочин қанотлари”, урушга кетган ота-оналар ўрнини босган фарзандлар ; “Дадамни топиб беринглар”, бир деҳқон оиласи бошига тушган ноҳақлик;*

с) романда Ўктам, Умри каби ёш ватанпарварлар образи гавдалантирилган;

д) Б ва Д жавоблар тўғри.

11. Ҳ. Назир қандай песа ёзган?

а) “Бир туп ғўза”;

б) “Кўкорол чироқлари”;

с) “Сўнмас чақмоқлар”;

д) “Чиранма ғоз - хунаринг оз”.

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Жумабоев М. Ўзбек ва жаҳон болалар адабиёти. Мажмуа. – Т. “Ўқитувчи”, 1996

2. Ўзбек болалар адабиёти анталогияси. Икки жилдлик, 2-жилд, –Т., “Ўқитувчи”, 2006

3. Назир Ҳ. Асарлар. 5 томлик. –Т., “Ёш гвардия”, И т-1977; ИИ т-1978; ИИИ т-1979; ИВ т-1980; ВИ т-1981.

4. Назир Ҳ. Тоҳир-Зухра қиссаси. –Т., “Ёш гвардия”, 1983

5. Назир Ҳ. Дадамни топиб беринглар. –Т., “Чўлпон”, 1991

6. Назир Ҳ. Оқ фотиҳа. –Т., “Чўлпон”, 1995

7. Назир Ҳ. Лочин қанотлари, –Т., “Ёш гвардия”, 1973

8. Фозилов Н. Шум боланинг набиралари. –Т., “Ёш гвардия”, 1985.

9. Фозилов Н. Устозлар даврасида. –Т., “Ёш гвардия”, 1988.

10. Фозилов Н. Саратон. –Т., “Шарқ”, 2006.

11. Фозилов Н.Топдим у йўқотмадим. –Т., “Шарқ”, 2010.



ИХ. БОЛАЛАР АДАБИЁТИ ЮКСАЛИШДА

Режа:

1. Худойберди Тўхтабоев – болаларнинг саргузашт ва романнавис адиби.
2. Миразиз Аъзам шеъриятининг фалсафий-бадий ўзига хослиги.
3. Сафар Барноев – болалар шоири ва носири.
4. Турсунбой Адашбоев шеъриятида болалик ва табиат муносабати ифодаси.
5. Анвар Обиджон – болалар шоири, адиби ва драматурги

Худойберди Тўхтабоев – болаларнинг саргузашт ва романнавис адиби (1932-йилда туғилган)

Худойберди Тўхтабоев – катта-ю кичик болаларнинг севимли адиби. У ҳозирги ўзбек болалар адабиётида саргузашт ва фантастика жанрларининг ривожланишига катта ҳисса қўшиб келаётган адиб сифатида китобхонга маълум ва машҳурдир. Худойберди Тўхтабоев 1932-йилнинг 17-декабрида Фарғона вилоятининг Ўзбекистон туманига қарашли Каттатағоб қишлоғида деҳқон оиласида дунёга келди. Бошқа болалар қатори Худойберди ҳам пода бокди, ер чопди, пахта терди, хуллас, қишлоқда бўладиган ҳамма меҳнатларда баҳоли қудрат иштирок этди, ҳаёт нимадан иборат эканлигини ёшлигиданоқ била бошлади. Бўлажак адиб иккинчи жаҳон уруши йилларида ўқишни йиғиштириб, далада кетмон чопди, ҳисобчилик қилди, машаққатли меҳнат билан суяги қотди. Кўкон педагогика билим юртини тамомлаган Х.Тўхтабоев она қишлоғида муаллимлик қилар экан, унда илмга чексиз иштиёқ уйғонади. Шунинг учун ҳам у Тошкент давлат университетида ўқишга кирди. Бу ерда Алишер Навоий, Бобур, Ғ.Ғулом, Ойбек, Ҳ.Олимжон, А.Қаҳҳор асарларини севиб ўқиди, ўрганди. Университетни тугатиб, Боғдод туманида ўқитувчилик қилди. Илмий бўлим мудири, директорлик лавозимларида ишлаб, ёшларни илм-фан нурларидан баҳраманд этиш ишларида фаолият кўрсатди. Шеърий машқлари вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилина бошлади. Бу эса бўлажак адибни марказга – Тошкентга ижодий иш билан жиддий шуғулланишга чорлар эди. Шундай ҳам

бўлди. У 1958-йилда Тошкентга кўчиб келди. “Тошкент ҳақиқати” газетасига ишга кирди. Х.Тўхтабоев болаликдан тўғри сўз, ҳалол, пок ва меҳнатсевар бўлиб ўсганлиги учун, газетада ишлар экан, баъзи нопок одамларни кўриб, уларнинг қилмишларини ҳазм қила олмади. Бундай кишиларнинг сирасорларини фош этишга, эл-юрт ўртасида мунофиқларнинг ярамас томонларини очиб ташлашга қарор қилди. Бу борада унга фелъетон жанри қўл келди. 1962-йилда республикамизнинг отахон газетаси – “Ўзбекистон овози”га фелъетончи бўлиб ишга ўтди. Бу ерда 300 дан зиёд фелъетон ёзди.

Х.Тўхтабоев болалар учун ҳам ҳикоялар ярата бошлади. Унинг “Биринчи дарахтим”, “Қочоқлар”, “Қизғанчик”, “Дадажон, ёзманг”, “Келвордим, дада”, “Вали билан Салим”, “Шошқалоқ”, “Яхши-яхши” сингари ўнлаб ҳикоялари ёш китобхонларда катта қизиқиш уйғотди. Х.Тўхтабоев узок йиллар фелъетончи бўлиб ишлаб, кишиларнинг юрак дардини, ҳасратини кунт билан ўрганди. Бундай шикоятларга сабаб бўлаётган шахсларнинг хатти-ҳаракатларини муфассал билиб олишга интилди. Даврдан орқада қолган, сарқит деб аталган иллатлар ботқоғига ботган, молу дунёга хирс қўйган шахслар ҳақида бир талай фелъетонлар ёзди. “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими” номли асарлари ана шу далилларни умумлаштириш асосида юзага келди, десак тўғри бўлади.

Х.Тўхтабоевнинг биринчи юмористик-саргузашт қиссаси болалар ҳаётидан олинган “Сеҳрли қалпоқча”дир. У тез орада ўқувчилар ҳурматига сазовор бўлди. Зеро, асарда ёзувчининг юморга мойиллиги, оддий вазиятлардан ҳам кулги чиқара олиш истеъдоди ёрқин сезилади.

Адиб “Сариқ девни миниб” асарини қизиқарли сюжет асосига куради; асар ҳикоячиси – баёнчиси қилиб ундаги барча воқеалар иштирокчиси, гувоҳи бўлмиш Ҳошимжонни қўяди, тилга олинадиган воқеалар унинг номидан ҳикоя қилинади. Ёзувчи Ҳошимжон ҳикояси орқали унинг ҳаёт йўли саргузаштларини, ўзига хос характери ва психологиясини атрофлича очиб беради. Шунингдек, Ҳошимжон характерида Хўжа Насриддиннинг ва халқ эртакларидаги “тегирмонга тушса бутун чиқадиган” зукко болаларнинг фазилатлари яққол мужассамлашганлигини кўрамыз. “Сариқ девни миниб”да ўқиш, илм чўққиларини эгаллаш учун ва инсоннинг ўз орзуси, эзгу ниятига эришиш учун барча имкониятларни яратиб берган замонада яшашига қарамай, дангасалик, ялқовлик қилган, ҳаётда енгил-елпи яшашга йўл ахтарган ва адашган болалар – Ҳошимжонлар кулги остига олинади: Ҳошимжон деҳқон оиласидан чиққан, шўхлиги оламни бузадиган бир бола. У ҳаётдаги кўп нарсага меҳнатсиз, қийинчиликларсиз осон йўл билан эришгиси келади. Меҳнатсиз ва илмсиз ҳам киши истаган нарсага эриша олиши, катта обрў орттириши мумкин, деб ўйлайди. Ўз фикрида қатъий турган Ҳошимжон муддаосини амалга ошириш учун бувиси айтиб берган эртакдаги сеҳрли қалпоқчани излашга тушади, узок изланишлардан кейин истаган ишини ҳеч қандай машаққатсиз бажаришга ёрдам берадиган сеҳрли қалпоқчани ташландик молхонадан топиб олади. энди у ўзини орзуларига батамом эришадигандай ҳис этади, “Ортиқча” фанларни дарс жадвалидан чиқаришни рад этган директор,

ҳар хил вазифалар бериб “миясини қотирадиган” ўқитувчиларига ўқимасдан ҳам ҳар қандай касб эгаси, машҳур одам бўла олиш, кўкрак тўла нишонлар билан шон-шуҳратлар, катта обрўга эга бўлиш мумкинлигини кўрсатиб қўймоқчи бўлади ва шу мақсадда сеҳрли қалпоқча билан сафарга чиқади. Шундай қилиб, унинг саргузаштлари бошланади. Минг афсуски, сеҳрли қалпоқча бу борада Ҳошимжонга кўмак беролмайди. Сеҳрли қалпоқча муҳайё этган имкониятлар ҳар сафар кутилмаган кўнгилсиз оқибатларга олиб келаверади. Ҳошимжоннинг бахти энди кулай деб турганида ишнинг пачаваси чиқиб қолаверади. У давлат хўжалигида агроном бўлиб ҳам, “шоирлик қилиб” ҳам, қурилишда муҳандислик қилиб ҳам, кўғирчоқ театрида артистлик қилиб ҳам кўради, машҳур саёхатчи сифатида бутун дунёни кезмоқчи ҳам бўлади. Лекин ҳамма ерда илмининг, тажрибасининг йўқлиги ишнинг пачавасини чиқараверади. Ҳошимжон қаерга бормасин, қандай иш қилмасин, пировардида шарманда-ю шармисор бўлади. Унинг агрономлик ва муҳандислик “фаолияти” жиноятга олиб келади, қамалишига сал қолади, шоир бўламан деб расво бўлади, “улуғ артист” театрдан қувилади. Қиссада Ҳошимжон ўз саёхати давомида қанчадан-қанча ажойиботларнинг гувоҳи бўлиб, қизиқ, кулгили саргузаштларни бошидан кечиради. У ўқимай, меҳнат қилмай, ўз устида ишламай жуда кўп нарсаларга эришмоқчи бўлади, лекин ҳеч нарсага эриша олмайди. Чунки унга илмсизлиги панд беради. Ёзувчи Ҳошимжон образини бутун қирралари билан очишга уринган. Болаларга хос ўйинқароқлик ҳам, соддалик-у беғуборлик ҳам, ғурурлилик, тўғри сўзлик, шумлик бир оз мактанчоқлик, ҳатто ўрнида ёлғонни ҳам дўндириб юборадиган, ўзини бошқалардан ажратиб кўрсатишга интилиш одатлари, болаларга тақлидчилик, довюрак, эпчил ва руҳий тетиклик, ҳафачилик ва тушқунликдан йироқлик ҳам Ҳошимжон характерида хос хусусиятдир.

Х. Тўхтабоевнинг “Сариқ девнинг ўлими” саргузашт романи асосида ҳам Ҳошимжон саргузаштлари ётади. Бу романда ҳам сеҳрли қалпоқча яна мададга келади, ажойиб-ғаройиб кароматлар кўрсатади. У Ҳошимжонга жиддий масалаларда – ўғри, муттаҳам, текинхўрларни фош этишда ёрдам беради. Эндиликда Ҳошимжон айнан аввалги ўйинқароқ Ҳошимжон эмас, балки тўққиз йиллик мактабни битириб, улғайиб, бирмунча қуюлиб, эси кириб, оқ-қорани таниб қолган йигитча. энди у ўз ҳаёти, тақдири, жамиятга фойда етказадиган одам бўлиб етиши ҳақида жиддий ўйлайди, бирор касб эгаллаш ҳақида бош қотиради. Бошида сартарош бўлади. “Биласизку, бир ишга аҳд қилсам, уни охирига етказмагунча қўймайдиган одатим бор. Жонимни қийнаб бўлса ҳам мақсадимга эришаман”, деб шу касб орқали одамларга хизмат қилишга бел боғлайди. Кейин милиция мактабига кириб ўқиб, уни битиргандан сўнг милиционерликка ишга ўтади. Китобдаги барча воқеа-ҳодисалар, саргузаштлар Ҳошимжоннинг ана шу милиционерлик нуктасидан бошланади, барча гап-сўзлар қаҳрамоннинг шу касб-кори билан боғлиқ ҳолда давом этади. Романда яхшилик, эзгулик рамзи сифатида милиция полковниги Салимжон, унинг мададкори Ҳошимжон, ёмонлик, эскилик рамзи тарзида Одил баттол гавдаланади. Улар ўртасида тинимсиз шиддатли кураш кетади.

Одил ниҳоятда маккор, у Салимжон бошига жуда кўп оғир савдолар солган, уйига ўт қўйган, унинг якка-ю ёлғиз фарзандининг қўлига тўппонча тутқазган, жинойтга етаклаган. Асар пировардида бутун умри давомида халққа, яхши одамларга зарар етказиш билан шуғулланган Одил баттол ва унинг ҳамтовоқлари қонуний мағлубиятга учрайди, ҳақиқат, адолат, эзгулик ғолиб чиқади. Х.Тўхтабоев ўз романида юлғичларга, қаллобларга қарши курашда бутун халқ бир кишидай бўлиб бирлашса, бу ишни бутунлай ўз қўлига олса, Одил баттолларга қирон келади, улардан ном-нишон ҳам қолмайди, деган фикрни ўртага ташлайди.

“Қасоскорнинг олтин боши” романи марказида эса бош қаҳрамон – тарихий шахс, халқ қасоскори Намоз тақдири ётади. Аммо бу асар тарихий-биографик роман эмас, шунинг учун ҳам муаллиф Намознинг ҳаётини батафсил ёритиб беришни мақсад қилиб олган эмас. Шундай бўлса-да, адиб ўрни-ўрни билан унинг ҳаётига доир маълумотлар бериб борган. Намоз фақат жисмонан эмас, ақлан ҳам етук. У ҳақиқат учун қасоскор, кўркмас, тadbиркор, очик кўнгилли қаҳрамон сифатида гавдалантирилган. У атрофига ўзи каби довюрак йигитларни тўплаб, зулмкорларга қарши курашга ундайди. Ҳалоллиги, мардлиги, адолатлилиги, етимпарварлиги учун халқ Намозни яхши кўради ва уни Гўрўғлига қиёс қилади. “Гўрўғлибек Намозбой қиёфасида пайдо бўлган эмиш. Афсун ўқиса, кўздан ғойиб бўлиб қолармиш, ундан ўқ ўтмас эмиш, қилич чопмас эмиш...”

Намознинг мардлиги, жасорати халқ қалбида мангу яшаб келаётганлиги “Қасоскорнинг олтин боши”да яхши чизиб берилган.

Х.Тўхтабоевнинг “Сир очилди”, “Ака-ука Омонбой билан Давронбойнинг кишлоққа газ олиб келганлари ҳақида қисса”, “Беш болали йигитча”, “Ширин қовунлар мамлакатида ёки сеҳргарлар жанги”, “Мунгли кўзлар”, “Жаннати одамлар” каби йирик асарларининг вужудга келиши ўзбек болалар адабиётининг ютуғи ҳисобланади. У болалар учун янада ўқимишли асарлар яратиш мақсадида тинимсиз изланмоқда. Ўзбекистон халқ ёзувчиси, болаларнинг севимли адиби Х.Тўхтабоевнинг асарлари нафақат республикамизда, балки чет элларда ҳам маълум ва машҳурдир.

“Сариқ девни миниб” асарининг жаҳон тилларига таржима қилинишига сабаб – 1971-йили Италиянинг Рим шаҳрида бўлиб ўтган жаҳон болалар ёзувчиларининг кенгашида Ж.Родарининг шу асар ҳақида айтган илиқ гапларидир.

Хўш, адибнинг номини машҳур қилган бу асарнинг сири нимада?

Нима учун роман айнан шундай номланган?

Шу ўринда, аввало, “Сариқ дев” иборасининг мажозий маъносини ифодалаш жоиз. Нима учун айнан “сарик”, қора ёки оқ эмас? Маълумки, сарик – нафс, олов маъноларини билдиради. Халқимизда нафсини тия олмаган, нафсининг қулига айланган, яъни нафс бандалари “Нафси оловлар” деб ҳам аталади.

Дарҳақиқат, кимки нафсини тия олмас экан, бир кунмас бир кун, нафс оловида куйиб кул бўлади. Олов эса, табиийки, сарик рангдадир.

Ибора таркибидаги “дев” афсонавий ёвузлик тимсоли саналади. Эртакларда баён қилинишича, ёвуз дев комига тушган ҳар қандай жонзот ҳеч қачон тирик қолмаган. Асар қаҳрамони Ҳошимжон ҳам ўз нафсига анчагина эрк беради: Нафс девига миниб йўлга тушади. Ундаги воқеалар бош қаҳрамон Ҳошимжон тили билан содда, аниқ, қолаверса, болаларча ўй-фикрлар орқали ҳикоя қилинади. Ҳошимжоннинг гап-сўзлари ва хатти-ҳаракатида болаларча тафаккур тарзининг сақланиши асар сюжети ютуғини таъминлашга хизмат қилган. Роман кенг китобхонлар оммасига манзурлигининг бош сабабларидан яна бири “сеҳрли қалпоқча”нинг иштирокидир. Ҳошимжон айнан сеҳрли қалпоқча воситасида бир-биридан ажойиб ва ғаройиб саргузаштларни бошдан кечиради.

Х.Тўхтабоев қаҳрамонларининг ҳар бири ўзига хос қиёфа ва гапириш тарзига эга бўлса-да, уларни адиб асарларидан асарларига сайқал топиб келган кувноқ ва ҳаётбахш юмор бирлаштириб турганини илғаш қийин эмас. “Ростини айтсам, – дейди Ҳошимжон, – ўзим ҳам унчалик ёмон бола эмасман. Ақлу ҳушим жойида, одобим ҳам чакки эмас, олтинчи синфнинг интизомли ўқувчилариданман. Бир хил, ҳалиги шўх болаларга ўхшаб, кун бўйи кўча чангитиб юрмайман. Яшириб нима қиламан, кўча чангитиб юргандан кўра командага бўлиниб олиб, тўп тепган ёки холироқ жойга, масалан, ойинг ҳарчанд чақирса ҳам овози етмайдиган жойга бориб олиб, чиллак ўйнаган минг марта яхши”.

“Худойберди Тўхтабоев ижод қила бошлаганидан бери, – деб ёзади А.Расулов, – замон, тузум, мафкура, адабий-эстетик қараш ўзгарди. Лекин ёзувчи салкам эллик йиллик ижоди давомида қандай роман, қисса ёзган бўлса, уларга бўлган қизиқиш сусаймади. Чунки ёзувчи ҳамиша тирик инсонни, ўз “мен”и, йўл-йўсинига эга одамни тасвирлаган эди”. Дарҳақиқат, олим тўғри таъкидлаганидек, Х.Тўхтабоев “Сариқ девни миниб”, “Ширин қовунлар мамлакати”, “Мунгли кўзлар” асарлари орқали XX асрнинг 2-ярмидаги ижтимоий-маънавий-руҳий ҳаётининг бадий тарихини ишонарли очиб берган. Зафарнинг (“Мунгли кўзлар”) ота-онаси пул, олтин йиғади. Улар бойиганлари сайин ўзларини бошқара олмай қоладилар. Топилган пуллар оилага кулфат, бахтсизлик, фожеа олиб келади. Ёқутхон, Саидларнинг пул-бойликлари дўст-душманни таниб олишда ўзига хос восита вазифасини ўтаган. Оила бошига тушган ташвишлар фарзандлар руҳиятига кескин зарба беради. Катта ўғли ногирон Акбаржон данғиллама ховлига қўшиб ўзига ўт қўйиб юборади, Зуфар автохалокатга учрайди, Зафар ота-онасининг садоқатсиз дўстларидан ўч олиш мақсадида жиноят йўлига киради, Нигора эса қаттиқ изтиробдан тери касалига чалинади. Умуман, асарни кўзда ёш билан ўқиган китобхон мол-дунёни ҳар нарсадан устун билган ва охир-оқибатда гулдек фарзандларнинг аччиқ қисматига сабаб бўлган ота-оналарга ачиниши, шубҳасиз.

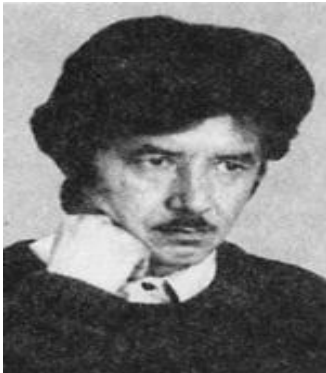
“Худойберди Тўхтабоев ижодида Зафарлар янги, аввал кўзга ташланмаган қаҳрамонлар”, – деб ёзади А.Расулов. Олим ёзувчининг бошқа асарларидаги Ориф (“Беш болали йигитча”), Ҳошим (“Сариқ девни миниб”),

Акром (“Ширин қовунлар мамлакати”) каби қаҳрамонлар билан Зафар, Зуфарларни таққослаб, “Мунгли кўзлар” романи қаҳрамонлари катта шаҳарда, данғиллама кошонада яшашлари, улар бой ота-онанинг фарзандлари эканини таъкидлайди. Чиндан ҳам тўғри таъкидланганидек, ёзувчи бир кошона таназзулини очиб беради: “отнинг ўлими – итнинг байрами” дегандек, Ёкутхон кўзининг ёғини еган казо-казо улфатлари рўй-рост тубанлик, таловчилик, муттаҳамлик қила бошлайдилар. Қўмондон хола “Волга”ни илиб кетади, Қози хола тилла тақинчоқларни ўмаради; улар олган нарсаларидан тонадилар. Ёхутхонни айблаб, Зафарни жиннига чиқариб қўядилар... Бир оиланинг таг-томири билан емирилиши сабаблари асар концепсиясини белгилайди.

“Мунгли кўзлар” асари қаҳрамонларига, чунончи, Ёкутхон, Саид Каримов, Қози хола, Қўмондон хола, Шаҳодат амма сингариларда инсоф, диёнат, қаноат етишмаслиги ҳақиқат. Шўро ҳукумати илк қадамиданок халқларнинг эътиқодига, қадриятларига қарши мурасасиз кураш бошлаган. Натижада минглаб оилалар эътиқодидан, маънавиятдан, комилликдан маҳрум яшаганлари ҳам аччиқ ҳақиқатдир. Зотан, Ёкутхон ва Саид оиласини қаноатсизлик, гуноҳдан қўрқмаслик емиргани рост. Зафару Зуфарлар сиртдан томоша қилгудай башинг, келишган бўз болалар эдилар. Аммо уларнинг қалби, маънавияти ўта қашшоқ эди.



Х.Тўхтабоевда ёзувчиликка иштиёқ уйғотган, қобилиятининг шаклланишида муҳим рол ўйнаган, асарларига қайтарилмас ранг ва жило берган нарса ҳаёт, вақтли матбуот, редакциялардаги қайноқ ижодий муҳит ва кунт, чидам билан ўқиш, ўрганиш, ўз устида ишлаш бўлганига шубҳа йўқ.



Миразиз Аъзам шеъриятининг фалсафий-бадий ўзига хослиги (1936-йилда туғилган)

Миразиз Аъзам ўзбек болалар адабиётининг тараққиётига баракали ҳисса қўшган шоирлардан бирidir. У ҳам болалар, ҳам катталар шоири, айти чоғда публицист, етук таржимон ҳамдир. Шоир 1936-йили Тошкент шаҳрида таваллуд топган. Мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ шеъриятга кизиққан. Шеърий машқларини таниқли болалар шоири Қуддус Муҳаммадий ва кейинчалик Қудрат Ҳикмат бошчилик қилган адабий тўғарақда синовдан ўтказар, ижодий изланиш, ўқиш ва ўрганишни кизгин давом эттирар эди. Адабиёт ва шеъриятга бўлган чанқоқлик уни Тошкент давлат университетига етаклади. Адабий машқлари болалар ва ўқувчилар газеталарида, “Гулхан”, “Ғунча” журналларида босила бошлади.

Университетни муваффақиятли тугатгач, Тошкент телестудиясида, “Ғунча” болалар журналида, сўнгра, “Ёш гвардия”, Ғафур Ғулом нашриётларида муҳаррир бўлиб ишлаган. Кўп йиллар Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасида маслаҳатчи, бошқарув котиби вазифасини бажарган.

Миразиз Аъзам ижоди талабалик йилларида янада кучайди. Унинг биринчи шеъри 1960-йилда “Ғалати туш” номи билан чоп этилган, биринчи шеърий тўплами эса “Металлург” номи билан нашр қилинган (1964). Шундан сўнг шоирнинг болалар учун “Ақлли болалар” достони (1969), “Сенга нима бўлди” (1970), “Ер айланади” (1973), “Ерга доврўқ соламиз” тўплamlари (1970), “Бир чўнтак ёнғоқ” сайланмаси (1990) эълон қилинган. Уларда шоир болаларнинг қалби ва туйғулари тасвири орқали оламни, одамни билишга, яхшилик билан ёмонликни фарқлашга, ҳалол ва покиза меҳнатни улуғлашга интилади.

Миразиз Аъзам дунё болалар адабиёти вакилларида юзга яқин муаллиф асарлари, чунончи, Корней Чуковский, Эдвард, Лир, Уолтер Де ла Мер, Жанни Родари, Жак Превер, Жеймс Крюс, Юлиан Тувим, Искандар ал-Ҳурий, Тавфиқ Фикрат, Али Оқбош, Мустафо Рухий Ширин, Мустафо Раҳмондўст, Дзюн Таками ва бошқаларнинг асарларини таржима қилган. У “Дунё болалар адабиёти” деган антология муаллифидир.

Миразиз Аъзам ижодида болалар учун ёзган асарлари салмоқли ўрин тутди. Жумладан, унинг “Ақлли болалар” (1969), “Сенга нима бўлди” (1970), “Ғалати туш” (1972), “Ер айланади” (1973), “Ерга доврўқ соламиз” (1976), “Бир чўнтак ёнғоқ” (1990), “Қирқ болага қирқ савол” (2000) каби

қатор шеърӣ тўпламлари, 2003-йилда “Энг ёруғ юлдузлар” номли мактаб сахнасига мўлжалланган пьесалар, тарихий ҳикоячалар, мақолалар тўплами нашр этилди. 2005-йилда унинг болаларга ёзган асарлари “Сайланма” ҳолида нашр этилди.

Миразиз Аъзам шеърӣ асарларининг образлар олами ранг-барангдир. Уларда икки ойлик чақалоқ образидан бошлаб, турмушнинг аччиқ-чучугини тотган, кекса бобо-бувилар образига тасвир этилганлигини кузатиш мумкин.

Айтиш керакки, шоирнинг болаларбоп шеърларида бола образи етакчи ўрин тутди. Унинг “Кўзлари хаёлга томган ҳой бола” шеърида бола образи асосий ўрин эгаллаган. Шоир бу шеърида нимадандир руҳий азоб чекаётган, қалбидаги ҳасратини баён этолмай, чексиз хаёлотга берилган бола тимсолини гавдалантиради. Шунинг оқибатида боланинг кундан-кунга заифлашиб, озиб-тўзиб бораётганидан хавотирга тушади ва унга далда беришга шошилади.

Миразиз Аъзамнинг “Йўтал бола” деб номланган шеъри ҳам бор. Бу шеърида шоирнинг яна юқоридаги каби болага ҳамдардлик кўрсатишга уринишини ҳис этиш мумкин. Чунки бу бола авжи ўйнаб-кулиб, ўқиб, яйраб юрадиган ёшида катталар томонидан бажариладиган қийин иш – пахта йиғим-теримига жалб этилган...

Миразиз Аъзамнинг бола образи акс этган шеърларини уларнинг номланишидан ҳам билиб олса бўлади. Жумладан, шоирнинг “Болалар кўчаларда”, “Тоғлик болаларга”, “Отасиз болалар”, “Болалигимда” сингари шеърлари бу жиҳатдан фикримиз далили бўла олади.

Шоир “Болалар кўчаларда” шеърида кўчага тўпланиб, ҳаммомпиш ўйнаётган болаларнинг ўзига хос образини, шу болалар ўйинининг муҳим томонларини чизиб кўрсатишга ҳаракат қилган. У “Тоғлик болаларга” шеърида ўзбек болаларини бошқа жойдаги болалар билан қиёслар экан, уларнинг сира қолишмаслигини шундай уқтиради:

Сиз ҳам бошқалардан кам эмассиз.
Учоқлар яшашни ўрганинг,
шундай учсинки учоқларингиз
хавасдан энтиксин бошқалар ҳам.
Сиз ҳам бошқалардан кам эмассиз,
бизнинг ҳам ажойиб
санъатимиз бор,
Ўзбек оҳангини киритинг
яхмалак ўйинларига.

Шоир “Отасиз болалар” шеърида 1941-45-йиллардаги уруш оқибатида жанггоҳларга кетиб ҳалок бўлган оталарнинг етим болалари образини яратган. Бундай болаларнинг оилада етар-етмасчилик билан улғайгани, айниқса, тўнғич фарзанд бўлса, отаси ўрнини билинтирмаслик учун онаси қанотига кириб меҳнат фаолиятини жуда эрта бошлагани, укаларига бош

бўламан деб, ўз болалик орзуларидан воз кечгани, баъзан айрим нокаслар томонидан “етим” деб камситилгани талқин қилинган.

Шоир шеърларида миллий маданиятимиз, тилимизни қадрлашга доир шеърлар ўтган асрнинг сўнгги чорагидаёқ кўзга ташланган эди. Она тили ҳақида қайғуриш ёш авлод маънавиятига пойдевор бўлувчи болалар адабиётида ҳам шу тариқа кўзга ташланди, десак янглишмаймиз. Шоирнинг “Тил дарси” шеърини фалсафий, таълим-тарбиявий жиҳатдан ўзликка қайтиш, дейиш мумкин. У 1975-йилда ёзилган. Шеърдан англашилишича, лирик қаҳрамон грузин боласидан дарс тинглайди:

- Грузин тилини биласизми? – деди,
- Грузин тилини билмайман, – дедим.
- Грузин тилини ўргатайми? – деди.
- Ўргат, – дедим.

Фиала исмли бола “меҳмон”га ўз исми, қишлоғининг номини фахр билан айтиб, дарров она тилини ўргата кетади. Сухбатдош бир пасда боладан “ака”, “опа”, “қўл”, “оёқ”, “мен”, “сен”, “китоб” каби сўзларнинг грузинчасини билиб олади; айна пайтда ўзи ҳам Фиалага “уй”, “халқ”, “кўча” деган ўзбекча сўзларни ўргатаётганда манзилига етиб келади. Аммо, ана шу қисқа муддатда лирик қаҳрамон кичкинтой боладан бир жаҳон сабоқ олади. Унинг ўз тилига муносабати, ифтихори онг-у шуурини сергаклантиради:

Лекин қулоғимда қолди, сўзларининг қўнғироғи,
Кўзларимда, “билдингизми”, – дегандай,
Кўзларининг жовдираши

Ва лирик қаҳрамон энди китобхонларга мурожаат қилади:

– Болалар! Сиз шундай қиласизми ҳеч?
Сизнинг шахрингизга, қишлоғингизга,
Меҳмон келса, узоқ эллардан,
Сиз ўзбек тилини ўргатасизми?
Ўзбек сўзларининг жарангини,
Меҳмон қулоғида янгротасизми?

Бу “дарс”нинг таъсирчанлиги муаммонинг долзарблиги мустақиллик йилларида янада теранроқ англанди.

Шоирнинг “Қирқ болага қирқ савол” шеъридаги айрим деталлар ҳам кичкинтойларнинг ўз эли, миллатини англаш, уни севиш ва обод этишга қаратилган. Энг муҳими, шоир ёш авлоднинг эртасига умид қилади. Уларга берилган тарбия бежиз кетмаслигига ишонади. Шу сабабли М.Аъзамнинг она тили ҳақидаги шеърлари истиқлол йилларида асл моҳияти билан намоён бўлди. Шоирнинг ёш лирик қаҳрамони энди ўз она тилини катталардан кам севмайди:

Она тилим, туркий тилим,
Ардоқлигим ўзбек тилим,
Авайлайман сени доим
Қабоқ ила кўздек, тилим.

Шеърда ўзбек тилининг қадимлиги, кўрки, донолиги, онага тенглиги учун ҳам уни алмаштириб бўлмаслиги таъкидлана борилади. Шоир она тилини авайлашни кўзу қабоққа менгзаши ҳам бежиз эмас. Кўз инсонга берилган илоҳий неъматлар ичида энг ардоқлиси. У ёруғ олам маъноси бўлишдан ташқари, инсон ботинини ўзида намоён этади. Донишмандлар одамнинг кўзига қараб, кимлигини айта олишган. Кўзимизни асраш билан нафақат, ҳаёт мазмунини, демакки, ўзлигимизни, кўнглимизни асраган бўламиз. Худди шу хусусият она тилига ҳам хослигини шоир:

Туркий тилим, кўркли тилим,
Ўзбек тилим, кўздек тилим,

мисраларида жо этган. Муҳими, болаларга ёшлигиданоқ ўз она тилларини севишга даъват этиш ана шундай сатрлар таъсирида оммалашди. Истиқлол йилларида болалар адабиётида бу мавзу турли оҳанг ва мазмунда жиоланди.

Миразиз Аъзамнинг жуда кўп шеърлари тарбиявий мазмунининг чуқурлиги, теран мазмунни ихчам ва қулай бадиий шаклда ифода этганлиги нуқтайи назаридан бошланғич синф дарсликларига киритилган. Масалан, “Ватан” шеърида шундай эҳтиросли мисралар учрайди:

Ватан – бизнинг уйимиз,
Ватан – бизнинг кўчамиз,
Сойлардаги сувимиз,
Маза қилиб ичамиз.
Ватан – бизнинг тоғимиз,
Олма-анор боғимиз,
Буғдой, арпа даламиз,
Ўйнаб маза қиламиз.
Олтин тола конимиз,
Тандир тола нонимиз.
Ватан – мактаб-онамиз,
Ўқишни ўрганамиз.

Миразиз Аъзамнинг “Мардлик ва ақл ёруғлиги” шеърида ўқиш, илм чўққиларини эгаллаш учун ва инсоннинг ўз орзуси, эзгу ниятига эришиши учун барча имкониятларни яратиб берган замонамизда яшашга қарамай, дангасалик, ялқовлик қилган, ҳаётга енгил-елпи йўл ахтарган ва адашган болалар кулги остига олинади. Шоир болаларни ҳамиша мард бўлишга чорлайди:

Мардлик бузилиб кетгай
Милтиқ чиққан замонда.
Юзта мардни бир номард
Отиб ташлар майдонда.
Милтиқни мардлик билан
Ўрганиб бўлмас лекин.
Китоб варақлаш керак
Қунт билан секин-секин.

Ақлни фақат илм
Ёруғ қилар, укажон.
Ёруғ ақл Ватанни
Олға бошлар бегумон.
Ўғилга мардлик керак,
Илм ҳам керак тайин.
Илмсиз марднинг эса
Ҳолига йиғлар маймун.

М.Аъзам мустақиллик, озодлик мавзусида ҳам болалар учун қатор шеърлар ёзган. Шоир “Қўлни қўлга берайлик”, “Нима яхши-ю, нима ёмон” шеърларида дўстлик, ҳамжиҳатлик, она-Ватанга чексиз муҳаббат, одобли бўлиш, сидқидилдан ўқиш учун интилиш, курашиш каби масалаларни кўпроқ очиб беришга ҳаракат қилади.

М.Аъзам болалар учун турли жанрларда ижод қилди. Айниқса, унинг ижодида дoston, адабий эртаклар кўп учрайди. Шоир халқнинг эртакчилиги тажрибаларига мурожаат этар экан, аввало, ўз асарларининг ғоявий-бадий ва мавзуй жиҳатдан баркамол, қизиқарли бўлишига ҳам эришишни кўзда тутган. У ўзи яратган асарларнинг халқчил бўлиши учун эртаклардан маҳорат билан фойдаланди. Шоирнинг барча эртакларида яхшилик ёмонликка, соддалик айёрликка, олижаноблик ёвузликка, гўзаллик хунукликка қарши қўйилади. Инсонга меҳру муҳаббат улуғланади.

Миразиз Аъзам яратган шеърини адабий эртаклар ўнга яқин. Шоирнинг қайси эртагига назар ташламанг, барчасида болалар завқ оладиган қирралар бор. Хусусан, унинг “Эрк қуши” эртак-достони анча машҳур. Таъкидланишича, бир мамлакатнинг донғи узоқ элларгача таралгани сабабли унга дунёнинг турли томонларидан жуда кўп меҳмонлар, савдо карвонлари ёғилиб келиб турар экан. Ташриф буюрган меҳмонлар эса унинг кўркига ҳайрат билан боқаркан. Айниқса, мамлакатнинг осмонўпар миноралари, муҳташам арклари сирли жилва таратиб, келганларни лол-у ҳайрон қолдирар экан. Шаҳар теварагидаги қир-адирлардан ажойиб атир ҳиди уфуриб тураркан.

Мамлакатнинг бозори ҳам дунёга донг таратган экан. Ундаги турли-туман молларнинг харидори жуда кўп экан. Эртакда бу бозор худди халқ достони “Равшанхон”дагидай алоҳида таърифлаб келтирилган:

Турли-туман моллари
Гавжум экан бозорлар.
– Кеп қолинг, – дер
чоллари, –
мана, олма-анорлар!..

Дostonда шу тарика ўзбек бозорларининг жонли тасвири ўзига хос акс этган. Унда мева-чева, газмол ва заргарлик моллари бозори манзаралари чизиб кўрсатилган. Савдогарлар бундай юртни ҳеч қачон кўришмаган экан. Шунинг учун улар бу юртнинг овозасини бошқа юртларга ҳам етказишибди. Кўп вақт бу юрт узоқ элларга андоза бўлибди. Бироқ қўшни юртнинг ҳокими

бу гапларни эшитиб, ҳасади қўзиб, кўп сонли лашкар тўплаганича унинг устига бостириб келибди. Етмиш маккорликни билган ёвуз босқинчи чигиртка галасидай қўшини билан ёпирилиб, юртни хонавайрон этибди. Бозор расталари топталибди. Ҳамма ёққа ўт қўйилибди. Шаҳар уч кеча-ю уч кундуз тинмай ёнибди. Халқи эса бутунлай таланиб, ҳақоратлар ва қийноқлар билан қулликка маҳкум қилинибди. Лекин босқинчи шоҳ ҳар қанча зулм ўтказмасин, халқ барибир қулликка бўйин эгишдан бош тортибди. Эл бўйсунмабди ва эрк истаб кураш йўлига кирибди. Мамлакатдаги барча ҳунармандлар: кулол, косиб, қассобу бошқалар шер янглиғ жангга отилиб, ёвни бошлаб кирибди. Бундан жигар-бағри хун бўлган босқинчи ҳоқон ҳийла йўлига ўтибди.

Воқеаларнинг мана шу ривожланиш ўрнида шоир лирик чекиниш қилиб шундай дейди:

Аммо, дўстлар, биласиз,
баравар эмас беш қўл.
Ҳар эл аро, шубҳасиз,
учраб турар беш-ўн гўл.

Элу юрт озодлиги учун ҳамма бир жону бир тан бўлиб курашаётган паллада дарё бўйида истиқомат қиладиган Наҳанг қассоб алоҳида матонат кўрсатади. У ниҳоятда сершижоат ва сершитоб йигит бўлади. Ачинарли томони шундаки, унинг севиб олган ниҳоятда гўзал хотини кутилмаганда вафот этади. Бундан йигит жуда чуқур тушкунликка тушади. Унга хотинидан ўн ёшли Олмос исмли қиз ва саккиз ёшли Ўлмас исмли ўғил қолади. Юртдошлари Наҳанг бошига тушган айрилиққа жуда ачинишади. Лекин юрт бошига иш тушиб, душман бостириб келганда, Наҳанг ўз дардини унутиб, халқ дарди билан яшай бошлайди. У элу юрти мустақиллиги ва эрки учун курашга отилиб, душман билан беаёв жанг қилади. Баҳодир ва ўктам йигит Наҳанг қассоб наъра тортиб жангга кирар экан, унинг болтаси зарбидан ёв лашкари пардай тўзғиб кетади. Бундан ваҳимага тушиб қолган душман лашкари эса зудлик билан ўз ҳоқонига чопар юбориб, паҳлавон Наҳанг шижоатидан уни огоҳлантиради. Шунда душман ҳоқони қуда бўлиш баҳонасида элни ҳийла билан бўйсундирмоқчи бўлади. Бу ҳақда эртакда шундай дейилади:

Бўйсунмаган элларни
олади қуда бўлиб,
“Қизлар олган бу ерни!” –
дер сўнг кўкракка уриб.

Ҳоқон кекса вазири билан маслаҳатлашиб олар экан, унинг ўғитига биноан тул йигит Наҳангни куёв қилиш ҳийласини ишлаб чиқади. У Наҳангга ёшгина қизини бермоқчи бўлади. Бу гапни Наҳангга етказганларида, дастлаб у қовоқ уяди. Аммо ҳоқон томонга бориб, унинг қизини кўргач, уйланишга рози бўлади. Уни ҳоқоннинг қизи бир қарашда мафтун этади. Шундан сўнг Наҳанг:

– Уйланаман қизига!

Тўй ўтган кун эртаси
лашкар қайтсин изига! –

дея қатъий хулосага келади. Кейин тўй ва сулҳ шарафига катта зиёфат бўлиб ўтади. Барча зиёфат билан бўлади. Ҳеч ким душман ҳийласини сезмайди. Душман лашкари эса тун бўйи ишлаб, халқни занжирбанд қилиш учун кишан тайёрлаб чиқади. Одамлар саҳар туриб қараса, шаҳар дарвозасига ғалаба нишони сифатида душман туғи осилган. Наҳанг эса бундан беҳабар, маст уйқуда ётибди.

Шундай қилиб, йиллар ўтибди. Ўғай она Ўлмас ва Олмос қачон бўлса-да биздан ўч олади дея, уларни турткилар, камситар экан. Аммо болалар бунга парво қилмай, мағрур бўлиб ўсаверибдилар. Айниқса, Олмос жуда ҳақгўй экан. У ўғай онага қарата шундай таънали шеърлар айтаркан:

– Офтоб чиқди оламга,
югуриб бордим онамга.
Она, она, кулча бер,
онам деди, ўтин тер.
Ўтин тердим бир кучоқ,
кулча ёпди бир ўчоқ.
Еди ўзи суюгин.
Менга берди куюгин.

Олмоснинг бу гаплари ўғай онанинг жон-жонидан ўтиб кетаркан. У бу гапларга дош беролмай, аламдан тўлғаниб, юраги ёнаркан. Хусусан, ўғай она Ўлмасдан жуда ҳадиксирар ва қўрқаркан. Негаки:

Қўрқинчли экан роса
Олмосидан Ўлмаси,
бир хўмрайиб қараса
қисиларкан нафаси:
“Шунинг кўзини ўйсам...
индамай қўйиб қўйсам
йигит бўлар бургутдек”, - деркан.

Ўғай она шу алам туфайли бир куни Наҳанг уйга келиши билан йиғлаб туриб, унга туш кўрганини, тушида бир чол кўриниб, ҳомиладор бўлганини билдирганини, аммо Ўлмас тирик экан, сен яшолмайсан деганини айтади. Наҳанг гўллик қилиб, хотинининг бу гапига ишонади. У ё ўғлини, ё хотинини дейиши керак бўлади. Наҳангга хотини азиз туюлади. У бир куни ярим тунда ҳамма ухлаганидан фойдаланиб, ўғлини даст кўтарганча оқ тулпорга ортади-ю қирга жўнайди. У ерда ўз қўли билан ўғлини ўлдиради.

Ўлмаснинг опаси – Олмос бўзлаганча укасининг жасадини излаб қирларни кезади. Қирдан унинг суякчаларини топиб, этагига йиғиб олади. Сўнгра уларни уйганча, кўк латтага солиб, гул тагига кўмади. Қиз укасига бағишлаб шундай йиғи қўшиғи куйлайди:

“Она меҳрин кўрмаган,
озод Ватан истаган,
ўз уйига сиғмаган

вой укам, вой укам.
Отам сени сўйдими,
ўгай онам тўйдими,
қисматинг шу бўлди,
вой укам, вой укам.
Розимасман, ишқилиб,
тирилмасанг куш бўлиб,
учиб юргин ўч олиб,
вой укам, вой укам”.

Наврўз келган вақтда Ўлмаснинг руҳи бир куш бўлиб шу қизил гулнинг тагидан учиб чиқибди ва чаппар уриб ҳавода уча бошлабди. У жуда гўзал ва бийрон куш экан. У юрт осмонида мағрур-мағрур қанот қоқиб парвоз қилаверибди. Аммо кушнинг кўксида бир оҳ борлиги сезилиб тураркан. Шунинг учун унинг сайраши одамлар кўнглини эзибди. Бир кун куш бозорга учиб келибди ва бир атторнинг бошида чарх уриб учиб, кўшиқ айта бошлабди. Унинг кўшиғи шундай экан:

“Ўз отам сўйди,
ўгай онам тўйди,
омон бўлгур эгачим
кўк латтага тугди,
гулнинг тагига қўйди,
кук-ку,
кук-ку!”

Аттор бу гапирадиган кушни кўриб, ҳайрон бўлиб қолибди. “Нима дединг, яна айт?” – деса, куш эвазига ўнта жуводиз сўрабди. Куш жуводизларни олиб, отасининг бошига учиб борибди. Отаси ҳам бу гапирадиган кушни кўриб лол қолибди ва шеърини такрорлашни сўрабди. Аммо куш отасига кўзингизни юмиб, оғзингизни очиб турсангиз айтаман, дея шарт қўйибди. Отаси шундай қилган экан, куш жуводизларни унинг оғзига ташлабди. Отаси жуводизларни ютиб, ҳалок бўлибди. Куш эса қаҳ-қаҳлаб учиб кетибди.

У ўгай онасини ҳам шу тариқа ўлдирибди. Ҳоқон қалбига ваҳима солиб, халқни эрк ва озодлик курашига чорлабди. Кушчани биргина опаси танибди.

Кушчанинг чақириғи билан катта жанг бошланибди. Бу жангда опаси Олмос ҳам Барчинойдай курашиб, ғалабага бош бўлибди. Халқ Олмосни ўзига подшо қилиб белгилабди. Олмос юртни адолат билан бошқариб, халқнинг кўнглини сўрабди. Мамлакатни тиклаб, аввалгидай гулга буркабди.

Эртак-достон ўз ниҳоясида эзгуликнинг ёвузлик, ойдинликнинг қоронғулик, ҳақиқатнинг ноҳақлик, ҳаётнинг ўлим, ақллиликнинг нодонлик, адолатнинг жаҳолат ва тўғрилиқнинг эгрилик устидан ғалаба қозонишини тараннум этади.

Эртакни яратишда Миразиз Абзам халқ бадий анъаналарига содиқ қолади. Эртак қаҳрамони фаҳм-фаросат, ақл билан иш кўриб, ўз мурод-

мақсадига етади, бахтиёр бўлади. Миразиз Аъзамнинг барча персонажлари пишиқ-пухталиги билан ажралиб турадилар.

Замон муаммоларини эртак либосида ифодалашда Миразиз Аъзам алоҳида рағбат ва ғайрат кўрсатди. У ижодий имкониятларини шу жанрда синаб кўрар экан, бутун маҳоратини ишга сола олгани учун болаларнинг сеvimли эртакчи шоирларидан бири сифатида танилди.

Шоир эртаклари бадий қурилишининг ихчамлиги, соддалиги ва яхлитлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Улардаги ҳар бир тафсилот, бадий детал ва образ, воқеа, мотив, ифода воситалари, поэтик усул ижодкор эстетик қарашларини ифодалаш учун хизмат қилади.

Сафар Барноев – болалар шоири ва носири (1938-2001)

Болаларнинг сеvimли шоири ва ёзувчиси Сафар Барноев 1938-йил 6-майда Бухоро шаҳрида Дилкушо маҳалласида туғилган. 1959-йилда ўрта мактабни тугатгач, ҳарбий хизматга кетади. 1960-61-йилларда Бухоро вилоятининг Ромитан туманидаги шўро хўжалигида ҳисобчи вазифасида ишлайди. 1961-66-йилларда ТошДУнинг (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) журналистика бўлимида таҳсил олади. 1959-йили унинг биринчи шеъри ҳозирги “Тонг юлдузи” газетасида эълон қилинган. С.Барноев ўқишни тугатмасиданоқ, 1966-йилнинг март ойида “Тонг юлдузи” газетаси таҳририятига ишга таклиф қилинган. Шу йиллардан бошлаб унинг шеър, ҳикоя, қиссалари республика газета ва журналларида мунтазам равишда чоп этила бошлайди. С.Барноевнинг биринчи шеърлар тўплами 1970-йилда “Тоғлардаман“ номи билан чоп этилган. Шундан кейин “Биринчи табассум“, “Нур ёғилган кун“ қиссалари босилади. Адибнинг “Биринчи табассум“ (қиссалар, 1972), “Дадамнинг қўллари“ (шеърлар ва достонлар, 1972), “Соғинч“ (шеърлар, балладалар, 1975), “Юлдузхон ва Баҳоржон“ (шеърлар ва эртаклар, 1977), “Аскар қайтган кун“ (ҳикоялар, қиссалар, 1980), “Оқ лайлақлар“ (ҳикоя, қиссалар, 1982), “Чехралар“ (балладалар, 1984), “Егизаклар“ (ҳикоялар, қиссалар, 1985), “Мукофот“ (ҳикоялар, 1985), “Тинчликни улуғлаймиз“ (шеърлар, достонлар, 1986), “Каримжон-карлсон“ (ҳикоялар, қиссалар, 1988), “Дадам ҳақида кўшиқ“ (шеърлар, эртаклар, 1989), “Янги кунлар“ (қисса, 1990), “Нилуфарнинг олмалари“ (ҳикоялар, 1996), “Кичкина Хўжа Насриддин“ (қисса, 1998) сингари китоблари нашр қилинган. Адибнинг кўпгина асарлари рус, тожик, қирғиз, украин, белорус, поляк, инглиз тилларига таржима қилинган. Унинг “47-йил ҳикоялари“, “Афғон болалари“ ҳикоялар туркуми адабий жамоатчилик томонидан юқори баҳоланган.



У журналистика факультетида ўқий бошлаган кезларида шу ҳақиқатни англаб етдики, болалар учун

ёзмаслик “дадажони жанггоҳга олиб келган болалиги”га хиёнатдир. У яна шуни ҳам англаб етдики, бундай хиёнатнинг аломати беҳад оғир. Шунданмикан, бутун ижодида иккинчи жаҳон уруши давридаги болаликни кетидан қайта тиклаш ва ундан ахлоқий-эстетик сабоқ чиқаришни етакчи тамойил қилиб олди.

С.Барноев ўзбек болалар адабиётининг Зафар Диёр, Султон Жўра, Қуддус Муҳаммадий, Шукур Саъдулла, Ҳаким Назир, Миркарим Осим, Қудрат Ҳикмат ва Пўлат Мўмин сингари намояндалари, шунингдек, жаҳон халқлари болалар адабиётларининг забардаст вакиллари ижодларини кунт билан ўрганди, хусусан, халқ ижодиётига, болалар фольклорига ҳайратланиб назар солди. Унинг истеъдоди болалар адабиётларининг бетакрор намояндаларидан бири Султон Жўранинг адабий вориси сифатида бўй кўрсата олди.

Яъни, Султон Жўра иккинчи жаҳон урушида бевосита қатнашиб, жангчи сифатида уруш даҳшатини ўз танасида синаб кўрган ва урушнинг болалар қисматига кўрсатган фожеали таъсирини ифодалаб, ўзбек болалар шеърлятида шу мавзунини юксак санъаткорлик билан ифодалаган “Соғиниб”, “Соғинчли салом” сингари гўзал эпистоляр шеърлар яратиб қолдирган санъаткор эди. С.Барноев эса бола сифатида урушнинг барча кулфатларини кўрди, отасини юлиб олиб, уни етим қилган уруш ҳақида, ўзга хонадонларга қора хатлар келганида кўкка ўрлаган фарёдларни эшитиб, изтиробли йиғилардан қалби озурда бўлиб:

Изтиробли йиғидан
Уйғонди тор кўчамиз
Қора хатдай қорайиб
Кетди бизнинг кечамиз,—

дея ўша машъум кунларга назар сола олганди.

Зотан, уруш мавзусида Султон Жўра шеърлари тугаган жойда, уруш ҳақидаги болалик хотираси билан С.Барноев бўй кўрсата бошлади. Уруш унинг қалбида битмас-туганмас алам ва жароҳат қолдирган. Шоирнинг “Нон”, “Нур ёғилган кун” ҳикоялари, “Оқ лайлақлар” қиссаси ёхуд афғон болалари турмушига бағишланган ҳикояларида уруш хотироти асосида болалик қисматида назар солинади.

С.Барноев асарларида мозий билан бўй ўлчашган Бухоройи шарифнинг болаларга хос тасаввуридаги сувратини кўриш мумкин. Муҳими, шоир шеърларида жажжи болақайлар тимсоли ярқ этиб кўзга ташланиб туради.

Биласизми, дадам мени эркатойим дедилар,
Ёзда байрам бўлганида тойчоқ олиб бердилар.
Биласизми, ойим мени юардилар ўйнатиб,
Тили ширин ўғлим дея, юардилар сўйлатиб.
Қўлдан-қўлга олиб уни кўтаришиб юришар.

Бу шеърда поэтик нутқ воситасида мактабгача ёшдаги кичкинтойларга хос ҳаяжон товланишлари ғоят жозибали оҳангларда ифода этилгандир. Ўзи ҳали кичкина бўлган лирик қаҳрамон ўрнини эгаллаётган укажонидан

куяётганини яшириш учун “йиғлашни қўймаётгани, дадаси ухлаёлмаётганлиги”ни важ кўрсатиб, ўз ҳақиқатини ҳимоя қилаётир. Феълида йилт этган шу қарама-қарши майллар асосида зуваласи бичилаётир. Боланинг шаклланишидан иборат мураккаб жараён бор бўйича шундай кўриниб турибди.

С.Барноев буни бола нутқидаги такрорлар билан янада жонлироқ қилиб акс эттирган. Гарчи бу ёшдаги кичкинтойлар учун 3-7 ва 8-9 ҳижоли тизимдан иборат шеърлар ёзиш анъанага айланган бўлса-да, Сафар Барноев бу ёшдагилар учун болалар нутқида хос оҳанг товланишларини асос қилиб, беҳад самимий ва равон шеърлар ёза олган:

Меҳмон келса уйимизга, менга байрам бўлади,
Шоколад-у конфетларга чўнтақларим тўлади.
Бошқа пайтлар конфет десам, ойим берар уришиб,
“Конфет есанг, лаби-лунжинг кетар дея буришиб”.

15 ҳижоли бу сатрлар кичкинтойнинг поэтик нутқи. 14 ҳижоли тизимга асосланган “Феруза” шеъри аслида катталар эркаламаси. Унда Ферузахонни кута-кута интиқ бўлган, ниҳоят унинг келганидан қалби қувончга тўлган лирик қаҳрамоннинг фараҳбахш қиёфаси тиниқ чизилган. Бунда анафора санъати оҳанг самимиятини таъминлаган:

Феруза қуёш билан тонгда турар жилмайиб,
Феруза қуёш билан тонгда кулар жилмайиб.
Феруза кулса агар, олам яйраб кетади,
Феруза кулса агар, қушлар сайраб кетади,
Феруза кулгусидан ҳар уйга келар севинч,
Феруза кулса агар, демак олам бўлар тинч.

Шоир “Менинг таржимаи ҳолим” шеърида қуйидаги сатрларни битган:

Қайси кун,
Қайси йилда туғилганимни,
Тахминан
Битиб берган шўро котиби,
Неча бор дарахтдан йиқилганимни
Ҳамон айтиб юрар қўшнимиз хотини.
Тут пишиғида туғилгансан деб,
Онам айтганлар,
Пишиқчиликда...

Сафар Барноев – Бухоро фарзанди. Унинг болалиги шу қадим шаҳар кўчаларида ўтган. Лабиҳовуз, Регистон, мовий гумбазлар, Минораи калон, ҳатто унда ин қўйган оқ лайлаклар... Буларнинг барчаси адиб ижодига умр бўйи илҳом бахш этиб келди. Яна шариф шаҳар жинкўчалари, муҳташам ёдгорликлар-у залворли тошдеворлар ижодкор армонларининг тилсиз гувоҳи...

С.Барноев ижодида ўзбек болалар адабиётининг ранг-баранг муаммолари, чунончи, болалар тақдирида ўчмас из қолдирган уруш даҳшатлари ёрқин акс этган. “Чехралар” тўпламидаги шеърлар ва

балладалар, “Афғон ҳикоялари” туркумидаги асарларнинг асосий қисми ушбу мавзунини бадиий ёритишга бағишланган.

“Қирқ еттинчи йил ҳикоялари” туркумига кирган асарларида бутун бир авлоднинг уруш тугаган паллаларда вояга етган, оқ-қорани тушуна бошлаган, кўнгли бир умр ярим бўлиб қолган болалар авлоди қиёфаси акс этган. Ота дийдорига тўймаган бу авлоднинг бир вакили сифатида С.Барноев “Ота ўғли”, “Дадамнинг қўллари”, “Дадам ҳақида қўшиқ” асарларида ўша давр болаларининг армонларини тасвирлаган.

С.Барноев асарларида фикрий тарбия тасвир ва талқин, тушуниш ва тушунтириш, ҳиссий идрок ва бадиий ифода воситасида амалга оширилади. Шунинг учун ҳатто аксарият шеърлари ҳам сюжетли-воқеабанд. Шоирда кўрган, билган, ҳис қилган нарсаларини воқеалар жараёни ила яхлит бир бутунликда кўрсатиш майли кучли. Шеърлар хотимасидаги поэтик образ зиммасига юкланган маъно ана шу моҳиятни, ҳикматли мазмунни акс эттиради. Шоирнинг “Сирли садо” шеъри бунга далил бўла олади:

Амакимнинг йўқдир икки
Оёғи.
Оёқлари – унинг қўлтиқ
Таёғи.
Қўлтиқ таёқ инграб борар,
“Тў-ўқ, тў-ўқ”.
Бу дегани урушга йўл-
Йў-ўқ, йў-ўқ!

Инсон – ҳаёт гули. Воқеаликдаги хунуклик кўринишлари бартараф этилгани сайин ҳаёт ҳам, тириклик ҳам янада чиройли бўла боради. Сафар Барноев асарларидаги тарбиявий жиҳатлар хилма-хил. Ижодкорнинг “Уруш болалари”, “Тунда осойишталик чўкканида борлиққа”, “Жаббор отанинг айтганлари”, “Ука, мен сенга айтсам”, “Ўттиз ёшлилар”, “Менинг ўз бурчим бор”, “Бобомнинг қўллари”, “Отанинг ўртоқлари” сингари қатор шеърлари ва инсон тақдири масаласини поэтик тадқиқ этишда ўзига хос йўналишга эга. Уларда, аввало, қалбнинг изтиробли тажрибалари – дардлари муҳрланган; у айнан шу авлоднинг қалбидан силқиб оққан, кўз қорачиғига тугилиб қолган дард.

“Болалар хулосаларни, исбот-далилларини ва мантикий тафсилотларни талаб қилишмайди, – дейди В.Г.Белинский, – уларга образлар, бўёқлар ва оҳанглар керак. Болалар ғояларни унчалик хуш кўрмайди; уларга саргузаштлар, қисқа-қисқа тарих сабоқлари, қиссалар, эртаклар, ҳикоялар керак. Образлар билан сўзлаш учун шоир бўлмаса-да, жилла курса жонли, зийрак ва қувноқ фантазияга эга бўлган ҳикоячи бўлиш лозим. Болалар билан образлар воситасида сўзлашиш учун болаларни билиш керак, шоирнинг ўзи, катта ёшли бола бўлиши лозим. Яъни, оқ кўнгил, соддадил, гўдак табиатли бўлиб туғилиши зарур ”.

Зотан С.Барноев “Учбурчак мактублар”, “Жаббор отанинг айтганлари”, “Бобомнинг қўллари”, “Ўттиз ёшлилар” сингари шеърларида болалар билан

ана шундай жонли, образли тилда сўзлашади. Ўқувчи хотирасида узоқ сақланиб қоладиган тиниқ манзаралар чизади.

Шоирнинг аксарият шеърларида уруш ва инсон тақдири масаласини турли хил қирралардан ўзига хос йўсинда ёритишга майл кучли. “Жаббор отанинг айтганлари” шеърида урушда бедарак йўқолган ўғлини ҳамон интиқ кутаётган, ўз меҳрига ўзи исиниб яшаётган етим мўйсафиднинг (“Мен дейман: – Жуда ёмон оталар етим қолса”) армонли ҳасратини эшитамиз. “Ука, мен сенга айтсам” асарида эса урушда кўплаб жароҳат орттирган, ҳозирги кунда ҳам баъзи олчоқ ва “қочоқлар”дан юрагидаги жароҳати кучайган жангчи ўз кўнглини бўшатади. “Отамнинг ўртоқлари”да олтмишнинг тенг ярмида ота деган номга эга бўлган лирик қаҳрамонни кекса жангчилар ғоят иззат қилишади (“Отам ўрнида кўриб, улар мени сизлашар”), уларнинг борлигидан лирик қаҳрамон ҳам чексиз фахрланади. Улар юртга жон фидо қилишган, бугун ҳамон ҳаёт жабҳасининг олдинги сафида. Шу боисдан ҳам отасининг ўртоқлари олтмишдан ошиб қолса-да, белидаги белбоғлари унга жангчининг камарини эслатади. “Қўшни кампир илтижолари” шеърида эса уч ўғлини урушга жўнатиб, учовидан ҳам қора хат олган, йўлга қарайвериб кўзлари тўрт бўлган муштипар кампирнинг дил нолалари юракларни зирқиратади.

Эътиқод туйғулари, яхши хулқ ёки яхши одат малакалари инсон билан бирга туғилмайди. Уларни жамият ва одамлар шахс табиатида тарбиялаб камолга етказадилар, яъни, ушбу фазилатларни биз ҳаётимиз давомида ўқиш, ўрганиш, турли хил тарбия кўринишлари орқали ўз шахсимизда шакллантириб борамиз. Шахснинг маънавий савиясини, интеллектуал даражасини воқеликнинг ижтимоий-фалсафий асослари белгилаб беради. Шу нуқтаи назардан С.Барноев шеърларининг ҳам ёшлар тарбиясида салмоқли ўрни, бурчи-вазифаси бор. Бу ўзига хослик ота-боболарнинг эзгу ишларига садоқатда кўринади. Бу борада шоирнинг “Менинг ўз бурчим бор” шеъри ибратлидир. Унда лирик қаҳрамон эллар – элатларга эзгулик уруғини эқмоқликни, ёмонларнинг бошларини эгмоқликни, гўдаклар кулгусини, Ватаннинг соф ҳавосини асрамоқликни ўз бурчи, деб билади. Шу боисдан ҳам “Агар яхшилик деб курашмасам, ҳеч кимман”, – дея қатъий айта олади.

С.Барноев асарларида руҳий ҳолат таҳлили етакчи. Бу, аввало, ижодкор болалиги хотираларининг мустаҳкамлигидандир. “Менга қолса, умр дафтарини – болалик дафтари деб атардим, – дейди адиб “Бегубор дамлар” мақоласида. – Чунки болаликда кўрган, билганинг, эшитганинг бир умр сенга ҳамроҳ бўлади. Ана ўшанинг завқи билан яшайсан. Ҳар бир дақиқада бола бўлгинг келаверади. Болалик дунёси ўзига чорлаб туради. Бу дунё қалбга муҳрланиб қолган. Ўтган кунларни эслаш, бугунги кунларнинг қадрига етмоқ керак, деган гап-да”.

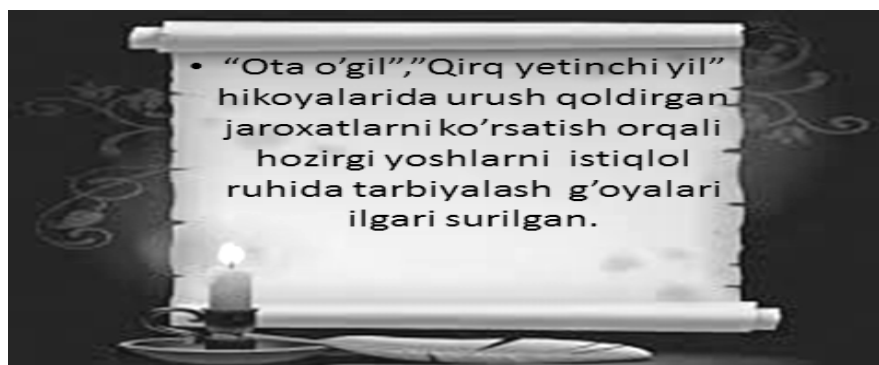
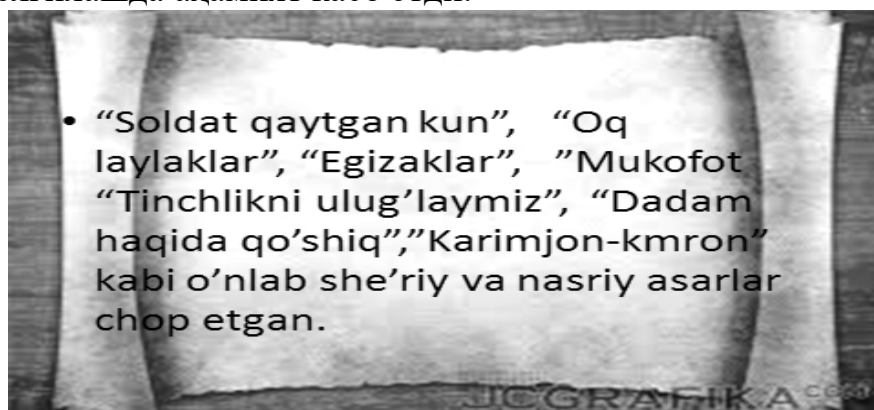
Умуман, С.Барноев ҳикояларидаги бош қаҳрамонлар китобхон болалар қалбига яқин бўлиб қолади. Ёзувчи ўтмишга айланган урушни кўрсатиш орқали бугунги ҳаётимизнинг нақадар машаққат ва йўқотишлар эвазига, ота-боболаримизнинг мислсиз қаҳрамонликлари ва мардликлари ҳисобига

яратилаётганлигини таъкидлайди. Мақсад эса болаларни Ватанни севишга, уни асрашга ундашдир, ўтмишни билмасдан туриб, бугунги ва эртанги куннинг қадрига етиб бўлмаслигини уқтиришдир.

Бинобарин, С.Барноев йигирмага яқин шеърий ва насрий китобларини битиб, ўзбек болалар шеърияти ва насрини гоҳо ҳазин, гоҳо қувноқ руҳиятга суғорилган шеърлар-у, ҳаяжонбахш адабий эртактар, хилма-хил мавзулардаги ҳикоялар-у қиссалари билан бойитди. У истиқлол туфайли мамлакатимизда болаликка муносабатнинг тубдан қайта қурилаётганига теранроқ разм сола бошлаган эди. Бу ҳол унинг ижодида болалик



муаммоларидан баҳс этувчи публицистиканинг фаоллашувига йўл очди. Зотан, унинг давр руҳиятига суғорилган қатор долзарб публицистик мақола ва очерклари юзага келдики, булар XX асрнинг сўнгги чорагидаги ўзбек болалар публицистикаси қиёфасини белгилашда аҳамият касб этди.



Турсунбой Адашбоев шеъриятида болалик ва табиат муносабати ифодаси (1939-йилда туғилган)

Турсунбой Адашбоев 1939-йилда Қирғизистоннинг Ўш вилоятига қарашли Олабуқа туманидаги Сафед Булон қишлоғида туғилган. Ўзбекистон ва Қирғизистон чегарасида жойлашган ушбу қишлоқнинг барча фуқаролари

сингари бўлажак шоир ҳам ҳар икки халқ тили, қадриятлари, маънавияти, маданияти, маърифатидан баҳраманд бўлган ва ҳақли равишда ўзини ҳар икки халқ фарзанди деб ҳисоблаган. Бўлажак шоир қалбида шеърятга ошнолик туйғуси мактабда ўқиб юрган вақтидаёқ туғилган десак, адашмаймиз. Унинг “Мақтабим” сарлавҳали биринчи шеъри 6-синфда ўқиб юрган пайтида “Ленин учқуни” (ҳозирги “Тонг юлдузи”) газетасида эълон қилинганлиги фикримизни тасдиқловчи дастлабки далилдир. Иккинчи мисол: 1956-йилда “Қирғизистон ҳақиқати” газетаси энг яхши ҳажвий шеърлар учун танлов эълон қилади. Танлов якунида 1-мукофот ҳеч кимга берилмайди, 2-мукофот мактаб ўқувчиси Т.Адашбоевга берилади⁴⁶. Яна бир мисол: у мактабда ўқиб юрган пайтида “Қизил Ўзбекистон” газетасида фолклоршунос олим Ҳ.Зарифов номидан газетхонларга мурожаат қилиниб, эртақчи бобо-бувилари ҳамда бахшилардан ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналарини ёзиб олиб, таҳририятга жўнатиш ва шу билан халқ оғзаки ижодининг халқимиз орасидаги нодир намуналарини сақлаб қолишдек хайрли ишга ҳисса қўшиш ташаббуси билан чиқилган эди. Ёш ўқувчи Т.Адашбоев қалбида бу ташаббус, эҳтимолки, энди-енди ниш уриб келаётган бадииятга ошнолик туйғуларини уйғотиб юборади. У пешқўрғонлик Олим бахши Сойиббоевдан “Ёзи билан Зебо” достонини ёзиб олиб, Тошкентга юборади ва кўп ўтмай фолклоршунос олимлар Ҳ.Зарифов ва Музайяна Алавиядан янги изланишларга ундовчи миннатдорчилик мактуби ҳам олади. Бахшилардан, бобо-бувилардан эшитилган эртагу ривоятлар, достону қўшиқлар, тез айтишу топишмоқлар Т.Адашбоев қалбига, ўзи айтганидек, “чўғ солган бўлса, ажаб эмас”⁴⁷. Шу сабабли ҳам у ўрта мактабни тугатгач, Тошкент давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети)нинг журналистика факултетига ҳужжат топширади. Университетда ўқиш жараёнида шеърят сирларини янада пухта эгаллаган ёш шоирнинг дастлабки асарлари бирин-кетин матбуотда эълон қилина боради ҳамда талабалик чоғидаёқ, 1964-йилда, “Камолнинг олмаси” деб номланган ҳаммуаллифликдаги биринчи китоби нашр этилади. Т.Адашбоев Тошкент давлат университетини тугатганидан кейин ўз билимини янада ошириш, қаламини чархлаш мақсадида Москвадаги Жаҳон адабиёт институтининг икки йиллик курсида ҳам таҳсил олган. У ўқишни тугатганидан кейин узоқ йиллар мобайнида Ўш вилоят газетасида адабий ходим бўлиб ишлади. Шоирнинг 1987-йилдан кейинги тақдири Тошкент билан боғлиқ. У “Юлдузча” (ҳозирги “Чўлпон”) нашриётида салкам йигирма йил бош муҳаррир ўринбосари вазифасида ишлади. Бу давр мобайнида шоирнинг «Камолнинг олмаси» (1964), “Биз саёҳатчилармиз” (1966), “Ола-Товлик бўламан”, “Арслонбоб шаршараси” (1969), “Сурнай”, “Нур дарё” (1975), “Гулдаста”, “Олатоғ-лолатоғ” (1978), “Жўнатаман кўёшни” (1982), “Оқбура тўлқинлари” (1985), “Совға” (1986), “Арслонбоб афсонаси”(1988),

⁴⁶ Адашбоев Т. Отам гул тергани кетган эди... // Маърифат. 2005. 27 июль.

⁴⁷ Адашбоев Т. Отам гул тергани кетган эди... // Маърифат. 2005. 27 июль.

“Уч бўталоқ ва сирли қовоқ” (1990), “Топишмоқли алифбе”(1997), “Олтин ёлли тулпор қиссаси” (2003), “Орзуларим – кўш қанотим” (2003), “Осмондаги дарвоза” (2012) сингари китоблари нашр қилинди.

Т.Адашбоевнинг сермахсул ва моҳир таржимон сифатидаги фаолияти ҳам ўзига хосдир. У, аввало, жаҳон болалар шеърляти жуда кўплаб етакчи намояндаларининг шеърй асарларини ўзбек тилига таржима қилиб, уларни ўзбек болалар адабиётининг ҳам мулкига айлантирган, ўзбек адабиёти хазинасига олиб кирган. Шоир жаҳон болалар шеърляти намояндаларининг ўз ижодига баракали таъсирини алоҳида таъкидлаб, уларни “Мен сув ичган чашмалар” деб таъкидлайди.

“Мен сув ичган чашмалар” туркумидаги таржималар ижодкор истеъдоди ва маҳоратининг серқирралиги далолатидир. К.Чуковскийнинг “Эшитмадим деманглар”, “Тошбақа”, “Кулар типратиканлар”, “Женни”, В.Берестовнинг “Кўлмакдаги суратлар”, “«Ўқишни билсанг ўзинг”, Б.Заходернинг “Самовар”, “Бўри мактаса...”, “Итбалиқ”, гуржи шоири Нодар Думбадзенинг “Кетино”, “Игна”, татар шоири Н.Юсуповнинг “Кечирасиз”, татар шоири Рустам Минғалимнинг “Гилос”, “Шамол эсгач”, яхуд шоири Овсей Друзнинг “Кутилмаган ҳодиса”, “Тарозилар”, лак шоири Н.Юсуповнинг “Кечирасиз”, литва шоири Й.Маркинявичюснинг “Жанг тугади”, “Менинг китобчам”, В.Данконинг “Қорбобо бўлсам агар”, “Ҳасрат”, тожик шоири Сайдали Маъмурнинг “Яхши одамлар”, “Нима ширин?”, қирғиз шоири К.Жунушевнинг “Қайик”, “Қайдан билсин?”, “Неча сўмлик боласан?”, “Тошбақанинг шиори”, “Боши борми?”, қозоқ шоири Қ.Мурзалиевнинг “Холмирзанинг “оти”, “Тикан терди”, туркман шоири О.Аннадурдиевнинг “Товус”, “Ниначи”, “Савол-жавоб”, поляк шоири Ян Бжехванинг “Тухум ва товук”, “Туз ҳақида эртақ”, уйғур шоири Учқуннинг “Муҳаммаднинг саволлари”, арман шоири Г.Габриеляннинг “Мисол”, “Тўғри жавоб”, “Вачикнинг панжаси”, белорус шоираси Н.Тулупованинг “Дарс”, “Никитанинг ёшлари”, араб шоири Баён ас Сафадийнинг “Риманинг саволлари”, “Шамол ҳам йиғлайдими?”, инглиз шоири Уолтер Де Ла Мернинг “Пат сақланар ёстикда”, “Беркинмачоқ” шеърлари, “Отбоқар” номли немис халқ эртаги, македония халқ шеърлятидан “Тескари ҳисоб” шеърлари таржималари шулар жумласидандир.

У қирғиз адабиётидан 30 га яқин асар таржима қилган. Улар орасида ”Манас”нинг насрий баёни, “Синган қилич” романи бор. Т.Адашбоев “Ўзбекистон халқ маорифи аълочиси”(1993), “Қирғизистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби” (1999), “Дўстлик” ордени (1999), “Манас” ордени (1995) соҳиби. Т.Адашбоев бола руҳиятини юморга мойил тарзда нозик ифодалайди. Унинг катталар учун ёзилган асарида ҳам ўзига хослик сезилиб туради. Т.Адашбоев ўзи туғилиб ўсган қардош Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти табиатини шу қадар меҳр, самимият билан тасвирлайдики, кўз олдингизда маржон-маржон манзаралар хушбўйини сочиб тизилаверади:

Асқар тоғдан сув тушар
Қояларда янчилиб.

Дейсан, наҳот қарағай
Кўкда қолган санчилиб.
Келар чанқоқ босгани
Кийик, кулон оҳиста,
Архар шоҳи илиниб
Тўкилар хандон писта.
Қорли чўққи эслатар
Қирғиз оғам тумоғин.
Тоғ асалнинг ҳидидан
Битиб қолар димоғинг.

(«Саричелак»)

Болаларда бир хусусият бор – ўйинга, машғулотга шу қадар бериладик, унинг ўйинлигини ҳам унутадилар. Ёш қалбда ҳали рости ёлғон, сохта-ю ҳақиқий деган тушунчалар ўртасида аниқ чизиқлар тортилмаган. Улар ҳамма нарсага ишонадилар, табиий деб қабул қиладилар. Ҳаттоки, ўзлари ўйин учун яратган нарсаларни ҳам тирик мавжудлик каби яхши кўриб қоладилар:

Эҳ хайрият, ёмғир бу гал
“Сувга оқиб кетмасайди
Йўлда қолган расмлар” деб,
Дилшод тунда ухлай олмай
Ташвишланиб чиқди ҳадеб,
Суратларни ўчирибди
Машиналар, каптарларни
Чўчитмабди, учирмабди.

(«Асфалтдаги расмлар»)

Тараққиёт сари интилиш – замонлар учун қонуният. Лекин тараққиёт мунис ўт-ўланлар ўсган жайдари ерларни босиб-янчиб ўтмаслиги, бири-бирига оқибатли меҳнаткаш чумолиларнинг уйини бузмаслиги керак. Фан-техника нечоғли тараққий этмасин, инсон боласи, ўзини энг аввало она табиат бағрида тўлақонли ҳис этади. Катта замонавий шаҳарларда туғилиб ўсган болалар қишлоққа бориб қолса, митти қўнғизча билан кун-тун ўйнаб зерикмаслигида ҳикмат кўп. Т.Адашбоев шеърларида бола қалбининг қувончи, ҳайратлари, беғуборликлари уфуриб туради:

Чақмоқ кўкда ёнғоқ чакди,
Қизғалдоқлар селда окди,
Қуёш яна кулиб боқди.

Т. Адашбоев шеърларининг қаҳрамонлари “Лойни бир оз тиндириб сув захрини синдириб” ғишт қуяётган, “Сапчиб оққан сув билан ким ўзарга югурган”, холасига ёрдам учун “... нонни ботириб, қотириб қаймоқ еган”, “Тоғдан кўтарилган қуёшни онаси ёпган патирга” ўхшатган, бувисининг ажинларига қараб “Дазмол босиб олсангиз, текис бўлиб кетарди”, деб маслаҳат берадиган, кун бўйи боғдаги сирпанчикда “вагон” бўлиб учишгач,

“Оқшомуйга... Шимнинг орти сузилиб” қайтадиган қувноқ, топқир, хаёлкаш, меҳнаткаш, завқи-ю иштаҳаси тобида бўлган болалар.

Айрим шеърлардаги воқелик, туйғулар кечинмасидан шоир бу шеърни ўз бошидан кечирганлари таъсириданми ёки кузатганлари асосида ёзганми–билиниб туради. Лекин Т.Адашбоев шеърларида бундай чегара йўқ – оддий чизгилардан салмоқли воқеаларгача лирик қаҳрамоннинг юрагидан ўтган.

Ағдаришмачоқ соз ўйин,
Полвонлар эгмас бўйин.
Даврани кенг оламиз.
Чунки тенгқур боламиз.
Шайландим миниб эшак,
Акмал ҳам чиқди бешак.
Тушим экан, хайрият,

Бу шеърлардаги китобхонга энг ёқадиган хислат – самимият, холислик. Шоир болалар, катталар табиатининг, ўзлигининг ярқ этган бир қиррасини кўрсатиб қўядиган манзара, воқеа, баҳснинг суратини сўзларда чизади. Шу орқали ўқувчиларни бағри кенгликка, мустақил мушоҳада юритишга ўргата боради.

Болалар арзимаган бир хасдан ҳам кашфиёт қилишлари, уни лангарчўп деб мириқиб ўйнашлари мумкин. Баъзан фарзандларимиз эртак қаҳрамонларига айланадилар: гуллар билан суҳбатлашадилар, хазонларни қайиқ қилиб саёҳатга чиқадилар, нима учун қушлар уларнинг қўлига қўнмаётганидан ажабланадилар... Дунё болалар адабиётида кичкинтойларнинг шу хислатига асосланган ажойиб эртаклар бор.

Т.Адашбоев ижодида ихчам, манзара шеърлар борки, болалар учун филмлар яратувчи моҳир режиссор улар асосида ажойиб асарларни суратга олиши мумкин. Мана бу тўрт қатор шеър гўё мул்தфилмдай.

Бойчечаклар ниш уриб
То тургунча ўрнидан
Баҳор қишни тарновга
Осиб қўйди бурнидан.

Ёки,

Толнинг барги сувга тушиб
Қайиқ бўлди.
Бу айниқса қумурсқага
Лойиқ бўлди.
Қўш қирғоқни тўлқин ялаб
Кўкка сапчир,
Ешакни-чи, ўзи якка
Эшар абжир.
Тенг-тушлари қолди гап-сўз
Тайинлашмай.
Қумурсқа ҳам жўнаб кетди
Хайрлашмай...

Т.Адашбоевнинг турли даврларни, яъни ўзининг болалик йилларини эслатувчи шеърларини, фарзандларининг болалигини тасвирловчи шеърларини – барчасини ички бир яхлит туйғу – меҳр, меҳрибонлик бирлаштириб туради. Шоир яратган образларнинг ҳаётийлиги бола табиатига яқинлигидадир. Унинг “Дўппи”, “Кесиб турдим”, “Майиз” шеърлари қувноқ юмор билан суғорилган. Кичкинтойларнинг гоҳ содда, гоҳ беғубор, гоҳ эса озгина қув, айёр характери очиб берилади. Айтайлик, “Майиз” шеърининг қаҳрамони Лола исмли жажжи қизча. У меҳмон тоғанинг саволларига жуда ақлли жавоб қайтаради:

- Отинг нима, қизалоқ?
 - Мен-ми, тоға, Лоламан.
 - Ол майиздан бир ҳовуч,
 - Йўқ, одобли боламан.
- Ҳовучингиз каттароқ,
Сиз берсангиз оламан...

Шеърда болаларнинг ўзига хос топқирлиги ҳам акс этиб турибди. Чунки, қизча майиздан ўзи олиб еса одобсизлик эканини билади, меҳмон тоға олиб берса, унинг қўлини қайтариб бўлмайди-ку, ахир...Меҳмон тоғанинг ҳовучи анча катталиги эса айтиш мумкин.

“Алам, алам” шеърида Лоланинг тескарисини бўлган Саида исмли қизалоқ характери яратилади.

- Бетоқат қиз Саида
Сенсан нафсинг пайида,
Турмайсан дастурхондан
Уялмайсан меҳмондан.
Уят-уят!
- Ўзинг анор еёлмай,
Озгина бер деёлмай,
Кўзинг тўрт-ку бечора,
Ололмасанг не чора,
Алам-алам!

Т.Адашбоевнинг жуда кўп шеърларида мактабгача тарбия ёшидаги болалар ва қизалоқларнинг турли феъл-атворлари қувноқ ва самимий талқин этилади. Кичкинтой лирик қаҳрамонлар гоҳ ўзларининг соддаликлари туфайли кулгили ҳолатга қоладилар, гоҳида ўзларини доно ҳисоблаб, катталарга гап уқтирадилар: туфлилари эски бўлмаслиги учун сандиққа солиб қўядилар, кийишга қизғаниб, асраб юрган тор келган шимни катта бўлсам кияман дейдилар, дўпписини ўртоқлари копток қилиб тепганда дарвозабон бўлгани учун чоки сўтилганида ҳам ўзини айбсиз ҳисоблайди, ёки қўғирчоқлари-ўқувчиларининг барчасига қаттиққўллик билан икки қўйган “ўқитувчи” барча бешни ўзига қўяди ва ҳ.к.

Т.Адашбоевнинг қалби болалик беғуборликлари, самимияти, соддалиги, ёрқин ҳайрат-у қувноқ топқирликлари оламида собит турибди. Бинобарин,

шоир ижоди адабиётшуносликда кенг ўрганилиб, алоҳида тадқиқот мавзуйига ҳам айланиб улгурган. Жумладан, Б.Ашуров ўз ишида шоир ижодининг уч асосий босқичини ажратиб кўрсатади:

1. XX асрнинг 60-70-йиллари. Бу даврда у халқ оғзаки ижоди, жаҳон болалар адабиёти ҳамда ўзбек болалар адабиёти етакчи намояндаларининг энг яхши анъаналарини ўзлаштирган.

2. XX асрнинг 80-йиллари. Бу даврда Т.Адашбоев ўзбек болалар адабиётида ўз ўрнига, ўз сўзига эга бўлган шоир сифатида шаклланди, ижтимоий долзарб масалаларни болалар шеърисига олиб кирди.

3. Истиқлол даври. Бу давр Т.Адашбоев ижодий камолотига ривож қўшди. У она-Ватан, киндик қони тўкилган муқаддас тупроқ, миллий, тарихий, маданий ва адабий қадриятларимиз ҳақида тўлиб-тошиб куйловчи, ёш авлодни уларга садоқат руҳида тарбиялашга даъват этувчи сермахсул ижод билан машғул бўлди.⁴⁸

Шоир салкам эллик йиллик ижоди давомида кўплаб баллада, эртак ва достонлар яратган. “Устанинг бахти”, “Довонлар”, “Бургутнинг ўлими”, “Қисмат” балладалари; “Сирли шаршара”, “Нур дарё” достонлари; “Адолатли қози”, “Ориятли хўроз”, “Олтин ёлчи тулпор қиссаси”, “Ростон хола – достон хола” эртаклари халқ оғзаки ижоди таъсирида ёзилган.

Уйғур халқ эртаги асосида қайта яратилган “Адолатли қози” эртаги сужетини жўжаларга қирон келтираётган Тулки устидан товукларнинг қозига арз қилиши билан боғлиқ воқеалар ташкил этади. Мажозий усулда битилган ушбу эртакда биринчи қози – Арслон. Товукларнинг арз-додини тинглаган қози ҳақиқатни аён қилиш учун Тулкини сўроққа чақиртиради:

Пайдо бўлди қув Тулки,
Етмиш етти букилиб.
Қўлтиғида парёстиқ,
Таъзим қилар юкиниб:
– Давлатингиз бир умр,
Бўлсин бекам, зиёда.

Айёр, хушомадгўй Тулки мен товукнинг гўштига эмас, патига ўчман, чунки мен ёстикдўзман, мана, товук патларидан Сизга атаб парёстиқ тикдим, дея парёстиқни Қозининг ёнбошига суяйди. Совға-салом олган қози ишни текширтиришни орқага ташлайди. Натижада Тулки қутулиб қолади.

Кун ортидан тун ўтиб,
Фалак чархи айланди.
Бу орада Қашқир
Қози қилиб сайланди.

Товуклар энди бу қози ҳақиқатни рўёбга чиқарар, жинойтчининг жазосини берар деган умидда Қашқирга мурожаат қиладилар. Тулки яна

⁴⁸В. Ashurov. Tursunboy Adashboyevning poetic mahorati. T., “Fan”, 2009; yana: Hozirgi o'zbek bolalar adabiyoti va Tursunboy Adashboyev ijodi. –Kitobda: Beg'uborlik kuychisi. Maqolalar to'plami. T., “Navro'z”, 2011. –B.38

эски усулни қўллайди, бу қозига ҳам парёстик совға қилиб, қутулиб қолади. Аммо учинчи марта Тайғон қози этиб сайлаган вақтда тулкининг ҳийласи ўтмайди. Шу сабабли Қози:

– Бу маккорни ҳозирок,
Қирга қувиб чиқинглар.
Тулки зоти учраса,
Тутиб сомон тикинглари...

деб фармон беради. Шу тариқа, халқ эртақларидагидек, яхшилик муродига етади.

“Олтин ёлли тулпор қиссаси”да Олабуқа қишлоғидан ўн чақирим наридаги Чотқол тизма тоғларининг этагида жойлашган, “чор атрофни арчазорлар киприк мисол тўсган” Тулпоркўл афсонаси қаламга олинади. Бу адабий эртақда инсон табиатидаги азалий очкўзлик, бориға қаноат қилмаслик оқибатлари халқ эртақларига монанд акс этган. Адабий эртақдан маълум бўлишича, Чотқол томондан байталини елдириб, овулига қайтиб келаётган чолнинг айнаи пешин чоғида Тулпоркўл бўйига етиб келиши воқеа сужетига асос бўлган. Чол иссиқдан толганлиги сабабли кўлнинг ям-яшил қирғоғи яқинида бир пас дам олмоқчи, қолаверса, пешин намозини ўқиш ниятида отдан тушади. У намоз ўқиш билан машғул бўлган вақтда эса кўлнинг ўртасидан олтин ёлли тулпор чиқиб, “кўкка сапчиб пишқириб, кўзи ёниб, шайланиб”, бўз байтал атрофидан уч марта айланади.

Чўпон эса беғам, бефарқ,
Ибодатин бузмасдан—
Туриб боқса дулдул айғир
Шўнғиди кўл қатига.

...Орадан ўн икки ой ўтиб, чолнинг байтали олтин ёлли қулун туғади. Аммо мол-дунёга ҳирс қўйган кампир яна битта шундай қулунли бўлиш дардида қайсар чолни алдаб-авраб, Тулпоркўлга қайта боришга кўндиради. Чол байтални миниб, кўл томонга йўл олади, олтин ёлли тойчоқ ҳам онасининг кетидан қолмай, уларга эргашади. Чол яна авжи пешин чоғида кўл бўйига етиб келади ва:

Ёзди шошиб чакмонини
Олиб-олмай таҳорат.
Чол шунчаки, номи учун
Намоз ўқиб ўтирар.
Олтин ёлли от ташвиши
Юрагини ўпирар.

Шунга яраша, кўлдан чиққан тулпор тойчоқнинг бўйнидан тишлаб, ўзи билан кўл остига олиб кетади. Чол эса бармоғини тишлаб қолаверади.

Бу адабий эртақда ҳам халқ оғзаки ижодида ва А.С.Пушкин эртақларига ўхшаш инсоннинг очкўзлиги, қаноатсизлиги туфайли борида ҳам ажраб қолиши, маҳрум бўлиши ҳаққоний очиб берилган.

Хуллас, Т.Адашбоевнинг эртақ ва шеърларида замондош ўқувчига маънавий-маърифий озиқ бера оладиган қаҳрамонлар, образлар ҳамда

деталлар жуда кўп. Ватан, она, кадрдон шаҳар ёки қишлоқ, саховатли табиат, кўнгли дарё одамларга меҳру муҳаббатимиз ришталарини боғлаган ўтган кунларимизни соғинамиз. Шу соғинчнинг илдизлари қалбимизда қанчалар чуқур бўлса, демак, тақдир бизни сийлабди. Турсунбой Адашбоев шеърларида ҳаммадан олдин Ватаннинг муқаддас оstonаси бўлган она қишлоққа жуда ёшлигидан ўйчан термулган, ундаги ҳар бир мавжудликни ихлос билан ардоқлаган; содда-ю тўпори, қисмати меҳнат ва яна меҳнат бўлган, одамларни ёшига нисбатан улуғроқ нигоҳ билан кузатган қалб манзаралари кўзга ташланади.



Анвар Обиджон – болалар шоири, адиби ва драматурги (1947-йилда туғилган)

Бугунги болалар адабиётимизнинг етакчи намояндаларидан бўлмиш Анвар Обиджон 1947 йил 25 январда Фарғона вилоятининг Олтиариқ туманидаги Полосон қишлоғида туғилган. 1979 йилда Тошкент давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетининг журналистика факультетини тугаллаган.

Болалар учун “Она Ер” (1974), “Баҳромнинг ҳикоялари” (1980), “Эй, Ёруғ дунё...” (1983), “Оловжон ва унинг дўстлари” (1983), “Масхарабоз бола” (1986), “Жуда қизиқ воқеа” (1987), “Олтин юракли Автобола” (1988), “Даҳшатли Мешполвон” (1989), “Ажойибхона” (1993), “Мешполвоннинг жанглари” (1994), “Алишер ила Ҳусайн ёки уч доно ва ўғри” (1996), “Булбулнинг чўпчаклари” (2001), “Одобли бўлиш осонми?” (2001), “Ўқ ўтмас болакай” (2005), “Ўғирланган паҳлавон” (2006), “Баҳромнинг ҳикояси” (2006), “Солиқ нима?” (Болаларга ҳукукий-иқтисодий мавзуда бадиий-публицистик қўлланма, 2008), “Мешполвон” (2009), “Ўқ ўтмас болакай ёхуд олтин юрак” (2011), “Мушук биби миёвлади ёки жониворлар билан сўзлашув” (2012), “Митти Бароқ берар сабоқ” (Боғча болалари учун йўл ҳаракати қоидалари ҳақида шеърӣ йўриқлар. 2012), “Онамнинг мамлакати” (2013), “Жажжи-жажжи кулчалар” (2013), “Мешполвон жангга отланди” (2014), “0099 рақамли ёлғончи” (2014), “Кулгили тушлар” (2014), “Атрофимиздаги қизиқчилар” (2014), “Аламазон ва унинг пиёдалари” (2014), “Мулла бақалоқ” (2014) сингари 30 дан ортиқ шеърлар, ҳикоялар, қиссалар ва драматик асарлари тўпламлари нашр қилинган.

Катталар учун “Безгакшамол” (1985), “Кетмагил” (1985), “Аканг қарағай Гулмат” (1987), “Ерликлар” (1990), “Аламазон ва Гулмат хангомаси” (1992), “Аламазон ва Гулмат” (1998), “Безгакшамол – 2” (2003), “Олтиариқ хангомалари” (1999), “Танланган шеърлар” (2006), “Балога қолган футболчи” (2010), “Танланган шеърлар – 2” (2014), “Ажинаси бор йўллар”

(2015) сингари 10 дан ортиқ қиссалар, лирик ва ҳажвий ғазаллар, драматик асарлар, ҳажвиялар, ҳангомалар, турмуш кечинмаларидан иборат тўпламлари чоп этилган. Шунингдек, рус тилида “Аламазон и его пехота” (1984) ҳамда “Грозный Мешпалван” (1991) асарлари нашр қилинган.

Анвар Обиджоннинг драматургиядаги фаолияти болаларга аталган “Қўнғирқли ёлғончи” комедиясининг 1983 йилда Тошкент Ёш томошабинлар театрида саҳналаштирилишидан бошланди. Шундан эътиборан ушбу театрда ҳамда Фарғона, Қарши, Қўқон, Гулистон театрларида унинг “Паҳлавоннинг ўғирланиши”, “Топсанг – хай-хай” (“Қоринботир”), “Самозванец” (“Қўнғирқли ёлғончи”нинг русчаси), “Наврўз ва Бойчечак”, “Тўтикул”, “Аламазон”, “Мешполвон” каби пьесалари қўйилди. “Ўзбекфильм” киностудиясида адиб сценарийлари асосида “Тилсимой – ғаройиб қизалоқ”, “Даҳшатли Мешполвон” комедиялари кино тасмасига туширилган.

Анвар Обиджонга 1998 йилда “Ўзбекистон халқ шоири” унвони берилган. “Шухрат” медали (1997), “Фидокорона хизматлари учун” ордени (2011) билан тақдирланган.

Анвар Обиджон ижодига назар ташлар эканмиз, аввало, шоир болалар адабиётининг барча турларида самарали қалам тебратганига гувоҳ бўламиз. У ўзининг такрорланмас ва ниҳоятда серқирра ижоди билан болалар адабиётимиз шеърляти, насри ва драматургиясини, шак-шубҳасиз, янги тараққиёт поғоналарига кўтарди.

Унинг “Кулчалар” ва “Ботирвойнинг кундалиги” туркумларидаги қаҳрамонларнинг деярли ҳаммаси турли ёшдаги болалардир. Бу шеърларда болалик туйғуларининг софлиги, орзу-умидларининг беғуборлиги, табиатан бир оз шумлиги, қувноқлиги катта истеъдод билан очиб берилади, ўқувчини гоҳ яйраб-ййраб кулишга, гоҳ жимгина ўйлашга, фикрлашга, хулосалар чиқаришга ундайди. Адибнинг маҳорати шундаки, у бола дунёқарашидаги ўзига хосликларнинг туб-тубини кўра олади. Ички оламини, ўй-хаёлларини, кичик қалбида кечаётган рухий жараёнларни нозик дид билан кузатади. Бир қараганда, жуда оддий кўринадиган кичик-кичик шеърларда инсон табиати шаклланишининг дастлабки босқич жараёнлари кенг кўламда таҳлил этиб берилади. Самимий юмор, енгил ҳажв элементлари ёрқин кўзга ташланади. Шоирнинг “Ҳали ўзим боламан-ку!”, “Синчков бола”, “Шу ҳам фил-ми?” каби ўнлаб шеърлари шу жиҳатдан ниҳоятда характерлидир.

Дадажоним,
Дадажон,
Отим нега
Отажон?
Ахир кимга
«Ота»ман?
Шуни ўйла-а-аб
Ётаман.

Шеърни ўқиганда эндигина сўзлар маъносини англай бошлаётган болакайнинг ҳолати коз ўнгимизга келади. Унинг кутилмаган «муаммо»ли масала олдидаги ўйчанлиги ўқувчининг лабига нурли табассум пайдо қилади.

Анвар Обиджон шеърияти образлар оламининг кенглиги ва ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Масалан, “Сиз эшитмаган қўшиқлар” туркумида эллик беш қўшиқ бор. Бу ўринда “қўшиқ” атама сифатида қўлланмайди, балки турли жониворлар, қушларнинг сайраши ёхуд предметлар кечинмаси тарзида берилиб, рамзий моҳият касб этади. Масалан, “Каклик қўшиғи”, “Коптоқлар қўшиғи”, “Чирманда қўшиғи”, “Милтиқча қўшиғи”, “Ғулғултовуқ қўшиғи”, “Қирчанғи қўшиғи”, “Шиппак қўшиғи”, “Ручка қўшиғи” кабилар. Жумладан, “Бедана қўшиғи” шундай янграйди:

Майли куринг тўр қафас
Пит-пилик,
Ҳеч йўқ, сайраб турсам бас,
Пит-пилик,
Азал эркиндир зоғлар,
Пит-пилик,
Қафасдадир сайроқлар
Пит-пилик

Шоир хулосаси шуки, зўр сайроқи қушларни қафасга соладилар, зоғлар озод юрибди. Анвар Обиджон шеърятининг яна бир аҳамияти, шоир шеърининг ранг-баранг шаклидан фойдаланган. Бир мисрали шеър, икки, уч, тўрт, беш мисрали шеърлар: бу бандга кўра ранг-баранглик. Айни дамда, тўрт ҳижодан бошлаб, тўққиз ҳижо, баъзан ўн бир ҳижоли шеърлар яратган. “Чумоли” шеъри анча содда:

Қайга борар
Чумоли
Бошда паранг
Рўмоли
Елкасида чамадон
Чамадонда
Арпа нон.

Шоир шеърларининг калити сарлавҳасидадир. Акс ҳолда бундай шеърлар оддий бир қофиябозликдан иборат бўлиб қолади. Масалан, “Қуённинг туғилган кунида” шеърининг сарлавҳси бўлмаса, унинг моҳияти очилмайди, шеър маънога эга бўлмайди. Чунки туғилган кунда:

Ари келди.
Асал олиб,
Ечки қопга
Карам солиб
Айиқ келди
Қошиқ билан
Бўри – пичоқ

Сочик билан.

Шундагина ҳар бир ҳайвоннинг ўзи нимани хуш кўрса ўшани кўтариб келгани аён бўлади.

Ўзбек болалар адабиёти тараққиётида ўз ўрни, ҳиссаси бўлган шоир шеърляти ўзига хос шаклга, образлар тизимига қофияланиш тартибига эғалигини алоҳида қайд этган З.Иброҳимова ёзади: “... у бола дунёқарашидаги ўзига хосликларнинг туб-тубини кўра олади. Ички оламни, ўй хаёлларини, кичик қалбида кечаётган жараёнларни, нозик дид билан кузатади. Бир қараганда, жуда оддий кўринадиган кичик-кичик шеърларда инсон табиати шаклланишининг дастлабки босқич жараёнлари кенг кўламда таҳлил этиб берилган”⁴⁹.

Дарҳақиқат, Анвар Обиджон болаларга шунчаки ёзмайди. Унинг шеърлари ўқувчига таълим ва тарбия беради. Шоир кичик ёшли ўқувчиларга шеърлар тақдим қилар экан, улар тушунмайдилар деб фикрни соддалаштирмайди :

Она қуёш , аксингни
Чиздим йўлакка
Сен ҳаммага меҳрибон,
Ўзинг бўлакча
Нур тушмаган жойларда,
Кезармиш кулфат.
Йўлагимни ҳеч қачон ,
Босмасин зулмат.

Бармоқ вазнида ёзилган бу шеърни боғча боласидан тортиб, истаган ёшдаги ўқувчи ўқиши, ундан завқ олиши мумкин. Сабаби, вазни енгил , яъни ҳижола сони кам. Анвар Обиджон ўз шеърларида ўсимликлар дунёсини очиб беради.

Исмим: —
Кади-ошқовоқ
Барг остида
Ётаман
Томга
Палак отаман.

Шеърхон ошқовоқнинг шевада “кади” деб юритилишини, барги катта бўлиб, палак отиб, томга чиқиб кетишини ўрганади. Шу билан бирга унинг табобатдаги аҳамияти ойдинлашади:

Кўшиб есанг
Шакарга,
Дори-дармон
Жигарга...

Шоир ошқовоқнинг фойдаси ҳақида сўзлашдан ташқари, ўқувчига ҳазиллашиб кўйишни унутмаган:

⁴⁹Ibrohimova Z. Quvnoqlikka yashiringan iztiroblar. Toshkent, 2005. —B.17

Нега уздинг
Бандимни,
Соғиндингми
Мантимни ?

Бундай шеърларда биология, зоология, табиатшунослик ва бошқа фанларга доир маълумотлар бадий талқин этилиши орқали маърифий-тарбиявий аҳамият кўзлангани эътирофга сазовор. Шу маънода, шоирнинг “Турп”, “Пиёз”, “Нок”, “Шафтоли”, “Анор”, “Гилос”, “Помидор” ва бошқа мевалар талқин этилган шеърлари кичкинтой ўқувчиларда сабзавот ва мевалар ҳақида яхлит тасаввур уйғота олиши билан эътиборли.

Анвар Обиджон “Анор” шеърида анор доналарини аскарларга ўхшатган. Маълумки, Алишер Навоий “Анор” чистонида анорнинг фойдали хусусиятларини яшириб берса, Увайсий “Анор” чистонида анорни гумбазга ўхшатади, анор доналарини “юзларида парда тортиғлиқ ўлтурурлар бағри қон” деб таърифлайди. Анвар Обиджон шеърини ҳам луғз деса арзийди. Шоир анор сўзини тилга олмай “ҳар донаси бир аскар, бир қалъада минг лашкарлигини, улар панада оқ пардали хонада тинч” ётганини тасвирлайди. Шеърнинг якуни ҳам ўзига хос:

Хоналар тинч
Атроф жим,
Қалъачани
Бузса ким
Бошланади
Тўполон....
У ёғи
Сизга аён.

Шоирда шеърий топишмоқ дейишга лойиқ шеърлар бор. Фақат шоир дастлабки сатрларда ёки номида ўша жисмнинг номини бериб қўяди. “Бақлажон”, “Мош”, “Ҳандалак”, “Ўрик”, “Писта”, “Саримсоқпиёз”, “Қалампир” каби шеърларида шундай ҳолатни кўриш мумкин. Аммо “Ўқизнинг таржимаи ҳоли”, “Маймуннинг таржимаи ҳоли”, “Қизилиштоннинг таржимаи ҳоли” каби шеърларидан сарлавҳани олиб ташланиши кифоя: бола учун топшириқ тайёр бўлади. Бу турли ёшдаги ҳар хил савиядаги болаларни фикрлашга ўргатади.

Болалар шеъриятида рамзлар ва тимсоллар ўрни ҳақида фикр юритилар экан, Анвар Обиджон шеърлари, айниқса, бу борада алоҳида аҳамиятга моликдир. Унинг шеърларида истибдод тиғи остида бўйни эгилган бўлса-да, эрк ҳис-туйғулари қалбини тарк этмаган халқимиз тимсоли рамзларга ўралган ҳолда тасвирланади. “Кумуш уй” туркумидаги “Яйловни соғинган қўй” шеъри ана шундай асарлардандир. Аввало, туркум номига эътибор берайлик. Аслида “Кумуш уй”нинг ўзи ҳам Ватан рамзи. Зеро, Ипак қурти қурган эшиги-деразаси йўқ кумуш уй аслида халқимизни етмиш йил тентиратган келажаги қоронғу, хаёлий социалистик тузум, “Яйловни соғинган қўй” эса истибдод занжирлари остида эзилган, қорни тўқ бўлса-да,

кадри йўқ, боши эгиклар тимсоли:

- Ишлар қалай, -
Десам, Қўй
Жавоб берди
Суриб ўй:

- Камчилик йўқ
Озиқдан...
Безор бўлдим
Қозиқдан.

“Ака-ука” шеърда мустақил Ватан келажаги бўлмиш ўсиб келаётган ёш авлод рамзий йўсинда кечаги кунимиздаги қўли боғлиқ, кўзи боғлиқ, истибдоддан юрак олдириб қўйган катта авлодга қиёсланади. Аканинг пастга, жарликка “така-пука термилиши” бежиз эмас, чунки жарлик аслида тубанлик рамзи, иккинчидан эса, унинг кўз олдида халқимизнинг истиқлол йўлида қурбон бўлган минглаб фарзандлари тақдири турибди:

Жар бўйида туришар
Ака-ука.
Ака пастга термилар
Така-пука.
Юксакдаги лочинга
Боқар ука,
Гуё кўкда жим қанот –
Қоқар ука.

Уканинг нигоҳи эса кўкда парвоз қилаётган лочинга тикилган. Чунки кўк ҳам, унда парвоз қилаётган лочин ҳам аслида эрк рамзлари, уканинг эса парвози баланд, нигоҳи истиқлолнинг ёришиб келаётган порлоқ нурларига тикилган. Шу боис ука ёш китобхон кўз ўнгида Лочин янглиғ Эркин, эрки учун курашга тайёр Инсон тимсоли сифатида намоён бўлади.

“Янтоқлар ҳақида қўшиқ” ҳам озодлик, эрк учун кураш туйғулари етакчилик қилиши билан эътиборга моликдир. “Сувсизликдан сўлмасдан, гармселдан жон сақлаб, ёвуз саҳрони енгиб” яшаётган “янтоқлар” ҳам аслида халқ рамзи. Гарчи у “ёвуз саҳро”да “сувсизликдан сўлиш”га, “Гармсел”нинг ўтли шамоллари таъсирида аста-секин ўлимга маҳкум қилинган бўлса-да, бироқ “янтоқлар”нинг чуқур ўрнашган, мустаҳкам илдизи ҳар қандай шароитда ҳам яшаш учун курашга чорлайди, шу боис ҳам янтоқлар доимо гуллайди, мева тугади, келажак авлодни яратади. Бинобарин, зукко китобхоннинг синчков нигоҳи бу шеърда халқимизнинг истибдод тиғи остида ўтган кейинги юз йилдан ортиқроқ давр мобайнидаги тарихи рамзий йўсинда акс эттирилганини дарров пайқаб олади. Шоир:

Эзиб ўтди йилқилар,
Эзиб ўтди нортуя,
Тикландингиз кайтадан
Оламда биз бор, дея,

Балли сизга, янтоқлар!
Янчолмади бўронлар,
Куймадингиз оташдан
Ғанимлар ҳам ҳайрондир
Бундай чидам, бардошдан,
Балли сизга, янтоқлар! (“Масхарабоз бола”, 82)

дер экан, бу мисралардаги “йилқилар” ва “нортуя” ҳам юртимизга бостириб келган турли ғанимлар тимсоли янглиғ намоён бўлади. Чингизхон суворийларининг йилқилари ва арабларнинг туялари оёғи остида эзилган, топталган халқимиз ўзини барибир тиклаб олгани, уни турли талотўпларнинг бўронларию оташлари ҳам йўқ қилолмаганидан ҳатто ғанимларининг ўзлари ҳам ҳайронликларни ишонарли тасвирланган. Эҳтимол, ёш китобхон бу имо-ишоралар, рамзларни тўла тушунмас, бироқ масал кўринишидаги (рамзлар, тимсолларга асосланган) асарлар шуниси билан ҳам характерлики, улардан ҳар бир китобхон ўзига керакли нарсани укиб олади. Барча ёшдаги китобхонларга мўлжалланган бундай асарлар шу боисдан ҳам мазмунан кўп қатламли бўлади.

Анвар Обиджоннинг истиқлол давридаги сермахсул ижоди истиқлол шарофати билан миллий, маданий, адабий қадриятларимиз бор бўйбастини қайта ростлаётган бугунги кунда шоир ижодида маърифийлик-тарбиявийлик масалалари алоҳида ўрин эгаллаб бораётганлиги, болалар адабиётимиз минг йиллик тарихи билан инсониятни том маънода маънавий-ахлоқий камолот сари чорлаган ўз миллий ўзанлари, сарчашмаларидан тобора дадиллик билан баҳра олаётганлигини тасдиқлашга хизмат қилади. Жумладан, унинг “Мактаб” шеъридаги

Қунт ила қирқ хунар олмоққа шахд айланг,
Шамолдан ҳам шакар олмоққа шахд айланг.
Замондан-да юриб илғор, бўлиб кошиф,
Ҳар илмдан самар олмоққа шахд айланг.
Ўқинг, қудрат ила шуҳрат керак юртга,
Маърифатга ташна миллат керак юртга⁵⁰

сатрлари фикримизнинг яққол далилидир.

Олти тўртликдан ташкил топган ва ҳар бир тўртликка “керак юртга” радифи билан тугалланадиган икки мисра кўшилган каттагина ҳажмли ушбу шеърда ёш авлод дунёга донғи таралган аجدодларимиздан ўрнатилган олиб, буюк кашфиётлар қилишга, дунё сари йўл очиб, миллат номини беш қитъада дoston этишга даъват этилади.

Фахрия тарзидаги ушбу шеърнинг маърифий-тарбиявий аҳамияти ниҳоятда бекиёс. Зеро, айнан истиқлол шарофати ила халқимиз минглаб йиллик тарихга эга бўлган миллий, маданий, адабий, диний, тарихий қадриятлари билан фахрланиш имкониятига эга бўлган эса, ушбу фахрланиш туйғуси мустақил давлатимизнинг порлоқ эртасини яратувчи ёш авлодга

⁵⁰ Анвар Обиджон. Жажжи-жажжи кулчалар. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 2013. 9-бет .

йўлчи юлдуз бўлиб, уларни илм-маърифатда камолга эришиб, буюк аждодларимизга муносиб издошлар бўлишга чорлаши ҳам шу қадар табиий.

Шеърнинг биринчи тўртлигида мактаб “бахт нарвони”, “билим кони”, “заковат донининг хирмони” сингари анъанавий баланд пардаларда таърифланиб, “ўғил-қизлар” улкан муродларни кўзлаб ўқишга даъват қилинар экан, тўртликка нақарот сифатида келаётган “Ўқинг, минглаб аҳли доно керак юртга, / Яна Бобур, Ибн Сино керак юртга” мисраларида шоир юртимизга Бобуру ибн Сино сингари “минглаб аҳли донолар” кераклигини алоҳида таъкидлайди. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки мустақил мамлакатимизнинг порлоқ келажаги, дунё ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиши, аввало, билимдон авлод билан белгиланиши шубҳасиздир.

Шуниси диққатга сазоворки, шеърнинг ҳар бир тўртлигида улуғ аждодларимиз илм шарофати билан эришган даражаларнинг алоҳида бир қирраси қаламга олинади. Жумладан, иккинчи тўртликда қиёслар янада баланд даражага кўтарилиб, Навоий сўзни зар даражасига кўтаргани (яъни сўз заргари эканлиги), имом Бухорий пайғамбаримизнинг ишончли (сахих) ҳадисларини излаб дунё кезганлиги, Хоразмий риёзиёт шоҳи даражасига эришганлиги, Мирзо Улуғбек юлдузларга етганлиги – барчаси илм ишташ (излаш)нинг мунаввар натижалари дея таърифланади ва яна қиссадан ҳиссадан сифатидаги нақарот мисраларда ёш китобхонга мурожаат қилиниб, бугунги кунда юртимизга илми билан Фарғоний, Хувайдо, Беруний, Термизий, Нажмиддин Кубролар издошлари, ўринбосарлари даражасига кўтарилажак авлод кераклиги ҳақидаги хулосага келинади.

Учинчи тўртликда юртимиз тарихига мурожаат қилиниб, бугунги мустақилликка ўз-ўзидан эришилмаганлиги, халқимизнинг минглаб йиллик тарихи озодлик, мустақиллик учун курашлар тарихидан иборат эканлиги, демакки, бугунги навқирон авлод илм чўққиларини эгаллаш билан буюк юрт тарихини англаб, юртимиз озодлиги учун соҳибқирон Амир Темур, Широқдек ватанпарвар, идрокли посбонлар бўлишлари кераклиги ҳақида фикр юритилади.

Қиёслар асосига қурилган охирги банд (“маърифатсиз элат мақсадда жам бўлмас” – “маърифатли ўлка ётга қарам бўлмас”, “мактаб қуёш эрса, илм нурдир”), назаримизда, шеърда илгари сурилган барча фикрларнинг мантиқий якуни, қаймоғи янглиғ жаранглайди ҳамда юртга эртанги тараққиёт учун “фикри ёруғ авлод” кераклигига ёш китобхонни қатъий ишонтиради ва рухлантиради.

Aslida shoir bunday she'rlarni "Topishmoqlar" nomi ostida berib, sarlavhasini olib qo'ysa, she'rlarning g'oyaviy-badiiy qimmatini yanada oshadi:

Bahorda to'n
Bichaman,
Uni kuzda
Yechaman.
Shamol kelsa
Guvillab,
To'kilaman
Duvillab.
Oling meni,
Akalar,
Yeb ketmasin
Hakkalar.
Bolangizga
Yoqaman.
Ham meva,
Ham soqqaman.



Bunday she'rlar topishmoq janr stilizatsiyasiga dalil bo'ladi:

Behi
Ikki yuzim
Burishqoq.
Dema meni
Urishqoq.
Ishga solib
Aqlimni,
Sezdirmayman
Jahlimni.
Agar shirin
Bo'lmasam,
Xushomadni
Bilmasam,
Meni darrov
Kesishar,
O'rnimga
Nok ekishar.



Анвар Обиджоннинг “0099-рақамли ёлғончи”, “Эй, ёруғ дунё”, “Аламазон ва унинг пиёдалари” каби қиссалари ҳамда “Ботинканинг туфлига хати” типдаги туркум шеърлари ҳам ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Анвар Обиджон фақат табиатни тасвирловчи, турфа хил рамзий, мажозий образлар яратувчигина эмас, балки ижодининг ката қисмида болалар дунёси, руҳиятини ҳам тасвир этган. Унинг “Даҳшатли Мешполвон” эртақ-қиссаси эса мустақиллик арафасида ёзилган том

маънодаги “озодлик варақалари” эди (М.Сатторов). Асарда ватанпарварлик ва мустақиллик туйғуси ёш қаҳрамон тимсолида гавдаланган. Адиб бу эртак қиссани “Алпомиш”, “Равшан” каби халқ достонлари оҳангида ёзади. Бу ўз навбатида болалар адабиётига халқ достонлари руҳини олиб кирди, десак янглишмаймиз. Ёзувчи қаҳрамонини ўз тилидан хомсемиз, анчайин мечкай, ебтўймас, ҳатто бир қадар текинхўр тасвирлайди. Болалигида бувисининг қўлига қараб ўсган бўлса-да, ақли кира бошлагач, ота-онасини босқинчи душманлар асир қилиб олиб кетгани, улар қийноқда азобланаётганларини ҳис қилгач, қалбида исён туйғуси жўш уради. Мешполвон озодлик йўлида тиш-тирноғига қуроқланади: остида оқсоқ хачир, қўлида дасткалла, ўқлов, қалқон-қозоннинг ёғоч қопқоғи. Бу юриш иштирокчиларидан бири дўсти, Гўрўғлибек ва Равшанхонлар авлодидан бўлган Ошиқбола. Муаллиф Ошиқболани ҳам полвонликда боболаридан кам эмаслигини халқ достонларига монанд тасвирлайди: масалан, олтисида ўзини отда эркин тутадиган, еттисида нонга ханжарда ёғ суртадиган, саккизида ўқ-ёй билан тангани йиртадиган... ўн бирида уйида ошна кутадиган, ўн иккисида ҳафталаб овга кетадиган ва ҳ.к. Мешполвон ўз лашкари билан босқинчи Сепкилшоҳга қарши аёвсиз жанг қилади. Улар Қизқўрғонга етиб келгач, шундан воқиф бўладиларки, бу ерда турли мамлакатлардан кул – асира қилиб келтирилган гўзал қизларни қўрғонда “тарбиялаб”, сўнг сайилларда катта пулга сотар эканлар. Асарда Сепкилшоҳ салтанатининг маънавий чириклиги букри чол тилидан айтилган фикрларда ойдинлашган. Достон-қисса ниҳоясидаги ҳаёт-мамот жанги эзгулик ва адолатнинг ғалабаси билан тугайди. Сепкилшоҳ бандилари ҳам исён кўтаргач, Мешполвон лашкарларининг қўли баланд келади. Мешполвон бошиудан қаттиқ жароҳатланса ҳам унинг ота-онаси, қариндош-уруғлари, миллатдошлари, Ватани озод бўлади. Қаҳратония Мешполвоннинг дўсти Ошиқбола қўлига ўтади. Уни Ойтуморга ўйлантириб қўйишади. Мешполвон ота-онаси ва табиб қиз Ачахон билан ўз юртига қайтади. Умуман, эртак қиссада халқ оғзаки ижодининг кўпгина жанрларидан кенг фойдаланилгани унинг халқчилиги, қизиқарлилигини таъминлашга хизмат қилган. Асарнинг ғоявий долзарблиги эса ҳамон пасайгани йўқ.

Анвар Обиджоннинг болаларга аталган насрий асарларидан яна бири “Аламазон ва унинг пиёдалари”дир. Адибнинг бу туркум қиссалари ҳам ёш авлодга, аниқроғи “она юртинг жасур фарзандларига бағишланган”. Бу асарнинг қаҳрамони ҳам ўсмир ёшидаги оловқалб йигит – Аламазон. У тоштақаликлар шеvasида гуркираб ёнаётган гулханни англатади. Аламазон туркумидаги қиссалар икки мустақил асардан иборат. Биринчиси – “Аламазон ва унинг пиёдалари”, иккинчиси “Ялтироқ тугма”. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам мустақил сюжет, мақсад-моҳиятига эга. Ҳар иккала асарда қаҳрамон ўз номига муносиб эканлиги аёнлашади. Улар ўз юрти, қишлоғи қисматига безовта қалб билан ёндашади. Аламазондаги мушоҳадакорлик, ҳаёт жумбоқларини ечишга кучли иштиёқ, жамиятда фаол муносабатда бўлиш сезилиб туради. Жумладан, Аламазон – тафаккури уйғоқ бола. У

катта одамларга ўхшаб, хоҳлаган китобини танлаб ўқий олмаса-да, жаҳон болалар адабиётидаги машҳур Чипполино, Буратино, Том Сойер, Гек Финн, Равшанбек, Алпомиш каби қаҳрамонлар билан “Алифбе”ни ёд олгандан буён олишади. Шунингдек, акасининг китоб тахмонидан “Ўткан кунлар” (А.Қодирий), “Сароб” (А.Қахҳор), “Чолиқуши” (Рашод Нури Гунтекин), “Анна Каренина” (Л.Н.Толстой)ни ҳам ўқиб чиқишга муяссар бўлади.

Бу китоблардан таъсирланган Аламазон дўсти Эшмат билан бирга хазина қидиришга, агар топсалар яйлов этагида ўн минг кишилик стадион, кўп қаватли уй қуриш, мрамор деворли каттакон чойхона қуриш, кўчаларга асфалт ётқизиш, ўзлари яшаётган Қўчқорсарой устидаги кўприкни янгилаш, ҳатто қишлоқда битта дурустроқ ошхона қуришни ҳам мўлжаллашади. Шунингдек, бутун умри бошланғич синфларга дарс бериш билан ўтган Аҳмадали отага атаб терак бўйи ҳайкал ўрнатмоқчи бўладилар.

Умуман, қиссалардаги образлар, номлар ва тафсилотлар гоҳ фантастик деталлар орқали, гоҳ тамсилий, киноявий ифода этиларкан, ёзувчининг кўзлаган мақсади ёш китобхонларни мушоҳадага ундаш, ўз юрти тарихини ўрганиш, Ватани ва халқининг тараққиётига ҳисса қўшишга ундаш эканлиги англашилади. Аламазон тоғаси кашф қилган ухлатадиган доридан ичиб ухлаб қолади-да, асар таркибидаги саргузаштлар, ғорга қилинган саёҳатлар аслида тушда бўлгани, Зимистонсарой, Юлдузистондаги воқеалар, кишиларни уйқусида кўргани дори таъсири кетгач аёнлашади. Аммо, Аламазон уйқудан уйғонса ҳам унинг таъсиридан қутулолмайди. У ғордаги одамларга ёруғ дунёни бошлаб боришига ваъда беради:

“— Азизларим, менга ишонинг, мен барибир сизларни ёлғиз қолдирмайман. Сизларни, сиз билан бирга Юлдузистондаги ҳамма одамларни қоронғу ғордан етаклаб чиқаман. Ҳаммангиз қуёшни кўрасиз, қуёшни! Мен Ёруғ дунё номидан гапиряпман...”

Англашиладики, Анвар Обиджоннинг юқоридаги қиссаларида Ватан мустақиллиги орзуси илгари сурилган.

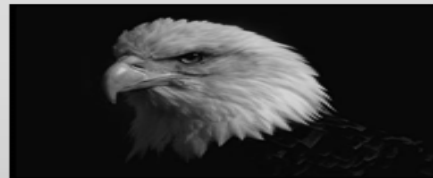
Хулоса қилиб айтганда, ўзбек болалар адабиётининг ёш авлод дунёқарашини шакллантиришдаги муҳим ўрни аввало, шундай асарлар орқали яққол кўзга ташланади. Зеро, истиқлол даври ўзбек болалар адабиётида ҳам мавзуларнинг ранг-баранг талқини, ғоявий долзарблиги образ ва мундарижаси такомиллашди. Янги воқеликни ўзида теран акс эттираётган адабий ижод намуналари бугунги болалар адабиётининг энг катта ютуғидир. Бу жиҳат А.Обиджоннинг эртак-достонларида яққол кўринади:

“Odil Burgutshoh va “Zamburug”



- Anvar Obidjonning “Odil Burgutshoh va “Zamburug”” laqabli josus haqida ertak” ertak -dostonining bosh qahramoni-Burgutshoh. Shoir bu asarda kontrast usuli, ya’ni holatlarni qarama-qarshi qo’yishdan foydalanadi. Asarda burgut va qarchig’ay, lochin va sor, qizilishton bilan qorayaloq, bulbul bilan boyqush qarama-qarshi qoyilgan. Yosh kitobxon o’zaro zid qo’yilgan obrazlarni solishtirib, tabiatda ular qanday qushligini o’rganish bilan birga, shoir ularni bejizga zidlantirmaganini anglay oladi.

- **Negaki Burgut mag`rur qush,**
- **U o`laksa yemaydi, o`lganda ham mag`rur, o`zini qoyalarga urib o`ladi. Qarchig`ay burgutga yetolmaydi. Shuningdek, bulbul sayroqi qush, boyqush esa tunda yuradigan vahimali ovoozda sayraydigan, ayniqsa, bola etini junjiktiradigan qush.. Ertakning tuguni Qarchig`ay va Burgut orasidagi qarama-qarshilikdan boshlanadi. “Zamburug`”ning josus bo`lib Burgutning yurtiga kelishi tugundagi sirlilikni oshiradi. “Zamburug`” laqabli popishak josus sifatida saroyga kirar ekan, malika Shabnamga ustozlik qiladi.**

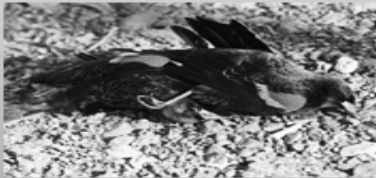


Malika Shabnam va shahzoda Quyosh bir-birlarini sevar ekanlar. Ammo Shabnamga Chaqmoq uylangan. Chaqmoq to`ng`ich shahzoda bo`lib, bo`lajak tojdor. Shoir voqealar rivoji jarayonida fitnadan foydalanadi:

Ho`ng-ho`ng yig`lab yotarkan
Shabnam Шабнам,
Kirdi Chaqmoq xonaga ildam:
– Sendek makkor xotinga la`nat!
La`nat yog`sin menga ham abad!
Buncha kalta bo`lmasa fahmim,
Nechuk idrok etmabdi aqlim, –
Mamlakatga bo`lgin deya shoh,
Eringga baxt tilaganing choq
Qilganding-ku ukamga g`araz.



Ertakning kulminatsion nuuqtasida



- Quyosh zaharlanib o'ldi. Chaqmoq xotinini aybdor hisoblab, uni o'ldirishga urinadi. Asl aybdor Popishakligini bilgach, o'zini baland qasrdan yerga otadi. Shoir voqealarni shunchaki tasvirlab qo'ymaydi, balki, fitna, josuslik, xiyonat har doim mavjudligini, bu iflosliklar bois begunoh ezgu insonlar bevaqt o'lishi mumkinligini uqdiradi. Popishak zindondaligida soqchi Qarqunoqni aldab-suldab, o'zini ozod qilishga chorlaydi, behisob boyliklar, yaxshi hayot va'da qiladi. Oqibat Popishak ozod bo'lgach, qarqunoqni o'ldiradi.

Shoir xulosasi ertakning ahamiyatini ko'rsatuvchi jihatlaridan biridir:

Qichqirgan payt laqma Qarqunoq,
Ko'ragiga sanchildi pichoq.
Tanlolmadi o'zibop jo'ra,
Bo'lolmadi yot yurtga to'ra,
Bulg'andi el unga bergan tuz,
Qolib ketdi uyida yolg'iz
Xotini tul,
Bolasi sag'ir...
O, sotqinning qismati og'ir?



Demak, shoir asar xulosasida vatanfurushlikning jazosi eng og'irligini ana shunday timsollarda ochib berishga erishgan.

Mendek mashhur
Qarchig'ayshohga
Shartta qurbon bo'lmagan sallot-
iltifotga loyiqmas...
Jallod!!!
Tiz cho'kib
Dod soldi "Zamburug";
Ketingizga bo'layin quyruq"



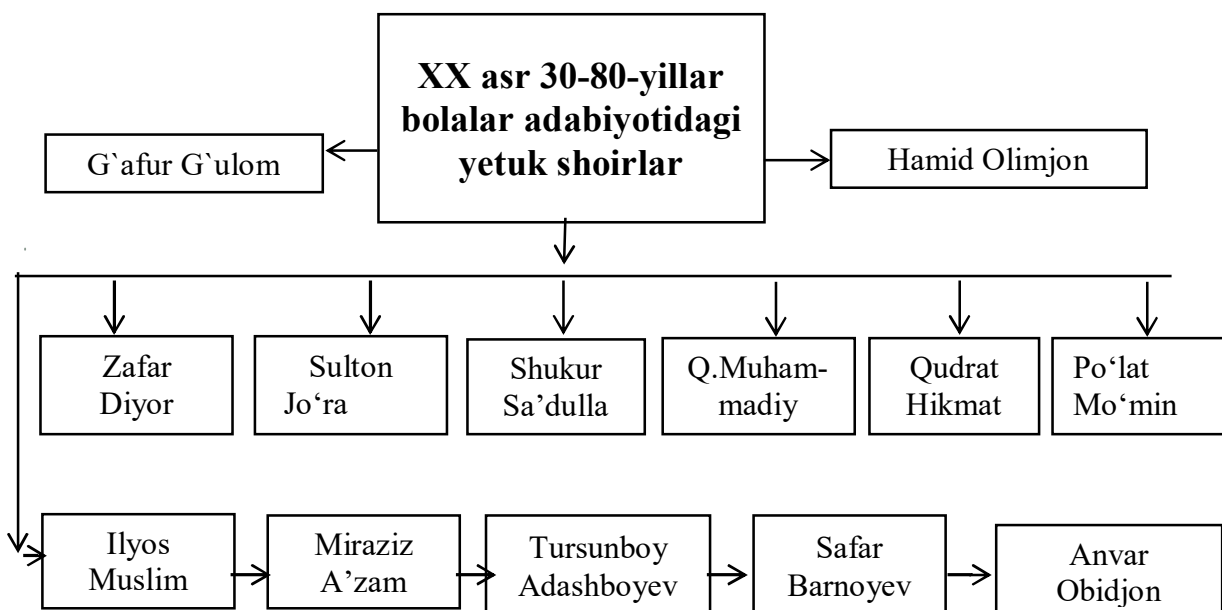
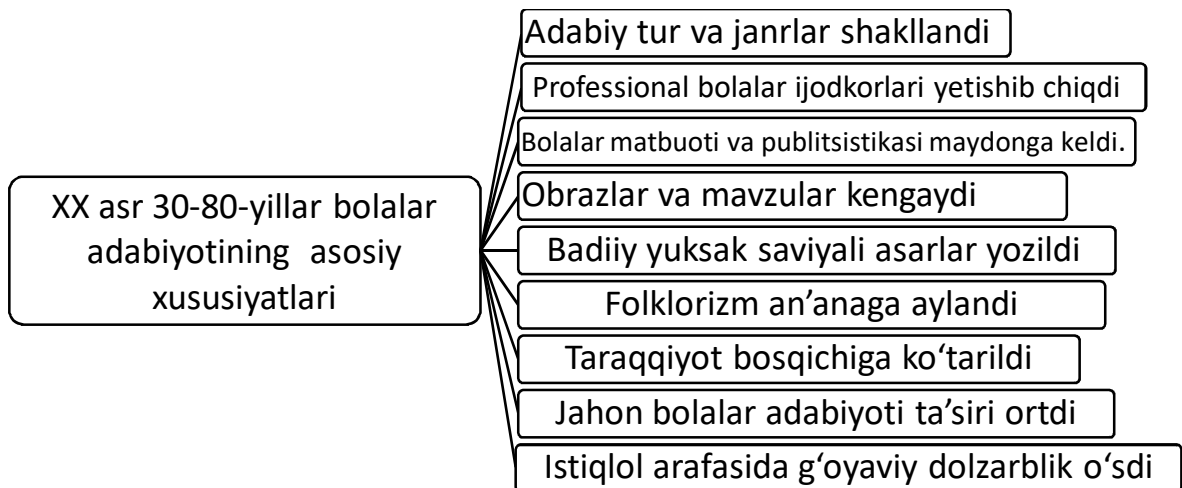
Popishak o'ldiriladi. "O, josusning qismati og'ir!".
Shoir josusning qismatini ham yosh kitobxonnga shu tariqa uqdiradi.

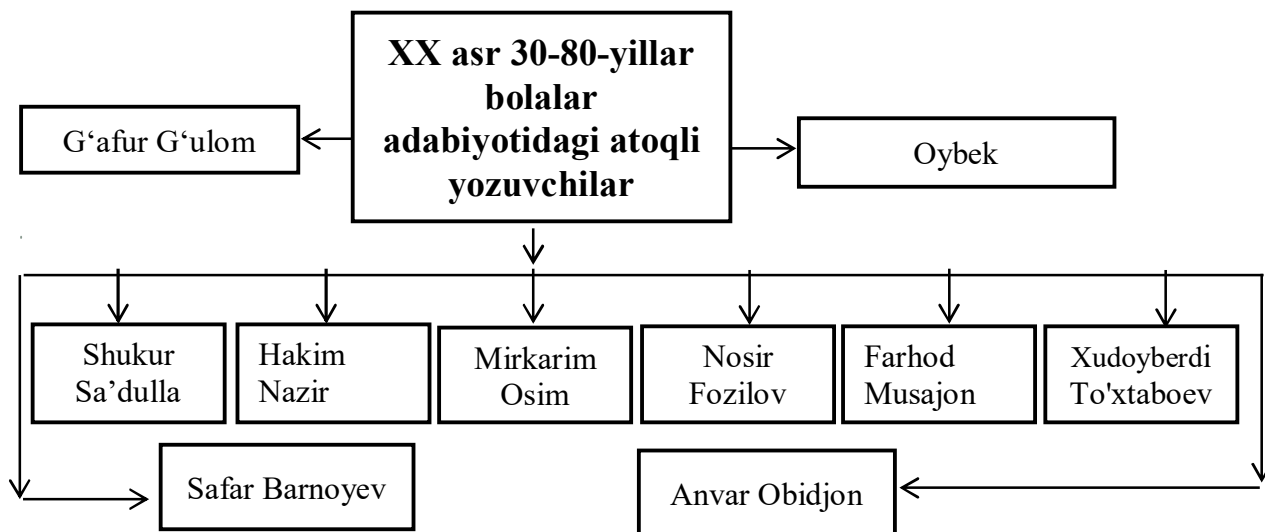
Bu ertak-doston 1987-yilda e'lon qilingan.



Demak, asar shoirning istiqlolgacha bo'lgan davr ijodi namunasi. Shoir odil shoh haqida fikr yuritadi, muhimi, u buyuk o'zgarishlarni, bugungi yorug' kunlarni ijodkor qalbi bilan his qila olgan:

Mo'l bo'larmi sandiqlarda don?
Uxloqaymi tunlar yosh jahon.
Eldoshlarin taqdirin bedor?
Boqolgaymi yovlarga hushyor?
Yurt tarixin supurmasmi yel?
O'zligini saqlolgaymi el?
Buzilmasmi ko'hna qasrlar?
Toptalmasmi qutlug' qabrlar?
Va undagi o'ychan lolalar?
...Ertak tamom.
Xayr, bolalar!





МАВЗУГАДОИР ТАЯНЧТУШУНЧАЛАР:

Билим, кўникма вამалакани ривожлантиришга йўналтирувчи саволлар:

1. Сафар Барноев шеъриятидаги уруш болалари тақдири ифодасини изоҳланг?
2. Миразиз Аъзам шеърларининг образлар олами қайси жиҳатлари билан ўзига хос.
3. 1940-80 - йиллар ўзбек болалар насридаги тамойиллар ҳақида нима дея оласиз?
4. Анвар Обиджоннинг мева ва сабзавотлар тўғрисидаги шеърлар туркумига муносабат билдиринг?
5. Миллий истиқлол йилларидаги болалар насри тамойиллари ҳақида маълумот беринг?
6. Сафар Барноевнинг замонавий мавзудаги қандай асарларини биласиз? Тарихий мавзудаги-чи?
7. Турсунбой Адашбоев шеърятининг мавзулар олами ҳақида мулоҳаза юритинг?
8. Миллий истиқлол йилларида болалар публитсистикаси қандай тамойилларга бой бўлди?
9. М.Аъзамнинг тил тўғрисидаги шеърининг ғоявий долзарблиги нимада?

Мавзуга оид тест саволлари:

1. Болаларнинг сеҳрли-фантастик ва саргузашт романнавис адиби қайси жавобда тўғри кўрсатилган?.

- a) Х. Тўхтабоев;
- b) Ҳ.Назир;
- c) А.Обиджон;
- d) С.Барноев

2. “Лочин қанотлар” романи муаллифи ва мавзуси тўғри белгиланган жавобни аниқланг.

- a) Х.Тўхтабоев; уруш ва болалик мавзуи талқини;
- b) Ҳ.Назир, уруш ва болалик мавзуи талқини;
- c) С.Барноев, уруш болалари;
- d) А.Обиджон, истиқлол ғояси.

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараён. –Т.:Фан, 1989.
2. Ўзбек болалар адабиёти анталогияси. Икки жилдлик. 1-2-жилд. –Т.:Ўқитувчи, 2006.
3. Ўзбек болалар адабиёти. Мақолалар. –Т.: Ёш гвардия, 1969.
4. Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараёни. – Т.: Фан, 1989
5. Жумабоев М. Ўзбек ва жаҳон болалар адабиёти. Мажмуа. –Т.: Ўқитувчи, 1996
6. Йўлдошев С. Қудрат Ҳикматни эслаб. // “Тулхан” журнали, 1998, 11-сон 8-13 бет.
7. Йўлдошев С. Бахтиёрлар куйчиси. – Китобда: Сайиджоннинг соати. –Т.: Ёш гвардия, 1964.
8. Барноев С.Каримжон-Карлсон. –Т.:Ёш гвардия, 1988.
9. Барноев С. Оқ лайлақлар . –Т.:Ёш гвардия, 1982.
10. Назаров Б. Қорачиққа сингган чехралар. // ЎзАС, 1984- йил, 17-август
11. Анвар Обиджон. Эй, ёруғ дунё... –Т.: Ёгулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти , 1985. –Б.66.
12. Анвар Обиджон. Жуда кизик воқеа . – Т.: Юлдузча, 1987. –Б. 224
13. Анвар Обиджон. Аламазон ва Гулмат хангомаси. –Т.: Чўлпон, 1992. –Б 352 .
14. Анвар Обиджон. Мешполвоннинг жанглари. –Т.: Чўлпон, 1994. –Б.352
15. Баракаев Р. Жонажоним шеърият. –Т.: Чўлпон, 1997.
16. Исомиддинов З. Дил кўприги. // Жаҳон адабиёти, 1998, 12-сон.

Х. ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Режа:

1. Истиқлол даври болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари.
2. Ҳамза Имонбердиев ижодида истиқлол ғоялари ифодаси.
3. Кавсар Турдиева – болалар шоири ва драматурги.
4. Дилшод Ражабов – болалар шоири.
5. Абдусайд Кўчимов ижодида бола руҳияти талқини.

Истиқлол даври болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари. Мустақиллик даври ўзбек адабиёти ҳаётни ўрганиш-билишнинг бадий воситаси сифатида муҳим аҳамият касб этмоқда. У замондошларимизнинг, жумладан, ёш авлоднинг руҳий ҳолатини теран тадқиқ этишга, фикр доирасини кенгайтиришга, ҳис ва тушунчаларининг шаклланиб, воқеликка тўғри муносабатда бўлишга даъват этади. Бугунги адабиёт том маънода ҳаёт дарслигига айланаётгани шу жиҳатдан эътирофга сазовор.

Президентимиз мустақилликнинг илк йилларидаёқ жамият тараққиёти, раванқи учун маънан ва жисмонан соғлом авлод тарбиялаш масаласини кун тартибига қўйди. Зеро, “ҳар бир оқил инсоннинг ва жамиятимизнинг муқаддас вазифаси, айтиш мумкинки, ҳаётининг маъноси қобил фарзандлар ўстириш, уларни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан мукамал қилиб

тарбиялаш, камолини кўриш, ота-онасига, Ватанига садоқатли кишилар этиб вояга етказишдан иборатдир”⁵¹.

Чиндан ҳам илгарилари болалар адабиёти ҳақида гапирганда ёш авлодни маънавий, ахлоқий ва жисмоний тўғри тарбиялаш мақсадида улар диққатини ижтимоий ҳаётнинг ўткир муаммоларига тортиш–болаларнинг нозик қалбларига озор етказиш, жароҳатлаш ҳисобланарди. Бугунги кунда эса болалар учун ҳам ижтимоий долзарб мавзудаги асарлар кўплаб яратилмоқда. Шу билан бирга бадий савияси пишиқ асарлар юзага келаётир. Ҳодиса бу даврда янгича тафаккур инъикоси сифатида кўзга ташланди. Миллий болалар адабиётининг мазмун ва моҳиятидаги туб бурилиш яққол кўзга ташланди. Замонавий болалар адабиётида ёш қаҳрамонлар характери таҳлили масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Болалар адабиёти шакл ва мазмун жиҳатдан-да янги тамойиллар касб эта борди. Адабий танқидчиликда болалар адабиётига муносабат кучайди. Миллий болалар матбуоти мавзу материал, ғоявий-бадий жиҳатдан ўсди, болалар ижодкорлиги намуналари кўпроқ оммалаштирилди ва рағбатлантириб келинмоқда.

Мустақиллик йилларида болалар адабиётининг бадий жиҳатдан юксак намуналарига кенг эътибор қаратиш, янги аср кичкинтойларининг қизиқишлари, руҳий, маънавий олами, уларнинг ижтимоий ҳаётга муносабати масалалари акс этган асарлар таҳлили орқали ўқувчиларда ахлоқий-маърифий, ижтимоий-сиёсий тарбияни шакллантиришга аҳамият берилди. Жамият тараққиёти билан боғлиқ мавзу талқинлари устуворлиги (С.Барноев, Э.Маликов, Т.Малик асарларида), кичкинтойлар ва болалар феъл-атворидаги характер хусусиятларнинг ҳажвий-юмористик, фантастик, саргузашт ифодаси (Х.Тўхтабоев, А.Обиджон ижоди) болалар ва ўсмирлар мураккаб руҳият манзараларининг теран акси (Н.Фозилов, М.Аъзам), кенг дунё, табиат ва жамият муаммоларини маънавий-фалсафий акс эттирган асарлар (М.Аъзам, А.Обиджон, Т.Адашбоев) таҳлили долзарб вазифа. Бунда асримиз бошларидаёқ болалар асарларининг ғоявий-бадий, ахлоқий-маърифий, фалсафий ва психологик жиҳатдан монографик таҳлили, салмоқли тадқиқотлар, рисола ҳамда адабий-танқидий мақолаларнинг вужудга кела бошлагани муҳим ҳодиса бўлди. Адабиётшунос олимлар-у тадқиқотчиларнинг кўпгина мақола ва рисолаларида ўзбек болалар адабиёти тарихи ва муаммолари илмий-назарий аспектда ўрганилиб, бадий жиҳатдан юксак асарлар таҳлилига эътибор зарурлиги кўрсатиб берилди. Шунингдек, олимлар ўтмишдаги болалар китобхонлиги асосларини ўрганиш ғояларини илгари суриб, XX аср ўзбек болалар адабиёти салафлари ижодини янги нуқтайи назарлар билан бойитиш зарурлигини асосладилар. О.Сафаровнинг “Замонлар тонгининг чароқларисиз” (2003), “Шеърим – очил дастурхон” (2011) адабий портретлари шу маънода, алоҳида мазмун касб этади. Бу рисолаларда етук шоирлар сиймоси янги аср кўзгусида яхлит намоён бўлади.

⁵¹ I.A.Karimov. Sog'lom va barkamol avlod uchun. Istiqlol va ma'naviyat. T:O'zbekiston 1994, 126-bet.

Улар шеърларининг мавзу мундарижа, образлар олами, бадий жозибадорлигига кўра мумтоз ўзбек адабиёти, рус ва жаҳон болалар адабиёти намуналари билан муқоясаланиб, ўзаро таъсир алоқалари оидинлаштирилганки, бу ўз навбатида ўзбек болалар шеърлятидаги янги тамойилларни ёритишга бағишлангани ва XX аср болалар шеърляти манзарасини тасаввур қилишга ёрдам бериши билан диққатга сазовор.

Бир асрлик тарихга эга ўзбек болалар адабиёти қиёфасини белгилашда Р.Баракаевнинг “Ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди” (2004) рисоласи ҳам муҳим рол ўйнайди. Шунингдек, болалар адабиётшунослигида шоирлар ижодига бағишланган тадқиқотлар қаторида Б.Ашуровнинг “Турсунбой Адашбоевнинг поэтик маҳорати” (2009), Сафо Матчоннинг “Икки эл ардоғида (Турсунбой Адашбоев портретига чизгилар” (2009), Р.Баракаев ва Б.Ашуровларнинг «Турсунбой Адашбоев феноменига бир назар» (2014, 2017) номли китоблари эътирофга лойиқ. Зотан, Т.Адашбоев шеърлари болалар адабиётининг янги тамойиллари нуқтаи назаридан тадқиқ этилгани, болалар шеърлятида шу вақтгача эътиборга олинмаган бадий маҳорат масалалари, ҳозирги ёш авлод тарбияси учун муҳим бўлган Ватан ва ватанпарварлик мавзуси талқинлари, табиат манзаралари тасвири, лирик қаҳрамон образини яратиш борасидаги ўзига хосликлар, уларнинг халқ оғзаки ижоди ва жаҳон болалар адабиёти анъаналарини ижодий ўрганиш воситасида тасниф этилиши жиҳатидан эътиборни тортади.

Шунингдек, бир асрлик тарихга эга бўлган ўзбек болалар адабиёти тараққиётининг кейинги даврлардаги ўзига хосликларини белгилашда З.Иброҳимованинг “Кичкинтойлар адабиётининг хусусиятлари” (1994), Р.Баракаевнинг “Жонажоним, шеърят” (1997), Г.Жўраеванинг “Ўзбек болалар шеърлятида ҳажвий образ яратиш маҳорати” (2011), К.Турдиеванинг “XX асрнинг 60-80 йилларида ўзбек болалар шеърлятида маънавий масалалари” (2013), Қ.Қаҳрамоновнинг “Ватан мадҳи талқинлари” (2014), Т.Адашбоев ва Дилшод Ражабларнинг “Сатрлардан таралган меҳр” (2017) сингари илмий ва илмий-оммабоп китоблари алоҳида ўрин тутишини ҳам қайд этиш жоиздир.

Кейинги йилларда Т.Адашбоев, Қудрат Ҳикмат ва С.Барноев ижодларига бағишланган филология фанлари бўйича фалсафа докторлиги диссертациялари ҳимоя қилинганлиги, Анвар Обиджон ва Х.Тўхтабоев ижодий фаолиятлари бўйича диссертациялар устида иш олиб олиб борилаётганлиги эса бу йўналишдаги илмий изланишлар, ҳар ҳолда, оз бўлса ҳам, изчил олиб борилаётганлигини кўрсатади. Бироқ бу мисоллар, аслида, XX аср ва ҳозирги ўзбек болалар адабиётининг қиёфасини белгиловчи кўплаб шоиру ёзувчилар ижоди, жумладан, Миразиз Аъзам, Н.Фозилов, Х.Тўхтабоев, Анвар Обиджон сингари истеъдод эгаларининг бадий юксак асарлари умумидабиёт мезонидаги таҳлилларга эҳтиёжи катталигидан ҳам далолат беради.

Шу жиҳатдан қараганда болалар адабиёти намояндалари ҳақидаги қатор тўпламлар, монографик рисоалар ҳам ўзбек болалар адабиётининг

тадрижий, жанрий тамойилини белгилашда ўзига хос омил бўлаётир, десак янглишмаймиз. Жумладан, “Болажонлик саодати” (2011) мақолалар тўпламида С.Барноев асарларига ёзилган тақризлар алоҳида қимматга эга. Адибнинг турли йилларда чоп этилган тўпламларига бағишлаб билдирилган мулоҳазаларда истиқлол даври болалар адабиётига хос янги жанрлар, образлар, мавзулар, бадий деталларнинг ранг-баранг талқини учрайди. Ижодкор асарлари орқали ўзбек болалар адабиётининг умум масалалари, муаммолари ва долзарб вазифаларига дахл қилинган. Шунингдек, С.Барноев ижодий оламига бағишланган илмий-адабий мақолалар рисолаи маънан бойитган.

Бундай фикрни “Беғуборлик олами куйчиси” (2011) тўплами ҳақида ҳам айтиш мумкин. Хусусан, “Шеър ва талқин” фаслидаги мақолаларда Т.Адашбоев шеърларининг янги қирралари инкишоф этилиши билан бирга, ўзбек болалар адабиётининг айрим тамойиллари хусусида сўз боради: А.Расулов Т.Адашбоев ижоди мисолида болалар адабиётида наср материалини шеърда тасвирлай олиш, пародия (тескари танқид) жанрини маромига етказиш, “уч туғишган – ҳайвонот, наботот ва жамодот аро узвий боғлиқлик, ўзаро таъсир мукаммал кўрсатилиши”, масал, лоф жанрлари аҳамиятини кўрсатади. Шоирнинг мутаржим сифатидаги ютуқлари ўзбек болалар шеърляти ўзанларини янгилагани таъкидланади.

А.Обиджон XX аср ўзбек болалар шеърляти хусусиятлари, 20- 30-70- ва 80-йиллардаги янги оқимлар, М.Аъзам сингари ижодкорлар мисолида болаларнинг фақат ақлига эмас, кўнглига ҳам таъсир ўтказиш йўлини излашга тутиниш, Т.Адашбоев ҳам шу силсилада бошқаларга ўхшамаган шеърляти билан бу оламга кириб келганини таъкидлаб ўтади. Шоирнинг “Болаликка қайтаман” туркумига кирган ёхуд “Йўлчи юлдуз”, “Фуфайка” сингари шеърлари собиқ тузум даврида ўз баҳосини топмаганини қайд этиб, Т.Адашбоев шеърларини адабиётшунос, ўқувчи ҳамда шу адабиётнинг етук салафи нуқтаи назаридан ўрганаркан, болалар адабиётшунослигини янада тараққий эттириш зарурлигини ўринли таъкидлайди.

Сафо Матчон, Қозоқбой Йўлдош, Қ.Қаҳрамоновлар болалар адабиётшунослиги масаласида фикр юритсалар, Р.Баракаев, Б.Ашуров Т.Адашбоев ижодини кенг қамровли, монографик изчилликда талқин этадилар. Натижада, ўзбек болалар шеърляти, адабиёти соҳасида ҳам ниҳоят, теран англанаётган вазифалар, тамойиллар ойдинлашади.

Етук адабиётшунос олим А.Расуловнинг Х.Тўхтабоев романлари ҳақидаги “Ғаройиб салтанат” (2012) ҳамда А.Обиджон ижодининг айрим қирраларига бағишланган “Ўзлик сари йўл” (2012) рисоалари, айтиш мумкинки, болалар адабиётшунослигида янги йўналиш ҳисобланади. Олим болалар асарларини типик ва концептуал, ёзувчи маҳорати, бадий олами, макон ва замон, адабий тур ва жанр нуқтайи назаридан ўрганиш, яъни жаҳон ва умумадабиёт ўлчовида таҳлил қилиш эҳтиёжини асослайди. Айни пайтда қаҳрамон характерини ёритишнинг анъанавий ва модерн усулларига эътиборни қаратади.

“Истиқлол даври янги болалар адабиётининг майдонга келишига, – деб ёзади Р.Баракаев, – 80-йилларнинг иккинчи ярми катта таъсир кўрсатди. Айти шу даврда болалар адабиётимиз том маънодаги ҳақиқатга тик боқадиган адабиётга айланди, ёш авлодни эрксеварлик туйғулари руҳида тарбиялашда илк қадамларини қўйди”⁵².

Бинобарин, истиқлолга эришган дастлабки кунларданок, ёшларимизни маънавий соғлом, баркамол этиб тарбиялаш масаласига жиддий эътибор қаратилгани улар адабиётида ҳам ўз аксини топа борди. Болалар адабиёти, ушбу вазифани адо этишдаги энг муҳим воситалардан биридир. Бу ишга бадиий сўз қудрати билан ҳисса қўшиб келаётган истеъдодли ёзувчилар талайгина. Айтайлик, жамият тараққиёти билан боғлиқ ғоялар С.Барноевнинг публицистик мақола ва ҳикояларида, Анвар Обиджон, Т.Адашбоев, Миразиз Аъзам, Р.Толипов, Қ.Ўтаев, Ҳ.Имонбердиев, К.Турдиева, Абдурахмон Акбар, Дилшод Ражаб, Рустам Назар, Вали Аҳмаджон, С.Иноятов, Қўзи Исмоил, Зафар Исомиддин, Эрпўлат Бахт каби шоирларнинг шеърий асарларида ўз ифодасини топди. Хусусан, истиқлол даври болалар адабиётида янгидан танилган шоир ва ёзувчилар ижоди диққатга лойиқ.

Ҳамза Имонбердиев (1954-1997). Ҳ.Имонбердиев болалар адабиёти ривожига ҳисса қўшган адиблардан. У узоқ йиллар “Тонг юлдузи” газетасида, сўнггра 1986-йилдан умрининг сўнгги дамларигача “Чўлпон” болалар нашриётида фаолият кўрсатган. Унинг турли йилларда нашр қилинган “Қувноқлар қувончи”, “Шоколадхўрлар”, “Ғаройиб пуфак”, “Кулги шаҳарчаси”, “Ойдаги томоша”, “Лофчилар - алдоқчилар”, “Ғаройибкент хангомалари”, “Бир кунлик мўъжиза” сингари шеърий ва насрий тўпламлари болалар китобхонлигида шуҳрат қозонган. Шоирнинг болалар учун ёзган шеърларида болаларнинг характер-хусусияти, орзу-ўйлари акс этган. Масалан, “Бир сўз” шеърида Лоладан астойдил ранжиган, унга биргина “шаддод” деган сўзи учун “бадбашара”, “хумбош” каби ёмон сўзларни эшитганидан аразлаб, бошқа ўртоқ топишга аҳд қилган бола тимсоли гавдаланади. “Уришқоқлар”да эса ўғил болалар кўпроқ ўйнайдиган “уруш-уруш” ўйини манзараси чизиб берилган. Айниқса, қўлда ёғоч-автомат билан калишлардан эса граната ўрнида фойдаланишлари, бир-бирларини пойлаб туриб, “ўқ” узишлари болалар тилидан мардона ҳикоя қилинади.

– Пақ-пук, оддим, йиқил,– деб.

Душман тан олмас:– Ўқинг

Қийшиқ кетди,–нукул деб.

Ҳамма бола ўйинда

“Жанг” қизийди тобора...

Фақатгина Нодир бу жангга қўшилмай, ракета яшаш билан овора бўлади.

Чунки:

⁵²Bu haqda qarang: Barakayev R. Istiqlol davri o'zbek bolalar adabiyoti: an'ana, vorisiylik va izlanishlar // O'zbek tili va adabiyoti j. 2003, 3-son, 4-b.

– Уришқоқлар ичида
Яшаб нетаман,— дер у.
Олис сайёраларга
Учиб кетаман,— дер у.

Буни эшитиб, қолган болалар “ўзинг билан бизни ҳам ола кет”,— деб сўрайдилар. Дўстлари рози бўлади:

– Чиқинглар,— деб имлайди.
– Биз кашф этган сайёра
Уруш нима билмайди!

Зеро, болалар гарчи “уруш-уруш” ўйнасалар ҳам, аслида, уруш нималигини билмайдиган сайёрани кашф этмоқчи. Унинг салбий оқибатларини ҳис қила олган болагина шундай фикрлайди. Барча болалар тинчликни севишлари Нодирга эргашиб кетмоқчи бўлган дўстлар ниятидан англашилади. Бинобарин, Ҳ.Имонбердиев ёш қаҳрамони тилидан, урушқоқлар ўйинини қоралайди. Уларни орасида яшашни хоҳламайди.

Шу ўринда «Алла» шеъридаги қуйидаги мисралар беихтиёр ёдга тушади:

- Ана, Бўри келяпти!
Ухлай қол, овунчоғим.
Қўй шундай деб қўрқитиб,
Ухлатар қўзичоғин.

- Вуй, анови илонни!
Ухла тез, болажоним, -
Чумчук шундай қўрқитиб,
Ухлатар полапонин.

- Ухла, Олабўжиёв
Кўрсатган қорасини. -
Одам шундай қўрқитиб,
Ухлатар боласини.

Она Бургут аллалар:
- Ухла, кучга тўлиб ўс.
Ушбу тоғ-тош, осмоннинг
Ҳукмдори бўлиб ўс!

Писанд этмай хатарни
Шунданми полапони,
Тушларида чарх урар
Тўлдириб кенг самони.

Назаримизда, ушбу кичик шеър улкан маънавий-маърифий аҳамият касб этади. Зеро, ўзбек болалар адабиёти мустақил Ўзбекистоннинг келажagini яратувчи ёш авлод тарбиясига масъул экан, фарзандларимизнинг

эрксевар, мард, комил инсонлар бўлиб етишувн йўлида доимо баланд пардаларда янграмоғи керак. Токи ижодкорларимизнинг ҳар бир асари ёш китобхон қалбида эзгулик, инсонийликнинг бир ниҳоли илдиз отишига хизмат қилсин. ана шундагина болалар адабиётимиз ўз миссиясини муваффақият билан адо этган бўлади. Ушбу шеър, даставвал, ана шу жиҳати билан эътиборга молик. чунки, она бургут полапони қалбига «ушбу тоғ-тош, осмоннинг ҳукмдори бўлиб ўсиш»ни гўдаклигидан алла билан сингдираётганлиги сабабли бургутча ҳатто тушида ҳам кенг самони тўлдириб чарх уради. Худди шунингдек, мустақил она юртимизнинг келажаги бўлмиш фарзандларимиз ҳам болаликдан ўзларининг шу азиз ватан эгалари, унинг бахт-саодатини, порлоқ келажагини яратувчилар эканликларига қомил ишонч руҳида тарбияланмоқлари лозим.

Булар – масаланинг ижтимоий, илмий ва амалий жиҳатлари. Бироқ муаммонинг аҳамияти булардан кам бўлмаган бадиий-эстетик жиҳати ҳам мавжуд. Зеро, Шеърят покиза хилқат, беғубор гўзаллик, меҳрибон ва талабчан мураббийдир. Шеърятга ошно қалблар гўзалликни ҳис қилади, гўзалликдан завқ олади, бундай қалбнинг ўзи ҳам гўзал бўлади. Ана шу маънода ушбу шеър ҳаётга эндигина қадам қўйиб келаётган ёш авлоднинг пок қалбини гўзаллик нури билан мунаввар қилади, бу беғубор қалбларга эзгулик уруғини сочади, уларни гўзал она Ватанимизнинг порлоқ келажагини яратувчи том маънодаги гўзал Инсонлар қилиб тарбиялашдек масъулиятли ишга ўзининг холис ҳиссасини қўшади.

Ҳ.Имонбердиев шеърлари қаҳрамонлари ҳақида гап кетар экан, улар сафи ранг-баранглигини кайд этиш керак. Бу қаҳрамонлар орасида дўстининг имтиҳондан ўтишига «ёрдам» берадиган Тошматдай «меҳрибон» «Воҳай бола»чилар ҳам, Али-Валига ўхшаш лофчилар ҳам, ҳаётга жиддий боқадиган, ўз ўрни, инсоний кадр-қимматини ҳамма нарсадан устун қўядиган, кадри учун нотенг курашдан ҳам қайтмайдиган Ғаничага ўхшашлари, биров ҳазилкашроқ, озгина ширинликка ўчроқ, озгина ўйинқароқроқ, озгина ялқовроқ болакайлар ҳам ёш китобхонларга бегона эмас, бу «қаҳрамон»лар қиёфасида улар дарров ўзларини таниб олади.

Улар орасида «Ўжарлар» туркумининг қаҳрамони Ғанича ва «Ғалати Омон» туркумидаги Омонни алоҳида тилга олиш жоиз. Ғанининг жуссаси кичиклиги, заифлиги учун исмига кичрайтирувчи «ча» қўшимчаси қўшилган. Бироқ шуниси қизиқки, қишлоқ болалари зўравон, «қишлоқнинг шефи» деб ном чнқарган Санжарни кўришлари билан тумтарақай бўлиб кетишса, ўжар Ғанича тап тортмай тураверади, Санжар уни ҳар қанча калтакласа ҳам, сувга пишса ҳам чўмиладиган жойдан кетмайди. Чунки у чўмиладиган жой биргина зўравон Санжарга эмас, барча болаларга тегишли деб ҳисоблайди. Қўй боқишга чиққанларида болаларнинг барчаси навбатма-навбат Санжарнинг қўйларини боқишса, ушоққина Ғанича Санжарга хизматкор бўлишни истамайди ва ўжарлиги учун яна Санжардан калтак ейди. Ҳамқишлоқлари ҳар қанча «бу йўлингдан қайт, бўлмаса калтак тагида майиб бўлиб кетасан» дейишса-да, у йўлидан қайтмайди, ҳақиқат йўлида,

инсоний қадр-қиммат йўлида ўзидан кучли рақиб билан ҳам тинмай муштлашаверади:

Навбатдаги ҳақорат
Тоши отилган пайти,
Ғанидаги жасорат
Изига кетди қайтиб.

«Менга нима олишиб,
Ҳеч бири олмас ёним.
Нима азоб солишиб
Оғритиб ширин жоним.

Итлигин қўймас ану,
Қанча ёнмай, куйинмай...»
Шу чоқ дилига қўркув
Босиб келди қуюндай.

Ғани бир дам тош қотди,
Борлиқ рангин йўқотди.
Оёқ-қўли бўшашиб,
Туриб қолди карахтдай.

Қалкиб кетди, кесилиб
Қулаётган дарахтдай.
Бирдан ҳайқирди: - Йўқ! Йўқ!
Ва Санжарга ташланди.
Яна мушту яна дўқ,
Яна ур-сур бошланди.

Ҳа, бу гал ҳам қочмоқни
Эп билмади Ғанича.
Кўп-хўп еди калтакни,
Солишди тўйганича.

Ҳар ён кетди рақиблар
Бир-бирига демай сўз.
Барча бола жим боқар,
Ғаничадан узмай кўз.

Назаримизда, ушбу шеърда шоир қаҳрамони характери, феъл-атворини анча жонли яратишга эришган. Шунча воқеалар бўлиб ўтганида Ғаничага «ўжарлигингни қўй, калтак еб майиб бўлиб кетасан» деб «маслаҳат» беришгагина яраган, ҳақиқатнинг ёнини олишга ботинмаган, жони кўзига азиз кўринган болалар охирида Ғаничага ҳеч сўз демай тикилиб қоладилар. Аслида ҳам сўзга ўрин йўқ. Чунки ҳақиқат эгилиши, букилиши,

ҳақоратланиши мумкин, бироқ синиб, йўқ бўлиб кетмайди. Шу боисдан ушоққина ҳақиқатнинг охир-оқибат ғолиб чиқиши табиий ва у, аслида, катта ҳақиқатга йўл очади. Шу маънода бу шеър катта ижтимоий-маърифий аҳамият касб этади: миллионлаб километр масофадан келаётган бир тутам нур йўлимизни ёритгани сингари ушбу кичкинагина ҳақиқат ҳам қалбларга чироқ ёқади. Ҳ.Имонбердиев эса юқоридаги сингари адабий образлари билан «бугунги болалар адабиётимизнинг қаҳрамони ким бўлиши керак?» деган саволга ҳам амалий жавоб беради.

«Лофчилар-алдоқчилар» шеърида эса мутлақо бошқача табиатга эга хушчақчақ болакайлар билан учрашасиз, уларнинг беғубор лофларини маза қилиб тинглайсиз:

Али, Вали лофчилар –
Хушчақчақ алдоқчилар
Роса лофни уришар.
Кўпикдан уй қуришар,
Маза қилиб кулишар.

Али дебди: - Вали, кел,
Расмимга баҳо бер.
Қушча чиздим ажойиб,
Ажойибу ғаройиб.
Ана у дон еяпти,
Менга раҳмат деяпти.

Вали боқса вараққа,
Шакл йўқ ҳеч қанақа.
- Алдабсан-ку, қани дон?
- Қуш еб қўйди-да, нодон!
- Йўқотдингми ҳушингни,
Кўрмаяпман қушингни?!
- Тўйгач, қушча чирқ этди,
«Раҳмат!» деб учди-кетди!

Али, Вали лофчилар –
Хушчақчақ алдоқчилар
Роса лофни уришар,
Кўпикдан уй қуришар.
Маз-за қилиб кулишар.

Ушбу сатрларни ўқиш билан ҳар бир кишининг кўз ўнгида ўз ёшлиги «ярқ» этиб намоён бўлиши турган гап. Чунки деярли ҳар бир ёш бола, аслида, ана шундай озгина лофчироқ, озгина алдоқчироқ, озгина ваҳимачироқ бўлиши турган гап. Шу боис ҳам ёш боланинг беғубор нигоҳи оддийгина тол чивикдан чопқир дулдул от, оёқ ботмас қўлмакдан бепоён уммон яратади ва, аслида, оламшумул кашфиётлар ҳам ана шу беғубор

нигоҳ маҳсулидир. Шу сабабли бу лофлар-ёлғонлар ҳам китобхонга заррача малол келмайдиган, болакайларнинг ҳад-худуд билмас хаёлот олами билан ошно қиладиган ғаройиб топилмалар сифатида Сизни беихтиёр ишонтиради, ўша оппоқ қоғозда ҳозиргина дон еб юрган қушчанинг оёқ изларини кўрасиз.

Шуниси қизиқки, «Лофчилар-алдоқчилар»ни ўқиб, Али билан Валининг ёлғонларидан хафа бўлмайсиз, чунки улар ёлғон айтиб бировни алдамайдилар, балки хаёлларига келган лофларни бир-бирларига айтиш билан гўёки ким зўрроқ лоф айтишга баҳслашадилар. Уларнинг лофлари беғубор, бу лофларнинг ёлғонлигини уларнинг ўзлари ҳам билиб турадилар, фақат мана шу ким ўзарга айтилган лофлардан болакайлар ўзларича завқ топадилар.

“Қиш тонгида” шеъри табиий манзара талқинига бағишланган:

Эрта турсам ҳовузда
Биров ойна солибди.
Кўм-кўк, тиниқ, зилол сув
Энг остида қолибди.
Ойнани солган уста
Унутган-ов, ҳойнаҳой.
Сув олишга озгина
Қолдирмабди очик жой.

Бола тасаввури, тафаккури айнан шундай фикрлашга мойил. Зотан, шеър жонли тасвир асосида яратилган. Шоирнинг “Қўполлик” шеърида эса кичкинтой болакайларнинг учқур хаёли, қаҳрамонлик кўрсатишга мойил табиати очиб берилади. Яъни, қўполлик қилиб, акасида “– Бор, кўзимга кўринма, ҳеч керагинг йўқ”,– деган дўқни эшитган уканинг гиналари, шу билан бирга, акасининг ўз ёнига келиши учун ҳатто:

Балки шарга осилиб,
Учаман ойга.
Балки миниб
Гиркўкни
Жангга қираман.
Ёғоч қиличим сермаб
Ёвни қираман.
Душман билан солишиб
Ўларман охир.
Нима қила олардим
Акамсиз ахир.
Келиб қабрим бошига
Акам бош эгар,
Кечир мени, ука, деб
Балки ёш тўкар,-

деган хаёлларга боради. Шу пайт “Ука!” деб акаси бошига келганда, хаёллари ҳар ёққа сочилиб кетади. Ёш қаҳрамоннинг хуфтон дили чарақлаб очилиб кетади ва қуйидаги қарорга келади:

Акам бўлса ёнимда
Қувнаб кетаман.
Шундай акам турганда
Ўлиб нетаман?!

Чиндан ҳам шеър воқеабанд сюжет асосига қурилган. Ака-ука муносабатларида табиийлик устивор. Ўзбек оилаларида ука ҳар доим акага суянади. Ака ҳам ўз навбатида укани суяйди, кўнглини чўктирмасликка ҳаракат қиладиги, унгағамхўрлик қилади. Бу ҳиссиёт болаликдан бошланиши эса юқоридаги шеърда ёрқин акс этган.

Умуман, Ҳ.Имонбердиев шеърларида фикр устувор, ғоя долзарб, тасвир ҳаётий. Унинг қатор эртақ-достонларида эса баҳодирлик, мардлик мотивлари куйланади. Шоир ижодида истиқлол ғоялари кўзга ташланади. Сор бургутнинг ўз полапонини учишга ўргатишда баланд қоялардан пастга отиб юбориши, йиқилай деганда ушлаб олиши мисолида халқ фарзандларини довюракликка чорлайди.

Кавсар Турдиева (1958-йилда туғилган). К.Турдиева Тошкент давлат университети ва Санкт-Петербург давлат университетларида ўқиган. 1994-йилда “Ҳозирги замон болалар шеърлятида маънавий муаммолари” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган. Шоиранинг “Варрак”, “Ўйнапман, ўйлапман”, “Қуш бўлиб учган она”, “Рақамлар бўйлаб саёҳат”, “Қувноқ алифбо бўйлаб саёҳат” каби китоблари чоп этилган.

К.Турдиева болалар киночилиги соҳасида ҳам ижод қилади. У мултифилмлар, телефилмлар учун ёзган қўшиқлари билан-да машҳур бўлган. Шоира “Ирkitвой ва Киркетжон” мултифилмини ва М.Тўйчиев билан ҳамкорликда “Катта ойи” бадиий филмини яратишда фаол иштирок этди. К.Турдиева болалар қўшиқчилиги соҳасида ҳам ўз ҳиссасини қўшиб келаётир. Унинг шеърларига А.Назаров, М.Маҳмудов, Ш.Ёрматов куй басталаган. Шоиранинг “Тошкесарлар мамлакатиди” драматик эртаги “Соғлом авлод йили”га бағишланган танлов совриндори бўлган.

Шоиранинг “Бахиллик ҳақида ривоят” ўқувчиларга маънавий сабоқ бера олади. Унда ўзига хоз мотив ва деталлар учрайди. Ривоят халқ эртақларига ўхшаш анъанавий зачинга эга:

Жуда қадим йилларда,
Жуда узок замонда
Кампир-у чол яшаркан
Билмама қайси томонда

Шу кампир ва чолнинг жуда бадфеъллиги, хасис ва бахиллиги туфайли қариндошлар оёғи уларниқидан узилган, ҳеч ким келмас, ҳатто кулги овози эшитилмас экан. Аммо уларнинг якка-ю ёлғиз боласи бутунлай ўзгача, одамохун, сухандон, ўзгалардан ёрдамини аямайдиган бўлиб вояга етади. Асосан, гадоларга, йўқсилларга бору будини улашаркан. Чол ва кампир ана шундан хуноб бўлишиб, бир қарорга келадилар:

Гадойларнинг барисин
Жўнатайлик мозорга,

Йўқса, сахий бу ўғлон
Бор-будимиз йўқ қилар,
Қайси гадо йўлиқса
Унинг қорнин тўқ қилар.

Оққўнгил ўғиллари бу қора ишга йўл қўймагач, уни тоғ томонга гиёҳ теришга юборадилар. Хуржунига бир калла қанд ва нон соладилар. Бахил чол-у кампир хамирга заҳар қўшиб, нон пиширишади. Сўнгра кўчадан ўтган ночор, бечораларга шу нондан улашади. Ўша кўчадан бир оёқли девона ўтиб кетаётса, чол уни ҳам уйга чорлаб, халтанга сол дея нондан хуржунига тикиб юборадилар. Тоғма-тоғ юриб, тентираган сахий ўғил уйини тополмай, очликдан силласи қуриydi.

Шундай ажиб бу дунё,
Тасодифга тўлиқдир.
Тақдир экан, девона
Йигитчага йўлиқди...

Йигитга раҳми келган девона ўша нонни халтасига солади. Йигит девонанинг ишидан, оёқсиз бир бечора соғ кишига нон берганидан хижолат тортиб, ханг-у манг бўлиб турганда у ғойиб бўлади. Йигит унинг кетидан пешма-пеш югуради, гадой ризқини қийдим деб қийналади. Ҳар қанча оч қолиб, жони қийналса ҳам, унинг нонини ейишга виждони йўл қўймайди. Девонани излай деб чопган йигит, ўз қишлоғига келиб қолади. Бахил ота-оналар ўғилларини қарши оладилар. Аммо қаттиқ чарчаган йигитчани уйқу этади. Унинг хуржунидаги нонни эса алал-оқибат:

Ўзим берган нон дея,
Қора ният, шум аёл,
Эри билан иккиси
Уни ерлар бемалол.

Шу тариқа, бахил ота-она ўзи қазган чоҳга равона бўлади, сахий қалбли бола ва девона омон қолади.

Ривоят тугалланмаси ҳам халқ эртақларини эслатади. Эзгулик ва сахийликнинг қўли бахиллик ва зулмдан устун бўлади. К.Турдиева асар ғоясида истиқлол даври адабиётига хос анъаналарни сингдира олган. Ёмонлик қилган инсон ким бўлишидан қатъий назар яратувчи томонидан жазоланиши муқаррар. Сахийни Оллоҳ қўллайди. Девона киёфасидаги дарвеш ҳам илоҳий ҳодиса. Халқ эртақларида асосан ўғай оналарга хос бўлган ёвузлик тимсоли сахий йигитнинг ўз ота-онаси образида келиши ноанъанавий талқиндир. Аммо, ҳар ёмонда бир яхшилик ҳикмати бор, деган ҳадис мазмуни бор асарда. Шу бахил ота-онадан сахий ва қобил фарзанд дунёга келган.

К.Турдиеванинг “Дунёни сақлар болалар” қўшиғи болалар ижроси учун мўлжаллаб ёзилган. Қўшиқ тантанавор оҳангда қуйланиши билан эътиборни тортади. Унда нақарот ҳам берилган. Маълумки, нақарот қўшиқнинг ҳар бандидан сўнг мунтазам равишда такрорланиб турувчи қисми. Қўшиқ ва мадҳияларда нақарот бошқа қисмлардан мусикий вазн, услуб ва ижро

суръати билан фарқланиши мумкин. Хор жамоаларига мўлжаллаб яратилган кўшиқларда нақарот қисми, одатда, ялпи хор томонидан ижро этилади⁵³.

Айтиш мумкинки, бу кўшиқ кўпроқ хор жамоаси ижросига мўлжалланган ва у мадҳияга яқинлиги билан бошқа кўшиқлардан ажралиб туради. Айтайлик, кўшиғининг 1-банд тузилиши аниқ ритмни сақлаган, туроқланиши – 4+4=8, қофияланиши –а-б-а-б; а-б-д-б тарзида. 2-банд ҳам шунга яқин, фақат туроқланиши ва қофияланишида ўзига хослик бор:

Эшит, замин, / эшит само /	-а	4+4=8
Бизнинг куйни / этсин наво /	-а	4+4=8
Меҳр билан / улашса қалб /	-б	3+4=7
Бошимизга / кўнар Ҳумо	-а	4+4=8
Ҳумо қушим / само қушим /	- а	4+4=8
Қутлар гуллар / фавворалар /	- б	4+4=8
Юртга шодлик / ва ободлик /	- д	4+4=8
Келтирар кимлар/}		
Болалар /	- б	5+3 =8

Бу саккизликнинг 3- ва 8- мисралари туроқланишида ўзгариш бор. 3-мисра 7 ҳижоли бўлса, 8-9-мисралар кўшилиб 8 ҳижони, яъни бўғинни келтириб чиқарган. Сўнгра, сўнгги тўрликда ички қофияланиш бор. Бундай қофияланиш деярли барча банд мисраларида учрайди ва кўшиқдаги ички оҳангдошликни юзага келтирган. Аммо, 1-саккизликда мисра охиридаги қофиялар ҳам тўқ ва ритмли – мунтазам такрорланиб келган. 2-саккизликда эса ички қофиялар ритмик оҳанглари жиловлаб турибди. Нақаротда эса мисралардаги сўзларнинг ҳар бири деярли қофиядош ва радифлардан ташкил топган:

Н а қ а р о т

Дунёни / поклар болалар, /
 Ишончни / оқлар болалар, /
 Тинчликни /ёқлар болалар, /
 Қувончни /хоҳлар болалар, /
 Ишонган боғлар / – болалар,/
 Суянган тоғлар / – болалар. /
 Келажакнинг / ипларига /
 Умидни боғлар/ болалар./

Рост, бошланғич синф ўқувчилари, ҳали қофия, радиф, ҳижо сингари адабий тушунчага эга бўлмайдилар, аммо уларга бўғин ва товушлар ҳақида кенг маълумот берилади. Бинобарин, бундай матнлар ўтилганда, аввало, ватанпарварлик моҳияти уқтирилгани ҳолда, сўнгра, унинг тантанавор

⁵³ Bu haqda qarang: O`zbekiston milliy ensiklopediyasi. 6-jild. Toshkent, “OzME”, 2003, 292-b.

куйланишини таъминловчи унсурлар ҳақида тўхталиб ўтилса, ўқувчиларнинг бундай шърларни ёд олиши, ифодали айтишига эришилади.

Дилшод Ражаб (1964-йилда туғилган) ўзбек болалар шеърятининг истеъдодли вакилларида бири. У Бухоро вилоятининг Шофиркон туманида туғилган. 1990-1993-йиллар Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти аспирантурасида ўқиб, “80-йиллар ўзбек болалар шеърятида поэтик маҳоратнинг айрим масалалари” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган. 1994-2004-йилларда Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитасида, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси “Адабиёт жамғармаси” нашриётида, Республика “Шаҳидлар хотираси” хайрия жамғармасида турли лавозимларда ишлаган. 2005-йилдан буён Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлигининг “Муҳофаза” журнали, “Вазият” газетаси бирлашган таҳририятида бош муҳаррир ўринбосари сифатида фаолият юритмоқда. Юздан ортиқ илмий, илмий-оммабоп ва публицистик мақолалари чоп этилган.

Бугунги Дилшод Ражаб ёш китобхонларга “Отамнинг боғи”, “Дарё кўнгили”, “Жилвон ўғлони”, “Алифбо”, “Санок”, “Сукут сарҳади”, “Таниш товушлар”, “Ўн ўртоқ, санаб боқ”, “Поезднинг боласи”, “Бахши бола – яхши бола” сингари ўндан ортиқ шеърини ва насрий китоблари билан яхши таниш.

Дилшод Ражаб ижодининг энг диққатга сазовор жиҳати, аввало, шоирнинг она тилига, тилимизнинг сўз бойликларига эътиборида намоён бўлади. Фикр далили сифатида “Паншаҳанинг шеъри”га мурожаат қилайлик:

Ўйлаб сўйла,
Биродар,
Беш панжа ҳам
Баробар.

Тўртлик шаклидаги ушбу шеър “Беш панжа баробар эмас” мақоли асосида яратилган бўлиб, бир қарашда, паншаҳанинг эътирозидида жон борга ўхшайди, чунки унинг беш панжаси ҳам баробар, узунлиги бир хил. Аслида эса, мақолнинг моҳияти, у, аввало, инсонга нисбатан қўлланилишида намоён бўлади. Бироқ шеърда барча нарсага ҳайрат кўзи билан қарайдиган, ҳар бир ҳикматни ўз тажрибаси асосида қайта яратишга интиладиган синчков ёш бола нуктаи назаридан қарайдиган бўлсак, бу ярим ҳазил, ярим чин шеър ижодкорнинг ўзига хос топилмаси эканлигига иқрор бўламиз. Чунки шоир ҳам оламга ёш китобхонининг ҳайратга тўла ҳамда синчков нигоҳи билан назар солаяпти, ёш бола наздидаги ҳар бир сир-синоатни аини унинг нуктаи назаридан қайта кашф этаяпти. Тўртликни ёш китобхонга манзур қиладиган жиҳат эса ҳаёт ҳақиқатини қандай талқин қилишдан келиб чиқадиган бадиий ҳақиқатни англаб етишга бориб тақалиб, унинг муваффақияти ҳам шу билан белгиланади.

“Бугдойнинг тақдири” шеъри гўёки биз билан сиз ҳар кун кўриб одатланиб қолган оддийгина бугдой етиштирилиши жараёни тасвиридан иборатдай туйилса-да, аслида, шеър моҳиятида, муболағасиз, улкан ҳаёт ҳақиқати туради:

Майса эди, она офтоб
 Бошидан нур тўкарди.
 Ювар эди ёмғирлар гоҳ,
 Еллар силаб ўтарди.
 Ўсиб камол топди дуркун,
 Роса пишиб етилди.
 Синовлардан ўтказмоқ-чун
 Бир кун олиб кетилди.
 Аввал, аввал билмоқ лозим
 Чидам-у бардошини.
 Юритдилар бошидан зил
 Тегирмоннинг тошини.
 Энди унинг поклигин ҳам
 Бир текшириш керак-да.
 Майин, оппоқ ун бўлса-да,
 Ўтказдилар элакдан.
 Сув қуйдилар, муштладилар,
 Минг бир қўйга солдилар.
 Қизиб турган тандирга ҳам
 Бир киритиб олдилар.
 Нон бўлгач, у, сабр қилиб
 Бор синов-оташларга,
 Ўзоз қилиб, кўзга суртиб,
 Кўтардилар бошларга.

Шеърни ўқир экансиз, “инсон ҳаётда ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиш учун қанчадан қанча синовларга мардларча бардош бериши, ҳаётдаги қийинчиликларни сабр-тоқат билан енгиб чиқиши керак?” - деган риторик сўроқ беихтиёр ҳаёлингизга келиши шубҳасиз. Чунки бугдой майсалигидан вояга етгунича шеърда тасвирланган жараёнлар, яъни пишиб етилгандан кейин бошидан тегирмоннинг зил тоши юргизилиши (ун тортиш жараёни), яратилган уннинг элакдан ўтказилиши (тозалаш жараёни), унга сув қуйиб муштлиниши (хамир қориш жараёни), қизиб турган тандирга киритилиши (нон ёпиш жараёни) ва ниҳоят, у сабр-тоқат билан барча синовларга бардош бериб, пишиб етилган нонга айланиши натижасида ўзозланиб, кўзларга суртилиб, бошларга кўтарилиши – буларнинг барчаси – жонлантириш санъати ва ижодкор бадиий маҳоратининг кип-қизариб, сингиб пишган нон сингари ардоқли маҳсули. Бир қарашда, ярим ҳазил – ярим чин бўлиб кўринадиган ушбу шеър ёш китобхон учун ибратнинг гўзал ва такрорланмас намунаси. Зеро, аслини олганда, ҳар бир ҳазилнинг тагида ҳам унча-мунча юзаки қарашларга кўринавермайдиган ҳақиқат учкунлари бор. Шоир эса биз билан сиз учун оддийгина, шунчаки туйиладиган кичик нарсадан улкан бадиий ҳақиқатни кўра олиши ва уни гўзал бадиият қобиғида тасвирлаб, сизу бизга манзур қила олиши билан ҳам ижодқордир.

“Ёз тонги” шеъри, ўз номи билан, тонг отиши манзараси тасвири:

Чекинади қора ғам-зулмат
Ёришади юзи осмоннинг.
Далаларни олади чулғаб
Оппоқ шодлик каби ёз тонги.
Севинчдан кўз ёшлар майса-ўт,
Йиғлоқ чигирткалар овунар.
Ичларига сиғмай қувончи
“Тарс” ёрилиб кетар қовунлар.

Шеърда тасвирланган ўзига хос манзара – қора зулматнинг чекиниши осмоннинг юзи ёришишига сабаб бўлиши (ёруғликнинг зулматдан ғолиб чиқиши!), далаларни чулғаб олаётган ёз тонгининг қиёфаси ҳам шодлик сингари оппоқлиги (!), бу ҳолатдан боши кўкка етган майса-ўтларнинг кўзи ёшланиши (тонгги шудринг!), кечаси билан йиғлаб чиққан чигирткалар ҳам хурсандлигидан овуниб, тинчиши (!), қовунларнинг қувончи ичига сиғмай “тарс” этиб ёрилиб кетиши (!) – буларнинг барчаси гўзал ва такрорланмас жонлантириш ва ўхшатишлардан ҳосил бўлган топилмалар маҳсулидир.

Биринчи тўртликда шоир қалами моҳир мусаввир сингари ёз тонги отиши манзарасини чизаяпти – қоп-қоронғи тун ғам-зулматга ўхшатилаяпти, зеро, аслида ҳам қоронғулик ғам-зулмат тимсоли; ёруғлик тушиб тонг отиши зулматдан қутулган осмоннинг юзи ёришишига менгзалаяпти; далаларни чулғаб олаётган ёз тонги эса оппоқ шодликка қиёсланади, бинобарин, ғам-андухларга ботган одамнинг юзи қорайса, улардан қутулган одамнинг эса чехраси ёришади.

Иккинчи тўртликдаги тасвирлар сабабнинг мантикий яқуни бўлиб, ёруғликка етган майса-ўтларнинг севинчдан кўз ёш кўкишлари, қоронғу-зулматдан ваҳимага тушиб, кечаси билан чириллаб чиққан чигирткаларнинг овуниб тинчишлари, ёруғликка етганидан қувончи ичига сиғмаган қовунларнинг “тарс” ёрилиб кетишлари тасвирлари манзарани янада мукаммаллаштиришга хизмат қилади.

Ўзбек адабиётида тонг манзараси тасвирларига бағишланган шеърлар, аслини олганда, беҳисоб бўлиб, уларнинг ҳар бирида ижодкорлар қалб кўрининг турфа қирралари ўзига хос кашфиётлар тарзида намоён бўлиши ҳам шубҳасиз. Бизу сиз учун оддийгина бўлиб кўринадиган, гўёки шунчаки тонг отишидан бу қадар гўзал манзара ярата олган Дилшод Ражабнинг ушбу мўъжаз шеъри эса, нафақат, ўзбек болалар шеърляти, балки умумадабиётимиз учун ҳам бетакрор топилма сифатида баҳоланишга арзигуликдир.

“Қиш лавҳалари” туркумидаги

Кечки осмон оҳиста
Қорни элай бошлайди.
Туннинг қора сочига
Оқ оралай бошлайди

тўртлиги ҳам жонлантиришдан пайдо бўлган ғаройиб гўзалликдир. Дастлабки манзара: кечки осмон қорни худди ун эланганидай элай бошлайди

(ўхшатиш), иккинчи манзара: ўз ўрнини тонгга бўшатиб бераётган тун қариб, қора сочларига оқ оралайди, булар эса биргалишиб, тонгдаги ғира-шира ёруғликнинг жонлантириш ва ўхшатиш воситасида яратилган гўзал манзарасининг ўзига хос тасвирини яратишга хизмат қилади.

Эшитишиб тонг хабарин
Шартта-шуртта барчалари –
Ёпиб олар юлдузхонлар
Нур порлаган дарчаларин.
Ҳамма танбал уйқучининг
Қочирворар уйқусини.
Эрта турган тўполончи
Хўрозларнинг қийқириғи.
Нима гап, деб, ер юзида
Писиб пойлаган кишидай,
Мўралайди қуёш секин
Осмоннинг бир тирқишидан.

“Қиш лавҳалари” тўртлигида яратилган тонгнинг ўзига хос манзараси “Тонг” шеърида гўё аввалгисининг мантиқий давоми сингари янада мукаммаллаштирилади: эрта турган тўполончи хўрозларнинг қийқириғидан тонг хабарини эшитган юлдузхонлар нур порлаган дарчаларини бекитиб оладилар; қуёш ҳам писиб пойлаган кишидай “ер юзида нима гап экан” деб, осмоннинг бир тирқишидан мўралайди. Жонлантириш санъати ушбу шеърда янада ўзга жиҳатлари билан намоён бўлиб, ёш китобхон кўз ўнгида тонгнинг том маънодаги жонли манзарасини яратади.

“Варрақлар қувончи” шеъри баҳор тасвирига бағишланган:

Ўтиб кетди бадқовоқ
Қишнинг аччиқ аёзи,
Табиат киймоқда шод
Байрамона либосин.
Гулдираб кулар осмон
Чақнаб чақмоқтошлари,
Кулгисининг зўридан
Чиқиб кетар ёшлари.
Ичга сиғмай севинчи
Қайнаб тошар булоқлар,
Ўзанига сиғмасдан
Тошар сою ирмоқлар.
... Бизнинг ҳам кўксимизга
Шамол тегади энди.
Қувончлардан бошимиз
Кўкка етади энди.

Шеърда бадқовоқ қишнинг аёзи ўтиб кетиб, табиат хурсандчилигидан байрамона либос кийиши (дарахтлар гуллаши, ер юзи ўт-ўланлар ва гуллар билан қопланиши), осмон чақмоқтошларини чақнатиб гулдираб кулиши,

кулгисининг зўридан кўзларидан ёшлар чиқиб кетиши, булоқларнинг севинчи ичига сиғмай қайнаб тошиши, сою ирмоқлар ўзанига сиғмасдан тошиши (“севинчи ичига сиғмай” ибораси) – буларнинг барчаси ғолибона кириб келаётган Баҳоройни шарафлашнинг турфа қирралари сифатида синчков ижодкорнинг сеҳрли қалами яратган ғаройиб топилмалардир. Бу қувонч шу қадар улуғворки, ҳатто киш бўйи сарғайиб ётган варракларнинг ҳам кўксига шамол тегади, қувончидан боши кўкларга етади (варрак учиришнинг жонли тасвири). Ҳар бир мисрани безаб турган жонлантириш ҳамда ўхшатишлар эса ёш китобхонни шу пайтгача бу тарзда ҳис қилмаган беқиёс гўзал оламга олиб киради, бу гўзал оламга маҳлиё қилиб қўяди, унинг шайдосига айлантиради.

Дилшод Ражаб мажозий образлар орқали ҳам талай шеърлар яратган. Шоир шеъриятида кушлар, уй ҳайвонлари, турли буюмлар бор. Улар ёрдамида шоир ҳаётий хулосалар қилиб, ўқувчиларни ҳаётни тушунишга чорлайди ҳамда Пиёла, Супурги, Нарвон, Қозиқ каби жонсиз нарсаларни образ даражасига кўтариб, уларнинг табиий ҳолатидан инсон ҳаётига дахлдор хулосалар чиқара олган. Масалан, “Қозиқнинг маслаҳати” шеърида шундай хусусият кўзга ташланади:

Чархла тинмай каллани,
Бўлма тўмтоқ, дўстгинам.
Бошинг ўткир бўлмаса,
Ейсан тўқмоқ, дўстгинам.

Шеърни ўқиган ўқувчи қозиқнинг бошига тўқмоқ билан урилишини кўз олдига келтиради ва шоирнинг нима демоқчилигини англаб етади. Болаларни тозалikka чақиришда эсп шоир сочиқ мажозий образидан ўринли фойдаланади:

Нопокларни севмайман,
Улар менга ёт доим.
Ким бўлмасин, аслида
Икки юзим оқ доим.

Шеърнинг хулосаси миллий руҳ билан суғорилган. Биз доим тоза одамларни тавоф қиламиз. Ўта тоза, ҳалол одамларни авлиё ҳисоблаймиз. Шоир шу фикрларни ёш китобхонга образли қилиб етказади:

Поклигим нечун мени
(Ювинишиб ўзи ҳам),
Тавоф қилар одамлар
Суртишиб юз-кўзига.

Шоир ҳайвонлар образидан фойдаланиб, болалар, айти дамда, катталар орасидаги нуқсонларни бирма-бир очиб беради. “Ошқовоқнинг шикояти шеърида бу жиҳат яққол кўринади:

Ўйламасдан бир гапни
Айтаверар Мирсаид.
Мен бекорга пуштага
Ётмайман-ку ишшайиб.

Хўп мазали қиламан
Одамларнинг ошини.
Нечун менга ўхшатар
Норбўтанинг бошини?

Ўқитувчилар кўпинча “икки”чи болаларга “Каллами бу, ё ошқовок” дейди. Шоир фикр ёрдамида болаларга ақлсиз одамнинг калласидан қовоқ ҳам яхши, қовоқ ширин ва фойдали, дейди. Дилшод Ражаб мажозий образлар яратар экан, гоҳ адабиётдаги анъаналарни давом эттирса, гоҳ новаторона ёндашиб, мажоз ёрдамида болаларга таълим-тарбия беради. Унинг бу шеърлари ўзбек болалар адабиётида мавжуд мажозий образлар сафини кенгайтиради ва болаларнинг баркамол бўлишига ҳисса қўшади.

Дилшод Ражабнинг “Энг буюк бойлик”, “Тошнинг боши”, “Т” тўғрисида эртак”, “Ўғрининг қисмати” эртаклари ўзбек адабий эртакчилигига муносиб ҳисса бўлиб қўшилади. Унинг эртакларидан бири “Тошнинг боши” “Т” тўғрисида эртак” бўлиб, товуш ва ҳарфларнинг қудратини тушунтиришга хизмат қилади. Тошдаги “Т” ҳарфининг жонлантирилиши ёш китобхонни қизиқтириши табиий:

Шоир “Т”ни маҳорат билан жонлантирганки, ёш китобхон уни қизиқиб ўқийди ва товушлар бўлмаса, сўзлар ҳосил бўлмаслигини, айримлари бўлмаса, сўзлар моҳиятини йўқотишини англайди. Эртакда тавзе, яъни товуш такроридан ўринли фойдаланилган:

Тош қотибди шунда тош,
Тунда ажалнинг ўзи.
Турар тиши ғижирлаб,
Тикиб арофат кўзин.

Юқоридаги сатрларда “Т” ва “Ш” товушлари такрори чиройли оҳанг ҳосил қилган.

Дилшод Ражаб ўз шеърларида ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш, анафора, тавзеъ, такрор каби бадий санъатлардан фойдаланиб, шеърларининг оҳангдорлигини, жозибадорлигини, мазмундорлигини оширади. Шоир асарлари бадияти билан ҳам ажралиб туради.

Унинг шеърларида Ватан образи асосий ўрин тутади. Шоир мажозий образлар ёрдамида болаларга тўғри таълим бериб, уларнинг баркамол авлод бўлиб етишувига муносиб ҳисса қўшмоқда.

Абдусайд Кўчимов (1951-йили туғилган). Абдусайд Кўчимов Самарқанднинг Ургут туманида туғилган. Тошкент Давлат педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти факултетини тугатган. Илк китоби – “Кашфиётчи болалар” 1978-йилда чоп этилди. Шундан сўнг унинг “Менинг Ўзбекистоним”(1979) “Менинг юлдузим”(1984), “Умид дарахтлари” (1992), “Чаноқ”(1985), “Икки баҳор”(1990), “Қиёфа”(1996) каби шеърӣ ва насрий китоблари нашр қилинди. “Баланд тоғлар”(2002) сайланма китобига ёзувчининг қиссалари, дostonлари, шеърлари киритилган. А.Кўчимов Халқаро ЮНЕСКО мукофоти, Ғафур Ғулом номидаги мукофот билан

тақдирланган. Унга “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган журналист” унвони, “Шухрат” медали, “Меҳнат шухрати” ордени берилган.

А.Кўчимов қалби жўшқин, шижоатли болалар публицисти ҳамдир. У мустақиллик ғояларини матбуотда кенг ёйиш, ўтмиш тарихимизга оид ҳамда истиклол неъматларини болажонлар қалбига жо этишда долзарб мақолалари билан ҳисса қўшиб келмоқда.

А.Кўчимовнинг болалар шоири сифатидаги ўзига хослиги – болалар қалбини сўзлатишида. Унинг шеърлари мавзуси ранг-баранг. Шоирнинг “Биз ўн ети ўртоқмиз”, “Икки ўртоқ бор эди”, “Уч дўст”, “Миш-мишвой”, “Ер бойликлар онаси”, “Бувимнинг истаги” каби шеърларида кичик замондвошларнинг лирик образи ва унинг бой, мураккаб ички кечинмаларини теран акс эттиради. Жумладан, шоирнинг “Ғаффор шамол” шеъри кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар характерини очиб бергишхга хизмат қилади. Унда Ғаффор исмли бола тимсолида машаққатлардан ҳайиқадиған, ўз фикрида турмайдиган, шамол сингари қўнимсиз болалар ҳажв қилинган. Таъкидланишича, Ғаффор шундайки:

Боксёрликка ҳавас қўяр
Гоҳида у.
Гоҳо бирдан ошпазликни
Қилар орзу.
Ўқитувчи, артист, сувчи
Ёки рассом.
У “севмаган” ҳунар йўқдир
Хуллас калом.

Ғаффор ҳамма касбни шу тариқа оирзу қилади, аммо ўз сўзиидан дарров қайтади. чунки, унингча докторликнинг иши оғир; шофёрликнинг эгни доғ-дуг, яғир бўлади; машҳур олим бўлиш соз-у, ўқиш қийин; шоирлик хўп ажойиб, бироқ шеър тўқиш қийин; хуллас, ҳамма ҳунарнинг бир “лекин”и топила қолади. Лирик қаҳрамон бундай болаларга ачинади. Ғаффор сингариларга бирор касбни тезроқ танлаб, ҳар дақиқа олтинга тенглигини англашга даъват этади.

А.Кўчимовнинг яна бир шеъри “Ер – бойликлар онаси” деб номланади. Шеърда кичкинтой болаларга хос “нимавой”лик ҳамда ундан чиқарилган ибратли сабоқ мазмуни акс этган. Ёш лирик қаҳрамон жажжи укаси Савлатжоннинг эзма “билағон”лигидан дастлаб жаҳли чиқади. Чунки у жуда кўп нарсага кизиқади: Нега Кундуз чиқмас ой? Нега қишда музлар сой? Нега томнинг тили йўқ? Нега гулнинг қўли йўқ? Хайриятки, уларнинг тоғдай бардошли бобоси бор: у эринмай жажжи неваранинг барча “нега-нега”ларига жавоб беради. Натижада, лирик қаҳрамонона ер ҳақидаги тушунчага эга бўлади: Ер – нон тайёрланадиган буғдойнинг, кийим-кечак тайёрланадиган пахтанинг, оқ қант олинадиган шакар қамишнинг, темирнинг, барча бойликларнинг онаси эканлиги маълум бўлади. Шунингдек, бобосининг ҳикоясидан ёш қаҳрамон оқпадар Гитлернинг она-ерга чанг солгани, шу урушда бобоси ҳам ўнг оёғидан ажралиб келгани, ҳозир ҳам баъзи ёвлар

заминга азоб бергиб, боғ-роғларни хароб этаётгани аёнлашади. Шу тариқа, лирик қаҳрамон онгида Ер оддий тупроқ, замин ҳолидан буюк Ватан даражасига кўтарилади ва “езмавой” укасига ич-ичидан миннатдорлик билдиради.

Шоирнинг “Икки ўртоқ бор эди”, “Миш-мишвой”, “Мен ғийбатчи эмасман”, “Мажлис”, “Суфлиёр” каби шеърларида ҳам мактаб ўқувчилари ўртасида учраб турадиган турли воқеалар, одатлар, ёки, шу ёшдаги ўғил-қизларнинг феъл-атвори лирик ифодасини топган. Унинг кўпгина шеърларининг мавзуси эса замон воқелигини айнан талқин этгани билан эътиборни тортади. “Ҳийла” шеърида катталарга хос феъл-атвор аслида болаликдан, аниқроғи, оиладан бошланиши очиб берилган. Шеър қаҳрамони Шодмонжон отасидан хушомадгўйлик сабоғини олгач, дарҳол бу “ўғит”ни ҳаётга татбиқ этади:

Эртаси эркаланиб,
Ойисидан пул олди.
Дарсдан кейин Ғанининг
Юрагига қўл солди...
–“Морожние”га бир тўйсак.
Нима дединг, жўражон?
Ғани лабин ялади:
–Аттанг, пулим йўқ эди..
Шодмон керилиб:
–Мана,
Менда бор, кетдик!–деди.

Тандирдай қизиб турган кунда икки ўртоқ музқаймоқни паққос туширадилар. Аълочи, ювош, морожний жону тани бўлган Ғани бу сийловдан хайрон бўлиб турганда, Шодмон мақсадга кўчади:

–Уй ишин кўчирсам,
Дегандим дафтарингдан...

Ғанининг йўқ демоққа тили бормаи, ғалати аҳволга тушади. Қўли титраб портфелини очади... “Еган оғиз уялар, хушомад зўр шайтондир”.

Шоир шу тарзда ёш китобхонларга ижтимоий ҳаётда рўй бераётган ҳодисалар моҳиятини тушунтиришга, реалистик тасвирга эътибор қаратади. Бу ҳам бўлса, мустақиллик даври болалар адабиётининг мавзу ва муаммони ёритишда кенгқамровлилик касб этгани далолатидир. Шу маънода А.Кўчимов ижодида умуман, инсоният дарди, рухий кечинмалари, изтироблари, ёхуд орзу-ўйлари реаллаша боради, яъни, ҳаётга яқинлашади. Шоир шеърларида ёш қаҳрамонлар– болалар чинакам “ҳаёт қозонида қайнайдилар”. Бу жиҳат “Укамнинг маслаҳати” шеърида ҳам яққол кўринади. Умуман, шоир шеърлари кичкинтойларни болалик олампидан катталик дунёсига етакловчи восита эканлиги аёнлашади. А.Кўчимовнинг болалар учун ёзган адабий эртак, балладава дostonларида ҳам бу хусусият мажозий, образли тасвир этилган.

Унинг “Сабоқ” шеърий эртаги ижтимоий долзарб мавзуга бағишланган. Шоир Чумчук ва Бургут рамзий образлари орқали ватанпарварлик туйғусини ойдинлаштиради. Ўз дала-қирида – пастликда яшашдан ор қилган Чумчук Бургутга тақлид қилиб, ўркач-ўркач қоялар томонга қараб парвоз қилади. Қора терга ботиб, жикка ҳўл бўлгач, нафаси томоғига тикилиб, бир қояга урилиб йиқилади. Анчагача беҳуш ётган чумчукқа сор Бургут дуч келиб, унинг нимжонлигига раҳми келади. Чумчукнинг:

Пастликларда шунча яшаб
Қоникмади юрагим
Йўқ демасанг сенинг билан
Яшамоқдир тилагим,-

деган гапига қаҳ-қаҳ уриб кулса ҳам, уни елкасига миндириб оппоқ булутлар орасига кириб кетади. Ер, дала, сув, тоғ, ўрмон – барчаси кўздан ғойиб бўлади. Ана шундагина юрагини кўрқув қоплаган чумчук ернинг нақадар гўзаллигини ҳис қилади ва ўз хатосини тушуниб етади. Бургут ўз макони билан чексиз фахрланади: кўк бағрида яшаш, қор-булутлар кўйни-ю шамоллар рақсини кечалари порлаган юлдузлар қуршовини оташин муҳаббат билан таърифлайди. “Билсанг, йўқдир ер юзида, сулувликда бундай жой”,– деб таърифлайди. Аммо Чумчукқа шундай сабоқ беради:

Бироқ, ука, ҳар нарсанинг
Ўз Ватани бўлади,
Ҳар нарсанинг бахт-иқболи
Ўз боғида кулади.

Чумчук бу фикрдан тўғри хулоса чиқариб, ўз дўстлари бағрига шамолдай елиб, учиб кетади.

Кўринадики, эртақ эзгулик билан тугаган. Шунга мувофиқ асарнинг тарбиявий аҳамияти, мавзувий долзарблиги катта.

Хуллас, шоир она-Ватан, ижтимоий-ҳаётий воқеалар, замона талотўплари, жамиятда кечаётган яхши-ёмон ўзгаришларларни А.Кўчимов ўзига хос услубда, оҳангда болаларбоп ифода этади. Ижодкорнинг ўз овози, таҳлилий мушоҳадаларга бой публитсистикаси, эссе ва эртаклари истиқлол даври болалар адабиётини янги тамойиллар билан бойитишга ҳисса қўша олди. Унинг шеърларида ҳурфикрлилик ярқ этиб кўзга ташланади, лирик қаҳрамонлари ҳақиқатга тик боқади. Унинг асарларида Ватан олдидаги бурч ва масъулият энг олий инсоний туйғу эканлиги англашилиб туради. Худди шу қирралар давр болалар адабиётининг етакчи хусусиятлари ҳамдир.

МАВЗУГА ДОИР ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР: истиқлол, ғой, маънавий, ахлоқий, тафаккур, инъикос, шакл, мазмун, адабий танқид, талқин, фалсафий, ҳажвий-юмористик, руҳият манзаралари, илмий-назарий аспект, салафлар, муқояса, лирик қаҳрамон, образлар тизими, болалар киночилиги, монографик рисола, инкишофи, наср материали, воқеабанд сюжет, умуммасала, концептуал, маҳорат, ҳурфикрлилик, баллада, достон, бадиият, оҳангдорлик, жозибадорлик, замона талотўплари, катталиқ дунёси, эссе, публитсистика, тамойил.

Билим, кўникма ва малакани ривожлантиришга йўналтирувчи саволлар:

1. Истиқлол даври болалар адабиётининг ўзига хослиги нималарда намоён бўлади?
2. Истиқлол даври ўзбек болалар шеъриятида қандай мавзулар етакчи?
3. Истиқлол даври болалар насри ҳақида мулоҳаза юрита оласизми?
4. Мустақиллик даврида болалар учун кўплаб шеърлар ёзган қайси ижодкорларни биласиз?
5. Ҳамза Имонбердиевнинг қайси асарларида истиқлол руҳи етакчи?
6. Кавсар Турдиева қандай ижоди билан болалар адабиётига ҳисса қўша олди?
7. Дилшод Ражаб ижоди ҳақида қандай маълумотга эгасиз?
8. А.Кўчимов шеърлари тўғрисида мулоҳаза юрита оласизми?
9. Истиқлол даври ўзбек болалар адабиётининг анъанавийлиги ва ўзига хослиги деганда нимани тушунасиз?
10. Давр болалар адабиётининг муҳим хусусиятлари акс этган мазмун ва шакллар ҳақида муносабатингиз?
11. М.Аъзам, А.Обиджон, С.Барноев, Т.Адашбоев каби катта авлод болалар адабларининг истиқлол йилларидаги ижодида қандай тамойиллар кўзга ташланади?
12. Мустақиллик йилларидаги ўзбек болалар публицистикасининг ривожига ҳақида нималар биласиз?

Мавзуга оид тест саволлари:

1. **А.Обиджоннинг қайси асари диалогик эртак-қисса ҳисобланади?**
 - a) “Аламазон ва унинг пиёдалари”;
 - b) “Даҳшатли Мешполвон”;
 - c) “Олтин юракли Автобола”;
 - d) “Ялтироқ тугма”
2. **“Аламазон ” туркумидаги асарлар муаллифи ким?**
 - a) Т.Адашбоев;
 - b) С.Барноев;
 - c) А.Обиджон;
 - d) А.Кўчимов
3. **Уччаноқлар, игнабарглар, топишмоқ шеърлар ёзган муаллиф номи қайси жавобда тўғри?**
 - a) А.Обиджон;
 - b) С.Барноев;
 - c) Т.Адашбоев;
 - d) Д.Ражаб
4. **“Мешполвон жанглари”даги Ошиқбола, Ойтумор образлари қандай фольклоризм ҳодисаси ҳисобланади?**
 - a) Жанр стилизатсияси;
 - b) Сужет стилизатсияси;
 - c) Оҳанг стилизатсияси;
 - d) Образ стилизатсияси.
5. **“47-йил ҳикоялари” муаллифи ва мавзусини аниқланг?**
 - a) А.Обиджон, уруш мавзуси;
 - b) С.Барноев, уруш даври болалари
 - c) Т.Адашбоев, урушдан кейинг йиллар;
 - d) К.Турдиева, тинчлик мавзуси.
6. **“Оқ лайлаклар”, “Кичкина Хўжа Насриддин” қиссалари муаллифи қайси жавобда тўғри кўрсатилган?**
 - a) А.Обиджон;
 - b) С.Барноев;

- c) А.Акбар;
 - d) Ҳ.Имонбердиев
7. “Тут пишиғида туғилгансан деб,Онам айтганлар” мисралари қайси ижодкор таржимайи ҳолига дахлдор?
- a) С.Барноев;
 - b) А.Обиджон;
 - c) Х.Тўхтабоев;
 - d) М.Аъзам.
8. “Тил дарси”, “Она тилим”, “Бир тўп ёнғок” туркумидаги шеърлар муаллифи қайси жавобда тўғри кўрсатилган?
- a) С.Барноев;
 - b) Т.Адашбоев;
 - c) М.Аъзам
 - d) А.Обиджон
9. Шоир Пиёла, Супурги, Нарвон, Қозик каби жонсиз нарсаларни образ даражасига кўтариб, уларнинг табиий ҳолатидан инсон ҳаётига дахлдор ҳулосалар чиқара олган болалар шоири тўғри кўрсатилган жавобни аниқланг?
- a) Кавсар Турдиева
 - b) Абдурахмон Акбар
 - c) Дилшод Ражаб
 - d) Ориф тўхташ
10. Бирок, ука, ҳар нарсанинг, Ўз Ватани бўлади,
 Ҳар нарсанинг бахт-иқболи, Ўз боғида кулади. Ушбу мисралар қайси ижодкор шеърий эртагидан олинган?
- a) А.Кўчимов, “Сабоқ”
 - b) М.Аъзам, “Ерк куши”
 - c) Д.Ражаб, “Тошнинг боши”

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
2. Баракаев Р. Жонажоним, шеърият. – Тошкент: Чўлпон, 1997.
3. Жумабоев М. Болалар адабиёти. Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 2002.
4. Жумабоев М. Болалар адабиёти. Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 2011.
5. Жўраева Г. Ўзбек болалар шеъриятида ҳажвий образ яратиш маҳорати. – Т.: Мухаррир, 2011
6. Машарипова З. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. – Т., 2008
7. Ўзбек болалар адабиёти антологияси. Икки жилдлик. 1-2-жилд. – Т.: Ўқитувчи, 2006.

ХИ. ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Режа:

1. Чет эл болалар адабиётининг анъаналари.
2. Ака-ука Гриммлар эртакларининг муҳим хусусиятлари.
3. Ш.Перро ва Х.Андерсен – адабий эртакнавис адиб.
4. Ж.Свифт ва Ж.Родари асарларининг ғоявий-бадий хусусиятлари.

Чет эл болалар адабиётининг анъаналари. Чет эл болалар адабиёти жаҳон адабиёти намуналари сифатида халқ оғзаки ижоди, энг қадимги адабий ёдгорликлари, миф ва афсоналар, қўшиқлар билан чамбарчас боғлиқлиги, ахлоқий-тарбиявий моҳияти, дидактик тамойиллари ҳамда жаҳон халқлари болаларига бағишланган асарларнинг таснифланиши, уларнинг тараққиёт тамойиллари, жанрлар ранг-баранглиги юзасидан тушунча беришни кўзда тутди.

Жаҳон болалар адабиёти, дастлаб, дидактик адабиёт намунаси сифатида ХВИИ - ХВИИИ асрларда пайдо бўлган. Сўнгра, бу адабиёт ўзининг бетакрор кўринишлари орқали дунёга танилди. Барча халқлар болалар ижодкорлари, энг аввало, ўз мамлакатларининг халқ оғзаки ижодига мурожаат қилгани умумий ҳодисадир. Масалан, Шарл Перро кичик китобхонларга даставвал, фолклордан озиқланган ва бадий сайқал берилган энг яхши адабий эртакларни тақдим этди.

ХИХ аср романтикларининг фаолияти кенг китобхонлар оммасига халқ оғзаки ижоди ва ҳар бир халқнинг миллий-адабий манбааларини очиб берди. Жумладан, бу болалар адабиётининг ривожланишига ҳам ўз таъсирини кўрсатиб, ака-ука Гриммлар, Х.К.Андерсен ва бошқа кўпгина ижодкорларнинг адабий ҳамда халқ эртаклари тўпламлари пайдо бўлишига туртки бўлди. Натижада, кичик китобхонлар эндиликда ҳам китоб, ҳам ўз тенгқурлари ҳаёти акс эттирилган бадий тасвирларни қўлига ола бошлаган. Бинобарин, болалар адабиёти “катта” адабиётнинг мустақил тармоғига айланишида бу жараён муҳим омил ҳисобланади.

Романтизм инсоннинг рухий ривожланишдаги ўз-ўзини англаш даври – болаликда кашф этилишини очиб берди. Романтиклар асарларида болалик инсоннинг ўзидаги бебаҳо ички олам сифатида, шунингдек, теран моҳияти ва ажойиботлари билан катталарни ҳам ўзига ром этувчи давр тарзида талқин қилинади. Катталиқ эса худди энг самимий ва болаларча беғуборлик тарк этилган давр сифатида ёритилади. Шунинг тан олиш керакки, романтизм нафақат *болалик*ни кашф этди, балки уни энг соф мукамаллик намунаси ҳамда меҳр-шафқат тимсоли сифатида инсонга мерос қилиб қолдирди.

Реалистик тамойилларнинг ривожланиши, руҳиятшуносликнинг чуқурлашиши билан болалар адабиётида кенг қамровли, кўп қиррали болалик образи мустаҳкамланди. Бунда ёзувчилар инсоният ривожланиши ибтидолари, ёш инсон характерининг туб-тубига етиб, бола ички дунёсининг мураккабликларига аста-секинлик билан кириб бориб, унинг

мутаносибликда ва зиддиятларда, ҳаётнинг ёрқин ҳамда қоронғу ва қайғули онларининг курашларида шахс сифатида шаклланишини очиб беришди. Энг яхши ёзувчилар ижодини аниқловчи асосий восита – бу болаликка ишонч, улғайиб келаётган инсонга ҳурмат, унда ривожланишнинг бор имкониятларини, сарчашмаларини ҳамда асосий омилларини кўра олиш қобилиятининг борлигидир.

XX аср ўзининг кескин ижтимоий муаммолари, ўткир зиддиятлари, сиёсий қарашлари билан болалар адабиётини ҳам ўзгартириб юборди. Дунёнинг даҳшатлари кичик китобхон асари саҳифаларига кириб борди. Уларнинг қаҳрамонлари – ижтимоий жонзотлар, улар ўз ҳолларича инсонга нисбатан қилинган ваҳшийликка қарши боришади, ўзларининг дўстликка, муҳаббатга бўлган ҳуқуқларини талаб қилишади ҳамда катталарни уларни тушунишларига чақиришади. Замон муаммолари нафақат реалистик асарларга, балки эртакларга ҳам кириб боради. Улар жанрий хусусиятларидан озгина чекинган бўлсалар-да, ҳамон яхшилик ёвузлик устидан ғалаба қозонишига умид боғлашади ва шу йўлда тинимсиз маънавий курашлар олиб боришади.

Илмий-техника тараққиёти асри бутун ер юзидаги инсон жамиятига яшаш учун катта ҳаётий зарурат – Ерда ҳаётни сақлаб қолиш каби муаммони туғдирди. Шунинг учун замонавий болалар адабиётида экологик муаммолар, атрофимизни ўраб турган олам, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси ҳақидаги китоблар салмоқли ўрин эгаллайди. Барча мамлакатларнинг натуралист (табиат ҳақида ёзадиган) ёзувчилари – болаларда табиатга ҳамда барча жонзотларга нисбатан эҳтиёткорона муносабат ва уларга нисбатан муҳаббат руҳини тарбиялаш вазифасини ўз олдиларига мақсад қилиб қўйишган.

Чет эл болалар адабиёти бугунги кунда ўзининг жанрий ва тематик хусусиятлари жиҳатидан турли-туман, ўзига хос тарзда шаклланиб улгурди. Унга дунёнинг энг таниқли ёзувчилари ўз истеъдодларини ва фаолиятларини бағишлаган. Чунки улар инсоният келажаги ўсиб бораётган авлод қўлида эканлигини яхши англашади...

Энг асосийси, ёш инсон адабиёт ёрдамида, франсуз шоири Поль Элюара таъбири билан айтганда, ўзининг дунёқарашида “бир киши уфқидан барча кишилар уфқиға” кўтарила олди.

Бинобарин, ҳозирги замон чет эл болалар адабиёти қуйидаги омиллар таъсирида майдонга келди, дейиш мумкин:

– Фолклор асарлари ҳамда классик ёзувчиларнинг аввал катталарга мўлжалланган, аммо вақт ўтиши билан болалар китобхонлиги доирасига кириб, кичик китобхонга сўзлаб бериш учун ҳикоя тарзида қайта ишланган асарлари (қадимги юнон афсоналари, Д. Дефо, Д. Свифт, М. Сервантеснинг романлари).

– Болалар китобхонлиги доирасига қисқартмаларсиз ва қайта ишланмасдан кирган фолклор ҳамда мумтоз асарлар (фолклордаги эркаламалар, топишмоқлар, аллалар, шунингдек, В. Скотт, Ч. Диккенс ва бошқаларнинг асарлари).

– Бевосита болаларга мўлжалланган асарлар.

Ака-ука Гриммлар

Ака-ука Якоб (1785-1863), **Вилгелм** (1786-1859) **Гриммлар** икки юз йилдан кўпроқ вақт илгари Ханау шаҳарчасида, ҳурматли бюргерлар оиласида (бу наслдан кўпгина таниқли ҳуқуқшунослар ва руҳонийлар етишиб чиққан) Филипп Вилгелм Гримм ва унинг аёли Доротеялар никоҳидан катта ўғиллари Якоб, бир йилдан сўнг эса унинг укаси Вилгелм дунёга келди. Тез орада бутун оила-ўрмонли тоғлар билан ўралган, тинч осуда шаҳарча – Штайнауга кўчиб ўтишди.

Оила каттагина эди: беш бола ва Лотти исмли кичик қизалоқ. Бу оилада барча ғайритабиий равишда меҳнатсевар эди. Ва барча бир-бирини севар, ҳурмат қиларди. Лекин улар орасида бир ёш фарқ билан Якоб ва Вилгелм ўзгача меҳр билан бир-бирига боғланган эдилар. Ёшлик чоғлариданоқ – ака-ука Гриммлар жуфтлиги туғилган эди. Тақдир уларга узок ҳаётни ўлчаб берган эди. Ва улар ўзларининг кексалик чоғларигача бу мустаҳкам боғлиқлик ҳамда меҳр-оқибатни тарк этишмади.

Якоб 11 ёшга тўлганда улар оталаридан ажраб қолишди. Бола оила бошлиғи бўлиб қолди. У отаси тобути олдида болаларча тўхтамай йиғлар, аммо умуман катталарча ҳамда қатъийлик ва ирода билан энди кичик укаларининг, митти қизалоқ Лоттининг, ғамдан гавдаси букилган бечора онасининг энг катта ғамхўри, таянчи ўзи эканлигини англаган эди.

Кейин Касселда гимназияда ўқиди. Белгиланган саккиз йил ўрнига – тиғизлаштирилган тўрт йил ичида ака-укалар ўқишни битириб, Марбург университетига ўқишга киришади. Университетда улар қадимги олмон шеърляти, руналари билан қизиқиб, шу қизиқишларини умрларининг охиригача олиб боришди.

Университетни тугатгач, Гриммлар Касселга қайтишади. Ва шу ерда катта бўрон бошланди: Наполеон армияси Олмонияга бостириб кирди. Франсуз ҳукмронлиги – бегона одамлар, бегона урф-одатлар, шаҳарнинг ҳар бир бурчагидан эшитилиб турган бегона сўзлашув Олмонияга, унинг тилига, урф-одатларига, табиатига, адабиётига меҳр қўйган ўспиринларни қаттиқ изтиробга соларди. Ўз халқининг тушган руҳиятини кўтариш, юракни эзадиган сукунатга чек қўйиш илинжи ёш олимларни немис халқи тарихи ва адабиётига бўлган қизиқишларини янада орттирди. Ака-ука Гриммлар вақтларини кутубхоналарда ноёб қадимги олмон манускриптларини (қўлёзмаларни), масалан, немис адабиётининг биринчи ёдгорлиги “Хилдебран ҳақида қўшиқ” асарини ўрганиб, қадимги немис шеърляти тўпламларини чоп этишди. Бу билан улар халқ юрагининг тубида мудраб ётган қадимги ҳикматларни қайта тиклаш мақсадларини амалга оширишди. Аммо булар фақат ёзма манбалар билан боғлиқ эди. Уларни эса яна йироқроқ манзиллар – халқ қалбининг туби, замонларнинг энг қадими қизиқтираётган эди. Ва улар шу ният билан фолклорга мурожаат қилишди.

Ака-ука Гриммлар ўзларининг ҳаракатдаги фаолиятлари – эртаклар тўплаш билан машғул бўлдилар.

Биринчи мустақил топилмалар 1807-йилга тааллуқли бўлиб, улар Касселдаги икки оила: Вилдлар ва Хассенпflugлар билан боғлиқ. “Бошмалдоқ – бола”, “Ақлли Гретел”, “Навқирон Паҳлавон”, “Оқ кабутар”, “Мушук ва сичқоннинг дўстлиги”, “Ит ва чумчук” каби эртаклар Вилдлар ва Хассенпflugлар оиласи аъзоларидан ёзиб олинган тўпламлар сирасига киради. Тўпламларнинг жамланишида ўзининг катта ҳиссасини қўшган дорифуруш Вилднинг бешинчи қизи Ганриетт Доротея Вилд, кейинчалик Вилгелмнинг турмуш ўртоғи (Якоб умрининг охиригача ҳам уйланмаган) ҳақида албатта айтиб ўтиш жоиз. Доротея ака-ука Гриммларга “Ганзел ва Грител”, “Ертўла бекаси”, “Куйлайдиган данакча” каби эртакларни тақдим этди. Аскарларнинг ачинарли, ночор-камбағалликдаги ҳаётлари, камситилган шахсиятлари ҳақида сўзлаб берувчи Гриммларнинг қайғули эртаклари қария Краузе баёнидан ёзиб олинган.

“Болалар ва оилавий эртаклар” китобига Гриммлар укаси Людовик томонидан иллюстрациялар чизилган. У 20-декабрда – Рождество байрами арафасида китобхонлар қўлига тегди ва энг катта совға бўлди. Тўпламнинг шон-шухрати ака-ука Гриммларга унинг иккинчи қисмини ҳам тўплаб, чоп эттиришга руҳлантирди. Иккинчи китоб нашрдан чиққач, Гриммлар қўлида яна анчагина эртаклар йиғилиб қолди ва улар учинчи китобни босмадан чиқаришни тахмин қилишди, аммо кейинчалик фикрларидан қайтиб, иккинчи қисмнинг кейинги нашрида йиғилиб қолган эртакларни қўшиб чоп этишни маъқул топадилар. Ниҳоят, 1812-йилда Гриммлар томонидан яратилган эртакларнинг биринчи жилди, 1815-йилда иккинчи жилди, 1822-йилда эса ҳар иккала жилдни умумлаштирувчи учинчи жилди эълон қилинган. Гриммлар бисотида жами 200 дан ортиқ эртак мавжуд эди. Шу ўринда савол туғилиши табиий: хўш, ака-ука Гриммларнинг эртаклари – бу ҳақиқий ижодий асарларми ёки халқ оғзаки ижодининг шунчаки баёни – ёзма кўчирмасими? Дарҳақиқат, ака-укалар, айниқса, Якоб эртаклар ўз аслича, халқчил бўлиб қолишининг тарафдори бўлган; шунга кўра, уларни қайта баён этилишида тузатиш киритмаслик, замонавий кўринишда табдил этмаслик ёки ижодкор диди билан йўғрилмаган бўлсин, деган фикрида қатъий турган. Вилгелм эса олимдан кўра, кўпроқ шоиртабиатлиги учун эртакларга бадий сайқал бериш тарафдори бўлган. Шубҳасиз, бундай икки хилда фикр юритиш фойдадан холи бўлмаган. Натижада, Гриммлар эртаклари ўзларининг халқчиллигини йўқотмаган ҳолда муаллиф шеърий услубининг бирлигини сақлаб қолган. Шу тариқа, ака-ука Гриммлар эртаклари ҳали-хануз дунё кезмокда ва жаҳон болаларининг мароқ билан ўқийдиган асарлари туркумига киради. Жумладан, Гриммларнинг дунёга машҳур бўлган “Золушка”, “Қор қиз” эртаклари қаҳрамонлари ҳаммадан туртки ейдиган, сўкиш эшитадиган ва энг паст ҳолда қийин юмушларни бажарадиган қизлар бўлиб, эртак давомида ўзларининг ҳалол меҳнатлари, оққўнгилликлари туфайли бахтли бўладилар. Хусусан, “Ялқов Гейс”,

“Гансинг бахти”, “Ботир тикувчи”, “Ёш паҳлавон”, “Бремен мусиқачилари” каби эртаклари ўзбек болалар китобхонларининг мулкига ҳам айлана олди. Гриммлар эртагининг умуҳамияти шундаки, уларнинг қаҳрамонлари ҳар қандай оғир, қалтис вазиятларда ҳам ўзларига чора топа олади, тадбир излайди. “Тулки билан ғозлар” эртаги шу жиҳатдан аҳамиятли. Унда хийла ва макр ишлатишга уста тулки образига тадбиркор ғозлар тимсоли қарши қўйилади.

Тулки ўтлоқда юрган ғозларни емоқчи бўлади. Улар ўлимлари олдидан битта қўшиқ айтиб, сўнгра тулкига ем бўлишларини сўрайди. Аммо узундан узоқ “ға-ға”лари тулкини зериктиради, унинг тинка-мадорини қуритади, ахийри ғоз-ўлжадан воз кечишга мажбур бўлади.

Бундан ташқари, ака-укалар “Немис грамматикаси”ни, кейинчалик немис мифологияси мактабига асос бўлган – “Немис мифологияси”ни чоп этишади. Умрларининг сўнггида ака-ука Гриммлар Берлин университетида маърузалар ўқийдилар ҳамда немис тили луғатини тузиш устида ишлайдилар. Икки буюк олим, тилшунос, адабиётшунос, буюк эртакчилар яшаб ўтган Кассел шаҳрида музей ташкил қилиниб, уларнинг шахсий буюмлари, дунёда юздан ортиқ тилларга таржима қилинган китобларининг нусхалари, укалари Людвигнинг санъат асарлари эҳтиёткорона сақланиб келинмоқда.

Шарл Перро (1625 – 1703). 1697-йилда Францияда “Менинг онажоним Гусинанинг эртаклари” деб номланган китоб нашрдан чиқди. Аслида эртакни ўша даврдаги машҳур шоир, франсуз академиясининг аъзоси Шарл Перро ёзган бўлса-да, унинг муаллифи П. Дерменкур деб ҳисобланарди. Кўп китоблар муаллифи Шарл Перро исми шарифини “жиддий бўлмаган” эртаклар остига қўйишни ўзига лозим кўрмай, уни ўғлининг исми шарифи билан имзолаган эди. Лекин айнан шу сеҳрли эртаклар жаҳон адабиётининг олтин фондига кириб, ёзувчига шон-шухрат келтирди. Перронинг эртаклари кўп маротаба бошқа тилларга таржима қилинган ва нашрдан чиққан. Эртакнинг рус тилидаги таржимаси И.С.Тургенев қаламига мансуб.

Перро ўз эртакларининг сўзбошисида эртак жанри асосида ётган жиддий ҳамда кулгили ва ғалати нарсалар уйғунлашиб кетишига ишора қилиб: “...бу умуман, бекорчилик эмас, балки ўзида фойдали панд-насихатни мужассамлаштирган... ҳикоянинг шўх, ўйноқи тузилишини эса фақатгина ўқувчи ақлига кўпроқ ёқимли тарзда таъсир қилиш, шу билан бирга унга ҳам ўргатиб, ҳам хушнуд қилиши учундир...” деган эди. Болаликнинг илк давридан бошлаб бизга “Қизил шапкача”, “Жимжималоқ бола”, “Золушка”, “Етикли Мушукча”, “Уйқудаги малика”, “Кўк Соқол” каби эртаклар маълум. Бир хил эртакларнинг қаҳрамонлари одамхўр махлукдан ёки, золим бўридан ўзларини ўзлари қутқарган болалардир. Бу одатга кўра, Библиядаги ёмонликка яхшилик билан жавоб қайтарган Иосифни эсга солади. Жимжималоқ бола шу кабидир; муаллиф эртакнинг охирида ёзишича, ўзининг яқинларига яхшилик қилади ва ўзининг бутун оиласини – ҳам

отасини, ҳам оғаларини таъминлайди. Золушка ҳам худди шундайлардан, у қанчалар гўзал бўлса, шунчалар оққўнгил ҳамдир; у ўғай опаларини ўзи билан саройга олиб кетади. Перро эртакларида яхшилик ва ҳақиқат ғалаба қозонади ҳамда қаҳрамонларга сеҳргар персонажлар, Золушка ёки этикли мушукчада этикдўзнинг кичик ўғлини чўқинтирган онаси - оққўнгил Фея ёрдам беради. Бўри, мушук инсон тилида сўзлашади, бу фолклорнинг бир кўриниши бўлиб, муаллиф халқ ижодининг бой анъаналарига таянади ҳамда ўзига хос муаллифлик жанрини яратади. “Қизил шапкача” эртагида типик фолклор асос намоён бўлади: бу қизил Шапкачанинг бувисига этаётган нарсаси, саволларидаги ҳамда бувисининг кийимига кийиниб олган бўри жавобларидаги такрорлаш ва параллелликларда кўзга ташланади. Перронинг бошқа эртакларида биринчи ўринни романтик севги тарихи эгаллаган. Қаҳрамон қатор синовлардан ўтиб, ўзининг мукофотини олади: яхшилик ёмонликни устидан ғалаба қозонади, яъни худди “Уйкудаги малика” ёки “Кўк Соқол” эртакларидаги каби. Шарл Перро эртаклари қаҳрамонларининг номлари аллақачон турдош отларга айланиб улгурган. Золушка ёки Кўк Соқол тарихлари ҳар хил кўринишларда кўп марта жаҳон адабиётида қайта-қайта ишланган ва сахналаштирилган.

ХВИИ аср охири Шарл Перро эртакларининг яратилиши билан белгиланади ва унинг эртаклари франсуз адабий эртакларининг энг зўр ҳамда ёрқин намуналари сифатида эътироф этилади. Францияда ХВИИ аср эса эртакларнинг олтин асри ҳисобланади. Уйғониш даврида талайгина шоир ва ёзувчилар бу универсал жанрга кўп мурожаат қилган ва унинг эстетик имкониятларидан фойдаланиб, долзарб мавзулар билан бойитиб боришган. Масалан, Валтер фалсафий эртаklar ёзган. Шарқнинг “Минг бир кеча” эртаклари франсуз тилига таржима қилинган, шарқона эртакларга ўхшатишлар пайдо бўлди. Аммо, шу ХВИИ асрнинг ўзидаёқ эртакларнинг урф бўлиши анча пасайди. Илгари болаларга мўлжалланган махсус адабиёт йўқлиги учун кичкинтойлар катталарнинг асарларини ўқишар эди. Кейинги асрларда эса Шарл Перронинг қисқартирилган эртакларидан айнан болалар учун намуналар тайёрланган. Улардан шафқатсизлик, эркинлик, бадий ўйинлар олиб ташланиб, анчайин соддалаштирилган.

Ҳанс Кристиан Андерсен (1805-1875) ўзининг ажойиб ва ғаройиб эртаклари билан жаҳонга танилган. У Даниянинг Оденс шаҳрида туғилган. Боланинг яшаш шароити ва ўқиши бу ерда анча-мунча яхши бўлади. Бўлажак ёзувчи 1823-йилда Слагелс мактабига ўқишга киради, ундан кейин Хелсингёрда таълим олади. Боланинг отаси кавушдўз, онаси эса кир ювувчи бўлиб ишлар эди. Шунинг учун Ҳанс камбағаллар мактабига ўқишга киради. Орадан унча кўп вақт ўтмай, уларнинг оиласи Копенгагенга кўчади. 1828-йилда эса Копенгаген университетига ўқишга киради. Андерсен жуда кўп мамлакатларни кезиб чиқади. Франция, Швейцария, Италия, Греция ва Испания сингари жойларга саёҳат қилади. Андерсеннинг ижоди 20-йилларнинг бошларидан бошланади. У дастлаб лирик шеърлар, роман, драма, йўл очерклари, биографик этюдлар яратади.

1828-йилда Копенгаген университетини тамомлаб, 30-йилларда Франция, Швейцария, Италия, Греция ва Испания бўйлаб саёҳат қилади. Бўлажак адиб халқ оғзаки ижоди билан чуқур танишиб, у ёзган тарих-эртақ асарлари ёш китобхонлар учун танилди. Ёзувчининг “Болалар учун айтилган эртақлар” (1835-1842), “Янги эртақлар” (1843-1848), “Тарих” (1852-1855), “Янги эртақлар ва тарих” (1858-1872) каби эртақлари унинг номини жаҳонга танитди.

Андерсен эртақларининг қаҳрамонлари ўзларининг самарали меҳнатлари, ақл-идроклари, ахлоқ-одоблари билан китобхон қизиқишига сазовор бўлади. „Даниялик Холгер“, „Қор маликаси“, ватанпарварлик руҳи билан йўғрилган „Дания – менинг ватаним“, озодлик ғояси мужассамланган „Соқчи“, „Широн асири“ ва бошқа шеърлари поэзия жанрида яратган энг сара асарлари жумласига киради. Андерсен ўз романларида („Импровизатор“) замонаси учун жуда муҳим бўлган воқеаларни қамраб олишга ҳаракат қилади. Унинг ижоди кўп қиррали ва ранг-барангдир.

Андерсен бу китобларни яратишда халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланди, уларнинг орзу-умидларини қоғозга туширишга ҳаракат қилди. Эртақлардаги характер ва жонли нутқни янада мукаммаллаштиришга эришди. Шунинг учун Андерсен яратган эртақлар содда, китобхон учун тушунарли бўлиш билан бирга, ўқувчилар хотирасида узоқ вақт сақланиш хусусиятига ҳам эга.

Андерсен эртақларида кўпинча бош қаҳрамон шахзода ҳам эмас, малика ҳам эмас, балки оддий меҳнаткаш халқдир. Улар ўзларининг самарали меҳнати, ақл-идроқи, ахлоқ-одоблари билан китобхон таҳсинига муваффақ бўладилар. Унинг „Қўнғироқли гирдоб“, „Кумуш танга“, „Колбаса сихидан шўрва“, „Гўнг қўнғиз“ ва бошқа эртақлари фикримизга ёрқин мисол бўла олади. Эртақчининг “Қўнғироқли гирдоб” асарини олиб кўрайлик. Унда асрлар мобайнида эзилган, оғир меҳнат ва зулмдан тинка-мадори қуриган меҳнаткаш халқ вакили Блакеннинг ўз хўжасига қарши туриши китобхонни қувонтиради.

„Болалар гурунги“ асарида ҳеч қирн тақдирини, кичкинтой ўсиб-улғайгач қим бўлиб етилишини билиши мумкин эмаслигини, бу кўпроқ ўша боланинг ўзига, интилишига, катталарнинг ибратомуз панд-насихатларига қулоқ солишига боғлиқ эканлигини ўқиймиз.

Шоҳона қасрга тўпланган бир тўда башанг кийинган аслзода болақайлар қасрни тўлдириб мақтанишар, ота-оналарининг ҳисобсиз бойликлари билан қувонишар, келажакда ота-оналаридан ҳам бадавлатроқ бўлиш учун ҳаракат қилишларини қибор билан таъкидлар эдилар. Бу бой-бадавлат болаларнинг бир-бирларига гап бермай мақтанишларини йиртиқ-ямоқ кийим кийиб олган бир камбағал бола тинглаб, хўрсинар, „Буларга етиш бизга йўл бўлсин“, деб қўяр эди ўзича. Йиллар ўтиб ўша жулдур кийимли бола яхши ўқиб, рассом бўлиб етишди, мамлакатда энг бой

одамлардан бирига айланди, ўзига муносиб бир қаср қурдирди. Қаср ҳамда унинг ичидаги хазинани кўришни ҳамма истарди.

Эртақчининг „Нўхат устидаги малика“ асари ҳам ёш китобхоннинг кулгисини қистатади ҳам танноз маликага қаҳр-ғазабини кўзғатади. Бир шахзода ҳақиқий маликага уйланиш учун бутун ер юзини, шаҳар-у қишлоқларни қидириб ҳеч қаердан ҳақиқий маликани топа олмайди. Ҳафсаласи пир бўлган, тарвузи кўлтиғидан тушган шахзода қасрга қайтади. Кунлардан бир куни кўз кўриб, кулоқ эшитмаган мўжиза юз беради:

Бир оқшом ҳаво айнаигандан айнаибди: шундоқ чакмоқ чақиб, момақалдироқ гулдурос солибди, ёмғир чунонам челақлаб қуйиб берибдики, даҳшатнинг ўзгинаси. Тўсатдан шаҳар дарвозаси тақиллаб қолибди. Кекса қирол бориб дарвозани очибди. Дарвозада малика турарди. Ё қудратингдан, уни нимага ўхшатиш мумкин! Сув маликанинг сочлари, кўйлақларидан шариллаб оқиб, тўппа-тўғри бошмоқларининг учларига, товонларига тушарди, у бўлса пинагини бузмай: “– Мен ҳақиқий маликанинг худди ўзиман”,– дерди.

Маликани синаб кўриш ишлари ҳам ғалати бўлади. Тунда қирқ қават кўрпа остига битта нўхатни яшириб, жой солиб берадилар. Танноз оқбилак қиз эрталаб ўрнидан турар экан, „Қандай ухлаб турдингиз?“ – дейилган саволга нолиш, ички дард билан жавоб беради: „– эй, жуда ёмон! – дейди у.– Кўзимни юммадим, десам ҳам бўлади. Мен қандайдир қаттиқ нарсанинг устида ётдим, бутун аъзойи-баданам кўкариб кетибди. Нақадар даҳшат!“

Шахзода қизнинг ҳақиқий малика эканлигини билиб, унга уйланади.

Болалар, одатда, ҳайвонлар, паррандалар, ҳашаротлар ҳақидаги эртақларни севиб ўқийдилар. Андерсен яратган эртақларнинг жуда кўпчилиги ана шу мавзунини қамраб олиши билан ҳам характерлидир.

„Дюмчахон“, „Ирkit ўрдакча“, „Ботқоқлик шохининг қизи“, „Бақа“, „Бурга билан профессор“ сингари эртақлари ўзбек китобхонларининг ҳам сеvimли асарларига айланиб кетган.

Хуллас, Дания эртақчиси Ханс Кристиан Андерсеннинг ижоди узок йиллардан бери ёш китобхонларга завқ-шавқ бағишлаб келмоқда.

Жонатан Свифт 1667-йилда Англиянинг яқин яқин қўшнисини ва оролдаги мустамлакасини бўлган Ирландиянинг пойтахти Дублинда инглиз муҳожирини оиласида туғилган. Отаси у туғилмасдан сал аввалроқ вафот этган эди. Зийрак Жо ҳуқуқшунос, адвокат тоғаси қўлида тарбия топади. Бола бошланғич мактабда таҳсил кўргач, ўн тўрт ёшида тоғаси Дублин университетининг диндорлик факултетига ўқишга беради. Жонатан университетни тугатган вақтда Дублинда ирланд католикларининг инглизларга қарши кўзғолони юз беради. Шу пайтда Ирландиядан қувилган инглиз оилалари қатори ёш диншунос олим Свифт ҳам Дублинни тарк этади ва “катта ер” – Англияга йўл олади. Свифт бу ерда отасининг дўсти Вилиям Темплга котиб бўлиш билан бирга унинг асранди қизига мураббийлик қилади. Шунингдек унинг бой кутубхонасидан билимини ошириб, газеталарга мақола, памфлет, фелетонлар, шеърлар ёзиб туради. Унинг

дастлабки асарларидаёқ ижтимоий ҳаёт масалаларини, сиёсий воқеаларни ҳажв остига олади. Чунончи, ХVIII асрнинг охирларида Францияда, кейинроқ Англияда қадимги адабиёт тарафдорлари билан янги адабиёт тарафдорлари ўртасида қизғин баҳслар бўлиб ўтади. Бу адабий баҳсга жаноб Темпл ва унинг шогирди Свифт ҳам қатнашади. Ўшанда буюк файласуф олим Буало қадимги адабиётни, фолклоршунос, халқ ижоди мухлиси Шарл Перро янги давр адабиётини ҳимоя қилиб чиқади. Свифт 1697-йили шу баҳсга бағишлаб (устози Темплнинг топшириғи билан) “Китоблар жанги” номли машҳур ҳажвий памфлетни ёзди. Свифтнинг бу илк асарида қадимий ва янги китоблар раъсий маънода бир-бирига қарши қўшин тортишар, қадимги юнон шоири Пиндар янги инглиз шоири Каулига қарши улуғ “Илиада” ижодчиси Ҳомер янги қасидачи Драйденга қарши жанг қилишарди. Бу жангда Зевс, Афина, Аполлон, Афродиталар қадимги адабиёт қўшинларини ҳимоя қилар, янги давр адабиётига эса “Адабий танқид” номли майиб-мажруҳ тангри ҳомийлик кўрсатарди. Свифт ижодига хос киноя, қочириқлар шу дастлабки асардаёқ кўриниб қолади.

Қадимий ва янги китоблар ўртасидаги жангда Свифтнинг ўзи иккала томонни ҳимоя қилди. У ҳажвиясини ўргимчак ва асалари ҳақидаги ҳикоят билан тугатади. Свифтнинг фикрича, “Ҳақиқий адиб ўргимчак сингари ўз ичидан чиққан тўқима иплари билан таноб тортавериши яхши эмас, асл ижодкор асаларидай ҳамма ерда ҳаёт материали шарбатини йиғиб, уни санъат асалига айлантириши керак”. Свифтнинг ана шундан кейинги ҳаёти сиёсий курашларда тобланади, у бўш вақтларида тиббиёт илми билан шуғулланади. Чунки у қачондир денгизчи бўлиши ва бунда ана шу касб қўл келишини яхши биларди. У бу орзусига эришди ҳам. Бир неча йил денгиз, океан кемаларида хирург бўлиб ишлайди. Ўз қаҳрамони бошидан кечирган кўп воқеаларнинг айнан гувоҳи бўлади. Муҳими, сиёсий курашлардан толиққан адиб, асарларида бу жараёни бадий-киноявий талқин этади. Жонатан Свифт асли инглиз бўлиб, авваллари Ирландияга паст назар билан қараган бўлса ҳам, ҳақиқатгўй ижодкор сифатида ҳар қадамда бечора ирландларнинг инсоний ҳуқуқлари топталаётганини кўриб жим тура олмайди. У Дублинда эканлигида, Англиянинг ҳукмпараст, олчоқ лордлари ирланд деҳқонларини хонавайрон қилаётганлигини, ирланд ҳукуматининг барча ҳуқуқлари тортиб олинганлигини, ирланд халқининг тақдири Лондонда ҳал этилаётганлигини ғзаб билан фош этувчи асарлар ёзди. Бу сингари муаммолар “Гулливвернинг саёхатлари”да айниқса ёрқин акс эттирилган. Аслида Жонатан Свифт бу асарини бошқа бир буюк инглиз адиби Даниел Дефонинг “Робинзон Крузо” романига ҳажв сифатида бошлаган эди. “Робинзон Крузо”нинг бир неча қисмдан иборат давоми бўлиб, уларда қаҳрамон мавжуд қироллик тузумида, адолатли қонунлар асосида оддий меҳнаткаш одам ўз бахтини топади, деган ғояни илгари сурган эди. Свифт эса аксинча бир-биридан баттар олчоқ, очкўз, молпараст, мансабпараст, текинхўр, такаббур қироллар ва министрлар ҳукмронлик

қилган жамиятда инсон ҳеч қачон бахтини тополмаслигини Гулливер саёҳат қилган ўлкалар тимсолида равшан кўрсатади.

Лемюел Гулливер миттивойлар ўлкасида Тоғ (Улкан одам) одамга айланади. Оёғи остида минглаб лилипутлар уймалашади. Гулливернинг рўмолчасида чавандозлар от ўйнатади, қахрамон 600 та тўшакда ухлайди. Дарозлар ўлкасида эса Гулливернинг ўзи митти бўлиб қолади. Кичкина қутича-сандиқчада яшайди. Буни бургут чангалида осмонга олиб чиқиб кетади. Гулливер отлар ўлкасига бориб қолганда, у ерда отлар одамларни миниб юради... Ёхуд, миттивойлар “Тоғ одам”ни 91 та арқон ва 36 та қулф ёрдамида боғлаб-чирмаб ташлайдилар. Бу рақамлар муаллиф ҳаётига алоқадор деб қаралади. Айтишларича, 36 хил тоифадаги гуруҳлар манфаатини кўзлаб, 91 та памфлет – ҳажвия ёзган.

Умуман, “Гулливернинг саёҳатлари”даги жуда кўп воқеалар рамзий маънода ҳаёт воқелигини акс эттиришга қаратилган. Айтайлик, лилипутлар оролида тухумни уч тарафидан синдирувчилар билан пойнагидан синдирувчилар гуруҳи ўртасида ашаддий баҳс боради. Тухумни учидан синдиришдан бош тортганлиги учун 11 минг киши ўлим жазосига ҳукм қилинган. Бу масалага бағишлаб юзларча том китоблар ёзилган. Адиб бу билан ўз замонасидаги католиклар ва протестант мазҳабидаги диндорларнинг ашаддий ихтилофлари аслида арзимас пойдеворга қурилганлиги, аммо шу арзимас сабаб туфайли жуда катта қирғинбаротлар юз бераётганлигини аламли қаҳқаҳа билан тасвирлайди. Ёки, яна бир ўринда адиб миттивойлар ўлкасидаги Тремексенлар ва Слемексенлар, яъни баланд пошна тарафдорлари билан паст пошна тарафдорлари ўртасидаги жанжални тасвирлайди. Шунингдек, романда ҳукумат раҳбарларининг шахсига сиғиниш, уларни дабдабали унвонлар билан улуғлаш масхара қилинади. Масалан, “Лилипутиянинг қудратли императори, жаҳоннинг қувончи ва даҳшати, подшоларнинг подшоси, инсониятнинг энг улуғ фарзанди, боши қуёшга етган, баҳордай сўлим, ёздай ҳимматли, куз сингари тўкин, қиш сингари қаҳрли Голбасто Момарен эвлем Гердайло Шефин Молли Олий Гу Олий ҳазратлари...”

Романда Лилипутиядаги аҳмоқона тартиблардан яна бири – юқори мансабларга қандай одамлар танланиши ўткир ҳажвий бўёқларда тасвирланади: “Бирорта амалдор вафот этса ёки императорнинг ғазабига учраса, бўшаган лавозимга даъвогар бўлганлардан беш-олти киши олий ҳазратлари ва бутун сарой аҳлини хушнуд этиб, дор ўйнаб бериш учун императордан изн сўрашади. Кимки арқондан қуламай, ҳаммадан баландга сакраса, бош ўрин ўшаники бўлади”. Мукофот олиш тартиблари ҳам шунга ўхшаш. Император таёқ ўйнатганида унинг остидан ва устидан чакқонлик билан ликиллаб ўта олувчиларга олий мукофотлар берилади.

Свифт ўз ҳаёти давомида Англия ҳукумати раҳбарларига жуда кўп яхшиликлар қилган бўлса-да, улар адибга берган ваъдаларини тез унутишди. Бундан инсоний ғурури озор топган адиб “Гулливернинг саёҳатлари” да шундай ҳазил қилади: ...ҳар бир одам биринчи министр қабулига кириб,

арзини қисқа қилиб айтганидан сўнг, эсида қолиши учун уни бурнидан чимчилаши ёки қорнига бир тепиши керак бўлади... “Гулливернинг саёҳатлари” муаллифи “Робинзон Крузо” муаллифи билан баҳслашар экан, ҳаётнинг чексиз ранг-баранглигини, мураккаблигини, кулгили ва фожиали воқеаларга бойлигини идрок этишда Даниел Дефога нисбатан мислсиз юксакликка кўтарилади. Шу билан бирга у инсон руҳий ҳолатларини, қаҳрамонни ўраб турган табиий ва ижтимоий муҳитни кенг, батафсил тасвирлашни Дефодан ўрганади ҳам.

Асар қаҳрамони Гулливер турли афсонавий жойларга бориб, ажойиб-ғаройиб фантастик воқеаларни бошдан кечирса-да, унинг характери, феъл-атвори, ички дунёси ниҳоятда ҳаққоний, реалистик бўёқларда чизилади. У лилипутлар ўлкасидаги аҳмоқона тартиб-қоидаларга норозилик билдирмайди, уларга барча фуқаро қатори бўйсунди. Лилипутиянинг фани, қонунлари, урф-одатлари, бола тарбиялаш жараёни, яъни буни жамият ва давлат зиммасига юклатилиши ҳақида ажойиб лавҳалар келтирилади.

Романнинг 3-4-қисмларида, айниқса, Свифт сатираси ғоят кучайиб, умуминсоний, фалсафий умумлашмалар даражасига кўтарилади. Адиб Гулливернинг Лапутага саёҳати воқеаларида ўзга халқларни асоратда сақлашга уринган Англиянинг мустамлакачилик сиёсатини, давлат раҳбарларининг халқдан узилиб қолганлигини, илм-фанда сохта, саводсиз, аҳмоқ одамлар кўпайиб кетганлигини ёрқин ҳажвий бўёқларда тасвирлайди. Лапута ҳукумати лапакка ўхшаш учар оролда яшайди. У фақат халқдан солиқ ундирадиган вақтда, ёки қўзғолонларни бостириш учун ерга яқинлашади. Бошқа вақтларда доимо осмонда яшайди. Лапутудаги “Лўттибозлар академияси”да аҳмоқона “илмий” лойиҳалар ишлаб чиқилади. Масалан, лўттибоз олимлар мраммари қумга айлантириш, юнгсиз қўйларни урчитиш, уйларни тоmidан бошлаб энг сўнгида пойдеворини қуриш ҳақида бош қотиришади. Яна бир ўринда Гулливер академиянинг тилшунослик мактабига қилган ташрифи баён қилинган. У ерда уч профессор она тилини такомиллаштиришнинг турли лойиҳаларини муҳокама қилишаётган эди. Биринчи лойиҳада кўп бўғинли сўзларни бир бўғинликка айлантириб, феъл ва сифатдошларни чиқариб ташлаб, сўзлашув тилини соддалаштириш таклиф қилинади. Муаллиф фақат отларгина мавжуд предметларга мос келади, деб таъкидлайди. Иккинчи лойиҳада ҳамма сўзларни тўлиқ йўқотиш таклиф қилинади. Ушбу лойиҳа муаллифи бунинг саломатлик ва вақтни тежаш учун нафи катталигини асосий далил қилиб кўрсатади. Чунки сўзларни талаффуз қилиш бўғиз ва ўпкани толиқтиради, демак умрни ҳам қисқартиради. Ёки муаллифнинг математика мактабига ташрифи ҳам қизиқарли маълумотларга бой. Бу ерда шундай методда ўқитиладики, буни Европада қўллаш амримаҳол туюлади. Ҳар бир теорема исботи билан бошқорик дори ўраладиган қоғозчага сиёҳда ёзилади. Ўқувчи ана шу қоғозчани наҳорда ютиб юборади ва уч кунгача сув ҳамда нондан бошқа ҳеч нарса емайди. Қоғоз ҳазм бўлгандан кейин унинг ичидаги дори ўзи билан теоремани етаклаб, мияга кўтарилади. Аммо болалар дорининг аччиқлиги ва

қисман улар шўхлигидан бўлса керак, улар сал четроққа бориб туфлаб ташлашади... Асарнинг фалсафий утопия даражасига кўтарилган охириги қисмида отлар ақлли зотларга, одамлар маймунсимон ақлсиз махлуқларга – ехуларга айланади. Ехуларнинг энг хунуги ва ахмоғи подшо бўлади. Бош вазирнинг вазифаси – қиролнинг бошдан оёғигача ялаб чиқиш ва унга янги-янги урғочилар топиб келишдан иборат. Ехуларнинг иши – ҳаммаёқни вайрон этиш, бир-бирини қириб йўқотиш. Улар олтинга ва бошқа ялтироқ тошларга сажда қилишади.

Романда шу каби ғаройиб саргузаштлар бир талай. Уларнинг аксариятида муаллиф “мен”и сезилиб туради.

Жанни Родари (1920-1980) ўзининг ижодий фаолиятини журналистликдан бошлаб, бутун дунёга машҳур муаллиф – эртакчи номини олган, ўзининг адабий фаолияти учун Ҳ.К. Андерсен номидаги Олтин медалга сазовор бўлган ёзувчи. У нонвойнинг ўғли. Мамлакатнинг шимолида Алп этакларида жойлашган кичкинагина шаҳарда туғилган Жанни болалигидан ўзининг ақлга сиғмас фантазиялари билан ажралиб турарди. Боланинг бой тасаввурига уни ўраб турган барча нарсалар: кўлнинг тоза, тиниқ суви, оролдаги қаср ва унинг ўртасида отасининг нонвойхонаси ҳамда унда пўрсиллаб, бижирлаб, пуфакчалар чиқариб турган ошган ҳамир озуқа берарди. Ўша вақтларда у бир бурда нон учун меҳнатнинг оғир машаққатларини чекишига тўғри келди. У ўзи ўйлагандек мусиқачи ҳам, рассом ҳам бўлмай, у учун жуда зерикарли ва диққинафас бўлган семинарияда ўқишга тушиб қолади. Аммо Родари ўзини ҳаёти устидан ҳукм чиқара олади; институтда маърузалар тинглайди, ўқитувчилик қилади, аммо “қуруқ ўқитувчи” бўлмайди, болаларга тушунарли, хушчакчақ ўқитувчи бўлиб етишади. У бир нарсага амин эди: мактаб юморга муҳтож, чунки унда “кам кулишади”, лекин “ўрганилиши керак бўлган кўп нарсани аччиқ кўз ёшлар билан фойдасиз ўргатишади, бироқ шу нарсани кулиб ўрганса ҳам бўлади”. Родари ўзининг биринчи шеърларини босмадан чиқаришни “Унита” газетасида, унга “Болалар саҳифаси”ни топширишганда бошлаган эди. Газета коммунистик газета бўлиб, унда биринчи навбатда камбағал болалар ҳаёти акс эттирилиши керак эди. “Хунарлардан нима келади?”, “Хунарлар қайси рангда?”, “Овчи”, “Балиқчи”, “Фаррош” каби шеърларининг номиёқ, унинг адабий ижоди қайси йўналишдалигини ёрқин кўрсатиб туради. Ёзувчи ўз ижодининг асосий қисмини эртакларга бағишлади. “Мен ўйлайманки, - деб ёзган эди Родари, - эртакларнинг ҳам янгиси, ҳам эскиси ақлни тарбиялашда ёрдам бера олади. Эртак бу турли хил гипотезаларнинг хазинаси. Эртак болаларга атроф-муҳитни англашга, ўзининг тасаввури билан унга танқидий ёндошишга, борлиққа янги йўллар билан киришга калит бера олиши мумкин”. Аммо Родарини катта эртак ёзишга ундаган нарса Коллодининг “Пиноккио” асаридир. Фақат унинг “Чипполино”сида қўғирчоқлар эмас, одамларга жуда ўхшаган сабзавот ва мевалар иштирок этган. Улар яхши ва ёмон ҳис-туйғулар ҳамда юмор билан йўғрилган. Ҳикоя инсонийликни ҳамда бечора камбағал одамларнинг ҳаётий

муаммоларини имкон қадар кенгроқ ёритишга қаратилган. Муаллифнинг битмас-туганмас фантазияси туфайли бечоралар образи Қовокбой, уста Узумча, профессор Нок кабиларда ўз ифодасини топади. Родарининг қаҳрамонлари доимо ижтимоий жиҳатдан аниқ белгиланган, шунинг учун эртақнинг бошқа томонида Лимон шахзода, ишёқмас Апелсин, изкувар Сабзилар образи мавжуд. Чипполино бутун пиёз оиласи билан Лимон қироллигида яшайди. Уларда содир бўлаётган барча ёмонликлар қаҳрли шахзоданинг хоҳиш-истаги билан бўлади, аммо “улар ўзлари яхши одамлар бўлсалар-да, ҳамма нарсанинг тўғриси айтиш керак, уларнинг омадлари ҳаётда чопмаган. Нима ҳам қила олардик, қаерда пиёз бўлса, ўша ерда кўз ёш ҳам бор”.

Эртақона қаҳрамонларнинг ҳаёти кўп ҳолларда ҳаётий муаммолар билан боғлиқ. Масалан, мингоёқ отага иккита ўғлининг оёқ кийимини алмаштириш тўғри келади. Аммо уста Узумчанинг эса пояфзал тикишга шунча чарми йўқ. Унинг устига ота шунча пояфзал пулини тўлаши учун бир умр ишлашига тўғри келар эди. Бечоралар вазиятдан чиқиш имконини ўйлаб топишади: фақатгина энг эскириб кетган пояфзалларнинг бир нечтасини алмаштиришади холос. Ҳикоя баёнининг охиригача персонажлар характерларидаги ўзига хос томонларини сабзавотларга, меваларга, ҳашарот ҳамда ҳайвонларга хос бўлган хусусиятларини йўқотмайдилар. Шу билан бир қаторда муаллиф кичик китобхонларни яхши ва оқ кўнгил одамлар яна ҳам яхшироқ яшашга интилишлари, ёмон ва бадхулқ одамлар ўзларининг бўлмағур одатларини тарк этишлари ҳамда яхшиларни эзмасликлари керак, деган хулосага келишларига чорлайди. Ижобий қаҳрамонларнинг барча саргузаштлари ва ҳис-туйғулари бир мақсадга – ҳақиқатни қарор топтиришга қаратилган. Эртақнинг охирида шу рўёбга чиқади. Лекин кекса Чиполлоне ўзининг ўғли Чиполлинога такрорлаганидек, “дўстим, ҳеч қачон эсингдан чиқармагилки, дунёда ёмонлар кўп, сен ҳайдаб чиқарганларинг эса бир кун келиб қайтиши мумкин”... Рус тилида бу асар машҳур бўлиб кетишига сабабчи бўлган адиб эса С.Я.Маршак эди. Родари ўзининг бутун ижоди давомида ижтимоий қарашларига, ҳақиқат ғояларига содиқ қолади. Ҳаттоки, “Осмондаги торт” асарининг сюжети ақл бовар қилмас даражада ўзгариб кетганда ҳам, яъни атом бомбаси баҳайбат улкан тортга айланиб қолиб, ишчилар шаҳарчаси устида муаллақ туриб қолиши, муаллиф таъкидлаганидек, бунда ҳам ўғит “шаффоф”дир: агар инсон табиат ресурсларидан қуролланишга эмас, балки яхши ишлар учун фойдаланганларида эди, унда нафақат миллионлаб оч, камбағалларни тўйдириш, кийинтириш мумкин эди, балки шоколадли тортлар ҳамма учун етарли бўлган бўларди, деган фикр болаларча талқин этилади.

“Янги йил арчалари сайёраси” асари қаҳрамони Марко космик кемада сайр қилиб юриб, ўзга сайёраликлар билан учрашиб, уларнинг дўстона муносабатларини кўриб, космик цивилизацияларга тегмасдан, барча сайёраларнинг одамларини бирлаштириш имконияти борлиги ҳақидаги фикрга келади. “Жип телевизорда” эртагида эса бутун дунёни

қуроллантириш ҳақида фикр юритаётган олимларнинг тафаккурини Коинотни тинч йўл билан забт этиш йўллари излашга қаратади. Инсоннинг умри, ҳаёти ҳар нарсадан устун эканлиги Родари асарида яна бир бор ёрқин сатрларда таъкидланиб, инсоният барҳаётлигининг асоси барча учун фойдали бўлган меҳнатда эканлиги такрор уқтириб ўтилади. Аммо инсониятга керакли бўлиш учун тайёргарликни болаликдан бошлаш керак. Шунинг учун ёзувчи ўзининг асарларини билишга оид маълумотлар билан бойитган ҳолда “Дунёдаги барча нарсалар ҳақида” деб номланган шеърлар мажмуасини ҳамда “Нима учун? Нимага? Нима сабабдан?” деб номланган кичик, жозибадор новеллалар билан қўшилган шеърлар тўпламини ёзади.

Ёзувчининг баркамол инсонни тарбиялаш ғояси ҳақидаги фикрлари “Желсомино ёлғончилар мамлакатада” деб номланган эртагида мужассамлашган. Унинг асосий ғояси – ёлғон билан курашиш. Родарининг таъкидлашича, “инсониятнинг энг хавфли душманлари – бу ёлғончилар”. Асар сюжетининг янада ёрқинроқ чиқиши учун телба-тескари усулдан фойдаланади: барча ҳақиқатлар тескари қурилган бу шаҳарда ҳамма нарса “аниқликдан тескари томонга” тарзидаги бемаъни кўринишга эга: бирор-бир нарсани фақатгина сохта пулларга сотиб олиш мумкин, мушуклар вовиллашади, “қўрқинч” сўзини ўрнига “жасурлик” сўзини ишлатиш қабул қилинган ва ҳ.к. Родарининг бош қаҳрамони ҳар доимгидек, ёмонлик билан ёлғиз курашади. У гўзал овоз соҳиби, овозининг сеҳрини жуда ўринли ҳамда унумли ишлата олган асар қаҳрамони: “Бу қиролликни вайрон қилиш учун, фақатгина қўшиқни маромига етказиб қуйлашнинг ўзи кифоя эди”, - дейди.

Родарининг “Фантазия грамматикаси” (Саргузаштлар ўйлаб топиш санъатига кириш) асари унинг фантазия табиати ҳақидаги фикрлари ва тажрибалари борасидаги меҳнати самарасидир. Бу асарда адиб ўзининг шу соҳадаги кузатишлари, эртаклар ёзишда қандай усуллардан фойдаланиши, эртаклар ёзувчининг ҳаёлотида қандай вужудга келиши ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини умумлаштиради.

ХИИ. РУС БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Режа:

1. А.С.Пушкин эртаклари аҳамияти.
2. Л.Толстой – болалар китобхонлигида.
3. К.Чуковский – болалар шоири ва адиби.
4. С.Маршак – болалар шоири

Александр Сергеевич Пушкин (1799-1837) таълим-тарбиясида Европа маданияти, франсуз Уйғониш даври адабиёти таъсири катта. У болалигидан франсуз ва рус тилларида эркин сўзлаша олган. Бўлажак шоир литсейдаги талабалик давридаёқ антик адабиётнинг мумтоз ҳамда Европа ёзувчиларининг асарларини севиб ўқиш билан бирга, рус классикларининг китобларини ҳам севиб мутолаа қилган. Қадимги рус адабиёти унга кам

таниш бўлса-да, аммо унинг эстетик жиҳатдан шаклланишида халқ фольклори энг катта таъсир кўрсатган. Пушкин даврида, ҳатто дворянлар оилаларида ҳам, эртаклар айтиш урф бўлган. Шоир болалигида эртакларни ўз энагаси Арина Родионовна Матвеевадан, бувиси Мария Алексеевна Ганнибалдан, уй хизматчиси Никита Казловдан ҳамда Москва яқинидаги Захарова қишлоғининг деҳқонларидан эшитганлигини кўп таъкидлайди. У Украинада жанубда, Нижегород шаҳридаги Болдинода, Жанубий Урал ва Оренбург томонларда бўлиб эртаклар, мақоллар, маталлар, қўшиқлар эшитган ва ёзиб олган.

Пушкин ижодида болалар мавзуси кам учрайди. Фақатгина унча катта бўлмаган “Гўдакка” (1824), “Гўдакка эпитафия” (1828) (эпитафия – қабр тоши устидаги битик) шеърлари бевосита бағишловдир. Аммо унинг кўпгина лирик шеърлари, дoston ва адабий эртаклари болалар китобхонлигида машҳур. Шу сабабли Твардовский ҳақли равишда, у бизнинг ҳаётимизга болалигимизнинг илк даврларидан бошлаб кириб келади ва умримизнинг охиригча бизни ҳеч қачон тарк этмайди, деган эди. Мухими, Пушкин янги рус адабиётини реалистик ва халқона тамойиллар билан бойитди. У “Руслан ва Людмила” достонини ёзишни ўн етти ёшида бошлаб, йигирма ёшида тугатади. Шоирнинг ана шу илк ижод намунасидаёқ эртак ажойиботлари олами мавжуд. Бу бир неча юз йиллардан буён ўқувчиларни доимо ўзига ром этиб келаётир. “Руслан ва Людмила” достонининг машҳур муқаддимаси китобнинг иккинчи нашри (1828-йилда) билан пайдо бўлди ва у мустақил асар деб талқин қилинади.

Муқаддиманинг асосий қаҳрамони қўшиқчи ҳамда эртакчи бўлган “Билимдон Мушук” (“Кот учёный”). Муаллифнинг эртакона сужет мозаикасини олдиндан бериши бежиз эмас, бунда қўшиқлар ҳамда эртаклар қандай дунёга келиши, инсон томонидан ўйлаб, тўкиб бўлмайдиган ғайритабиий халқ ғоялари сирли ришталар билан боғлангани англашилади. Шу сабабли шоир ўша сирли манзил (Яшил эман дарахти ўсаётган Денгиз бўйи)да эртаклар эшитганини, шу жумладан “Руслан ва Людмила” эртагини ҳам тинглаганини муқаддимада таъкидлайди. Ажойиботларнинг тасвири гўзал сув париси ва сув алвастиси, ёвуз кучлар (демонологиядан), яъни халқ ишонадиган қаҳрамонлар талқинидан бошланади. Кейин мисли қўрилмаган олам тасвирланадики, буни тўқима ё ҳақиқийлиги англаш қийин. “Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган йўлакчаларда мисли қўрилмаган ҳайвонларнинг оёқ излари...” Ва шу заҳотиёқ, нотаниш манзарани ҳақиқий рус эртаги сужети эгаллайди: “У ерда, эшиксиз, деразасиз товук оёқли кулбача...” халқ ижодида ўтлоқ ва ўрмон орасидаги чегара маъносини англаувчи, яъни икки қироллик орасидаги чегара – қаҳрамон оиласи яшайдиган одамлар қироллиги ҳамда ёвузлик ҳукмронлик қиладиган “бошқа” Ўлмас Кашчей истиқомат қиладиган персонажлар тасвири. “У ерда ўрмон ва мўъжизалар тўла майдонча...” - шоир сирли табиат билан сеҳрли ғояларнинг боғлиқлигини кўрсатмоқчи бўлади, сўнгра эса денгиздан ажойиботларни пайдо бўлишини “кўрсатади”: “У ёқда тонгдан тўлқинлар хабар берад, Ва ўттиз учта паҳлавон ўзларининг

денгиз боболари билан бирин-кетин сувдан чиқиб, кимсасиз ва қумлоқ сохилда саф тортиб турар"... Ўқувчи энди ҳақиқатдан шахзодани ҳам, мафтункор шохни ҳам, паҳлавон билан учиб юрган жодугарни ҳам, ёвуз бўри билан маликани ҳам кўришга тайёр. Ва ниҳоят, халқнинг оддий тахайюлидан пайдо бўлган энг буюк қахрамонлар – Ялмоғиз кампир (Баба Яга) ҳамда ўлмас подшоҳ Кашчей (Цар Кашей) пайдо бўлишади. “У ерда рус руҳияти.... У ерда Рус уфуриб турибди!” - шу тариқа, шоир томонидан олиб чиқилган рус халқ эртагига олий баҳо берилади. “Мен ҳам у ерда бўлдим, бол ҳам татидим...” Шоир халқ фольклори хотимасини сўзма-сўз баён қилиб, ўзининг ижодининг сарчашмаси халқ шеъриятидан олинганлигини барчага аён қилади. Шу тариқа, Пушкин эртаклари юқори адабий жанрлар билан бир қаторга қўяди. Шоир нигоҳида уларнинг ҳар бири бутун бирдостон. Бинобарин, болалар китобхонлиги доирасига кирувчи “Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак” (1831), “Шоҳ Салтан, унинг шавкатли ва паҳлавон баҳодир ўғли княз Гвидон”, “Оққуш малика ҳақида эртак”, “Балиқчи ва балиқ ҳақида эртак” (1831) каби ўнлаб эртаклар шоир ижодининг энг гуллаб яшнаган, машҳур асарлари яратилган вақтда ёзилган. Буларнинг барчаси Пушкиннинг халқ оғзаки ижодига юксак муносабатини кўрсатади. Шуниси эътиборлики, Пушкиннинг кўпгина эртаклари жаҳон халқ эртаклари сужети асосида ёзилган. Жумладан, унинг “Балиқчи ва балиқ ҳақида эртак”и немис эртакшунослари ака-ука Гриммларнинг “Балиқчи ва унинг хотини” эртаги сужетига монанд. Якоб ва Вилгелм Гриммлар эртаги 1815-йилда нашр қилинган “Болалар ва оилавий эртаклар” тўпламида чоп этилган. Гриммларнинг эртаги В.А.Жуковский томонидан 1826-йилда рус тилига таржима қилинган ва “Детский собеседник” журналида чоп этилган. Айтиш мумкинки, Пушкин ижодида уларнинг алоҳида таъсири бўлган. Натижада, бир хил сужет асосида ёзилган эртакларларнинг ўзига хос муштарак ва фарқли хусусиятларини кузатиш мумкин. Ака-ука Гриммлар эртагининг Г.Петникова томонидан рус тилига қилинган таржимаси насрий баёнга эга ва унда балиқчи чол камбала-балиқларнинг шахзодасини тутати; ундан аввал янги уй, қаср сўрайди. Сўнгра кампир малика, император, рим папаси бўлишни орзу қилади. Барча тилаклари амалга ошган кампир энди қуёш ва ойнинг чиқиши-ю ботишини ўзи белгиламоқчи, худо даражасига кўтарилишни истаганда, эски уйига қайтиб қолади. Пушкин эса эртакни халқона услуб, қофиясиз шеър шаклида ёзади. Бу вазн эртак ҳикоясига муסיқийлик бахш этган. Вазнга мос тарзда унда маънавий-фалсафий мазмун ҳам мавжуд. Чол олтин балиқдан аввал янги тоғора, сўнгра уй, кейин қаср сўрайди. Маликага айланган кампири денгиз ҳукмрони бўлишни хоҳлаб, чолни ҳайдаганда эски уйча ва тешик тоғора қайтиб олдида пайдо бўлади. Демак, Гриммлар эртагида битта истак зиёд бўлишдан ташқари, сиёсий ҳаёт ва давлат бошқарувига дахлдор шартлар қўйилган. Чол ҳам ўз кампирининг ҳар бир хоҳишига қарши бориб, уни инсофга чақиришга ҳаракат қилади, балиқни бошқа безовта қилмасликни сўраб, ялиниб-ёлворади. Шунга ўхшаш, чол-кампир муносабатида мулойимлик, ҳар бир орзу рўёбга чиққач,

кампирининг чолга нисбатан меҳри ийиб, “Кўряпсанми, қандай яхши?”, “Ҳа, нима ахир, бу ажойиб-ку?”, – деган иқрорлари кўзга ташланади. Яъни, эртақ қаҳр-ғазабдан холироқ ва халқнинг шунчаки хаёлпарастлик туйғусига монанд. Кампир бой-бадавлат, ҳатто, “император” ва “Рим папаси” бўлганда ҳам ўз чолига муносабати ўзгармаган. У билан одатдагидек муомала қилади, яшайди...

Пушкин эртаги вариантида эса реал ҳаёт манзаралари устувор. Кампир ҳар сафар чолни “Еҳ, сен аҳмоқ, содда чол, қани, жўна денгизга!”, – деб сўқади. Ва ҳар гал орзуси рўёбга чиққач, тагин-да дарғазаб бўлиб, чолни ҳақоратлайди ҳамда унга хизматкоридек муносабат кўрсатиб, ҳайдаб солади. Чол ҳам “лаънати кампир”га қандай чора кўришни билмайди. Аслида у олтин балиқчани ҳеч таъмасиз қўйиб юборган эди (“Тангри ёринг бўлсин, балиқча”). Шу сабабли балиқ ҳам чолга ҳар гал миннатдорлик ёрдамидан адо этади: “Қайғурмагил, тангри ёр бўлсин!”. Кампир эса олтин балиқчага ўзининг ушалмас орзуларини рўёбга чиқариш воситаси сифатида қарайди. У дастлаб ўзини зарур нарсаларнигина истаётгандек тутаяди, кейин эса кўпроқ ва яна мўлроқ нарсалар хоҳлайди. Зеро, кампирга ҳокимиятнинг ташқи кўриниши кифоя қилади, у зодагонлик ва қироллик хизматининг ички мазмун-моҳиятини тушунмайди ва истамайди ҳам. Бу оддий халқ наздидаги “ҳокимият аҳлининг бой, фаровон ҳаёт кечириши”га оид содда фикрлашининг ифодасидир. Эртақнинг асосий ғояларидан бири – “буюк” вазифаларни бажаришни даъво қилишдан кўра, ҳар ким ўз кучи этакдан ишни (масалан, кампир ипини йигириши, чол тўрида балиқ овлаши) бажариши яхшироқ эканлигидир.

Денгиз Пушкин учун доимо эркин одатлар, яъни ўзига хос олам, ҳар хил чегаралардан холи ўзгача дунё сифатида қараб келингани эътиборга олинса, эртақда инсониятнинг бойлик ва мансаб чўққилари сари интилиш кучи ёки уни ўзига мафтун қилиб, домига тортаётган орзу-истаклар кўпроқ ерга хослиги англашилади. Инсоннинг очкўзлиги ва аҳмоқлиги туфайли табиатдаги мутаносиблик бузилишини шоир теран ҳис қилади. Шу сабабли, эртақ охирида барча нарсаларнинг тартиби ўз ўрнини топади: чол ўз кампирини ўша ертўла ва тешик тоғора олдида кўради. Муаммо ечими – ақлсизликнинг мағлуб бўлиши. Бу жиҳатлар ҳар иккала эртақ варианти учун дахлдор бўлса-да, Пушкин ўз эртагида кескинликни оширади. Бунда кампир шафқатсиз, қаҳрли ва худбин тасвирланган. Чолнинг ғазаби, киноя ва пичинглари ҳам шунга яраша дағал. Демак, бир хил сюжетга эга эртақларнинг талқинида ҳар бир халқнинг қарашлари, ижтимоий турмуш тарзи, воқеликка муносабати турлича акс этади. Айтиш мумкинки, А. С. Пушкин эртагида ижодий ғоя, бадиий сайқал ва реал давр воқелиги ёрқинроқ кўринади. Ва бу шоир асарларининг сарчашмаси халқ ижодиёти эканидан далолат бериш билан бирга, унга ижодий ёндашганлигини эътироф этади. Зеро, унинг ёш ёзувчиларга кўпроқ эртақлар ўқишни маслаҳат бериши бежиз эмас.

Толстой Лев Николаевич (1828-1910) рус ёзувчиси. Россиядаги қадимий дворянлар сулоласидан, Қозон университетининг араб-турк ва ҳуқуқшунослик факултетларида ўқиган. 1851-53-йилларда Кавказда бўлиб, жангларда иштирок этган. 1855-йилда Петербургга бориб, Н.А.Некрасовнинг “Современник” (“Замондош”) журнали ва журнал атрофидаги ёзувчилар (И.С.Тургенев, И.А.Гончаров, Н.Г.Черношевский ва б.) билан ҳамкорлик қилган. Болалик кезларида рус ва араб халқ эртаклари, А.С.Пушкин шеърлари, шунингдек, Юсуф ҳақидаги Инжил ривояти таъсирида шеърлар ёзган. Биринчи йирик асари – “Инсон камолотининг тўрт даври” автобиографик асари (“Болалик”, 1852; “Ўсмирлик”, 1852-54; “Ёшлик”, 1855-57; “Йигитлик”, ёзилмай қолган). Уруш лавҳалари ва аскарларнинг маиший турмуши Толстойнинг “Севастопол ҳикоялари” (1855) тўпламига кирган ҳикоя ва очеркларида ўз ифодасини топган.

50-йиллар Толстой руҳий ҳаёт лавҳалари ва маиший турмуш тафсилларини тарихий воқеаларнинг кенг манзараси, ҳаётнинг ахлоқий-фалсафий асослари тасвири билан уйғунлаштиришга ҳаракат қилади.

Рус ва жаҳон адабиёти хазинасидан мустаҳкам ўрин олган “Уруш ва тинчлик” (1863-69) эпопеяси Толстойнинг 60-йилларда ижодий камолотга эришганидан шаҳодат беради. Айрим адабиётшунослар гарчанд бу асарни Толстойнинг ўз даври муаммоларидан қочиши, деб баҳолаган бўлсаларда, ёзувчи “Уруш ва тинчлик” романи билан ўз даврида рўй берган ва ўзи шахсан гувоҳ бўлган воқеаларга фаол муносабат билдирган. Энг муҳими, у Наполеоннинг 1805-07 ва 1812-14 йиллардаги ҳарбий юришлари мавзуга мурожаат этиб, кўплаб қаҳрамонлар иштирок этган эпик воқеалар билан бирга қаҳрамонларнинг руҳий тасвирлари илк бор катта маҳорат билан уйғунлашган тарихий роман жанрини яратди. Ҳолбуки, 19-аср ўрталарида эпик асарлар даври ўтди, деган фикрлар кенг тарқалган, 60-йилларда рус жамиятида куч ола бошлаган синфий зиддият ва курашлар эса “Уруш ва тинчлик”дек эпопеянинг майдонга келиши учун унумли замин бўла олмас эди. 1812-йилда Россиянинг Наполеон қўшинлари томонидан босиб олинishi мумкинлиги бир-бири билан келиша олмаган турли табақа ва синфларни душманга қарши кураш шиори остида бирлаштирдик, Толстойнинг рус халқи онгидаги ана шу уйғонишга мурожаат этиши “Уруш ва тинчлик” романининг юзага келиши учун ҳаётбахш замин вазифасини ўтади.

Толстойнинг 70-йиллар ижодида “Анна Каренина” романи алоҳида мавқега эга. “Уруш ва тинчлик”дан бу романни ёзгунига қадар бўлган даврда Толстойнинг рус жамиятидаги ижтимоий тенглик ва адолат тўғрисидаги орзу умидлари рўёбга чиқмади. 60-йиллардаги ислохот ёзувчи кутган натижани бермади. Мазкур романда Толстойнинг жамият ҳаётида кечаётган нохуш жараёнлар ҳақидаги изтиробли ўйлари акс этди. Романда Каренинлар, Облонскийлар ва Левинлардан иборат 3 оиланинг бир-бири билан чатишган, аммо мустақил сюжет чизигига эга бўлган тарихи тасвир этилган. Толстой аксар рус ёзувчиларидек, насроний динига катта эътиқод қўйган, ҳаётда рўй

бераётган воқеаларга ва кишиларнинг хатти-ҳаракатларига ҳам шу дин нуктайи назаридан ёндашган. Унинг диний қарашлари жамият ва шу жамиятда яшовчи кишиларга, бинобарин, у ёки бу қаҳрамонига бўлган муносабатига, шакл-шубҳасиз, таъсир ўтказган. Толстойнинг оила масаласига, чунончи, Каренинлар оиласида содир бўлаётган воқеаларга ёндашувида ҳам диний қарашлари сезилади. У жамият аъзоларида қандай чиркин хислатлар мавжуд бўлмасин, кишилар диний қонун-қоидалар доирасида ҳаракат қилишлари лозим, акс ҳолда жамият ҳалокат сари боради, деган фикрдан келиб чиқиб, қаҳрамонлар образини яратади.

70-йилларда руҳий изтироб иқлимида яшаган Толстой ўз ҳаёт йўлини қайта назардан ўтказди ва шу жараёнда ижтимоий келиб чиқиши, тарбияси ва ҳаёт йўли билан боғлиқ жамият қатламининг маънавий асослари ёлғонга асосланган, деган хулосага келди. Унинг бундай қарашлари “Иқрорнома” (1880) ва “Эътиқодим нимада?” (1884) асарларида ўз ифодасини топди.

Лев Толстойнинг болалар учун ёзган асарлари, аввало, “Алифбе” (“Азбука”), “Янги алифбе” (“Новая Азбука”) ва 4 китобдан иборат “Русча ўқиш китоблари” (“Русские книги для чтения”)га жамланган бўлиб, кейинчалик турли номлар билан алоҳида китобчалар тарзида ҳам чоп этилган. Лев Толстой ушбу асарларини ёзиб тугатганидан кейин А.А.Толстойга ёзган бир мактубида ўзгача қониқиш билан “Энди оёғимни бемалол узатиб, дунёдан ўтсам ҳам бўлаверади. Чунки камида уч авлод рус ёш китобхонлари менинг ушбу асарларимни ўқиб, ҳаёт дарсини оладилар” дейди. Бу эътироф Лев Толстойдек машҳур ёзувчининг болалар учун ёзган кичик асарларига берган самимий баҳосидир. Дарҳақиқат, салкам юз эллик йил мобайнида Лев Толстойнинг бу асарларини нафақат ёш рус китобхонлари, балки жаҳон халқлари, жумладан, ўзбек ёш китобхонлари ҳам ўқиб, маънавий камолотнинг илк сабоғини олаётганлиги айтилиши ҳақиқатдир.

Лев Толстойнинг болалар учун ёзган қатор ҳикоялари илк бора XX аср бошларида Саидрасул Азизий (“Устои аввал”, 1902), Мунавварқори Абдурашидхонов (“Адиби соний”, 1903), Алиасқар Калинин (“Муаллими соний”, 1903), Абдулла Авлоний (“Биринчи муаллим”, 1909; “Иккинчи муаллим”, 1912, “Мактаб гулистони”, 1916), Серикбой Оқаев (“Хрестоматия, яъни терма китоб”, 1912) сингари жадид маърифатпарварларининг дарсликларида таржима қилиниб, чоп этилган ҳамда усули савтия (“жадидия”) мактабларида ўқитилган. XX аср мобайнида Лев Толстойнинг болалар учун ёзган кўплаб кичик асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, “Алифбе” ҳамда “Ўқиш китоблари”га киритилган, шунингдек, “Уч айиқ”, “Данак”, “Акула”, “Сакраш” сингари китобчалар тарзида чоп этилган.

Корней Чуковский (1882-1969) XX аср болалар адабиётининг асосчиларидан бири, 2 ёшдан 5 ёшгача бўлган болалар психологияси тадқиқотчиси. Бундан ташқари у ажойиб адабий танқидчи, таржимон, адабиётшунос олим ҳам бўлган. “Мен болаларни ўрганишга аҳд қилдим... Бир вақтлар халққа қайтганларидек мен ҳам “болаликка қайтишга” қарор қилиб, катталар жамияти билан муносабатимни деярли уздим ва уч ёшли

болалар билангина мулоқотга киришдим”, – деб ёзган эди Чуковский ўзининг кундаликларида.

Рус болалар адабиётининг улкан даҳоларидан бири Корней Чуковский йирик ёзувчи, шоир, таниқли олим, моҳир таржимон сифатида танилган сўз устаси эди. У ўз асарларида болаларга хос ажойиб хислатларни – раҳмдиллик ва инсонийлик, дўстлик ва биродарлик, ёвузликка нисбатан шафқатсизлик, ватанпарварлик каби фазилатларни тарғиб этади. К.Чуковский болалар учун асарлар яратиш, ижод қилишни ўзи учун катта бахт деб билади.

Чуковскийнинг дастлабки “Санъат нима?” мақоласи 1901-йилда “Одиссейские новости” газетасида босилиб чиққан. 1903-йилда у газета мухбири сифатида Англияга боради. Лондонда хизмат қила бошлайди. Лекин бу ердаги фаолияти узок давом этмайди. Газета унга маош тўламай қўяди. У Британия музейига ишга кириб, тирикчилик ўтказишга мажбур бўлади.

1905-йилда К.Чуковский Одессага қайтиб келади ва бу ерда “Сигнал” деган журнал чиқара бошлайди. Журнал саҳифаларида чор ҳукумати сиёсатига қарши материаллар босилганлиги учун уни суд қилишади.

Кейинги йилларда у болалар адабиёти билан машғул бўлади, болалар адабиёти тўғрисидаги кўплаб мақолалар ёзади, 1907-йилда “Болалар тили” асари майдонга келади. Адиб танқидчи сифатида ўша даврда машҳур бўлган баъзи ёзувчиларнинг сохта истеъдодларини танқид остига ола туриб: “қайси бир бола шу нарсани тушуниши мумкин, бу ерда заррача ҳам қалб, руҳият ифодаси кўзга ташланмайди, фақатгина винтчалар, пружинкачалар, ғилдиракчалар...” деб ёзади Чарская ҳақида. Муаллифнинг 1911-йилда “Оналарга болалар журналлари ҳақида” деб номланган китоби нашрдан чиқади. Унда “Задуманная слово” журналини каттиқ танқид остига олиб, уни болаларнинг ёш хусусиятларини билмасдан туриб, кичик китобхонларга муҳрланган даҳшатларни, ўзини йўқотишларни, беҳушликларни, васваса, ёмонликлар билан боғлиқ бўлган “қаҳрамонлик”ларни тарғиб қилишни фош этади. Танқидчи “Задуманная слово” журнаliga “Юная Россия”, “Родник”, “Семья и школа”, “Юный читатель” журналларини қарама-қарши қўйиб, “Бу ерда бола билан охиста ва тетик сўзлаша туриб, уни севишади ва ҳурмат қилишади, алдашмайди ва унинг олдида товланишмайди, деб ёзади, аммо улар ҳам болани билишмайди ҳамда тушунишмайди”.

Чуковскийнинг таъкидлашича, бола ўзининг дунёсини, ўзининг мантиқини, ўзининг астрономиясини яратади, агар ким у билан мулоқотга кирмоқчи бўлса, унинг оламига кириши ҳамда у ерда яшаши лозим. Болалар – ўзига хос девоналар, чунки аниқ ва мустаҳкам воқеа-ҳодисалар улар учун шўх қувноқ ва ўтувчан. Йўқ, болалар журналининг вазифаси умуман бунда эмас, яъни болаларни болалар ақлсизлигидан даволашда эмас, улар ўз вақтида бизнинг ёрдамимизсиз ҳам ўзларини даволаб олади, гап шундаки, бу ақлсизликнинг ичига кириб олишда. Бу антиқа, ҳайратланарли, гўзал, умуман бошқа дунёга кириб яшашда ҳамда болалар билан уларнинг тилида,

ўша бошқа олам тилида сўзлашишда, уларнинг қиёфаларини ўзида қабул қилишда ҳамда ўзига хос мантиқини тушунишда (чунки бу оламнинг мантиқи ўзгача)”.

Кўпинча болалар поэзиясига шеърни тушунмайдиганлар, ёки болаларни тушунмайдиганлар, баъзида эса унисини ҳам, бунисини ҳам-на шеърни, на болаларни тушунмайдиганлар кириб келишади. Менга бу нарса жиноятдек туюлади. Катталар ёзувчиси истеъдодсиз бўлса, бўлиши мумкин, аммо лекин болалар ёзувчиси истеъдодли, маҳоратли бўлиши шарт. Чуковский болани имкон қадар тезроқ катта қилишга ва уни тезроқ жиддийлаштиришга ҳаракат қилган муаллифлардан нафратланарди. Шунинг учун ҳам жаҳон болалар адабиётида ҳалига қадар бирорта қувноқ болалар китоби йўқ. Бола билан болаларча кулиш нақадар муҳимлигини у қайта-қайта таъкидлайди. Чуковский болаларни фақатгина бемаъни нарсалар билан тарбиялаш керак деган фикрдан йироқ бўлиб, “шу бемаъни нарсалар олиб ташланган болалар адабиёти, 3 ва 4 ёшли болаларнинг сермахсул инстинклари талабларига жавоб бера олмайди ва улар фойдалироқ бўлган ақлий озуқадан маҳрум қилади”, – деган фикрни илгари суради. Болаларга болалар китоблари орқали уларнинг ёш хусусиятларига тўғри келмайдиган ёки уларга тушунарсиз бўлган нарсаларни сингдириш – бу уларнинг китобхонликка бўлган хохиш-истакларини умуман йўқ қилиб юборади. Бу танқидчининг фикрича, эмизикли болани она сути ўрнида мажбурлаб бифштекс билан боқишга ўхшайди. Чуковский ҳар қандай бола улкан ижодий имкониятларга, ҳатто даҳоликка эга бўлиши мумкин.

Бола она тили дарёсида буюк заҳматкаш кабидир. Чунки у грамматик шакллар тартиботида ҳеч нарса бўлмагандек мўлжал олади, луғатни зеҳн билан ўзлаштиради, мустақил ўқишни ўрганади, деган фикрни исботлаб беради. Катталарга эса айниқса болалар ёзувчилари ва педагогларига болага эргашиш эмас, балки бола бўлиш кераклигини уқтиради.

Адибнинг “Иккидан бешгача” китобининг “Болалар нашрларига насиҳатлар” боби ана шундай мулоҳазаларга бой. Аслида бу китобни Чуковский олтмиш йилдан ортиқ вақт мобайнида ёзган. Унинг яратилиши болалар нутқи ҳақидаги суҳбатдан бошланиб, вақт ўтган сайин китоб боланинг ўзи ҳақидаги, унинг руҳияти, атроф олами ўзлаштириши билан боғлиқ бўлган жараёнлар, унинг ижодий қобилиятлари ҳақидаги фундаментал асарга айланди.

Китобнинг “Болалар шоирларига ўғитлар” боби шуниси билан диққатга сазоворки, унда Чуковскийнинг болалар адабиёти борасидаги шахсий тажрибаси, унинг ҳамкасблари Маршак, Михалков, Барто, Хармс, Введенский каби бошқа кўплаб шоирларнинг умумлашма қарашларини ўзида мужассамлантирган. Бундан К. Чуковский шундай хулосага келади: халқ поезияси ва болаларнинг сўз ижодкорлиги битта қонуният асосида яратилади. Болалар ёзувчиси халқдан ўрганиши керак, чунки халқ кўп асрлар мобайнида идеал бадиий услубларни ҳамда болага тўғри педагогик ёндашиш маҳоратини ўз қўшиқ ва эртакларида мукаммал ишлаб чиққан.

Болалар шоирларининг иккинчи ўқитувчиси – боланинг ўзи. Улар ўз шеърлари билан болага мурожаат қилишдан аввал уларнинг дидини ва эҳтиёжларини ўрганиб чиқиш, унга тўғри психологик таъсир кўрсатиш малакасини эгаллаши зарур.

Чуковский шоир асари матнининг ҳар бир бандида расм учун материал бўлишга катта аҳамият берган. Тасвирий образ ҳамда оҳанг бирикиб бир бутунни ташкил қилиши, ҳар икки мисрадан битта расм пайдо бўлиши керак. Бундай сифатга эга бўлган шеърларни Чуковский “графикали” шеър деб таъриф берган болалар шоирларига биринчи ўғит сифатида ўқитган.

Иккинчи ўғит эса образларнинг зудлик билан алмашиниши. Болаларнинг кўриш қобилияти нарсаларнинг сифатини эмас, балки уларнинг ҳаракатини қабул қилади, шунинг учун шеър серҳаракат ҳамда турли-туман персонажларга бой бўлиши керак.

Учинчи ўғит: бу сўз тасвирининг лириклигига дахлдор. Қўшиқ ва рақс ҳам шеър учун зарурдир. Болалар ўзларини ширин оҳанглар билан овутишади, шеърлар билан худди мусиқадек сармаст бўлишади.

Бешинчи ўғит: поетик нутқнинг юқори даражада мусиқийлиги.

Олтинчи ўғитга кўра болалар учун ёзилган шеърларнинг қофияси бир-бири билан жуда яқин масофада қўйилиши керак.

Еттинчи ўғитда қофиядош сўзлар шеърнинг асосий маъносини англатувчи бўлиши шарт. Чунки айнан шу сўзлар боланинг диққат эътиборини ўзига жиддий жалб этади. “Болалар шеърларининг ҳар бир сатри ўзининг шахсий ҳаёти билан яшаши керак”, – деб таъкидланади саккизинчи ўғитда. Чуковскийнинг ўғитлари қотиб қолган доғмалар эмас, бу ҳақда муаллифнинг ўзи ҳам эслатиб ўтади. Табиийки, болалар ёзувчилари учун энг асосий ўғит-бахтиёрлик, шодлик ҳолати.

Чуковскийнинг эртаклари ва шеърлари бутун бир комик эпосни ташкил этиб, кўпинча “крокодилада” (муаллифнинг севимли қаҳрамонларининг номи билан) деб аталади. Бу асарлар доимий қаҳрамонлари, бир-бирини тўлдирувчи сюжетлари, умумий географияси билан бир-бирига ҳамоҳангдир.

Чуковский эртаклар оламининг яратилиши 1915-йилдан “Крокодил” поемасининг илк бандлари ёзилиши билан бошланади. У 1917-йилда жуда кўп расмлар билан бирга “Нива” болалар журналида “Ваня ва Тимсоҳ” номи билан чоп этилган. Бу янги нашр болалар поезиясида катта шов-шувга сабаб бўлган эди. Й.Тинянов бу ҳақда кейинроқ шундай деб ёзган эди: “Шиддатли шеърлар, ўлчамларнинг тез алмашиниши, жўшқин кўшиқ, қофия, янги оҳанглар-қуйидагиларни ўз ичига олган, худди адабиётда янгилик яратилганда содир бўладиган шов-шув кўтаришиб, қизиқиш уйғотиб, ҳайратда қолдириб Корней Чуковскийнинг “Крокодил”и пайдо бўлган эди. Нимжон оёқларида зўрға қалтираб турган гулларнинг ҳаракатсиз фантастикаси бирдан шовқин-суронли ажойиб ҳайвонлар билан алмашиниши ҳамда қаҳрамонлар ва муаллифнинг ҳайратини кўзғатувчи жонли, реал саргузаштларнинг пайдо бўлиши барчага бирдек таассурот

қолдирган эди. Йўлларни, улардаги ҳаракатларни, ҳар хил характерларни, саргузаштларни тасвирлаш учун китоблар очилди. Болалар адабиёти поезияси кино санъатига, кинокомедияга яқин бўлиб қолди” (“Корней Чуковский” очеркидан).

“Крокодил”даги бошқа эртакларда одатий ҳолга айланган яхшилик ва ёмонлик кескин ажратилмайди. Шунингдек, ёқимтой қаҳрамонларнинг хусусиятларига ҳаққоний баҳо беришни муаллиф кичик қаҳрамонларнинг ўзига ҳавола қилади.

Чуковский дастлаб А.М.Горкий ҳикоя қилиб берган сюжет асосида бугунги кунда ўз аҳамиятини йўқотмаган бадий бақувват “Тимсоҳ” эртагини ёзди. 1918-йилда эса “Арча” номли тўплами босилиб чиқди. Ўша йили “Жаҳон адабиёти” нашриётига ишга кирди. 1919-йилда Н.А.Некрасов асарларининг тўла тўпламини нашр эттирди. Шу йилларда унинг машҳур “Мойдодир”, “Суваракхон” эртаклари, “Кичик болалар” китоби босилиб чиқди.

“Пашша-хархаша”, “Бармалей”, “Телефон”, “Фёдор ўтказган алам”, “Ўғирланган қуёш”, “Доктор Войжоним” асарлари Корней Чуковскийнинг номини оламга ёйди, китобхонлар ҳурматини қозонди.

Корней Чуковскийнинг эртак-поемаларида эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалабаси, бахт, ёрқин ҳаёт сари кескин кураш бўртиб туради. Масалан, шоирнинг “Мойдодыр” асарида болаларнинг одобли, озода, ҳар доим тўғри сўз бўлиши ва тозалikka риоя қилиш мавзуси илгари сурилган.

Асар қаҳрамони қатор фазилатларга лойиқ. Лекин бир айби бор. Фақат кир-чир юради. Шунинг учун бир куни унга хизмат қилувчи барча нарсалар иш ташлайди, ундан юз ўгириб қочиб кетишади. Бола воқеага тушунмай, хафа бўлиб турганида жонига юз-қўл ювгич оро киради.

Шоирнинг “Пашша-хархаша”, “Телефон”, “Ўғирланган қуёш”, “Филиса китоб ўқир”, “Кирпилар кулади” сингари асарлари ҳам болалар учун мароқлидир. “Доктор Войжоним” асари бир умр болаларга шодлик-қувонч бағишлаб келмоқда. Войжонимнинг окқўнгиллиги, меҳрибонлиги, жонкуярлиги, хайвонлар билан иноқ, дўстлиги ибратомуз чизиб берилган.

Чуковскийнинг шеърлари эртакларига нисбатан камроқ. Унинг ҳар бир шеъри гўёки бир зумда мустақил сюжетга айланиб, бутун бир эртак тусини оладиганга ўхшаб кетаверади. Масалан, “Ажойиб дарахт”ни Чуковский эртак деб ҳисоблаган, унга ўхшаш “Қувонч”ни эса шеър деб. Муаллиф ўз шеърларида халқ болалар поезиясига ҳамоҳанг бўлган қўшиқ, ракс, ўйинларни ишлатган. Унинг поезиясининг асосий мавзуси беғубор шўхлик, болаларга бахт-саодатдир.

Чуковский шеърларининг лирик қаҳрамони қоидага кўра, шоирнинг ўзи, у катта одам, аммо у бир вақтнинг ўзида бола билан бирга бўла олади, унинг хурсандчилигига шерик бўлиб, у билан бирга кўра олади, эшита олади, орзу қила олади, ҳатто болаларча соддалик билан чалкашиб, адашиб кетади. Катталарнинг “мен”и ва болаларча “сен” орасида ҳеч қандай чегара

йўқ, бола ўзини шоир руҳий дунёсида шунчалар эркин ҳис этадики, худди отаси бағрида ўтиргандек.

Чуковский ўзининг шеърларида рус ва инглиз халқ болалар поезиясининг анъаналарини мужассамлаштиришга ҳаракат қилади. Масалан, “Бутерброд”, “Типратикан”, “Обжара” (“Еб тўймас”), “Она фил ўқимокда”, “Ўчқалар” в.б.

Таржималар ва ишланмалар Чуковскийнинг ижодида алоҳида йўналишни ташкил этади. Унинг томонидан валлий халқ эртаги “Улкан одамларни забт этувчи Джек” (1918), Э.Распенинг “Барон Мюнхаузеннинг саргузаштлари” (1935), Д.Дефонинг “Робинзон Крузо” асарини (1935) рус тилига ўгириб, қайта ишлаган. Унинг таржима асарларида ёш китобхонлар қадимги юнон мифологияси билан танишишади. “Жасур Персей” (1940) энг машҳур қайта ишланган асар, ўзининг сўз ифодалари, воқеа-ҳодисаларнинг аниқ баёни, эсда қоғларли тасвирлари билан машҳур ҳамда ҳикоядаги барча нарсалар боланинг қабул қилиш қобилиятига бўйсундирилган. Ёзувчи насрда ижод қилар экан, бола талаффузи учун ҳар бир сўз осон, енгил бўлишига аҳамият берган, катта, қийин сўзларни бўғинларга ажратиб берган. Масалан, “ко-раб-ле-кру-ше-ние” (ке-ма-нинг ҳа-ло-ка-ти), ёки, ил-лю-минат-сия каби. Шу тариқа у кичик китобхонларни ҳайвонлар тилига “ўргатади”.

Чуковскийнинг болалар насридаги ижоди деярли тўла-тўқис саргузашт адабиётга мансуб. Ёзувчи хатарли саргузашт сужетларини узоқ экзотик мамлакатларга ўтказиб юборади. Африкага, Жанубий Америкага, “ёввойи” оролларга унинг учун ҳар қандай саргузаштнинг маъноси юксак мақсадга қаратилган, мард-жасур қаҳрамонлар яхшилик учун ҳеч нарсадан тап тортмай, ўзларини хавф-хатарга қўйиб курашга отланадилар. Чуковский “Бобил минораси” китобининг русча нашрига муҳаррирлик қилган. “Бобил минораси” – Инжилдаги афсонанинг қайта ишланган кўриниши. Бу афсоналар эртакларга яқинлаштирилган ҳамда ҳикояда қадимги умуминсоний донишмандлик қайд этилиб, унда диний-мистик руҳ олиб ташланган.

К.Чуковский ўзининг ҳамда бошқаларнинг иш тажрибалари асосида бадиий таржиманинг назариясини яратади. Адибнинг “Юқори санъат” китоби 1919-1964-йиллар мобайнида яратилган.

Самуил Яковлевич Маршак (1887-1964) ўзидан кейин жуда катта ҳамда серқирра ижодий мерос қолдирган. Унинг болалар ва катталар учун шеърлар, ўқиш ҳамда намоёиш қилиш учун эртаклар, сатирик эпиграммалар, таржималар, танқидий ва мемуар насрий асарлари шу маънода эътирофли. Зеро, унинг ҳаётидаги асосий иши болалар адабиёти бўлганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. У аввало, рус болалар адабиётида кичкинтойлар учун катта шеърят яратиб берган моҳир санъаткор, таниқли таржимон, етук драматург, моҳир педагог ва билимдон муҳаррирдир.

1927-1937-йилларда болалар ёзувчиларини ўзига жалб этадиган марказлар – бу болалар фолклорининг тадқиқотчиси О.И.Капица томонидан

ташкил этилган тўғарак, Детиздатнинг (“Болалар нашриёти”) Ленинграддаги нашриёти “Янги Робинзон”, “Чижь” ва “Ёжж” (Типратикан) болалар журналларининг нашриёти эди. Бунда аста-секин ҳамфикрлар доираси пайдо бўла бошлади. Болалар учун ёзилган асарлар муаллифлари, чунончи, Б.А.Лебедев, э.Л.Шварс, Т.Г.Гоббе, А.И.Любарская, Л.К.Чуковская кабиларни адабиётшунос И.А.Рахтанов “Маршак академияси” деб атаган эди. “Академия”да муҳаррирлик санъати сайқал топаётган, ёш муаллифлар билан ишлаш усуллари ишлаб чиқиляётган эди. Бинобарин, келажакда болалар адабиётининг мумтоз вакилларига айланган ёзувчи, шоирлар шулар даврасидан чиққан эди. Масалан, Л.Пантелеев, Д.Хармс, А.И.Введенский, Н.А.Заболотский ва бошқалар.

Самуил Яковлевич Маршак 20-йилларда ўзининг шеър, эртак ва поемалари билан ёш китобхонларнинг севимли шоири сифатида танилди. “Қаерда овқатландинг, эй чумчук”, “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак”, “Кеча ва бугун”, “Цирк” ва бошқа шу каби машҳур асарлари ўша йилларда майдонга келган эди. С.Я.Маршак рус болалар адабиётини ривожлантириш учун А.М.Горкий ҳамда В.В.Маяковскийлар билан елкама-елка туриб меҳнат қилди. 1939-йилда Маршакнинг “Петя нимадан кўрқар эди?”, “Кораблча” сингари машҳур шеърлари босилиб чиқди. Ватан уруши даврида шоир ижодининг асосий темасини уруш, босқинчиларга қарши кураш мавзуи ташкил этди. Айниқса, 1943-йилда яратилган “Ўн икки ой” номли эртак-драмаси тез орада миллионлаб ёш китобхонлар орасида машҳур бўлиб кетди.

С.Я.Маршакнинг номини оламга ёйган, болалар шоири сифатида танитган шеърларидан бири “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак”дир. Бу эртакда шоир болалар ҳаёти ва характериға мос бўлган қизиқарли сюжет топа олган. Кимки ўзига ортикча оро берса, оқибатини ўйламай кўр-кўрона иш тутса, ўзидан катталарнинг панд-насихатиға амал қилмаса, ҳаётда кўп нарса ютқазади, ўз бахтини қўлдан бой беради, деган фикр эртакнинг асосий ғоявий мазмунини ташкил этади. С.Я.Маршак “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак” асарида мажозий образлар орқали болалар ҳаётиға оид муҳим масалаларни илғари суради. Шоир ношукур, фаросатсиз, меҳнатсиз кун кечирувчиларни аҳмоқ сичқонча образи мисолида фош қилади. С.Я.Маршак “Ёнғин”, “Почта”, “Мусобақалар доскаси” асарлари билан ҳам рус болалар адабиёти тараққиётиға катта ҳисса қўшди.

Шоир ўзининг “Стол келган қаердан?” деган шеърида мактаб мебеллари ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаганлигини, бунинг учун катталарнинг қанчадан-қанча вақтлари, меҳнатлари сарф этилганлигини тушунтириб берса, “Бир йил нима” асарида эса жуда қимматли вақтини беҳуда ўтказиб, мактабда яхши ўқимай, ўқитувчи-устозларнинг панд-насихатларига амал қилмай, ўз вақтида дарсларини тайёрламай, натижада синфдан-синфға ўта олмай хижолат бўлиб юрадиган қолоқларға қарата:

Далаларда саранжом иш,
Заводда ҳам план қойил,

Мактабда йўқ,
Қолоқлар ҳеч.
Бил, бир синфда ўқиш –
Бир йил!

Маршак учун болалар адабиётида майда-чуйда йўқ эди. Ўқувчининг ёши қанча кичик бўлса, у бус-бутунлигича қабул қилаётган китобга бўлган талаби ҳам шунча жиддий, яъни унинг мазмунига, тилига, безакларига, шрифти ва форматига, номернинг сифатига... Маршак ишланмаган ёки қолип сўз ва фикрларни, шунингдек ўчирилган сўзларни умуман ҳазм қила олмасди. Унинг шиори: “Кичиклар учун катта адабиёт” деб жарангларди.

Драматургия Маршак учун болалар адабиётига кириб келишида илк поғонани ўтаган. 1920-йилларнинг бошларида у Краснодарск болалар театри учун бир қатор эртақ-песалар ёзди. Улар орасида “Мушук уйи”, “Ечки ҳақида эртақ”, “Петрушка”, “Қайғу-ёмон бахт” кабилар кенг тарқалган. Кейинчалик Маршак бу эртақларни қайта ишлаб чиққан. Биринчи песалари фолклордан униб чиққан бўлиб, шўх, ҳаракатли ўйинларни эслатади. Уларнинг воқелиги атайин содда, аммо нозик дид ва юмор билан йўғрилган. Образлари ҳам оддий, айти пайтда жуда мослашувчан, мулойим. Персонажларнинг монологлари ҳамда репликаларида жуда кўп сўз ишлатилмайди, аммо улар жуда ифодали. Песаларнинг ўзига хослиги – эпизодларнинг такрорлашишида, ҳаракат кетма-кетлигининг узлуксизлигида ва воқеа-ҳодисаларнинг ажойиб тарзда ривожланишидадир.

Маршак ўз ижодини бир актли кичик песалардан бошлаб, аста-секин кўп актли драматик асарларга, шу билан бир қаторда ўзининг томирлари билан халқ фолклоридан келиб чиққан етук асарлар сари боради. “Ўн икки ой”, “Ғам-қайғудан кўрққан бахтга эриша олмайди”, “Ақлли нарсалар” каби асарлари шулар жумласидандир. Унинг песалари мусиқа ва оҳангга, рақсларга, сўз ўйинлари билан тўла бўлган халқ театрига монанд. “Мушук уйи” – эртақ-песасини катталар драматургиясидан олинган кундалик турмуш драмаси деса бўлади.

МАВЗУГА ДОИР ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР: семинария, қироллик, космик цивилизация, новелла, сарчаишма, архаик, антик, славян, византия, грек, монолог, диалог, алифбо-китоб, алифбо-ёзув, сентиментализм, лубочная, лубка, гравюра, тахтакач, масал, грамматика, миниатюра, эртакона сужет, мозаика, бадиий сайқал, эртақиунос, германистика, натурморт, иллюстратсия, мифология.

Билим, кўникма ва малакани ривожлантиришга йўналтирувчи саволлар:

5. Италия адабиёти Уйғониш даври вакиллари кимлар?
6. Италия халқ эртақларининг дастлабки тўпловчиси?
7. “Пантамерон” қандай асар?
8. Коллоди италян болалар адабиётининг ҳақиқий асосчиси дейилишига сабаб?

9. “Пиноккионинг саргузаштлари ёхуд бир қўғирчоқ тарихи” асарининг яратилиш ва оммалаштириш тарихи?
10. Жанни Родарининг машҳур номи?
11. “Чипполино” ва унинг муаллифи ҳақида нималарни биласиз?
12. “Янги йил арчалари”, “Осмондаги торт”, “Жип телевизорда”, “Желсомино ёлғончилар мамлакатада” номли новеллаларда қандай мавзу-ғоя илгари сурилган?
13. “Фантазия грамматикаси” қандай асар?
14. К.Чуковскийнинг ижод йўли?
15. С. Маршакнинг ижод йўли.
16. “Доктор Войжоним” қиссасида тимсоллар?
17. Варвара тимсолига таъриф беринг.
18. Қиссада қайси ҳайвонлар ҳақида сўз боради?
19. “Аҳмоқ сичқонча” асари мавзуси.
20. “Аҳмоқ сичқонча” асарида тимсоллар?
21. “Стул келган қаердан?” асари ҳақида гапиринг.
22. Шеърнинг тарбиявий аҳамияти нимада?
23. Қадимги немис поезияси қайси манбаларда тилга олинган?
24. Немис болалар адабиётининг фольклорга муносабати?
25. В.Й.Гриммларнинг адабий-илмий ижоди ва тадқиқотчилик фаолияти ҳақида нималарни биласиз?
26. Гриммларнинг эртаклар тўплами ва фольклоршуносликка оид асарларини сананг.
27. Икки буюк олим, тилшунос ва адабиётшунос, эртакчиларнинг немис болалар адабиётига қўшган улкан ҳиссаси?
28. “Гулливернинг саёҳати” асарининг ёзилиш тарихи ва муаллифи ҳақида маълумот беринг.
29. Асарнинг жанрий хусусийтлари ва ғоявий мундарижасини ойдинлаштиринг.
30. Лемуел Гулливернинг миттивойлар ўлкасига саёҳати ва унинг бадиий талқинида қандай ғоялар илгари сурилган?
31. Сайёҳнинг дарозлар ўлкасидаги ҳаёти ифодасида-чи?

МАВЗУГА ДОИР ТЕСТ САВОЛЛАРИ:

- 1. Ака-ука Гриммларнинг фаолиятлари тўғри кўрсатилган қаторни топинг.**
 - а) эртаклар тўплаш билан машғул бўлдилар;
 - б) “Хилдебран ҳақида қўшиқ” асарини ўрганишган;
 - д) қадимги немис шеърини тўпламларини чоп этишди;
 - е) ҳамма жавоблар тўғри.
- 2. “Уларни халқ қалбининг туби, замонларнинг энг қадими қизиқтираётган эди. Ва улар фольклорга мурожаат қилишди”. Бу эътироф кимга нисбатан айтилган?**
 - а) ака-ука Гриммларга;
 - б) Шарл Перрога;
 - д) Х.Андерсенга ;
 - е) Ж.Родарига.
- 3. “Болалар ва оилавий эртаклар” тўпламининг муаллифини аниқланг.**
 - а) Ж.Родари;
 - б) Шарл Перро;
 - д) Х.Андерсен;
 - е) ака-ука Гриммлар.
- 4. Ака-ука Гриммлар чоп этган асарларни аниқланг.**

- а) “Немис грамматикаси”, “Немис мифологияси”
- б) “Рамайна”
- д) “Маҳабхорат”
- э) “Иллиада” ва “Одиссея”

5. Гриммлар томонидан яратилган эртакларнинг 1-жилди қачон ва қайси ном билан нашр этилган?

- а) 1812 йилда, “Болалар ва оилавий эртаклар”;
- б) 1815 йилда, “Тилла ғоз”
- д) 1822 йилда, “Уч ака-ука”;
- е) 1850, “Қуён билан типратикан”.

6. “Мен одам қадам босмаган, хувиллаган бир оролда саргардон бўлиб қолдим, қутулиш учун ҳеч умидим йўқ”. Бу парча қайси асар қаҳрамони кундалигидан олинган?

- а) “Гулливернинг саёҳати”, Гулливер;
- б) “Робинзон Крузо”, Робинзон Крузо;
- д) “Пиноккионинг бошидан кечирганлари”, Пиноккио;
- е) “Ҳарри Потер”, Ҳарри Потер.

7. Тулки ўтлоқда юрган ғозларни емоқчи бўлади. Улар ўлимлари олдида битта қўшиқ айтиб, сўнгра тулкига ем бўлишларини сўрайди. Аммо узундан-узоқ “ғаға” лари тулкини зериктиради... Бу эртак номи ва муаллифи тўғри кўрсатилган жавобни аниқланг.

- а) “Тилла ғоз”, ака-ука Гриммлар;
- б) Х.К.Андерсен, “Янги эртаклар”
- д) “Тулки ва ғозлар”, ака-ука Гриммлар,
- е) “Тилла ғоз”, Шарл Перро.

8. “Китоблар жанги” номли машҳур ҳажвий памфлетни кимнинг қаламига мансуб?

- а) Жонатан Свивт;
- б) Даниел Дефо;
- д) К.Чуковский
- е) Шарл Перро

9. Голбасто Момарен эвлем Гердайло Шефин Молли Олий Гу Олий ҳазратлари... Бу қайси мамлакат императори?

- а) Лилипутиянинг қудратли императори;
- б) Англия ҳукумати раҳбарлари;
- д) Лапуту мамлакатининг раҳбари;
- е) Нилотлар ўлкаси раҳбари.

10. “Гулливернинг саёҳатлари”да асар қаҳрамони қайси ўлкаларга саёҳат қилади?

- а) Лилипутияга, Лапутига, дарозлар олқасига;
- б) “Лўттибозлар академияси”га, Англияга
- д) Ойга, Америкага,
- е) кимсасиз оролга.

11. “Қизил шапкача”, “Жимжималоқ бола”, “Золушка”, “Етикли Мушукча”, “Уйқудаги малика”, “Кўк Соқол” каби эртаклар муаллифи тўғри кўрсатилган жавобни аниқланг.

- а) Шарл Перро;
- б) Х.Андерсен;
- д) Гриммлар;
- е) Ж.Родари

12. А.С.Пушкин болалигида эртактарни кимлардан эшитганлигини кўп таъкидлайди?

- а) ўз энагаси Арина Родионовна Матвеевадан;
- б) бувиси Мария Алексеевна Ганнибалдан;
- д) уй хизматчиси Никита Казловдан ҳамда Москва яқинидаги Захарова қишлоғининг деҳқонларидан ;
- е) жавобларнинг барчаси тўғри.

13. У Украинада, жанубда, Нижегород шаҳридаги Болдинода, Жанубий Урал ва Оренбург томонларда бўлиб эртактар, мақоллар, маталлар, қўшиқлар эшитган ва ёзиб олган. Бу фикр кимга нисбатан айтилган?

- а) Маршакка;
- б) Пушкинга;
- д) Л.Толстойга;
- е) А.Толстойга.

14. У достонини ёзишни ўн етти ёшида бошлаб, йигирма ёшида тугатади. Тушириб қолдирилган асар номи ва унинг муаллифи тўғри кўрсатилган жавобни аниқланг.

- а) “Шоҳ Салтан ва княз Гвидон”, Пушкин;
- б) “Руслан ва Людмила”, Пушкин;
- д) “Балиқчи ва унинг хотини”, Гриммлар;
- э) “Ойгул билан Бахтиёр”, Ҳ.Олимжон.

15. “2 ёшдан 5 ёшгача” бўлган болалар психологиясининг тадқиқотчиси қайси жавобда тўғри?

- а) Л.Толстой;
- б) А.С.Пушкин;
- д) К.Чуковский;
- е) С.Маршак.

16. “Мен болаларни ўрганишга аҳд қилдим... Бир вақтлар халққа қайтганларидек мен ҳам “болаликка қайтишга” қарор қилиб, катталар жамияти билан муносабатимни деярли уздим ва уч ёшли болалар билангина мулоқотга киришдим”,- деб ёзган эди ўзининг кундаликларида. Тушириб қолдирилган муаллиф номини аниқланг.

- а) Л.Толстой;
- б) А.С.Пушкин;
- д) К.Чуковский;
- е) С.Маршак.

17. К.Чуковский асарлари қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- а) “Шоҳ Салтан ва княз Гвидон”
- б) “Руслан ва Людмила”
- д) “Балиқчи ва унинг хотини”
- е) “Мойдодир”, “Пашша-хархаша”, “Доктор Войжоним”

18. “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртақ” қайси ижодкор қаламига мансуб?

- а) Л.Толстой
- б) А.С.Пушкин
- д) К.Чуковский
- е) С.Маршак

19. К.Чуковскийнинг “Муха –сокотуха” асарининг ўзбекча таржимаси қандай номланади?

- а) “Жонсарак пашша”

- б) “Пашша-хархаша”
- д) “Пашша-ойпашша”
- е) Барчаси тўғри.

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Арзамасцева И.Н., Николаева С.А. Детская литература. М.:Академия, 2000.
2. Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. Т.:Фан, 1964.
3. Будур Н.В., Иванова Э.И., Николаева С.А., Чеснокова Т.А. Зарубежная детская литература. –Москва, “Академия”, 1998.
4. Баракаев Р. Абдулла Авлоний ва болалар адабиёти. Т.: Фан, 2004
5. Барноев С. Дадам ҳақида қўшиқ. Т.: Юлдузча, 1989.
6. Барноев С. Кичкина Хўжа Насриддин. Т.: Ёзувчи, 1998.
7. Белинский В.Г., Чернишевский Н.Г., Добролюбов Н.А. О детской литературе. – М., Дет.лит. 1983
8. Жанни Родари. Рим эртаклари. –Т.:Радуга, 1989.
9. Чуковский К. От двух до пяти. Т.1,2. М.: Правда, 1990
10. Баришня – герцогиня. Сказки зарубежных писателей. –Т.:Ёш гвардия, 1988.
11. Свифт Ж. Гулливернинг саёҳатлари. Т., :Шарқ, 2006.
12. Зарубежная литературе для детей и юношества. – М., 1989.
- 13.Брандис Е. От Эзопа до Джанни Родари. – М.,1980
14. Детская литературе Австрии, Германии, Швейцарии. Учебная хрестоматия. – М.,1997

Глоссарий

Автобиографик асар – (юн. Аутоc–ўзим, биос–ҳаёт, графо–ёзаман)– муаллифнинг ўз ҳаёти ҳақида изчил ҳикоя қилишига асосланган адабий жанр. Автобиографик асар муаллифи ўз ҳаётини қайтадан яшаб кўради, уни бир бутун сифатида идрок этишга интилади. А.а.асар ҳолларда муаллифларнинг ижодий етуклик паллаларида, умрлари ниҳоясида ёзилади. (мас. Ойбекнинг “Болалик” қиссаси.) У мемуар, кундалик ва саёҳатномаларга ўхшаб кетса-да, улардан тубдан фарқ қилади. Шунингдек, А. а. автобиографик характердаги асарлар ҳамда турли муносабатлар билан ёзиладиган таржимайи ҳоллардан тафовутланади.

Адабиёт – (ар. адаб–гўзал хулқ) – кенг маънода, инсон тафаккурининг маҳсули ўлароқ дунёга келган, ўқиш учун мўлжаллаб ёзилган асарлар жами. Тор маънода – сўз санъати, бадиий адабиёт.

Адабиётшунослик – (ар. –адаб, форс. таниш, ўрганиш)– бадиий адабиётнинг келиб чиқиши, моҳияти, ривожланиш қонуниятлари, ижтимоий алоқаларни ўрганувчи фан. А.нинг объекти бўлмиш бадиий адабиётга тааллуқли илмий муаммолар кўлами-предмети жуда кенг. Замонавий А. фани учта асосий соҳадан ташкил топади: *адабиёт тарихи*, *адабиёт назарияси* ва *адабий танқид*. Унинг матншунослик, манбашунослик, библиография сингари ёрдамчи соҳалари ҳам мавжуд.

Аллегория – (юн. аллос–ўзгача, агореуо–гапираман)– 1) мавҳум тушунча ёки ҳодисани конкрет нарса орқали ифодалашга асосланган кўчим тури. Мас. тулки–айёрликни ифодалайди.

Аллитерация – (лот.ал- ёнида, литера–харф) – шеърний нутқда (насрда нисбатан кам) бир хил ундош товушларнинг такрорланишига асосланган ифодавийликни кучайтирувчи восита, такрорнинг фонетик сатҳдаги хусусий кўриниши. Мас. сочилган сочингдек сочилса сиринг (Чўлпон).

Аннотация – (лот. аннотатив- изоҳ, шарҳ) – асар мазмунининг қисқача баёни. Ноширлик амалиётида китобларнинг ички муқовасида, илмий мақолаларнинг сарлавҳасидан кейин берилади. А. асарнинг ўзига хос паспорти бўлиб, у билан умумий тарзда тарзда таништиради.

Антология – (юн. гулдаста)– бирор миллий адабиёт, давр, адабий йўналишга мансублиги жиҳатидан танланган ижодкорлар асарларидан намуналарни жамловчи тўплам.

Афоризм – (юн. таъриф, ихчам ифода) – муаллифи маълум бўлган, ихчам шаклда ва таъсирли ифода этилган умумлашма фикр.

Бадиий таҳлил – (ар. текшириш, ҳал қилиш) – адабий асарнинг мазмун моҳиятини идрок этиш, унинг яхлит эстетик ҳодиса сифатидаги мавжудлигининг турли аспектларда ўрганиб, ўзига хослигини очиқ бериш ва қимматини белгилашга қаратилган ҳиссий-интеллектуал фаолият.

Бадиий тўқима – (русча калка-худ.вим.)– ёзувчининг ижодий тасаввур ва тахайюли маҳсули, воқеликда реал асоси ёки тўлиқ ўхшаши мавжуд бўлмаган бадиий образлар, ҳаётий ҳолатлар, воқеалар яратишда намоён бўлувчи бад. Ижоднинг муҳим компоненти.

Банд – шеърнинг ритмик ритмик – интонатсион ва мазмуний жиҳатдан нисбий мустақилликка эга бўлаги.

Гимн – (юн. мадҳия) –қадимги юнон адабиётида илоҳларни улуғлаш, макташ учун куйланган кўшиқ. Мас. юнонлар Апполонни мадҳ этган. Кейинчалик тарихий воқеалар, қаҳрамонлар мадҳетилувчи тантановар кўшиқлар ҳам гимн деб юритилган.

Мазмунан дастурий характердаги шеър асосидаги тантановар кўшиқ, муайян ижтимоий ҳаракат, уюшма, давлат ва шу кабиларнинг атрибутларидан бири, мадҳияси.

Детектив адабиёт – (юн. изқувар) – саргузашт адабиётининг бир тармоғи, сужети асосида сирли жиноятларни очиш билан боғлиқ воқеалар ётувчи асарларнинг умумий номи.

Дидактик адабиёт – (юн. ўргатувчи, таълимий) – муайян таълимий, тарбиявий мақсадларда яратилган адабий асарларнинг умумий номи. Мас. саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон”, Кайковуснинг “Қобуснома” асари.

Импровизация – (лот. кутилмаган, бирдан)–бадиий ижоднинг алоҳида бир кўриниши бўлиб, бунда асар бевосита ижро жараёнида яратилади.

Интерпретация – (лот. тушунтирмақ) – талқин;адабий асар мазмунини идрок қилиш, унинг мазмуни, бадиий концепсиясини англаш, тушуниш.

Инсценировка – (лот. сахна) – аслида сахнага мўлжаллаб ёзилмаган асарларни (кўпроқ, эпос асарларни) сахналаштириш учун қайта ишлаш. И. сахналаштирилиши мўлжалланган асарнинг ғоявий-бадиий хусусиятларини қайта яратишни тақозо этади.

Интонация – (лот.-кучли талаффуз этаман) – жонли нутқнинг ифодавийлигини таъминловчи асосий омил, типнинг фонетик воситалари (товуш тони, талаффуз темпи, тембр, паузалар, мелодика, мантикий ва сўз урғулари) мажмуи. У эстетик эмотсионал таъсир ўтказишда муҳим аҳамиятга эга.

Ремарка – (фр. - изох) – драматик асарларда муаллиф томонидан сахна воқеасининг бошланиши олдидан берилувчи ёки унинг кечиши давомида қавс ичида бериб борилувчи изохлар. Ремарка парда ёки кўриниш олдидан берилган ҳолларда воқеа кечаётган жой, вақт, иштирок этувчилар ва ш.к.лар ҳақидаги зарур маълумотлардан иборат бўлади.

Эпиграф – (юн. – битик. сарлавҳа) – асарнинг бошланишида сарлавҳадан кейинроқ ёки унинг бўлим (боб.фасл)лари бошида келтирилиувчи қисқа, одатда, эътиборли манбалардан (халқ ижоди, машҳур кишиларнинг пурҳикмат сўзлари ва ш.к) олинган кўчирма, ситатанинг бир кўриниши.

АДАБИЁТЛАР КЎРСАТКИЧИ:

И.Асосий дарслик ва ўқув қўлланмалар

1. Каримов И.А. Юсак маънавият–енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008.
2. Жумабоев М. Болалар адабиёти. Дарслик. Т., “Ўқитувчи”, 2002.
3. Жумабоев М. Болалар адабиёти. Дарслик. Т., “Ўқитувчи”, 2011.
4. Жўраева Г. Ўзбек болалар шеърлятида ҳажвий образ яратиш маҳорати. Т.: “Мухаррир”, 2011.
5. Машарипова З. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Т., 2008.
6. Шермухаммедов П., Турсунов Ж., Сафаров О. Эгамов Х. Ўзбек болалар адабиёти. Дарслик-хрестоматия. Т.: Ўқитувчи, 1976.

ИИ.Қўшимча адабиётлар

1. Арзамасцева И.Н., Николаева С.А. Детская литература. М.: Академия, 2000.
2. Белинский В.Г., Чернишевский Н.Г., Добролюбов Н.А. О детской литературе. – М., Детлит. 1983
3. Болалар адабиёти ва замонавийлик. Т., “Фан”, 1981.
4. Болалар олами. Т., Ёш гвардия, 1989
5. Бойчечак. ЎХИ. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи О.Сафаров. Т.ҒАШН, 1984.
6. Баракаев Р. Ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди. Т., “Фан”, 2004; яна: Жонажоним, шеърят. Т.: Чўлпон, 1997; яна: Турсунбой Адашбоев феноменига бир назар (Б.Ашуров билан ҳаммуаллифликда). Т.: Академнашр, 2014, 2017.
7. Жамилова Б. Ўзбек болалар публицистикаси. Т.: Фан, 2006.
8. Ибрагимова З. Анвар Обиджон – болалар шоири. – Т.: Янги аср авлоди, 2006
9. Муродов М. Олтин сандиқ очилди. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1994.
10. Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Т., “Мусика”, 2010; яна: Болалик куйчиси. Т., “Фан”, 1978; яна: Болаларни эркаловчи ўзбек халқ кўшиклари. Т., 1985; яна: Олий ўқув юртларида болалар адабиётини ўқитиш муаммолари. “Тил ва адабиёт таълими” ж., 1999й., 3-4 -сонлар.
11. Иброҳимова З. Кичкинтойлар адабиётининг хусусиятлари. Т.: Ўқитувчи, 1994.
12. Имомов Б. Ўзбек совет болалар адабиёти юксалиш йўлида. Т.: Ў.ғ., 1973; яна: Пўлат Мўмин. Адабий портрет. Т., 1982
13. Ирисов А. Ибн Сино маърифатпарвар адиб. Т., 1992;
14. Каримов Ҳ. Истиқлол даври адабиёти. Т., 2010
15. Матчонов С. Тириклик суви. Т., Ёш гвардия, 1986
16. Равшанов П. Болаликнинг сеҳрли олами. Т.: Ёш гвардия, 1985; яна: Тарих бадиияти. Т., 1989
17. Сатторов М. Миркарим Осим. Адабий портрет. Т.ҒАШН, 1977.
18. Тўхлиев Б. Билим эзулик йўли. Т.: Фан, 1990
19. Увватов У. Имом Исмоил ал-Бухорий. Т., 1998
20. Фаттоев М. Атоқли педагоглариимиз. Т., 1988
21. Шермухаммедов П. Она сутидек покиза. Т.: Ёш гвардия, 1975; яна: Истиқболни ўйлаб. Т., 1987
22. Қаҳрамонов Қ. Адабий танкид ва ўзбек болалар адабиёти. Т.: Фан, 1991.
23. Қобилов Н. Кичкинтойларнинг катта шоири. Т.: Ёш гвардия, 1973; яна: элбек. Т. ҒАШН, 1988.
24. Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т.: Маънавият, 2005; яна: Уйғонган миллат маърифати. Т., “Маънавият”, 2011.
25. Қўшжонов М. Онага таъзим, болага меҳр. Т.: Ёш гвардия, 1983.
26. Қувватова Д. Сирли олам мусаввири. Т.: Фан, 2003

27. Ғаниев А. Садриддин Айнийнинг педагогик фаолияти. Т.:Ўқитувчи, 1965.
28. Ғалиев Ш. Ўзбек болалар ўйин фольклори. Т.,”Фан”, 1998
29. Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараён. Т. “Фан”, 1989.
30. Ўзбек болалар адабиёти антологияси. Икки жилдлик. 1-2-жилд.Т., “Ўқитувчи”, 2006.
31. Ўзбек болалар адабиёти. Мақолалар. Т.,”Ёш гвардия”, 1969.
32. Ҳозирги ўзбек адабиётининг миллий ўзига хослиги. Т.: Фан, 1984.

ИИИ.Бадий адабиётлар

1. Адашбоев Т. Орзуларим кўш қанотим. Т.: Шарқ, 2003.
2. Асотирлар ва ривоятлар. Тошкент, “Ёзувчи”, 1993.
3. Агтор Ф. Илоҳийнома. Т.1994
4. Авесто. Ҳурмузд. Яшт. Ўзбекчага М.Ишоқов тарж. –ЎТА,1999, 1-6-сон.
5. Авлоний Абдулла. Танланган асарлар.1-2-жилд. Т., Маънавият, 1998; яна: Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.:Ўқитувчи,1992
6. Барноев С. Дадам ҳақида кўшиқ. Т.: Юлдузча, 1989.
7. 8 . Барноев С. Кичкина Хўжа Насриддин. Т.: Ёзувчи, 1998.
8. Бердиёров Ҳ.Расулов Р. Ўзбек тилининг паремнологик луғати. Т.: Ўқитувчи,1989
9. Драчук Виктор. Ёзувлар ўтмиш сирлари шоҳиди. Т., 1980
10. Фозилов Н. Сайланма. 2 жилдлик. Т., ҒАҲН, 1982; яна: Устозлар даврасида. Т.,1988
11. Ҳаким Назир. Тоҳир Зухра. Т.,1980.
12. Ҳаким Назир. Лочин қанотлар. Т.,1987.
13. Ҳаким Назир. Ёнар дарё. Т.: Ёш гвардия, 1966
14. Имом Исмоил ал-Бухорий.Ҳадис.Ал-жомеъ ас-саҳиҳ. 4 китоб.Т.,1991-1994; яна: Ал-адаб ал-муфрад. Т.,1990.
15. Кайковус. Қобуснома. Т., 1986.
16. Малик Тоҳир. Қалдирғоч. Т.: Ёш гвардия, 1987
17. Муҳаммадий Қ. Табиат алифбеси. 1-китоб, Т.: Ёш гвардия, 1974; яна: Боғларда болалар. 2-китоб. Т., 1976.
18. Муҳаммадий Қ. Чўпон бобо кўшиғи. 4-китоб. Т., 1975; яна: Одам-олам кўшиғи. 5-китоб. Т., 1981.
19. Мухтор Омон. Учқур поездлар. Ҳужжатли қисса. Т.: Ёш гвардия, 1988.
20. Малик Т. Алвидо болалик. Т., 1986; яна: Қалдирғоч. Т., 1987; яна: Шайтанат. 1-4-китоб. Т.: Шарқ, 1999-2003.
21. Миркарим Осим. Карвон йўлларида. Сайланма. Т. ҒАҲН, 1987.
22. Навоий Алишер. Махбуб ул-қулуб. Т.,1983; яна: Ҳайрат ул-аброр. Т., 1978; яна: Арбаъин ҳадис. Қирқ ҳадис. Т.: Ёзувчи, 1991.
23. Ниёзий Ҳ.Ҳ. Мукамал асарлар тўплами. 4 томлик, 2-том. Педагогик рисоалар. Т.: Фан, 1980; яна: Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси. МАТ, 2-т. Т.,1981.
24. Олимжон Ҳ. Ойгул билан Бахтиёр. Т.:Юлдузча, 1988.
25. Обиджон А. Олтин юракли автобола. Т., 1988; яна: Дахшатли Мешполвон. Т.: Юлдузча, 1989; яна: Аламазон ва Гулмат хангомалари. Т.: Чўлпон, 1992.
26. Ойбек. Болалик. Т.,2005; яна: Алишернинг ёшлиғи. Т., 2007
27. Қодирий А. Кичик насрий асарлар. Н.,1989
28. Қаҳҳор А. Ўтмишдан эртаклар. Т.,2005
29. Саъдулла Ш. Сенинг байраминг. Т., Ёш гвардия, 1972; яна: Менинг азиз болаларим. Қиссалар. Т., 1974; яна: Качал полвон ёки ёғоч кўғирчоқнинг бошидан кечирганлари. Эртак-қисса. Т.: Ёш гвардия, 1969; яна: Ёрилтош. Эртак-драма. Т., 1971.

30. Султон Жўра. Қалдирғоч. Т., 1989.
31. Тўхтабоев Х. Сариқ девни миниб. Т., 1982; яна: Қасоскорнинг олтин боши. Т., 1980; яна: Ширин қовунлар мамлакати ёки сеҳргарлар жанги. Т., 1986; яна: Мунгли кўзлар. Т., 1988.
32. Увайсий. Кўнгил гулзори. Т., ҒАҲН, 1983
33. Шермуҳаммад Мунис. Саводи таълим. Т., 1991.
34. Шомаксудов Ш., Шораҳмедов И. Ҳикматнома. Т., 1990.
35. Чор китоб. Олим Бўри тарж. Т.: Чўлпон, 1992.
36. Ўзбек халқ эртаклари. Т.: Шарқ, 2006; яна: Ўзбек адабий эртаклари. Т.: Мерос, 1992
37. Ғулом Ғафур. Шум бола. Т., 1992;
38. Юсуф хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т., 1990.
39. Яссавий А. Ҳикматлар. Т. ҒАҲН, 1991.

ИВ. Х о р и ж и й м а н б а л а р

1. Арзамасцева И.Н., Николаева С.А. Детская литература. - М.: Академия, 2000.
2. Будур Н.В., Иванова э.И., Николаева С.А., Чеснокова Т.А. Зарубежная детская литература. – М.: Академия 1998.
3. Белинский В.Г., Чернишевский Н.Г., Добролюбов Н.А. О детской литературе. - М., Дет.лит. 1983.
4. Керролл Л. Приключения Алиси в стране чудес. - Т.: Ўқитувчи, 1986.
5. Карло Коллоди. Пиноккионинг бошидан кечирганлари. - Т., 2009.
6. Жанни Родари. Рим эртаклари. - Т.: Радуга, 1989.
7. Чуковский К. От двух до пяти. Т. 1, 2. - М.: Правда, 1990.
8. Баришня-герцогиня. Сказки зарубежных писателей. - Т., Ёш гвардия, 1988.
9. Свифт Ж. Гулливернинг саёхатлари. - Т.: Шарқ, 2006.
10. Перро Ш. Сказки матушки гусини. - М., 1991.
11. Зарубежная литературе для детей и юношества. Под.ред. Н.К.Мешеряковой, И.С.Черняевской. - М., 1989.
12. Брандис Евг. От Эзопа до Джанни Родари. - М., 1980.
13. Детская литература Австрии, Германии, Швейцарии. Учебная хрестоматия. - М., 1997.

В. Дастурнинг информацион-услугий таъминоти **Электрон таълим ресурслари**

1. www. тдпу. уз
2. www. педагог. уз
3. www. Зиёнет. уз
4. www. Эду. уз
5. тдпу-ИНТЕРНЕТ. Пед
6. WWW. нуқф. интал. Уз

МУНДАРИЖА

	И. Болалар адабиёти фанининг назарий асослари	
	КИРИШ.....	7
И.1.	Болалар адабиёти истилоҳи ҳақида тушунча.....	9
И.2.	Болалар адабиёти фанининг предмети ва вазифалари	10
И.3.	Болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари	11
И.4.	Болалар адабиётида адреслилик.	21
	ИИ. Болалар фольклори	
ИИ.1.	Болалар фольклори табиати	33
ИИ.2.	Болалар фольклорининг жанрий таснифи	35
ИИ.3.	Аллалар	41
ИИ.4.	Болалар қўшиқлари.....	43
ИИ.5.	Мақоллар	44
ИИ.6.	Топишмоқлар.....	48
ИИ.7.	Эртаклар	52
	ИИИ. Болалар ўйин фольклори	
ИИИ.1.	Маънавий (сўз) ўйинлар.....	66
ИИИ.2.	Ҳаракатли ўйинлар.....	71
ИИИ.3.	Тез айтишлар.....	73
	ИВ. Ўзбек болалар китобхонлиги	
ИВ.1.	Болалар китобхонлиги табиати.....	81
ИВ.2.	Алишер Навоий – болаларга.....	86
ИВ.3.	Муҳаммад Шариф Гулханий – болаларга	96
ИВ.4.	Алифбе манзумалар болаларнинг дастлабки ўқиш китоби ...	99
	В. Ўзбек болалар адабиётининг шаклланиши	
В.1.	Миллий уйғониш ҳаракатининг болалар адабиётини юзага келтиришдаги роли (XIX асрнинг сўнгги ва XX асрнинг биринчи чорагига).....	111
В.2.	Абдулла Авлоний - ислохотчи педагог ва болалар шоири ...	128
В.3.	Ҳамза Ҳакимзода - маърифатпарвар ва болалар шоири	135
В.4.	Элбек болаларлар шоири ва ислохотчи педагог	140
	ВИ. Болалар адабиёти ривожланиш сари	
ВИ.1.	Адабий эртак ва унинг болалар адабиётини юзага	151

	келишидаги таъсири.	
ВИ.2.	Ғафур Ғулом болалар шоири ва носири сифатида	155
ВИ.3.	Ойбекнинг болалик олами.....	165
ВИ.4.	Ҳамид Олимжон болаларнинг эртақнавис шоири	168
	ВИИ. Болалар адабиёти ривожланиш босқичида	
ВИ.5.	Султон Жўра.....	176
ВИ.6.	Зафар Диёр.....	184
ВИ.7.	Қуддус Муҳаммадий	189
ВИ.8.	Шукур Саъдулла.....	205
	ВИИИ.Болалар адабиёти тараққиёт сари	
ВИИ.1.	Илёс Муслим.....	215
ВИИ.2.	Ҳаким Назир.....	217
ВИИ.3.	Миркарим Осим.....	230
ВИИ.4.	Пўлат Мўмин.....	236
ВИИ.5.	Қудрат Ҳикмат.....	241
ВИИ.6.	Носир Ғозилов	246
ВИИ.7.	Худойберди Тўхтабоев.....	253
ВИИ.8.	Фарҳод Мусажон.....	258
	ИХ. Болалар адабиёти юксалишда	
ВИИИ.1.	Миразиз Аъзам.....	262
ВИИИ.2.	Сафар Барноев.....	270
ВИИИ.3.	Турсунбой Адашбоев	276
ВИИИ.4.	Анвар Обиджон.....	283
	Х. Истиқлол даври болалар адабиёти	
ИХ.1.	Истиқлол даври болалар адабиётининг о`зига хос хусусиятлари.....	295
ИХ.2.	Ҳамза Имонбердиев.....	298
ИХ.3.	Кавсар Турдиева	301
ИХ.4.	Дилшод Ражабов	304
ИХ.5.	Абдусайд Кўчимов	308
	ХИ. Чет эл болалар адабиёти	
Х. 1.	Чет эл болалар адабиётининг анъаналари.....	313
Х. 2.	Ака-ука Якоб ва Вилгелм Гриммлар.....	315
Х. 3.	Шарл Перро.....	317
Х. 4.	Ханс Кристиан Андерсен.....	318
Х. 5.	Жонатан Свифт.....	320
Х. 6.	Жанни Родари.....	323

	ХИИ. Рус болалар адабиёти	
ХИ. 1.	А.С.Пушкин.....	325
ХИ. 2.	Лев Толстой	328
ХИ. 3.	Корней Чуковский.....	330
ХИ.4.	Самуил Маршак.....	334
	Болалар адабиёти ва фолклор фани бўйича МТТ	340
	Адабиётлар рўйхати.....	342
	Глоссарий.....	345
	Муаллифлар ҳақида маълумот.....	347

Охунжон Сафаров, Башорат Жамилова,

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ ВА ФОЛКЛОР

Муҳаррир: Н.Егамқулова
Техник муҳаррир: М.Раҳмонов
Саҳифаловчи: М.Мухамадиева

“Турон замин зиё” нашриёти
Литсензия: АИ №171. 2010 йил 11 июнда берилган.
Тошкент ш. Юнусобод-14. 27/35.

2015- йилнинг 00 декабрида теришга берилди. 2015-йилнинг 00 декабрида босишга рухсат этилди. Бичими 60x84 1/16. Ҳажми 00,0 шартли босма тобоғ. 00,0 ҳисоб нашриёт босма тобоғи. Офсет қоғозига офсет усулида чоп этилди. Адади 00 нусха. 73-сонли буюртма.

«Стандарт Полиграф» х/к босмахонасида чоп этилди
Бухоро шаҳри, Навоий шоҳкўчаси 6-уй.